

รายงานการวิจัยเรื่อง

วิวัฒนาการเมืองสมุทรณ : ศึกษา
พัฒนาการชุมชนเมืองจากพุทธศตวรรษที่ 6 -
ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

นางสาว วาณี ไชยธรรมย์

รายงานวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พ.ศ. 2540

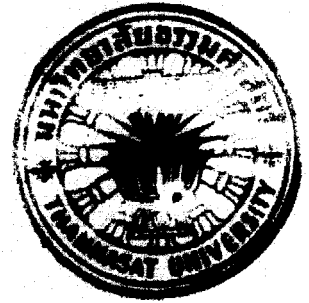
TULIB

รายงานการวิจัยเรื่อง

วิวัฒนาการเมืองสุพรรณ : ศึกษาพัฒนาการชุมชนเมืองจากพุทธศตวรรษที่ 6 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

นางสาว วาณี ไอสถารมย์

รายงานวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พ.ศ. 2540

อภินันทนาการ

DS
589
R73264
A.1

๒4 S.A. 2540

16 ส.ป. 254๓

คำนำ

ผู้วิจัยเริ่มศึกษางานวิจัยนี้ใน พ.ศ. 2532 ด้วยเหตุผลที่ต้องการคำตอบเรื่องของประวัติศาสตร์ "เมือง" ในฐานะชุมชนท้องถิ่นอันเป็นความรู้ทางประวัติศาสตร์ที่ต่างจากเรื่องราวของศูนย์กลางหรือนโยบายรัฐที่มักอยู่ในกระแสหลักความสนใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ การเลือกเมืองสุพรรณเป็นกรณีศึกษา เนื่องจากเป็นเมืองที่ผู้วิจัยคุ้นเคยและมีประวัติยาวนานแห่งหนึ่งภาคกลางของไทย งานวิจัยนี้สำเร็จลงด้วยความยากลำบากด้วยเหตุผลทั้งทางวิชาการและส่วนตัว จึงมีส่วนทราทำงานขาดความสมบูรณ์ในตัวเอง อย่างไรก็ตามผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.เมธี ครอบแก้ว อดีตผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา ที่มีความใจกว้างทางวิชาการเปิดโอกาสให้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเรื่องนี้ตามความสนใจของผู้วิจัย

วราณี ไอสถารมย์

สถาบันไทยคดีศึกษา

มิถุนายน 2540

บทคัดย่อ

วิวัฒนาการเมืองสุพรรณภูมิหรือรูปปั้นตั้งแต่ยังเป็นชุมชนหมู่บ้าน ทุทธศตวรรษที่ 9 บริเวณ
ลุ่มน้ำจรเข้สามพัน พัฒนารึ้นเป็นเมืองคู่ทองโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 3-16 ภายใต้วัฒนธรรม
ทวารวดี และเป็นเมืองท่าเมืองสำคัญของรัฐทวารวดีในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ผลกระทบ
นิเวศน์ชายฝั่ง ทำให้แม่น้ำเปลี่ยนทางเดิน เมืองถูกทิ้งร้างไป ผู้คนอพยพรวมกลุ่ม ตั้งชุมชนเมือง
บนแถบลุ่มน้ำสุพรรณบุรีตอนบน การหลั่งไหลของผู้คนและการรับวัฒนธรรมภายนอก ทำให้เมือง
สุพรรณภูมิพัฒนาอาณาจักรขึ้นสู่รัฐสุพรรณภูมิ มีบทบาททางการเมืองและการค้ากับจีน ในพุทธศต
วรรษที่ 19 และได้มีบทบาทสำคัญต่อการสถาปนาอยุธยาตอนกลางแห่งใหม่ ความเหมาะสมทั้ง
การเมืองและการค้าของอยุธยา ทำให้ลุ่มน้ำสุพรรณภูมิเลือกอยุธยาเป็นศูนย์กลางสำหรับการก้าว
ขึ้นสู่จักรพรรดิราช เมืองสุพรรณจึงถูกลดฐานะเป็นเพียงเมืองลูกหลวงของอยุธยาในพุทธศตวรรษ
ที่ 20 และเป็นหัวเมืองจัตวาชั้นในเขตปริมณฑลราชธานีในพุทธศตวรรษที่ 21 แต่ก็ยังเป็นเมือง
หน้าด่าน จนถูกยกเลิกไปหลังเสียกรุงเก่าครั้งแรก พ.ศ.2112 เมืองสุพรรณยังคงเป็นเมือง
ฐานกำลังคนให้กับอยุธยาตลอดสมัยอยุธยา ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ การเพิ่มจำนวนพระชากร การ
ปลอดภัยจากเส้นทางเดินทัพไทย-พม่า และที่สำคัญการเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ
การค้าของกรุงเทพฯ ทำให้เมืองสุพรรณ ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่เพาะปลูกลุ่มน้ำเก่ามาก่อน ได้มีบทบาท
เป็นเมืองเกษตรชนบทเพาะปลูกข้าวเพื่อป้อนราชธานีและเพื่อการส่งออก

สารบัญ

คำนำ	(1)
บทคัดย่อ	(2)
บทนำ	(4)
บทที่ 1 การศึกษาเรื่องเมืองสุพรรณ : จากมติการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การศึกษา ท้องถิ่นและจิตสำนึกท้องถิ่นแบบชาตินิยม	1
บทที่ 2 เมืองอุททอง : พัฒนาการจากชุมชนหมู่บ้านสู่เมืองพุทธศตวรรษที่ 3-16	48
บทที่ 3 สุพรรณภูมิ : เมืองสำคัญในลุ่มน้ำท่าจีนพุทธศตวรรษที่ 17-19	88
บทที่ 4 บทบาทสุพรรณบุรี หัวเมืองชั้นในสมัยอยุธยา	138
บทที่ 5 สุพรรณบุรีเมืองชนบทสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2411)	177
บทสรุป	262

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ข้อมูลสถิติของสำนักงานจังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ.2528 ทำให้ทราบว่าสุพรรณบุรีเป็นเมืองภาคกลางในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคตะวันตกตอนล่าง ที่รู้จักกันดีว่าเป็นเขตเพาะปลูกที่ลุ่มน้ำเก่า (old delta) ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำสุพรรณหรือแม่น้ำท่าจีน จุดที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่บนเส้นแวงละติจูดที่ $14^{\circ} 3' 30''$ กับ 15 เหนือ และเส้นรุ้งลองจิจูดที่ $90^{\circ} 25'$ และ $100^{\circ} 18' 36''$ ตะวันออก อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางราว 3 เมตร อาณาเขตติดต่อกับเมืองใกล้เคียง ทางทิศเหนือติดกับชัยนาทและอุทัยธานี ทิศด้านตะวันตกติดกับกาญจนบุรี และอุทัยธานี ส่วนทิศตะวันตกติดกับอุทัยธานี และกาญจนบุรี

พื้นที่ขนาดเมืองปัจจุบันทั้งหมดมี 3,343,138.73 ไร่ เป็นป่าสงวน 843,000 ไร่ พื้นที่เกษตร 2,500,138.73 ไร่ พื้นที่ทำการเกษตรจริง 2,212,226 ไร่ นอกนั้นเป็นสวนของคลองขี้หมูบ้านภูเขา ภูมิประเทศทางเหนือเป็นที่ราบสูง มีภูเขายาวเรียงเขาปลูกพืชไร่และนาข้าวบนทางตะวันออกเฉียงใต้เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การพาน้ำ พื้นดินเป็นดินเหนียวเหมาะแก่การเพาะปลูก เพราะมีการผสมของดินตะกอนน้ำหลาก เป็นดินคุณภาพดี ไม้จืดและไม้เปรี้ยว ที่เก็บป่าเดิมกั้นอยู่ตามเขตสองฝั่งน้ำ คูคลอง สามชุก และด่านช้าง อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าพื้นที่ป่าไม้ที่ได้เคยประกาศเป็นเขตป่าสงวนถึง 7 แห่ง แต่ปัจจุบันสภาพป่าดังกล่าวถูกปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่ไร่ และการเกษตรหมดแล้ว

จำนวนประชากรในเมืองนี้มีอยู่ทั้งหมด 760,230 คน เป็นเชื้อสายที่หลากหลายทางชาติพันธุ์มาแต่อดีตทั้งไทยจีนมอญลาวและเขมร ตั้งบ้านเรือนตามหมู่บ้านต่าง ๆ กัน ทั้งนี้ได้แบ่งเขตปกครองออกเป็นกิ่งอำเภอและอำเภอต่าง ๆ ดังนี้ คือ เมืองสองฝั่งน้ำ คูคลอง เดิมบางสามชุก ศรีประจันต์ คอนเเจดีย์ ด่านช้าง กิ่งอำเภอหนองหญ้าไซ

ผลผลิตส่วนใหญ่ของเมืองนี้เป็นด้านพืชผลการเกษตรที่สำคัญที่สุดคือ ข้าว รองลงมาเป็นไร่ฝักและผลไม้ ลักษณะการผลิตปัจจุบันเป็นระบบเกษตรพืชไร่ที่ใช้เทคโนโลยีและการพัฒนาพันธุ์สมัยใหม่ ที่น่าสนใจ คือ จำนวนเกษตรกรผู้เช่าที่ดินเพื่อการเกษตรในเมืองก็มีมากถึงเป็นอันดับ 6 ของประเทศ

อาจพบความเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการบางอย่างของเมือง หากพิจารณาเปรียบเทียบกับข้อสังเกตจากอดีตนับจาก ม.ปาลเลกัวซ์ มุขนายกมิชซังเดอมาลโลร์ ผู้ซึ่งเข้ามาอยู่เมืองไทยตั้งแต่ พ.ศ.2372 และเคยเดินทางไปเมืองสุพรรณด้วยเส้นทางน้ำที่อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ถึง 300 กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางจากนครชัยศรีถึงสุพรรณ 4 วัน เขาตั้งข้อสังเกตว่า เมืองนี้

เป็นเมืองเก่าที่เคยมีความรุ่งเรืองมาก่อน ด้วยมีซากโบราณสถานปรักหักพังและวัดเก่าจำนวนมาก
ภูมิประเทศทั่วไปเป็นที่ราบท้องทุ่งนาสวยงาม ทางตะวันตกจึงเป็นที่เขาโดยทั่วไปมีต้นไม้ป่าไม้
สลัดกับทุ่งนา และต้นตาลรอบที่นาจำนวนมาก อาชีพชาวเมืองทำนาตาลโตนด ทำนาและประมง
เป็นพื้น ภาพนี้ดูใกล้เคียงกับข้อมูลงานเขียนในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เรื่อง "เที่ยวทุ่งเมืองสุพรรณ"
ว่านฤๅทลาค ท้องนากว้างขวาง นในเมืองไม่มีน้ำท่วมจนไม่มีที่ดอน "แม้เมืองสุพรรณที่ตั้งทุกวันนี้
ก็อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ จึงมีที่สูงที่ดอนได้อาศัยปลูกบ้านช่อง วัดวาอาราม นอกนั้นก็ล้วนเป็น
ท้องทุ่งและน้ำท่วมตลอดไป" หรือข้อมูลในยุคนหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พ.ศ. 2497 นายศรี
อมตยกุล บรรยายถึงภูมิประเทศเมืองสุพรรณยุคก่อนการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
ว่าเป็นที่ราบลุ่ม มีป่าไม้เบญจพรรณขึ้นสลัดเป็นตอน ทางตะวันออกเป็นป่าละเมาะเล็ก ส่วน
ทางเหนือและตะวันตก เป็นป่าใหญ่และภูเขาบางตอน ฤดูแล้งมองเห็นทุ่งนาติดต่อกันจนสุดสายตา
แต่นฤๅทลาคตั้งแต่เดือน 10-12 น้ำไหลท่วมที่นาเต็มไปหมดครวกับทะเลสาบ เป็นฤดูกาลต้นข้าว
กำลังชูกอด และอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชผักน้ำ บัวสาหร่าย ผักทอดยอด นก ปลา

ข้อมูลทางกายภาพนี้เป็นวิวัฒนาการของเมืองเกษตรกรรมบนที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่เป็น
ชุมชนเกษตรแบบเลี้ยงตัวเอง ย้อนหลังได้ถึงพุทธศตวรรษที่ 12 ในสมัยที่ตั้งอยู่ที่เมืองอู่ทองโบราณ
เมืองท่าสำคัญบนเส้นทางการค้าในลุ่มน้ำปากแม่น้ำตะวันออก เมืองอู่ทองพัฒนาขึ้นภายใต้โครงสร้างและรูป
แบบทางสังคมวัฒนธรรมทวารวดี มีฐานเศรษฐกิจการค้าและการติดต่อระหว่างเมืองภายในภูมิภาค
ตะวันตก และกับผู้คนภายนอกบนเส้นทางค้าเงิน-อินเดีย ความเปลี่ยนแปลงทางนิเวศน์ และ
สภาพภูมิศาสตร์ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายชุมชน และสร้างวิวัฒนาการรูปแบบโครงสร้างเศรษฐกิจ
การเมืองของเมืองจากพุทธศตวรรษที่ 12 ขึ้นมาสู่ความเป็นแคว้นอิสระ "สุพรรณภูมิ" ราวพุทธ
ศตวรรษที่ 19 วิวัฒนาการเมืองทั้งสองยุคในฐานะเมืองอิสระ ได้มีการขยายเครือข่ายความ
สัมพันธ์กับเมืองภูมิภาคตะวันตก และการค้ากับโลกภายนอกโดยเฉพาะกับจีน

รัฐสุพรรณภูมิได้คลี่คลายฐานะลงมาสู่ความเป็นหัวเมืองขึ้นในชั้นจัตวาที่เป็นส่วนหนึ่งของ
ของปริมณฑลราชธานีแห่งราชอาณาจักรอยุธยา และกรุงเทพฯ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21-23 โดย
ลำดับ กลายเป็นเมืองที่ถูกจำกัดอำนาจอิสระโดยสิ้นเชิง ทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง โดย
เฉพาะการค้าเงินการค้ากับจีน และการสร้างความสัมพันธ์กับหัวเมืองอื่น ๆ เมืองสุพรรณบุรีใน
ระบบการปกครองหัวเมืองแบบศักดินา ถูกกำหนดให้มีความสัมพันธ์เฉพาะกับราชธานี ทาหน้าที่
เป็นฐานะกำลังคนและผลิตผลผลิตส่วยบ่อนราชธานี เมืองนี้เริ่มต้นบทบาทของเมืองเกษตรกรรมที่
จัดสรรผลิตข้าวที่เป็นพืชเกษตร เพาะปลูกหลักที่เหลือจากการบริโภคในชุมชนบ่อน้ำให้กับราชธานี

เพื่อการค้าส่งออก มาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ก่อนวิวัฒนาการปรับตัวเข้าสู่สังคมเมืองเกษตรกรรมข้าวเพื่อการค้าในยุคนั้นพุทธศตวรรษที่ 24 พร้อมกับการปรับโครงสร้างเมืองภายใต้นโยบายปฏิรูปการปกครองรวมศูนย์ในระบบมณฑลเทศาภิบาล ที่เป็นพื้นฐานโครงสร้างเมืองสุพรรณปัจจุบัน

การศึกษาวิวัฒนาการเมืองสุพรรณในเชิงพัฒนาการของเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 น้อมถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับราชธานีในสมัยต่อมา ทาให้เข้าใจถึงความคลี่คลายของลักษณะเมืองชนบทเกษตรกรรมเชิงนิเวศน์ โครงสร้างอำนาจ ประชากร และวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคม ยุคก่อนความเป็นเมืองเกษตรกรรมเพื่อการค้า อันเป็นพื้นฐานความรู้ความเข้าใจสภาพท้องถิ่น และความเป็นเมืองของสุพรรณบุรีในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์และขอบเขตการวิจัย

- 1) ศึกษาและประมวลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเมืองสุพรรณในพุทธศตวรรษที่ 12 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24
- 2) ศึกษาวิวัฒนาการเมืองสุพรรณในลักษณะพัฒนาการของความเป็นเมือง โดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของเมืองต่อหัวเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะกับราชธานี ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง
- 3) ศึกษาถึงองค์ประกอบของเมืองในด้านระบบนิเวศน์ การตั้งชุมชน ประชากร การปกครองหรือโครงสร้างอำนาจ การผลิต และความเชื่อทางสังคม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 1) ประมวลข้อมูลพื้นฐานของการวิจัยเรื่องท้องถิ่นกรณีเมืองสุพรรณในลักษณะที่แสดงวิวัฒนาการความเป็นเมืองช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24
- 2) เป็นการสร้างความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับวิวัฒนาการความเป็นเมืองจากกรณีของเมืองสุพรรณ ในการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ โครงสร้างอำนาจ ประชากร และวิถีทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวเมือง

วิธีการศึกษา

1) เป็นการวิจัยเอกสารจากงานเขียนทางวิชาการ บทความ งานวิจัยวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องเมืองสุพรรณช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 และเป็นการประมวลและวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์จากเอกสารจดหมายเหตุ พงศาวดาร และเอกสารราชการจากหอสมุดแห่งชาติ และหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

2) เป็นการสร้างข้อมูลภาคสนามด้วยการศึกษาสภาพชุมชนและความเปลี่ยนแปลงงานพื้นที่เมืองสุพรรณ และหัวเมืองใกล้เคียง คือ กาญจนบุรี ราชบุรี ทั้งนี้เพื่อตรวจสอบความถูกต้องชัดเจนจากข้อมูลเอกสาร

การศึกษาเรื่องเมืองสุพรรณ : จากมติการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การศึกษาท้องถิ่นและจิต
สำนึกท้องถิ่นแบบชาตินิยม

การศึกษาอดีตของชนชั้นนายรัตนโกสินทร์ ราชพงศาวดารไทย จดหมายเหตุ
ต่าง ๆ เป็นตำราแบบเรียน ที่มีเป้าหมายเพื่อความรู้อันเป็นแบบแผนทางการ
ศึกษาแบบจารีตของตระกูลชนชั้นนำ ลักษณะเช่นนี้สืบเนื่องมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แม้ว่าชน
ชั้นนำของไทยยอมรับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบตะวันตก ที่ต้องอาศัยการตรวจสอบหลักฐาน
ข้อเท็จจริง และสร้างพล็อตของอดีตที่เรียกว่าประวัติศาสตร์ขึ้น ด้วยการประเมินคุณค่าและ
วิเคราะห์หลักฐานที่ซ้ำ แต่เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาและแนวเรื่อง ตลอดจนประเภทของหลักฐานที่
ซ้ำอ้างอิงแล้ว พบว่างานประวัติศาสตร์สมัยใหม่ยังคงอิงน้ำหนักอยู่กับข้อเท็จจริงและโครงเรื่อง
จากพงศาวดารเป็นหลัก โดยผสมผสานเข้ากับวิธีการเขียนแบบใหม่สร้างสรรค์ประวัติศาสตร์แบบ
นิยมเจ้า เพื่อรับใช้รัฐสมัยใหม่ภายใต้ระบอบกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้นำการเขียน
ประวัติศาสตร์แนวนี้คือ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ส่วนนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรียก
ประวัติศาสตร์แนวนี้ว่าเป็นประวัติศาสตร์การเมืองแบบพงศาวดาร(1)

โครงเรื่องของงานเขียนประวัติศาสตร์แนวนี้เป็นงานเขียนที่ชี้ถึงพัฒนาการของชน
ชาติไทย โดยให้น้ำหนักการอธิบายเรื่องราวที่ศูนย์กลางหรือราชธานี โดยเริ่มจากกรุงสุโขทัย
อยุธยาและรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามกระแสดความสนใจของชนชั้นนายใหม่ต่อการศึกษา
ประวัติศาสตร์ชาติไทยก็มีต่อเรื่องราวของท้องถิ่นด้วย แต่ไม่ใช่เพื่อการอธิบายท้องถิ่นในตัวเอง
หากเพื่อเสริมการอธิบายเรื่องของส่วนกลางให้ชัดเจนน่าเชื่อถือขึ้น และให้ข้าราชการส่วนกลาง
ที่ออกไปปกครองท้องถิ่นตามระบบมณฑลเทศาภิบาล รู้จักและเข้าใจท้องถิ่นได้ดียิ่งขึ้น เป็นการเพิ่ม
ประสิทธิภาพการปกครองระบอบใหม่ รวมศูนย์เข้าสู่ส่วนกลาง กระแสดความสนใจดังกล่าวนี้
สร้างปรากฏการณ์ให้มีการเก็บรวบรวมข้อมูลท้องถิ่นอย่างหลากหลาย ส่วนหนึ่งกลายเป็นข้อมูล
ตำนานเมืองประวัตินุชน ต่อมาได้รับการจัดพิมพ์ในรูปของหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร(2)

การแสวงหาข้อมูลท้องถิ่นกรณีของสุพรรณ ก็เป็นไปลักษณะเดียวกัน จุดเริ่มต้นที่ชน
ชั้นนำไทย ศึกษาเกี่ยวกับอดีตเมืองสุพรรณ เท่าที่ปรากฏตามหลักฐานคือ การเสด็จตรวจราชการ
ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ และการเสด็จประพาสหัวเมืองของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ด้วยเหตุผลอันหนึ่ง คือ การ
ติดตามประเมินผลงานตามนโยบายการปฏิรูปการปกครองระบบเทศาภิบาล สิ่งที่ได้จากการเสด็จ
หัวเมืองของทั้งสองพระองค์ประการหนึ่ง คือ ทรงรวบรวมข้อมูลทั้งคำบอกเล่า วัตถุสิ่งของ บันทึก

ถึงสถานที่ที่ทรงเขียน ซึ่งส่วนมากเป็นสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรขณะนั้น วัฒนธรรมความเชื่อ ความคิดเห็น การแสดงออก และโบราณสถาน⁽³⁾ ข้อมูลเหล่านี้มีคุณค่าที่จะนำไปใช้ศึกษาในเรื่อง สุพรรณต่อมา

อย่างไรก็ตามพบว่านักประวัติศาสตร์ชนชั้นนายคนี่ สนใจค้นหาหลักฐานจากอดีตที่เมืองสุพรรณ เพื่อนำมาอธิบายเนื้อหาของประวัติศาสตร์ชาติ ประเด็นเรื่องการศึกษาก่อให้เกิดความสับสนเนื่องทางประวัติศาสตร์นิพนธ์ และเป็นผลลัดของอดีตที่มีอิทธิพลต่อการสร้างจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ให้กับคนท้องถิ่นตราบนานเท่าทุกวันนี้ เรื่องดังกล่าวคือ "อุททอง" "สุพรรณภูมิ" และ "เจดีย์พุทธหัตถ์"

"อุททอง"จากมติประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่ประวัติศาสตร์รัฐโบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยา"ศรีทวารวดี"

การศึกษาเรื่อง "อุททอง" เริ่มขึ้นภายใต้กระแสกระบวนกรสร้างรัฐชาติและความตื่นตัวในการอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสำคัญของการศึกษาเรื่องนี้ยังคงอยู่ในความสนใจของปัญญาชน และนักประวัติศาสตร์อย่างต่อเนื่องยาวนานถึงกว่าห้าทศวรรษ เป็นผลลัดของอดีตที่สร้างพัฒนาการและความคลี่คลายไปสู่ลัทธิอื่นหรือหัวข้ออื่นที่สัมพันธ์กัน คือ อุททองในยุททวารวดีและสุพรรณภูมิ เพื่อให้เข้าใจพัฒนาการการศึกษาเรื่องอุททองชัดเจนขึ้น สามารถแบ่งกลุ่มงานเขียนที่เกี่ยวข้องออกตามโครงเรื่องที่มีการเปลี่ยนแปลงตามข้อเท็จจริงและการโต้แย้งตามลำดับต่อไปนี้

อุททองกับการอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทย พัฒนาการอธิบายเรื่อง "อุททอง" สะท้อนถึงกระแสการรับรู้ทางประวัติศาสตร์ชนชั้นนายคนี่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อความหมายเรื่อง "อุททอง" แต่เดิมเข้าใจกันแต่เพียงว่า "อุททอง" เป็นชื่อพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่ง ที่ปรากฏตามพระราชพงศาวดารหลายฉบับ ซึ่งสมเด็จพระยาคทรงราชานุภาพทรงอ้างไว้ เช่น พงศาวดารฉบับพิมพ์สมัยรัชกาลที่ 4 พงศาวดารโยนก และพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เคยตีพิมพ์ในสยามริบลิคตอรี ว่าพระเจ้าอุททองเป็นผู้สร้างราชธานีกรุงศรีอยุธยาและทรงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชชาตินั้น⁽⁴⁾

"อุททอง" ถูกทักท้วงมีความหมายใหม่เพิ่มอีกความหมายหนึ่ง ในฐานะชื่อ "เมืองอุททอง"

แผนที่ประเทศไทยโดยสังเขป
 แสดงที่พบโบราณวัตถุสำคัญ
 ▲ สัญลักษณ์การวัด
 ทุกแห่งการวัด ๑๑-๑๖

ศิลปากร กรมรวบรวม โบราณวัตถุ เรื่อง เมืองอุทอง จักรกัมพูชา เนื่องในงานเสด็จ
 พระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง จ.สุพรรณบุรี 13 พค 2509 หน้า 1.

อันเป็นเมืองเดิมของท้าวอุทอง ชื่อนี้ถูกบันทึกไว้เป็นข้อมูลลายลักษณ์ หลังจากชนชั้นนักปราชญ์ได้รับรู้ ข้อมูลบอกเล่าจากชาวบ้านที่สุพรรณและอยุธยาในรูปของนิทานพื้นบ้าน เป็นตำนานเมืองเล่าต่อกัน มาว่า พระนามกษัตริย์พระเจ้าอุทองนั้นมีหลายพระองค์ เจ้าอุทององค์หนึ่งเป็นผู้สร้างเมืองอุทอง แต่ต่อมาอพยพผู้คนหนีโรคห่าไปสร้างเมืองกำแพงเพชรและเมืองอื่น ๆ (5) สมเด็จฯ กรมพระยา ดารงราชานุภาพ ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์คนแรกที่มาเอาชื่อกษัตริย์ "อุทอง" และ เมือง "อุทอง" มาอธิบายให้มีความสัมพันธ์โยงเข้ากับประวัติศาสตร์พงศาวดารชาติไทย งานนิพนธ์ ประวัติศาสตร์ทางการงาน เรื่องนี้คือ นิทานโบราณคดี เรื่อง "เมืองอุทอง" ทรงเล่าว่าทรงรับ ว่ามี "เมืองอุทอง" ตั้งแต่คราวเสด็จตรวจราชการครั้งแรกที่เมืองสุพรรณ พ.ศ. 2435 ทรงสอบ ตามชาวบ้านถึงสิ่งของโบราณที่มีอยู่ในเมือง ชาวบ้านบอกว่า มีเมืองโบราณร้างในป่าทางทิศ ตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ชื่อ "เมืองท้าวอุทอง" ชาวบ้านอ้างว่าผู้ใหญ่เล่าต่อกันว่าเป็นเมือง เดิมของพระเจ้าอุทองที่ต่อมาทรงย้ายหนีโรคห่าไปสร้างเมืองใหม่ที่อยุธยา พระองค์เสด็จสำรวจ เมืองร้างนั้นครั้งเสด็จตรวจราชการสุพรรณคราวต่อมา พ.ศ. 2446 ทรงพบว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ทาง พังตะวันตกกลางน้ำจรเข้สามพัน เวลานั้นมีหมู่บ้านขนาดใหญ่ซึ่งชุมชนจรเข้สามพันตั้งอยู่ห่างออกไป ผลการสำรวจภายในและบริเวณรอบนอกเมืองร้าง พบโบราณสถานและวัตถุที่มีอายุต่างกัน 2 สมัย คือ ยุคทวารวดี และยุคอยุธยา (6)

ข้อสันนิษฐานของพระองค์ท่าน คือ ทรงเห็นว่าเมืองนี้เดิมคงมีกษัตริย์ แต่ด้วยเหตุที่ แม่น้ำเปลี่ยนทางเดิน สาเหตุการกันดารน้ำทำให้เกิดโรคระบาด จึงเกิดการทิ้งเมืองร้าง เหมือนเมืองโบราณแห่งอื่น ๆ กษัตริย์ที่ทรงเห็นว่าน่าจะเคยครองเมืองนี้ก็คือพระเจ้าอุทองก่อน ทรงตั้งกรุงศรีอยุธยา อันเป็นความเห็นที่ทรงโต้แย้งกับพระราชพงศาวดารฉบับกรมพระบรมมานุชิต จินทรส ที่ระบุว่าพระเจ้าอุทองมาจากเมือง เทพนคร สมเด็จกรมพระยาดารงราชานุภาพ ทรง วิเคราะห์ว่า หากเป็นเมืองเทพนครที่อยู่ทางภาคเหนือ อาจขัดแย้งกับพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ระบุ ว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่นครสวรรค์ลงมาเป็นประเทศราชตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอุทอง หรือสมเด็จพระ รามาธิบดีที่ 1 ทรงครองราชย์สถาปนาอยุธยาเป็นราชธานี จึงไม่น่าเป็นไปได้ที่จะเสด็จมา จากเมืองนี้ (7)

ในขณะที่ทรงเห็นว่า ข้อสันนิษฐานเรื่องพระเจ้าอุทองอพยพมาจากสุพรรณดูสมเหตุสม ผลกว่า เพราะในการอพยพพระเจ้าอุทองยังเหลือกำลังคนหาหัวเมืองพะจั่วคิมเหยี ซึ่งยังมีพรรค พวกและภูมิภาคเนาที่สุพรรณ เมื่อขึ้นครองราชย์แล้วก็แต่งตั้งหาหัวเมืองพะจั่วครองเมืองอุทองตาม เดิม ต่อมาจึงให้มีการตั้งเมืองสุพรรณขึ้นในคราวเดียวกับการสถาปนาอยุธยา (8)

ส่วนข้อสันนิษฐานที่ทรงมีต่อโบราณวัตถุสถานยุคทวารวดีที่ทรงเห็นว่าเป็นของร่วมสมัยกับของชุมชนที่นครปฐมและที่เจดีย์จุลประโทน คือ เมืองอู่ทอง คงเป็นเมืองร่วมสมัยยุคทวารวดีด้วย มีความสัมพันธ์กับนครปฐม ศูนย์กลางทวารวดี เนื่องจากทรงพบเส้นทางน้ำติดต่อกับเมืองอู่ทองกับนครปฐม เส้นทางน้ำสายหลักคือลำน้ำจรเข้สามพันที่ไหลผ่านเมืองอู่ทองร้าง ก็ยังเชื่อมต่อมาถึงสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ 4 สระอีกด้วย(9)

ความสนใจที่มีต่อเมืองโบราณร้างแห่งนี้ หากให้ทรงต้องการทราบชื่อเมืองที่แท้จริงตามหลักฐานลายลักษณ์ ที่มาข้เมืองอู่ทองอันเป็นชื่อที่ชาวบ้านใช้เรียกกัน สมเด็จพระยาดิศาราชานุกาภ ทรงจารึกไว้เทียบชื่อเมืองที่ปรากฏตามศิลาจารึกสุโขทัยหลัก 1 พบว่าบรรดาเมืองขึ้นสุโขทัยทางภาคใต้มีชื่อเมือง "สุพรรณภูมิ" ที่มีความหมายเดียวกับ "อู่ทอง" และทรงเห็นว่าจากแผนภูมิลำดับที่ตั้งเมืองสุพรรณภูมินั้น ตรงกับที่ตั้งเมืองอู่ทอง หากให้ทรงสรุปได้ว่าเมืองอู่ทองร้างคือเมืองสุพรรณภูมิ ในขณะที่เมืองสุพรรณภูมิที่รู้จักกันมาปัจจุบัน เป็นเมืองสร้างขึ้นยุคหลัง สมเด็จพระยาดิศาราชานุกาภทรงอธิบายว่า การเปลี่ยนชื่อจากสุพรรณภูมิมาเป็นอู่ทอง เนื่องมาจากเมืองได้ร้างไปนานสมัยทวารวดี เมื่อพระเจ้าราชาธิราชแห่งเมืองพุกามเข้ามาตีราชธานีทวารวดี พระปฐมเจดีย์ราว พ.ศ.1600 และได้ชัยชนะสุพรรณภูมิก็ได้รับความกระทบกระเทือนไปด้วยจึงถูกทิ้งร้างไป เมืองนี้ได้เกิดขึ้นใหม่ต่อมา เมื่อมีการอพยพของกลุ่มคนไทยนำโดยพระเจ้าศิริชัย เชียงแสนทรงตั้งเมืองขึ้นใหม่ที่อู่ทอง แต่จารึกร่วมสมัยของพ่อขุนรามคำแหงยังคงจารึกชื่อตามธรรมเนียมเดิม คือ เมืองอู่ทองที่มีความหมายอย่างเดียวกับสุพรรณภูมิ(10)

ข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้สมเด็จพระยาดิศาราชานุกาภทรงนำไปใช้อธิบายรายละเอียดบางส่วนของประวัติศาสตร์ชาติไทย โดยเฉพาะในช่วงรอยต่อยุคสุโขทัยกับแรกเริ่มอยุธยา รัชกาลพระเจ้าเลอไท เวลานั้นหัวเมืองไทยทางใต้ยังขึ้นกับสุโขทัย สมเด็จพระยาดิศาราชานุกาภทรงจารึกชื่อ "พระเจ้าอู่ทอง" เรียกเจ้าเมืองอู่ทอง องค์ที่เป็นพระสัสสุระ (พ่อตา) ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และพระราชบิดาของขุนหลวงพะงั่ว ว่าได้พยายามหาทางเป็นอิสระจากสุโขทัย ซึ่งอ่อนแอลงหลังรัชกาลพระเจ้าลิไทเป็นต้นมา แต่พระเจ้าอู่ทององค์พระสัสสุระยังไม่มีความกล้าพอ แต่ก็ค่อย ๆ ขยายอาณาเขตขึ้นมาจนถึงอยุธยาอันเป็นเมืองท่าค้าขาย และเป็นโอกาสให้พระเจ้าอู่ทององค์บุตรเขยที่ต่อมาเป็นที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สามารถหาข้ออ้างเรื่องโรคทำอพยพผู้คนหนีมาสร้างกรุงศรีอยุธยา(11) คำอธิบายเช่นนี้เห็นได้ว่า สมเด็จพระยาดิศาราชานุกาภทรงนำข้อสันนิษฐานที่เป็นแนวคิดเรื่องเมืองอู่ทอง และพระเจ้าอู่ทองมาใช้อธิบายประวัติศาสตร์ชาติในฐานะที่เป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ โดยไม่ต้องพิสูจน์ความ

เป็นจริงทางประวัติศาสตร์อีก

แนวคิดเรื่องเมือง "อุทอง" และพระเจ้า "อุทอง" ที่เริ่มต้นจากการเป็นเพียงข้อสันนิษฐานที่ได้พัฒนาไปสู่สถานะภาพที่เป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์นี้ ถูกทบทวนและรับรองความถูกต้องอย่างเป็นทางการ ตลอดจนเผยแพร่อย่างกว้างขวางและน่าเชื่อถือในฐานะข้อเท็จจริงเมื่อมีการนำใบอธิบายเรื่อง "เมืองโบราณอุทอง" ใน ราชกิจจานุเบกษา (12) หนังสือราชการที่ถือว่ามีความถูกต้องที่เป็นทางการ พิมพ์ขึ้นเนื่องในคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับแรมเมืองอุทองและบวงสรวงอศิศมหาราช พ.ศ. 2456 คาอธิบายเรื่องความสำคัญองเมืองอุทองในฐานะเมืองเดิมของพระเจ้าอุทองตามราชกิจจานุเบกษานั้น ตรงตามข้อสันนิษฐานในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถ

คาอธิบายแนวนี้ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถเป็นที่ยอมรับกันโดยหมู่ผู้สนใจประวัติศาสตร์ยุคนั้น โดยเฉพาะความเชื่อที่กลายเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ว่าเมืองอุทองที่มีอายุมาแต่สมัยทวารวดี ยังคงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยา และดูเหมือนว่านักประวัติศาสตร์ยุคนั้นเลือกให้ความสำคัญศึกษาได้ยิ่งเรื่องเมืองอุทองแต่เฉพาะประเด็นที่มีความสัมพันธ์กับพระเจ้าอุทองผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยาไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้หนึ่งที่ทำให้การสันนิษฐานถึงความเห็นสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถ 2 ประเด็น (13) คือ

ประเด็นแรก ข้อสันนิษฐานเรื่องเมืองเดิมหรือเชื้อสายพระเจ้าอุทอง ทรงไม่เห็นด้วยกับความเห็นของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถ ที่อธิบายว่ามาจากสุพรรณ แต่ทรงเชื่อตามตำนานเดิมที่อธิบายว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์เจียงราย แต่ทั้งนี้พระเจ้าอุทองอาจมิได้หลายพระองค์ แต่องค์ที่สร้างอยุธยานั้นทรงเห็นว่าคงไม่ได้ตั้งเมืองสุพรรณมาแน่นอน หากแต่คงเกี่ยวข้องกับลูกเขยกษัตริย์วงศ์สุพรรณ เพราะถ้าหากทรงตั้งเมืองสุพรรณก็ไม่มีเหตุผลที่ขุนหลวงพะงั่วยังคงครองสุพรรณอยู่ และสามารถนำกำลังพรรคพวกเข้ามาแย่งราชสมบัติของพระราเมศวร กษัตริย์องค์ต่อมาได้ ดังนั้นพระเจ้าอุทองต้องสืบเชื้อสายจากพระเจ้าศิริชัยเจียงแสน อพยพผู้คนมาตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตอนาคตอนหนึ่งของแควน้อย แต่ยังไม่ทันสร้างเมืองก็สิ้นพระชนม์ จึงเป็นภาระพระเจ้าอุทองผู้เป็นโอรส อยากรู้ก็ตามการอพยพของพระองค์ไม่ได้รับการจัดขบวนจากพวกสุโขทัย กามพงเพชร เพราะ "เป็นไทยด้วยกัน" และมีเกี่ยวคงอยู่ด้วย

ประเด็นที่สอง จากการที่พระเจ้าอุทองนำชกษัตริย์เมืองอุทอง แต่ก็มีความสัมพันธ์กันระหว่างอยุธยากับสุพรรณในรูปแบบที่นำชเป็นเมืองขึ้น หากแต่ปรองดองเป็นพวกเดียวกัน โดยเชื้อสายของพระเจ้าอุทอง เป็นโอรสของพระเจ้าศิริชัยเจียงแสน ครองเมืองเจียงแสนซึ่งทรง

สันนิษฐานว่าเป็นเมืองฝาง ต่อมาอพยพมายังเมืองร้างและสร้างเมืองชัยสิริหรือนครศรีวิชัย ที่ทรงสันนิษฐานว่าตรงกับเมืองนครปฐมที่ถูกทิ้งร้างมานานสมัยพระเจ้าอู่ทองคือกวาดต้อนผู้คนออกไปแล้วทิ้งเมืองร้างมากกว่า 100 ปี ส่วนมารดาของพระเจ้าอู่ทองเป็นธิดาเจ้าเมืองนครไตรตรึงษ์ ซึ่งก็คือ เมืองสรรค์ ดังนั้นพระเจ้าอู่ทองจึงน่าจะเป็นเจ้าเมืองนครปฐมอันเป็นเมืองของบิดาและครองเมืองอู่ทองในฐานะราชบุตรเขย เมืองทั้งสองแห่งอยู่ติดกัน จึงไม่ปรากฏชื่อเมืองอู่ทองและสรรค์เลย เนื่องจากถือว่าได้ผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยาแล้ว

สรุปว่าการศึกษาเรื่องเมืองอู่ทองที่ใช้วิธีการทางวิชาการสมัยใหม่ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นการให้ความสำคัญของเมืองนี้ต่อกำเนิดหรือประวัติของพระเจ้าอู่ทองหรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 องค์ปฐมกษัตริย์ของประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นการโยงเรื่องของท้องถิ่นนี้เข้ากับประวัติศาสตร์ส่วนกลาง และมีผลให้ความสนใจศึกษานักประวัติศาสตร์ชั้นนำและปัญญาชนในเวลาต่อมา เป็นกระบวนการผลิตซ้ำทางการอธิบายเรื่องเมืองอู่ทองอย่างต่อเนื่องแพร่หลายทั้งในหมู่นักวิชาการชาติตะวันตกและนักวิชาการชาวไทยอีกกว่า เจ็ดทศวรรษ (14)

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชักชวนและให้การสนับสนุนนักวิชาการชาติตะวันตกที่สนใจศึกษาโบราณวิทยาในตะวันออกหลายท่านให้เข้ามาสำรวจวิเคราะห์ข้อมูลโบราณสถาน โบราณวัตถุภายในเมืองโบราณอู่ทอง พร้อมกันนั้นก็ทรงดำเนินการศึกษาการอนุรักษ์ในเบื้องต้นแก่เมืองโบราณแห่งนี้ ภายใต้อาณัติที่ว่าด้วยการตรวจรักษาของโบราณและการคุ้มครองของราชบัณฑิตยสถาน แผนกโบราณคดี สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะนายกสภาฯ มอบหมายให้คณะกรรมการจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นผู้จัดการคุ้มครองโดยตรง เมืองอู่ทองโบราณจึงเป็นโบราณสถาน ที่ได้รับการคุ้มครองอย่างไม่เข้มงวดจากหน่วยงานรัฐที่ทาหน้าที่ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติ ขณะเดียวกันนักวิชาการชาวไทยจากราชบัณฑิตยสถานแห่งนี้ ก็ทำการศึกษาวิเคราะห์เมืองอู่ทองด้วยการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างต่อเนื่อง ผลงานที่ศึกษาต่อมา จึงพัฒนาการเขียนออกเป็น 2 แนวทาง คือกลุ่มที่ใช้วิธีการศึกษาสมัยใหม่กับกลุ่มที่ใช้วิธีการผลิตซ้ำความคิดทางประวัติศาสตร์

1) แนวทางการศึกษาตามวิธีการศึกษาสมัยใหม่ พบว่างานศึกษาเมืองอู่ทองของกลุ่มนี้ประกอบด้วยงานเขียนทั้งของชาวไทยและชาวตะวันตก

ยอร์ช เซเคส์ (George Coedes) นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาสำรวจและขุดค้นเมืองอู่ทองโบราณภายใต้การชักชวนของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. 2473 ทั้งสองเคยร่วมกันศึกษาวิเคราะห์แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน โดยเซเคส์ตั้งข้อสันนิษฐานว่า อู่ทองอาจเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดี ซึ่งมีที่ตั้งอยู่บริเวณ

ลุ่มน้ำเจ้าพระยา (15)

ต่อมา พ.ศ. 2478 ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) นักโบราณวิทยาชาวอังกฤษ เข้ามาขุดค้นโบราณคดีเมืองอู่ทองได้นำผลการศึกษาไปชี้แจงเรื่อง Towards Angkor (16) สันนิษฐานรอยต่อยุคสมัยเมืองอู่ทองว่า อาจเป็นเมืองศูนย์กลางแห่งสุดท้าย ที่ชาวทวารวดีอพยพหนี หลบการโจมตีของขอมก่อนนครปฐมราชธานีของอาณาจักรทวารวดียุคนั้น แต่อู่ทองคงต้องขมย่อน้อมมาให้แก่ขอม

การศึกษาของเชเรลส์และเวลส์รวมถึงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานาภาพ เรื่องเมืองอู่ทองได้สั่งสมองค์ความรู้เป็นพื้นฐานให้กับงานเขียนของนักประวัติศาสตร์โบราณคดีชาวไทยรุ่นต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขุดค้นครั้งใหญ่ในช่วงทศวรรษก่อน 2500 เมื่อเริ่มมีการพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นด้วยการพัฒนาพื้นที่เมืองโบราณให้เป็นชุมชนเมือง โดยกรมศิลปากรงานศิลปกรรมและตรวจรักษาของโบราณ อนุญาตให้คณะกรรมการอำเภอจรเข้สามพันพัฒนาพื้นที่ชุมชนเก่าที่ภายในกำแพงเมืองโบราณเริ่มมีผู้ขอเช่าที่ดินทำไร่สวนและค้าขาย (17) ในระยะนี้เองที่นักวิชาการสำคัญจากกรมศิลปากรและนักวิชาการสายสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (Ecole Francaise) โดยนักวิชาการคนสำคัญ คือ ช็อง บัวเชอเลีย (Jean Boisselier) มีบทบาทในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ชอง บัวเชอเลียร์ ได้ขยายความสนใจทางวิชาการของเขาออกนอกดินแดนขอมโดยนำความสนใจศึกษาเรื่องที่ตั้งราชธานีอาณาจักรทวารวดี ซึ่งเชื่อว่าอยู่ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทว่าที่เขาขยายการศึกษาโบราณคดีออกไปในแถบนครปฐม ลพบุรี ปราณบุรี รวมถึงอู่ทอง แสดงถึงการตั้งชุมชนในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ เริ่มแต่ยุคทวารวดีและยุคศรีวิชัย และอธิบายความสัมพันธ์ของอารยธรรมทวารวดีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเริ่มต้นที่อู่ทองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงและปราจีนบุรีพุทธศตวรรษที่ 18 และพุทธศตวรรษที่ 19 ทางหัวเมืองภาคเหนือ แสดงให้เห็นถึงการอธิบายความสัมพันธ์ของเมืองอู่ทองกับหัวเมืองอื่น ๆ ภายใต้อารยธรรมทวารวดี (18) แต่งานของชองบัวเชอเลียร์ มีการขยายองค์ความรู้จากผลการศึกษาที่สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานาภาพกับเชเรลส์ที่ท้าวไวแต่เดิม อย่างน้อยข้อสรุปเรื่องอายุของเมืองอู่ทอง เดิมเชื่อว่ามีอายุคราวเดียวกับเมืองนครปฐม นั้นเปลี่ยนไปโดยสามารถกำหนดได้ว่าเมืองอู่ทองมีอายุก่อนเมืองนครปฐมที่สำคัญจากการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดีร่วมกันกับนักวิชาการไทย ที่กำแพงแสน พงศิก คงศรีมหาโพธิ์ ลพบุรี นครปฐม ท้าให้ภาพความรู้เรื่องอาณาจักรทวารวดีชัดเจนขึ้นว่า คงตั้งอยู่บนพื้นที่

ระหว่างจังหวัดราชบุรี-ลพบุรี เป็นอาณาจักรที่นับถือพุทธศาสนา การศึกษาเปรียบเทียบกับเมืองโบราณอื่นที่ต่าง ๆ ทากที่ข้อสันนิษฐานเดิมของบอร์ช เซคส์ ที่ว่าอุทองอาจเป็นศูนย์กลางของทวารวดีนั้นคลอนแคลนลง แต่จากการขุดค้นเมืองอุทองเพิ่มเติมใน พ.ศ.2509 ของ บิวเฮลลิเยร์ ทำให้ยืนยันข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถ(19) ที่ว่าเมืองอุทองเป็นเมืองที่เติบโตด้วยอารยธรรมทวารวดี และจากหลักฐานด้านโบราณวัตถุที่สาคัญจำนวนมาก ทากทำให้อาจปฏิเสธว่า เมืองอุทองจะไม่ได้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักร แต่ก็เป็นเมืองสำคัญของอาณาจักรแห่งนี้ บิวเฮลลิเยร์ยอมรับว่าอุทองอย่างน้อยต้องเป็นเมืองเอกของอาณาจักร หรือ เคยเป็นเมืองหลวงชั่วคราว เมืองนี้มีพัฒนาการบูรณตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ มีความสัมพันธ์มาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17-18 จึงถูกทิ้งร้าง และมีการสร้างเมืองใหม่ที่สุพรรณ ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 อุทองจึงถูกผนวกเข้ากับสุพรรณ นอกจากนี้เขายังมีความเห็นต่อลักษณะทางศิลปกรรมที่พบที่อุทองว่าได้รับอิทธิพลศิลปะศรีวิชัย แต่กลับไม่ได้รับอิทธิพลศิลปะขอม ทั้งที่ขอมเวลานั้นขยายอำนาจมาถึงถึงทวายและเพชรบุรี อย่างไรก็ตามกรอบความคิดของบิวเฮลลิเยร์ต่อการศึกษาอารยธรรมทวารวดีและอุทอง ให้ความสำคัญของอิทธิพลและการขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรขอมที่เข้ามาถึงดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยา ครอบคลุมถึงถึงความสำคัญที่จะอธิบายอารยธรรมทวารวดีด้วยตัวของตัวเอง

การศึกษาของมานิต วัลลิโภคม หนึ่งในกลุ่มนักวิชาการไทยที่เป็นผลผลิตของราชบัณฑิตยสถานได้สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถทรงวางรากฐานการค้นคว้าทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ได้สร้างพัฒนาการที่นำสนใจอย่างยั่งยืนการอธิบายข้อมูลโบราณคดีจากเมืองอุทอง มานิตเป็นหนึ่งในกลุ่มข้าราชการนักวิชาการไทยที่มีหน้าที่รับผิดชอบการอนุรักษ์โบราณวัตถุสถาน ภายใต้หน่วยงานพิพิธภัณฑ์และสงวนรักษาของโบราณที่ต่อมาเป็นกรมศิลปากร (พ.ศ.2480) มีโอกาสเข้าร่วมการสำรวจ รวบรวมโบราณวัตถุที่เมืองอุทองหลายครั้ง (พ.ศ.2476 พ.ศ.2478 พ.ศ.2480 พ.ศ.2494 พ.ศ.2500 และ พ.ศ.2506) ที่เข้ามาสู่การเขียนบทความเรื่อง "เมืองอุทอง"เมื่อ พ.ศ.2509 เนื่องงานพระราชพิธีเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุทอง สุพรรณบุรี เป็นปรากฏการณ์ที่ถือว่ารัฐได้ให้ความสำคัญสูงสุดต่อการอนุรักษ์ข้อมูลท้องถิ่น(20)

มานิตตั้งข้อสังเกตถึงความสำคัญของเมืองอุทองโบราณจากการสำรวจเมืองนี้คราวหนึ่งว่า "อุทองเป็นจุดสำคัญแห่งหนึ่งของเส้นทางคมนาคมระหว่างหัวเมืองฝ่ายใต้ ฝ่ายตะวันตก และราชธานีในลุ่มน้ำเจ้าพระยาแต่โบราณกาล" งานศึกษาเรื่อง "เมืองอุทอง" ของมานิต แม้ว่าจะคงใช้วิธีการสอบค้นตามเค้าเงื่อนที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิราชราชนาถวางไว้

เมื่อครั้งที่นำมาเรื่องนี้เข้าสู่การศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานของมานิตจึงยังเป็นการสานต่อแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย มากกว่าที่จะมีเป้าหมายเพื่อการศึกษาเรื่องของตัวเอง กล่าวคือ ยังคงมีโครงเรื่องและการอธิบายอยู่ที่ศูนย์กลางโดยเฉพาะอยุธยาในประเด็นความเป็นมาของเมืองอุททองกับความสัมพันธ์ต่อพระเจ้าอุททองปฐมกษัตริย์อยุธยา

แต่งานของมานิต มีผลต่อการขยายองค์ความรู้เดิมอย่างมาก เนื่องจากเขาได้ให้ความสำคัญต่อการอ้างอิงหลักฐานข้อมูลประเภทตำนาน พงศาวดารเมือง นิทานพื้นบ้านบอกเล่า โดยการเปรียบเทียบตำนานบอกเล่าเรื่องพระเจ้าอุททองที่ปรากฏตามตำนานเมืองต่าง ๆ รวมทั้งที่สุพรรณบุรี ที่สำคัญคือ มีการขุดค้นโบราณวัตถุสถานทั้งในและนอกเมืองโบราณเพิ่มเติม มีการศึกษาเปรียบเทียบอายุ รูปแบบศิลปกรรมพระพุทธรูป เหรียญ ภาชนะ เจดีย์ แนวคูเมือง ตลอดจนสำรวจจุดที่ตั้งเมือง เส้นทางน้ำและแนวถนนอันเป็นการคมนาคมติดต่อกับเมืองอื่น ๆ ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา การวิเคราะห์ข้อมูลเหล่านี้ หากที่มานิตสามารถสร้างข้อสรุปการศึกษาเมืองโบราณอุททองได้กระจ่างชัด สร้างข้อโต้แย้งที่มีน้ำหนักต่อปัญหาการศึกษาเรื่องเมืองอุททองเป็นเมืองเดิมของพระเจ้าอุททองก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา โดยการยุติความเชื่อที่ว่าพระเจ้าอุททองอพยพผู้ติดตามมาจากเมืองอุททองโดยสิ้นเชิง

กล่าวคือ มานิต ได้วิเคราะห์เปรียบเทียบโบราณวัตถุสถานที่อยู่ตรงกับหลักฐานในชุมชนลุ่มเจ้าพระยาแห่งอื่น ๆ รวมทั้งอยุธยา พบว่าอายุเมืองอุททองนั้นเก่ากว่าอยุธยา และมีการตั้งเมืองให้ร้างก่อนการสร้างอยุธยาถึง 200 ปี ข้อเท็จจริงนี้ทำให้ยุติข้อโต้แย้งในทฤษฎีที่เชื่อว่าพระเจ้าอุททองมาจากเมืองนี้ และต้องตั้งเมืองอุททองเพราะโรคห่า อพยพผู้คนไปสร้างเมืองใหม่ที่อยุธยา ผลการสรุปนี้ทำให้การศึกษาเพื่อหาเมืองเดิมของพระเจ้าอุททองอยู่ที่ไหนต้องคาเนินต่อไป

นอกจากข้อเท็จจริงทางโบราณคดีที่พบว่าเมืองอุททองมีอายุเก่ากว่าอยุธยาและพระเจ้าอุททองไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเมืองโบราณแห่งนี้ มานิตก็ยังให้ความสำคัญต่อการอธิบายถึงตารางอยู่ของเมืองนี้ในประวัติศาสตร์ ว่านอกจากเส้นทางน้ำที่เชื่อมต่อหัวเมืองภาคใต้และภาคตะวันตกแล้ว แนวถนนที่วางอุททอง เส้นทางบกที่เชื่อมต่อเมืองนครศรีธรรมราชและหัวเมืองภาคตะวันตกที่ปรากฏตามพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช และตามหลักฐานสมัยอยุธยา ก็ยังคงมีการอ้างอิงเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์สงครามไทย-พม่า ที่สำคัญคือคราวสงครามยุทธหัตถี สมเด็จพระนเรศวร กับพระมหาอุปราชา

มานิตยังสรุปถึงความสืบเนื่องของเมืองนี้ว่า เมื่อเมืองอุททองถูกทิ้งร้าง ก็ได้มีการ

ย้ายเมืองไปสร้างใหม่เหนือลำน้ำขึ้นน้ำ ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ กับวัดพระรูป เรียกชื่อว่า "เมืองสุพรรณภูมิ" หรือทันทบุรี หรือสุพรรณบุรี อันเป็นการสืบทอดรักษาความหมายชื่อเมืองเดิมคือ "อู่ทอง" ใ้การสรุปแบบนี้เห็นได้ว่าสวนทางกับข้อคิดเห็นของสมเด็จพระยาธรรมราชาปรากฏที่กากกนคาที่ "สุพรรณภูมิ" มีที่ตั้งที่เมืองโบราณอู่ทอง และทรงถือเป็นชื่อเมืองที่เป็นทางการ

อย่างไรก็ตามงานของมานิต แม้จะได้รับการโต้แย้งจากนักวิชาการสายประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่าง ม.จ.สุภัทรทิศ ศิสกุล แต่งงานของเขาได้รับการหยิบยกมาใช้ในการตีความทางวิชาการที่เป็นการศึกษาชุมชนทวารวดีและรัฐก่อนอยุธยาอันเป็นประวัติศาสตร์โบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยาของนักวิชาการรุ่นหลัง อย่างศรีทิกร วัลลภภคม ธิดา สาระยา และที่สำคัญคือจิตร ภูมิศักดิ์

การตีความของมานิต วัลลภภคมได้รับการโต้แย้งจากนักโบราณคดีสำคัญของไทย ม.จ.สุภัทรทิศ ศิสกุล จาก บทวิจารณ์เรื่อง "เมืองอู่ทอง"(21) พิมพ์ร่วมกับในวาระเดียวกัน ม.จ.สุภัทรทิศ เชื่อว่าขอมาศึกษาอิทธิพลการเมืองวัฒนธรรมมาถึงดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้วย สุพรรณเป็นเมืองหนึ่งที่มีชื่อปรากฏในฐานะเมืองขึ้นปลายเขตแดนตามจารึกปราสาทพระขรรค์ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และยังมีปรากฏโบราณวัตถุศิลปะขอมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สุพรรณด้วย แสดงว่าสุพรรณเป็นเมืองขึ้นขอมอย่างแน่นอน ในสมัยอยุธยาจากหลักฐานพงศาวดารกษัตริย์อยุธยานับแต่ขุนหลวงพะงั่วและสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สืบเชื้อสายมาจากสุพรรณ แสดงว่าวงศ์ ณ เมืองสุพรรณเกี่ยวข้องกับกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นพระเจ้าอู่ทองจึงน่าจะมาจากเมืองใดเมืองหนึ่งในสุพรรณด้วย นอกจากนี้การค้นพบศิลปะอู่ทองที่อยุธยา และกระจายอยู่ทั่วไปที่สุพรรณ ชัยนาท ยิ่งเป็นการยืนยันว่าพระเจ้าอู่ทองมาจากสุพรรณ ม.จ.สุภัทรทิศ จึงไม่เชื่อว่าจะมีเมืองอยุธยาทางฝั่งตะวันออกของอยุธยา ตามที่มานิตเสนอว่าให้เป็นเมืองเดิมของพระเจ้าอู่ทอง

ชนิด อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร ข้าราชการนักวิชาการกรมศิลปากร รุ่นใกล้เคียงกับมานิต วัลลภภคม เคยศึกษาเรื่อง "เมืองไตรศรั้ง อู่ทอง และอยุธยา" ตั้งแต่พ.ศ. 2499(22) โดยอ้างหลักฐานโบราณคดี เมืองโบราณที่อู่ทอง กำแพงเพชร อยุธยา สันนิษฐานถึงเชื้อสายประวัติและเมืองเดิมของพระเจ้าอู่ทอง ทั้งนี้โดยมีการตรวจสอบข้อมูลจากตำนานสิงหนวัติและพงศาวดารโยนก งานนี้ถือได้ว่ามีการพัฒนาข้อโต้แย้งจากการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาธรรมราชาปรากฏ และมีการเสนอแนะข้อสันนิษฐานใหม่เดิมอย่างน่าสนใจ

ประเด็นแรก เรื่องความเป็นมาและการสืบเชื้อสายของท้าวอู่ทอง จากที่สมเด็จพระ

กรมพระยาคลังร่ำวิชาญาณภาพทรงสันนิษฐานไว้ว่า ท้าวแสนนมเมื่อได้ธิดาเจ้าเมืองโครตริงส์ก็มาสร้างเมืองแบบ ที่ทรงสันนิษฐานว่าอยู่ที่นครปฐม โดยไม่ทรงเชื่อตามตำนานสิงหนวัติที่ระบุว่าอยู่ที่กัมพูเพชร เพราะทรงเห็นว่า เป็นไปไม่ได้ เนื่องจากจะซ้อนวงศ์กับราชวงศ์สุโขทัยที่ขยายอำนาจลงมาถึงกัมพูเพชรแล้ว ในกรณีที่ตั้งเมืองแบบ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับลงความเห็นว่าจะอยู่เมืองสรรค์มากกว่า สำหรับความเห็นของชนิดนั้นกลับเชื่อตามพงศาวดารโยนก ด้วยเหตุผลที่เขาตีความว่าศึกษาราชพงศาวดารที่ทั้งสองพระองค์เข้ารับการศึกษานั้นคลาดเคลื่อน คือศึกษาราชเมืองเชียงรายของพระเจ้าพรหม นิตาพระเจ้าไชยศิริเชียงแสน ที่ถูกต้องคือศึกษาราชที่ระบุว่าในตำนานสิงหนวัติ ว่าพระเจ้าไชยศิริเชียงแสนลงมาสร้างเมืองแบบ พ.ศ. 1547 ก่อนอาณาจักรสุโขทัยเป็นเวลา 250 ปี เมืองแบบนี้คือเมืองกัมพูเพชรเก่ารุ่งเรืองก่อนสมัยสุโขทัยกว่าสองศตวรรษ เจ้าเมืองแบบสืบวงศ์ได้ 4ชั่วอายุคน ราว พ.ศ. 1707 จึงถึงรัชกาลท้าวแสนนม ซึ่งควรมีชื่อทางการว่า "ท้าวแสนพรหม" ซึ่งมีภักดีมาเทียบเท่ารัชทายาทประจักษ์วงศ์ต่อมาอภิเษกกับธิดาเจ้าเมืองโครตริงส์ ท้าวแสนนมจึงได้สร้างเมืองเพนนคร (แปลว่า เมืองหลวงของแคว้น) เมื่อขึ้นครองราชย์แล้วจึงพระนามว่าพระเจ้าไชยศิริเชียงแสน เป็นการใช้พระนามตามบิดา เป็นนามสกุลของกษัตริย์ทุกองค์ที่เมืองโครตริงส์ ต่อมาโอรสคือ ท้าวอู่ทอง ย้ายมาสร้างเมืองใหม่ที่อู่ทอง สืบเชื้อสายต่อกันมาอีก 4ชั่วอายุคน กษัตริย์เมืองอู่ทองเรียกชื่อ ท้าวอู่ทอง โดยถือจารึกเดิมมาใช้ชื่อกษัตริย์องค์แรกเป็นสามัญนามของกษัตริย์ทุกองค์ของเมืองนี้ ช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 1707 พระเจ้าไชยศิริเชียงแสนถึงท้าวอู่ทององค์ที่ 4 ผู้เป็นพระบิดาของขุนหลวงพะงั่ว พ.ศ. 1884 นั้นเป็นเวลา 150 ปี สอดคล้องกับเวลาที่เมืองโครตริงส์ที่กัมพูเพชรร้างลงจนถึงช่วงที่อาณาจักรสุโขทัยสร้างเมืองกัมพูเพชรขึ้นมา

ประเด็นที่สอง เป็นการอธิบายประวัติเมืองอู่ทอง ชนิดเห็นว่าเมืองอู่ทองมีความสืบเนื่องจากสมัยทวารวดีจนถึงอยุธยา อาจเป็นด้วยว่าชื่อเท็จจริงเรื่องเมืองอู่ทองร้างไปก่อนสร้างอยุธยาถึง 200 ปี ยิ่งไม่เป็นที่ค้นพบ ชนิดยังได้อธิบายขอบเขตอำนาจการเมืองและความสำคัญของเมืองอู่ทอง ว่าน่าจะเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดี ที่ต่อมาราชธานีได้ย้ายไปที่นครปฐม ต่อมาถูกทิ้งร้างไปเมื่อขอมขยายอำนาจครอบครองนครปฐม และตั้งลพบุรีเป็นศูนย์กลาง ชาวเมืองทวารวดีจึงหนีมาอยู่ที่เมืองอู่ทอง เมืองนี้จึงยังคงความสำคัญทางภาคตะวันตก สัมพันธ์กับราชบุรี หัวเมืองมอญ นครสวรรค์ และอยุธยา

ประเด็นที่สาม เรื่องตำนานท้าวอู่ทองที่เป็นนิทานพื้นบ้านร่วมกันในเมืองต่าง ๆ แถบลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น ชนิดเห็นว่า "อาจแสดงว่าท้าวอู่ทองมีอำนาจปกครองดินแดนเหล่านี้

หรือแคว้นอุททอง เคยมีอิทธิพลเหนือท้องที่เหล่านี้มาในสมัยหนึ่ง"(23) ส่วนที่เล่าว่า ท้าวอุททองอพยพผู้คนทั้งเมืองอุททอง เพื่อหนีโรคห่านั้น อาจเป็นมาแต่ว่ามีการย้ายเมืองจากอุททองขึ้นเหนือมาอยู่ที่สุพรรณบุรีและเวียงเหล็กในสมัยต่อมา

ประเด็นสุดท้าย ประวัตินี้ความเป็นมาของพระเจ้าอุททององค์ที่เป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ธนิตสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพียงเขยหรือมีความสัมพันธ์ด้วยการแต่งงานกับวงศ์เมืองอุททองมากกว่าจะเป็นเชื้อสายโดยตรง ถึงแม้ว่าหลักฐานพงศาวดารเหนือระบุว่า พระองค์เป็นบุตรโอรสเสวย และเป็นบุตรเขยของเจ้าเมืองอุททองตามพระนิพนธ์ของรัชกาลที่ 4 แต่ข้อสันนิษฐานของธนิต กลับเชื่อว่า ทรงเป็นเชื้อสายเจ้าครองแคว้นอยุธยา ด้วยการพิสูจน์หลักฐานประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของแคว้นอยุธยา และความสืบเนื่องของอยุธยามายังอยุธยา ด้วยการตรวจสอบอายุกฎหมายเก่าบางฉบับในกฎหมายตราสามดวง ที่ระบุถึงการขกฏหมายก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา หรือมีการกำหนดโบราณสถานวัตถุ พระพุทธรูปเก่าอายุก่อนสร้างกรุง เช่น วัดพันธุเจริง และอ้างพงศาวดารโยนกว่า เคยเคยเมืองอยุธยาในฐานะเมืองร่วมสมัยนครศรีธรรมราชและพระนครหลวง (นครวัด-กัมพูชา) ซึ่งมีความก่อนอยุธยา อย่างไรก็ตามงานเขียนของธนิตก็ยังไม่ระบุลงตัวถึงที่ตั้งของอยุธยา เพียงแต่เสนอแนะว่าน่าจะเป็นริมหนองโสน บริเวณวัดสมณะโฆษ วัดกุฎีขาว วัดศรีอยุธยา บริเวณนี้อยู่ไม่ไกลจากจุดที่ตั้งอยุธยา

2) แนวทางการศึกษาตามวิธีการผลิตซ้ำความคิดทางประวัติศาสตร์ การอธิบาย "เมืองอุททอง" ในมิติที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ชาติ ตามแนวทางที่สมเด็จพระยาচারงราชานุภาพทรงวางไว้ว่าลักษณะของการผลิตซ้ำ การอธิบายประวัติศาสตร์ชาติที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างอุดมการณ์แห่งชาติ เผยแพร่ออกสู่ประวัติศาสตร์ประชาชนเพื่อผลต่อการก่อกระแสความสำนึกทางประวัติศาสตร์ชาติกับประชาชน นักประวัติศาสตร์กลุ่มนี้ส่วนใหญ่มักเป็นชาวไทย สร้างผลงานที่มีอิทธิพลต่อการก่อรูปจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์แก่ท้องถิ่นอย่างมาก

หลวงวิจิตรวาทการนักเขียนนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น เขียนประวัติศาสตร์ฉบับทางการ เป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในการทำให้การอธิบายประวัติศาสตร์ชาติของสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพ กลายเป็นประวัติศาสตร์ฉบับประชาชน งานของเขาเรื่อง "สยามกับสุวรรณภูมิ"(24) พ.ศ.2476 ได้ผนวกผลการศึกษาเรื่อง เมืองอุททอง และสุพรรณบุรี เข้ากับประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรอยุธยายุคต้น ทั้งนี้ได้มีการตัดทอนเนื้อหาส่วนที่เป็นเมืองอุททองยุคทวารวดีออกไป ในส่วนที่อธิบายถึงประวัติศาสตร์ยุคทวารวดีกลับมุ่งเน้นเฉพาะศูนย์กลางที่นครปฐม

ลพบุรี และสืบเนื่องจนถึงสมัยสุโขทัย

การศึกษาเรื่องอุทกของยุคต้นอยุธยา หลวงวิจิตรวาทการซึ่งนับบทบาทของผู้นำอยุธยาจากราชวงศ์สุพรรณภูมิ คือ พระบรมราชาที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) และสมเด็จพระนครินทราธิราชโอรสเจ้าเมืองสุพรรณ พระอนุชาขุนหลวงพะงั่ว ผู้สร้างความสืบเนื่องของราชวงศ์นี้ในการปกครองอยุธยา

เสฐียรโกเศศหรือพระยาอนุมานราชธนก็เป็นนักวิชาการสำคัญของกรมศิลปากรสร้างงานประวัติศาสตร์ชาติที่คอกบ้านนวงการเขียนประวัติศาสตร์ชาติแบบสมเด็จพระยาकारงราชานูปภาพ งานของเสฐียรโกเศศที่อ้างอิงถึงการค้นคว้าเรื่องเมืองอุทกและสุพรรณคือ "แหลมอินโดจีนสมัยโบราณ"(25) ผู้เขียนอ้างอิงงานของควอริช เวลส์และสมเด็จพระยาकारงราชานูปภาพทุกประเด็น ว่าจะจะเป็นการอธิบายเรื่องเมืองอุทก ที่ระบุว่ามีความเก่ากว่านครปฐม เมืองที่มีความสืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา และทิ้งร้างไปเมื่อมีการตั้งเมืองสุพรรณขึ้น ผู้เขียนจึงยังคงใส่เรื่องราวของอุทกของปลายสมัยทวารวดี ว่าเป็นเมืองสุดท้ายของทวารวดี ซึ่งชาวเมืองทวารวดีที่นครปฐมหนีการยึดครองของขอม มาอยู่ที่อุทก ซึ่งขอมอ่อนแอต่อขอม เมืองนี้จึงยังคงอยู่สืบเนื่องมาจนถึงสมัยพระเจ้าอุทกที่อพยพผู้คนหนีโรคห่า จากเมืองอุทกมาสร้างเมืองที่หนองโสน หรือกรุงศรีอยุธยา

ผลการศึกษาทางโบราณคดีของเมืองอุทก รวมถึงเมืองอื่น ๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น นครปฐม อ่างทอง สุพรรณ กาญจนบุรี ถูกนำไปใช้ในการสร้างประวัติศาสตร์ชาตินิยม ที่ชี้ถึงความรุ่งเรืองแต่โบราณในฐานะ สุวรรณภูมิหรือเมืองทอง ดังเช่น งานของขุนศิริวัฒน์-อาภากร (พล ศิริวัฒน์กุล) นักประวัติศาสตร์สมัครเล่น เรื่อง "สุวรรณภูมิหรือเมืองทอง"(26) ปี 2515 เป็นต้น แต่กระแสดังกล่าวอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทยในกระบวนการผลิตซ้ำ ค่อย ๆ ลดบทบาทลงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยภายใต้การพัฒนาเศรษฐกิจหลังทศวรรษ 2500 ความต้องการและการแสวงหาคำตอบทางประวัติศาสตร์ที่เป็นผลผลิตของอดีตรูปแบบใหม่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในหมู่นักศึกษาปัญญาชนแนวควงมหาวิทยาลัย

จากอุทกถึงสุพรรณภูมิ : การสร้างความหมายใหม่ประวัติศาสตร์โบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19.

งานศึกษาแนวใหม่ที่เป็นการสร้างภาพประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 หรือก่อนสมัยอยุธยาอย่างเป็นระบบจนมองเห็นความสัมพันธ์ของเมืองต่าง ๆ เกิดขึ้นหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เริ่มจากงานที่มีเนื้อหาเสมือนรอยต่อระหว่างบทสนทนาประวัติศาสตร์ของนักวิชาการสองรุ่น ที่มีบริบทความรู้เรื่องเมืองอุททองต่างกัน นักประวัติศาสตร์โบราณคดีรุ่นก่อน 2500 ดังที่กล่าวมาข้างต้น มองความสืบเนื่องของอุททองมาจนถึงต้นอยุธยา และเห็นว่าอุททองเป็นเมืองเดียวกับสุพรรณภูมิ ในขณะที่นักวิชาการรุ่นหลัง 2500 มีความรู้และข้อสรุปทางโบราณคดีชัดเจนว่า เมืองอุททองร้างไปก่อนสร้างอยุธยาถึง 200 ปี

จิตร ภูมิศักดิ์ น่าจะเป็นนักวิชาการคนแรกที่สร้างวาทกรรมใหม่ที่โต้แย้งแนวศึกษาประวัติศาสตร์อุททองยุคก่อน 2500 ถึงแม้ว่าการวิจัยที่ เป็นเหตุผลบางส่วนในการโต้แย้งยังอยู่บนกระแสด้านความสนใจและความรู้ของนักวิชาการรุ่นก่อน แต่ด้วยทฤษฎีและวิธีการศึกษาใหม่ที่จิตรนำมาใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเก่าที่มีอยู่ ได้เปลี่ยนแนวศึกษาประวัติศาสตร์ก่อนสมัยอยุธยาได้เกือบทั้งหมด

งานเรื่องแรกของจิตร ภูมิศักดิ์ ที่นำเอาหลักฐานข้อมูลเรื่องเมืองอุททองเข้ามาไว้ คือ โครงการแข่งขันและข้อพิพาทในประวัติศาสตร์ไทยสมัยเจ้าพระยา (27) จิตรเขียนเรื่องนี้ไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2505 ขณะต้องโทษจำคุก ไม่เคยพิมพ์เผยแพร่จนกระทั่ง พ.ศ. 2524 หนังสือเล่มนี้จิตรต้องการพิสูจน์ว่า วรรณกรรมและพิธีการแข่งน้ำมีมาก่อนสมัยอยุธยา (พ.ศ. 1868) สมมุติฐานคือ สังคมก่อนสมัยอยุธยา คือ ดินแดนสุพรรณภูมิหรือเมืองอุททองโบราณ

แนวเรื่องที่จิตรอธิบายเพื่อพิสูจน์สมมุติฐานนั้นในส่วนที่เป็นตรรกแบบเก่า และบทสนทนาประวัติศาสตร์ร่วมยุคสมัยนั้น

ประการแรก จิตรยังเชื่อว่าสุพรรณภูมิตามหลักฐานจารึก คือ อุททอง

ประการที่สอง จิตรยังอธิบายประวัติศาสตร์สมัยเจ้าพระยา ภายใต้กรอบความคิดประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างหลวม ๆ จิตรยังเชื่อว่า ชุมชนสมัยเจ้าพระยาในยุคที่มีคนไทยเข้ามาอยู่อาศัย ปรากฏขึ้นเมื่อมีคนไทยอพยพหลังไหลมาจากดินแดนเขมรมาทางตอนใต้ คนไทยสายหนึ่งลงมาสู่ขม น่าน ก่อนเคลื่อนตัวสู่สุพรรณภูมิสมัยทวารวดี สร้างชุมชนและรัฐไทยทางภาคเหนือ

ประการที่สาม จิตรยังคงสนใจการตอบคำถามแบบเก่า ซึ่งเป็นเรื่องของยุคสมัย คือ เรื่องของประวัติและเมืองเดิมหัวอุททอง และสาเหตุการอพยพทั้งร้างเมืองอุททอง

ส่วนที่เป็นการสร้างข้อโต้แย้งใหม่ทางประวัติศาสตร์

ประการแรก จิตรหลายแห่งความคิดว่า ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา เป็นประวัติศาสตร์ชนชาติไทยในสมัยเจ้าพระยาที่เก่าแก่ที่สุด ด้วยข้อสมมุติฐานใหม่เรื่องแคว้นโบราณ

ที่มีมาก่อนหน้านี้ คือ สุพรรณภูมิ ละโว้ รวมทั้งอยุธยา

ประการที่สอง จิตรราชทัณฑ์พัฒนาการสังคมแบบมารกิสต์อย่างหลวม ๆ และการวิเคราะห์ภาษาตามหลักนิรุกติศาสตร์ มาอธิบายการเปลี่ยนผ่านสังคมไทยสู่ผู้นำเจ้าพระยา ทั้งนี้โดยพิสูจน์ให้เห็นถึงเหตุผลที่พระเจ้าอยู่ทงอพยพจากเมืองอู่ทองไปสร้างอยุธยา และลักษณะการเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์รัฐสุพรรณภูมิ มาสู่อาณาจักรอยุธยา เพื่อชี้ว่าเป็นภาพของพัฒนาการสังคมแบบศักดินาขั้นต้นแบบสุพรรณภูมิ มาสู่ศักดินาสมบูรณ์แบบราชวงศ์อยุธยาและต้นอยุธยา

หนังสือเล่มนี้ของจิตร จึงให้ภาพความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของแคว้นสุพรรณภูมิ (จิตรเข้าใจว่าคืออู่ทอง) ภายใต้อิทธิพลของแบบทฤษฎีมารกิสต์ เล่าถึงการอพยพของคนไทยจากถิ่นกำเนิดเดิมในเขตนครเขมร ลงมาตอนใต้ พวกหนึ่งจารีตเส้นทางฝั่งซ้ายแม่น้ำแดง ตั้งรกรากในกลุ่มลานช้าง อีกพวกหนึ่งลงมาตามลำน้ำปิง ยม และเจ้าพระยา อพยพเข้ามาอาศัยในอาณาจักรมอญหรือสุโขทัย และเคลื่อนย้ายลงมายังอาณาจักรมอญทวารวดี มีเมืองสำคัญหลายเมือง ได้แก่ นครปฐม สุพรรณภูมิ (อู่ทอง) ราชบุรี กาญจนบุรี

คนไทยสองกลุ่มนี้แตกต่างกัน กลุ่มที่อยู่อาณาจักรสุโขทัย รับเอาพุทธศาสนาเถรวาทผ่านทางมอญ สุธรรมวดีและพะโค เป็นพวกที่เชื่อในพระอินทร์ ผู้มีฐานะเป็นเทวดาที่ยิ่งใหญ่ เพราะบาปและความชั่วในโลกลมนุษย์ ได้เวียนว่ายตายเกิดจากทะเลเป็นมนุษย์ คนไทยผสมผสานความเชื่อกับความเชื่อเดิมเรื่อง แดนพิศำ เมืองแมน เมืองสรวง อันเป็นที่มาของชื่อเมืองไตรศรีหรือริมน้ำปิง กานพงเพชร มีความหมายว่า ที่สิงสถิตย์ของพระอินทร์ ต่อมาเมื่อท้าวแสนมสรสร้างเมืองเทพนคร ความหมายเมืองนี้ คือ "เมืองแดน" คนไทยที่นี้ได้สร้างรัฐสุโขทัยต่อมาและยอมรับอุดมการณ์พุทธเถรวาท ปรับเข้ากับลัทธิเทวราชแบบพราหมณ์ของเขมร กลายเป็นอุดมการณ์ศักดินา เปลี่ยนฐานะกษัตริย์จากพ่อขุนมาเป็นพญาธรรมิกราช (สาวกพระพุทธเจ้า) กษัตริย์สุโขทัยจึงนิยมพระนามพระมหาธรรมราชา บรรารณบ้านเมืองให้เป็นสุขแบบเมืองพระอินทร์ หรือควาเค็งส์ สวรรค์ชั้นไตรศรี

หลังจากพระเจ้าศิริราชเยียงแสน อพยพลงมาอยู่ไตรศรี พ.ศ. 1547 ในช่วงระหว่าง 200 ปีต่อมา คนไทยบางส่วนเคลื่อนย้ายลงมาจนถึงเขตสุพรรณภูมิซึ่งเป็นที่อยู่ของชนชาติมอญ คนไทยเหล่านี้อพยพเข้ามาตั้งชุมชน มีหัวหน้าที่มีฐานะไม่ติดกับเจ้าฟ้ารัฐเยียงตุง เรียก ท้าว หรือ ขุน คนไทยเข้ามาอาศัยผสมผสานกับมอญพื้นเมือง จนทำให้ภาษาไทยเข้ามาแทนที่โดยพัฒนาการใช้ตัวอักษรมอญโบราณผสมเขมร และเกิดสำเนียงเฉพาะแบบอยุธยา คนมอญไทย จึงกลายเป็นพลเมืองงานแบบมีปกครองบ้านเมืองร่วมกัน

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 จิตรอ้างว่า ขอมโดยพระเจ้าชัยวรมเทพได้ปกครองฝั่ง ตะวันตกลุ่มน้ำเจ้าพระยา จนถึงสิงห์บุรี ด้วยเหตุนี้สุพรรณจึงอยู่ใต้การปกครองของขอมด้วย ขณะ เดียวกันจิตรก็ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ที่ต่างกันระหว่างแคว้นสุพรรณภูมิกับ แคว้นลพบุรี-อโยธยา โดยชนชาติมอญ-ไทยปกครองสุพรรณภูมิอยู่นั้น สร้างพัฒนาการรัฐขึ้นจากราก ฐานวัฒนธรรมมอญ เช่น กฎหมายพระธรรมศาสตร์และยอมรับอารยธรรมขอมเข้ามาผสมผสาน เช่น รูปแบบศิลปกรรมที่มีการพัฒนาขึ้นมาจากศิลปทวารวดี จนกลายเป็นศิลปะท้องถิ่นที่มีการคลี่คลาย ออกเป็น 3 ยุค อารยธรรมที่สุพรรณภูมิจึงต่างจากลพบุรี-อโยธยา ที่มีการผสมผสานระหว่าง อารยธรรมขอม-มอญ และไทย มากกว่าจะเป็นอารยธรรมขอมแบบละโว้ที่มีฐานะทางการ ปกครองเป็นเมืองลูกหลวงของขอมโดยตรง

สุพรรณภูมิต่อมาหลุดพ้นจากการครอบครองของเขมร เมื่อผู้นำเมืองสุโขทัยโดย พ่อขุนบางกลางท่าวเจ้าเมืองบางยาง กับพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด รวบรวมคนไทยจับใส่ เขมรออกจากลุ่มน้ำยม จิตรเห็นว่าสุพรรณในฐานะเมืองที่เมืองนี้อิงกับสุโขทัย คงได้ร่วมต่อ ด้านด้วย แต่จิตรก็ไม่ได้ชี้หลักฐานรองรับข้อเสนอนี้ เวลานั้นสุโขทัยแผ่อิทธิพลลงมาตามแถบลุ่ม น้ำตะวันตกของเจ้าพระยา ยกวันลพบุรี ลงมาจนถึงสุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี นครศรี- ธรรมราช

จิตรอธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เมืองสุพรรณ หลังการเป็นอิสระจากขอม พ.ศ. 1763 แล้ว ผู้นำสุพรรณท้าวอยู่ทอง น่าจะยังเป็นเมืองขึ้นอยู่กับสุโขทัย โดยมีนครศรีธรรมราช ขึ้นอยู่กับสุพรรณอีกชั้นหนึ่ง ต่อมาพ.ศ. 1850 นครศรีธรรมราช เอาใจออกห่างไปใกล้ชิดกับ มลายู แคว้นสุพรรณภูมิจึงยกเลิกฐานะประเทศราชของนครศรีธรรมราชแล้วตั้งเป็นเมืองพระยา มหานคราที่ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์ ตั้งขุนรัตนากรออกมาเป็นผู้รั้งเมืองนคร

หลังรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง พ.ศ. 1860 แคว้นสุพรรณภูมิเป็นอิสระจากสุโขทัย จิตรตีความจากเอกสารจีนที่ระบุว่าละโว้ส่งทูตไปจีนอย่างต่อเนื่องระหว่างพ.ศ. 1832-1842 ว่า เป็นสุพรรณภูมิ สุพรรณภูมียังส่งพระทนต์ทะเลศรีมหาสวัสดิหาราชาธิราชรัชทายาท ไปครองเพชรบุรี จิตรระบุว่าสุพรรณภูมิหรืออยู่ทองมีบทบาททางประวัติศาสตร์อย่างน้อยร้อยละ 1 ก่อนสถาปนาอโยธยา จนานที่สุด พ.ศ. 1855 ท้าวอยู่ทองคนสุดท้ายในนามสมเด็จพระรามาริษีที่ 1 ครองราชย์ที่อยู่ทอง อยู่ถึง 6 ปี จึงย้ายมาที่เวียงเหล็ก สามปีต่อมาจึงสถาปนากรุงศรีอยุธยา ส่งพระรามศวร ไปครองลพบุรี และขุนหลวงพะงั่วพี่เขยไปครองสุพรรณ

จิตรอธิบายลักษณะทางวัฒนธรรมแคว้นสุพรรณภูมิหรืออยู่ทองว่า มีอาณาเขตถึงเพชรบุรี

อโยธยาและละโว้ เป็นราชสำนักดั้งเดิมหันกำเนิดโครงการแข่งขันพระพักตร์ มีลักษณะไทยดั้งเดิมที่ยังรับวัฒนธรรมสันสกฤตไว้มากนัก แหล่งโบราณสถานที่มีสัมพันธ์กับพิธีกรรมแข่งขันนี้ คือสระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ สุพรรณภูมิหลังเป็นอิสระจากขอม มีได้คืออยู่กับความเชื่อพุทธศาสนาภิกษุยานแบบสุโขทัย หากแต่มีลักษณะความเชื่อพื้นฐานพุทธศาสนาแบบมหายาน ผสมลัทธิพรหมณ์ของเขมร หากที่สามารถพัฒนาระบบศักดินาของตนเองได้อย่างรวดเร็วบนอุดมการณ์ศาสนาดังกล่าว พัฒนาการของระบบศักดินาในแคว้นสุพรรณภูมิ เริ่มต้นจากศักดินาชั้นต้นเมื่อครองที่ดินแยกย่อย รวมศูนย์อำนาจอย่างหลวม ๆ ก้าวขึ้นมาสู่ระบบศักดินาแบบรวมอำนาจระดับหนึ่ง

อุดมการณ์ชนชั้นศักดินาของสุพรรณภูมิ พัฒนาอย่างช้า ๆ ขึ้นมาสู่ความเป็นเทวราชมากขึ้น เห็นได้จากนามกษัตริย์ "ท้าวอุทอง" หรือ "ขุน, พ่อขุน" เปลี่ยนมาเป็น "ขุนหลวง" อย่างกรณีขุนหลวงพะงั่ว กษัตริย์องค์สุดท้ายของสุพรรณภูมิ คือ พระเจ้ารามาริษีที่ 1 ผู้สถาปนาราชอาณาจักรอยุธยา ละทิ้งอุดมการณ์ "พระอินทร์" และพญารักรักราช มาเป็น "นารายณ์ อวตาร", "พระราม" หรือ "พระวิษณุ" เทพผู้ซึ่งไม่จำเป็นต้องสั่งสมความดี แต่เป็น สวามญ คือ เกิดเองเป็นเอง และต้องมีราชธานีของพระเจ้ารามาริษี (ธานีของพระรามผู้เป็นเจ้า) นั่นคือ กรุงเทพมหานครหรืออโยธยา (ความหมายมาจาก ทวารกาเมืองพระกฤษณะ และอโยธยา คือ เมืองของพระราม เทพทั้งสองต่างเป็นปางหนึ่งของนารายณ์อวตาร) กษัตริย์ปลายสุพรรณภูมิ และศรีอยุธยาตอนต้นจึงเป็นกษัตริย์ศักดินาที่เป็นเจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน และเทวราช

จิตรปรับปรุงการวิเคราะห์ข้อมูลบางประเด็นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์โบราณคดี
เจ้าพระยาอภัยภูธรยา ที่มีสุพรรณภูมิเป็นแหล่งงานกรณีศึกษาที่สมเหตุสมผลมากขึ้น งานเขียนเรื่องต่อมา คือ สังคมาไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนสมัยอยุธยา. (28) เป็นต้นว่า การตีความใหม่เรื่องตำนานท้าวอุทองว่าเป็นผู้นำชนชาติไทยสายอโยธยา มีบทบาททางประวัติศาสตร์ของละโว้-อโยธยา ศูนย์อำนาจแห่งหนึ่งงานพุทธศตวรรษที่ 17-18 นอกเหนือจากสุโขทัย ทั้งสุโขทัยและอโยธยาต่างแบ่งเขตอำนาจ สุโขทัยควบคุมเมืองสำคัญแถบฝั่งตะวันตกลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ลุ่มน้ำยมลงมาจนถึงสุพรรณ นครศรีธรรมราช ส่วนอโยธยาคุมเมืองฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลพบุรี สรรค์ แพรก และสิงห์บุรี จากตำนานนครศรีธรรมราช ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งถึงความอ่อนแอของสุโขทัยและการขยายอำนาจท้าวอุทองแห่งอโยธยา ลงมาจนถึงเพชรบุรี และนครศรีธรรมราช ท้ายที่สุดทั้งสองนครรัฐต่างเป็นอิสระต่อกัน

งานเรื่องนี้ได้ชี้ชัดยังได้ขยายภาพรัฐก่อนสมัยอยุธยาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ๗ มีความชัดเจนมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งว่าเป็นภาพรัฐอิสระแบบรัฐเจ้าฟ้าทางเหนือ มีความสัมพันธ์แบบพี่น้อง

ความสัมพันธ์ของผู้นำระหว่างรัฐเป็นไปแบบผูกคิงค์ โดยเฉพาะในหมู่รัฐเพชรบุรี รัตนบุรี อโยธยาศรีรามเทพนคร ละโว้ จันทบูร และสุพรรณภูมิ ลักษณะทางสังคม มีฐานการผลิตแบบขรรคม กลิกรรมกึ่งศักดินา

ดังนั้นการรวมศูนย์อำนาจการเมืองของอยุธยาจึงเป็นการเปลี่ยนแปลงใหญ่ ที่ทำให้ รัฐในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเข้มแข็งขึ้น จนสามารถแข่งขันกับนครธม เขมรได้ และยกฐานะให้ เข้มแข็งที่สุดคานภูมิภาคนี้ การรวมศูนย์นี้จะทำลายรัฐเจ้าฟ้าลง รัฐสุพรรณภูมิจึงร่วมมือกับอโยธยา สถาปนารัฐศักดินารวมศูนย์ขึ้นครอบครองเหนืออาณาบริเวณแหลมทองและเข้าก้าตั้งร่วมกันในรัฐ สังคมทาสของเขมรที่นครธม เมื่อบรรลุมารกิจแล้ว ก็เกิดความขัดแย้งภายในเป็นการช่วงชิง อำนาจทางการเมืองระหว่างสองราชตระกูล

สำหรับการสร้างความหมายเรื่องสุพรรณภูมินั้น จิตรานันทภาพประวัติศาสตร์ของ สุพรรณภูมิตั้งที่ เป็นรัฐศักดินารัฐหนึ่ง มาเล่าไว้ในภาพความขัดแย้งทางการเมืองเหนือลุ่มน้ำ- เจ้าพระยา พุทธศตวรรษ 1900-1950 การช่วงชิงอำนาจของสองราชตระกูล คือ สายสมเด็จพระ รามราชาธิบดีที่ 1 (อยู่ทอง) มีฐานกำลังที่ลพบุรี กับสายขุนหลวงพะงั่ว พิมพ์เสี มีฐานกำลังที่ สุพรรณบุรี สายวงศ์ทั้งสองมีความเชื่อทางอุดมการณ์ผู้นำที่ต่างกัน ระหว่างพวกรามวงศ์แห่งอยุธยา กับอินทวงศ์แห่งสุพรรณ ทั้งนี้โดยวิเคราะห์จากพระนามของพระมหากษัตริย์จากสองราชวงศ์ สงครามกลางเมืองของสองราชวงศ์ เป็นการเคลื่อนไหวช่วงสุดท้ายเพื่อกำจัดความเป็นอิสระของ รัฐเล็ก ๆ เพื่อเป้าหมายการรวมศูนย์อำนาจเอกภาพทางการเมืองปกครองของรัฐศักดินาอยุธยา ที่มี เอกภาพบนสองปากฝั่งลุ่มน้ำเจ้าพระยา ฐานะความเป็นนครรัฐถูกลดลงเหลือเพียงหัวเมืองชั้นใน ของอาณาจักรอยุธยา

ข้อเขียนนี้จึตรยังขยายการอธิบายแนวคิดเรื่อง พระอินทร์ ในฐานะอุดมการณ์การเมืองและผู้นำที่สืบทอดมาแต่สมัยนครรัฐแบบสหพันธนครรัฐ รัตนบุรีบุคคลกลิกรรมที่ชุมชนลุ่มน้ำภาค เชียงราย ได้ปรับเปลี่ยนตามยุคทำให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม ที่มีการเคลื่อนย้ายและตั้งชุมชนกระจายตัว ไปในลุ่มน้ำภาษาไทย-ลาว อุดมการณ์ผู้นำนี้ถูกปรับเข้ากับลัทธิเจ้าภูเขาในสังคมศักดินา กล่าวคือ พระอินทร์ตามคติพราหมณ์ต้องสถิตอยู่บนเขาพระสุเมรุ กษัตริย์ของรัฐศูนย์กลางสหพันธ นครรัฐจึงต้องพยายามนำภาพพจน์ของพระอินทร์ที่ปรากฏที่รัฐของตัวเอง เพื่อสถาปนาความเป็น ศูนย์กลางโลก ด้วยการจำลองเขาพระสุเมรุไว้ใจกลางเมือง เป็นต้น หรือใช้วิธีสร้างเมือง ากลือเขา ลัทธิเจ้าภูเขาแบบไทยจะต่างจากเขมรโดยสิ้นเชิง สำหรับแนวคิดคนไทยเป็นการนำเอาแนวคิดคติตามภาพสมผสานด้วยการแข่งขันอำนาจระหว่างสายรามวงศ์และอินทวงศ์ จึงสิ้นสุด

ลงด้วยชัยชนะของสายตระกูลอินทร์ที่ยอมรับอุดมการณ์รามาวตารเข้ามาสร้างอุดมการณ์รัฐศักดินา

นักประวัติศาสตร์โบราณคดีคนสำคัญอีกคนหนึ่ง ที่เริ่มศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองโบราณและการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ในช่วงเวลาเดียวกับจิตร ภูมิศักดิ์ คือ ศรีศักร วัลลิโภดม งานค้นคว้าของเขามีมาอย่างสืบเนื่องโดยการเริ่มต้นจากการสานต่อคำตามของมานิต วัลลิโภดม เช่น การหาที่ตั้งอยุธยาเมืองเก่าอยุธยา เพื่อตอบบทสนทนาทางประวัติศาสตร์ของ นักวิชาการรุ่นก่อน 2500 ในเรื่องเมืองเดิมของพระเจ้าอู่ทองหรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ก่อนสถาปนาอยุธยา*ศรีศักรนำเอาทฤษฎีมานุษยวิทยาชุมชนและเทคโนโลยีด้านภาพถ่ายทางอากาศเข้ามาใช้ในการค้นหาเมืองโบราณ วิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์โบราณคดี จนสามารถยืนยันถึงการมีอยู่ของอยุธยา และยังริเริ่มช่วยงานการศึกษาชุมชนโบราณทั่วประเทศ

งานค้นคว้าของศรีศักรที่เป็นเรื่องของสุพรรณภูมิ จากที่อยู่ที่เมืองสุพรรณภูมิปัจจุบัน เพราะเนื่องจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองอู่ทองมีความชัดเจนว่า เป็นเมืองโบราณทวารวดีที่เก่ากว่า และถูกทิ้งร้างไปก่อน ศรีศักรได้เขียนเรื่อง "แคว้นสุพรรณภูมิ"(29)* ด้วยการสำรวจวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง เพื่อความเข้าใจข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ว่า สุพรรณภูมิ ตามหลักฐานจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 แต่เดิมนักวิชาการเชื่อว่า คือ เมืองอู่ทองและเป็นเมืองเดิมของพระเจ้าอู่ทองก่อนสร้างอยุธยา แต่ต่อมากลางคพบจารึกวัดสองคมที่ชัยนาทเมื่อ พ.ศ. 2509 ระบุว่า เมืองนี้ยังเป็นเมืองมาจนจนถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีราชธิราช (พ.ศ. 1983-1942) นักประวัติศาสตร์เวลานั้นจึงยอมรับกันอย่างแท้จริงและชัดเจนว่า เมืองสุพรรณภูมิกับเมืองอู่ทอง (ที่มานิตเคยเสนอว่าร้างไปก่อนสร้างอยุธยา 200 ปี) เป็นคนละเมืองกันและชื่อ ชิวเขอลิเยร์ หลังจากศึกษาค้นคว้าอายุโบราณวัตถุสถานเมืองอู่ทองอย่างละเอียดแล้ว ยืนยันว่า เมืองอู่ทองมีอายุเก่ากว่านครปฐมและร้างไปก่อนสร้างอยุธยา และเสนอจุดที่ตั้งเมืองเดิมของอู่ทองอยู่ที่บ้านไร่รด เพราะมีศิลปกรรมลพบุรีตอนปลาย

ศรีศักรจึงเสนอภาพการศึกษาเรื่อง สุพรรณภูมิ ขึ้นจากพื้นฐานความรู้ที่แยกออกจาก เมืองอู่ทอง ซึ่งศึกษากันมาก่อนหน้านั้นและต่างจากงานของจิตรที่ศึกษาเรื่องของแคว้นสุพรรณภูมิไว้ก่อน และพิมพ์เผยแพร่ในระยะเวลามิห่างกัน ในเรื่องข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสุพรรณภูมิ ที่จิตรยังเข้าใจว่าเป็นเมืองเดียวกับอู่ทอง และการอธิบายของจิตรเป็นการชี้พัฒนาการสังคมและอุดมการณ์รัฐไทยและผู้นำช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สมัยอยุธยา

ในขณะที่ศรีศักรนำทฤษฎีมานุษยวิทยาชุมชนกับการใช้ภาพถ่ายทางอากาศวิเคราะห์แนวคูเมืองกับที่ตั้งชุมชนโบราณของเมืองสุพรรณ ศรีศักรค้นพบข้อเท็จจริงอดีตเมืองนี้ ว่ามี

การสร้างเมือง 2 รุ่น ๆ แรกมีอายุร่วมสมัยสุโขทัย ตรงตามจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 เทียบเคียงรุ่นเดียวกับเมืองโบราณที่ เพชรบุรี ราชบุรี แพรกศรีราชา เมืองโบราณสุพรรณมีอายุสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ตรงตามจารึกวัดสองคม ชัยนาท พ.ศ. 1938-1942 ส่วนเมืองรุ่นที่สอง สร้างขึ้นในสมัยรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เรียกชื่อเมืองว่า "สุพรรณบุรี" ดังเช่นที่ปรากฏในพงศาวดารอยุธยา

ศรีศักรอธิบายฐานะเมืองสุพรรณในประวัติศาสตร์แคว้นสุพรรณภูมิ ว่าเป็นแคว้นใหม่อิสระ เช่นเดียวกับแคว้นสุโขทัยและอยุธยา ข้อเสนอที่สอดคล้องกับที่จิตรอธิบายไว้ แต่ด้วยกรอบทฤษฎีและแนวคิดที่ต่างกัน ศรีศักรยังได้ใช้หลักฐานจากเอกสารจีนที่ผู้นำกรุงสุโขทัยเจ้าพระยาส่งทูตบรรณาการราชจักรพรรดิจีนเป็นข้อมูลสำคัญ โดยตีความคำว่า "เสียน" ในเอกสารจีนว่าเป็น "สยาม" ในบริบทที่เอกสารจีนระบุว่าเวลานั้นมีการรวมกันระหว่างแคว้น "เสียน" กับ "หลอชก๊ก" ซึ่งศรีศักรวิเคราะห์ว่า น่าจะเป็นช่วงการรวมกันของสุโขทัยกับอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เจ้าผู้ครองแคว้นสุพรรณภูมิที่เข้ามาครองราชย์ที่อยุธยา

ส่วนขอบเขตอาณาสุพรรณภูมินั้น ศรีศักรระบุว่าน่าจะเป็นแคว้นที่มีเมืองในสังกัดภายใต้ความสัมพันธ์ทางอาณาในระบบเครือญาติ ได้แก่เมืองเพชรบุรี ราชบุรี แพรกศรีราชา เมืองหลังนี้ในฐานะเป็นเมืองลูกหลวงด้วย ความเจริญของสุพรรณภูมิอยู่ในฐานะที่คุมเส้นทางข้ามคาบสมุทร อันเป็นเส้นทางการค้าจากภายในสู่เมืองท่า คือ เพชรบุรี ฐานะเมืองสุพรรณจึงแข่งขันกับเมืองนครศรีธรรมราช ในความพยายามสร้างบทบาทสำคัญต่อการค้ากับจีน และควบคุมการนำสินค้าจากเมืองภายในออกสู่เมืองท่า

ข้อเสนอของศรีศักร เรื่องแคว้นสุพรรณภูมินี้ ได้รับการยอมรับและมีผู้นำไปศึกษาขยายผลการวิเคราะห์ต่อไป โดยเฉพาะการวิเคราะห์ เรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ทางการเมืองของเมืองต่าง ๆ ในช่วงก่อนสมัยอยุธยา หรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

ธิดา สารยา นักประวัติศาสตร์ ำจักรอบความคิดเรื่องเมืองและการพัฒนาการของรัฐมาใช้อธิบายและวิเคราะห์ข้อมูลเมืองโบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยารวมถึงอู่ทองและสุพรรณ ผลการศึกษาของธิดาเป็นการสร้างพัฒนาการต่อจากงานของจิตรและศรีศักร เป็นการสร้างภาพรวมการวิเคราะห์เมืองโบราณและความสัมพันธ์ของเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้อย่างชัดเจนที่สุด ในที่นี้พิจารณาเฉพาะการศึกษาส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองอู่ทองและสุพรรณ

ธิดา สารยาใน (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ⁽³⁰⁾ ศึกษาวิเคราะห์อู่ทองไว้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐทวารวดี รัฐโบราณที่พัฒนาจากชุมชนตั้งแต่คริสตศตวรรษที่ 2

และก่อนรัฐวิธานคริสต์ศตวรรษที่ 6 ถึงสุทธาวาสคริสต์ศตวรรษที่ 12 การสร้างภาพรัฐทวารวดีของ
ชิตาต่างจากนักวิชาการรุ่นก่อน ตรงที่ชิตาถือว่าเป็นการอธิบายจากตัวท้องถิ่น นั่นคือ มองว่า
ทวารวดีเป็นรัฐที่ก่อตัวขึ้นด้วยผู้คนท้องถิ่นที่รับวัฒนธรรมอินเดีย เข้ามาปรับใช้กับวัฒนธรรมท้องถิ่น
ลักษณะเด่นคือเป็นการรับศิลปวัฒนธรรมพุทธศาสนานิกายมหายานและลัทธิเต๋า เข้ามาผสมผสานกับคติ
ความเชื่ออันเมืองชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย เมืองเหล่านี้เติบโตด้วยเศรษฐกิจการค้าแบบ
เมืองท่าชายฝั่งทะเลและการค้าภายใน ด้วยเส้นทางเดินเรือทะเลชวาแกวไทย ศูนย์กลาง
รัฐทวารวดี น่าจะเป็นอู่ทอง-นครปฐม-คูบัว เพราะตั้งอยู่บนเส้นทางนี้ที่ออกสู่ทะเลได้ ศิลป
วัฒนธรรมทวารวดีกระจายแพร่่ออกสู่หัวเมืองต่าง ๆ ชุมชนย่อย ที่งานเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา
หรือลุ่มน้ำ และภาคอีสานลงมาจนถึงภาคใต้

ศิลปทวารวดีที่ผูกพันกับพุทธศาสนา สร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมที่รวมถึงการ
ปกครอง การกำหนดรูปแบบและคติเกี่ยวกับกษัตริย์ คือ ความเป็นจักรพรรดิราชและพระโพธิสัตว์
พุทธศาสนาเป็นศาสนา รวมทั้งงานระดับรัฐและประชาชน ความคิดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์อิงอยู่
กับคติฮินดู เป็นการสืบทอดมาจากราชอาณาจักรเขมรโบราณ ศาสนาพุทธได้รองรับการเติบโต
ของชุมชนหมู่บ้านมาสู่เมืองและรัฐ พร้อมกับการเติบโตของระบบกษัตริย์อิงอยู่กับสังคมเมือง
เมืองทวารวดีมีการทอผ้ากันดิน บ่อน้ำ ที่แสดงให้เห็นว่ามีระบบผู้นำตั้งศูนย์กลางคน ำให้เข้ามาเป็น
แรงงาน ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเมืองทวารวดีมีเมืองเป็นศูนย์กลางชุมชน และมีศาสนสถาน
สำหรับประกอบพิธีกรรมของรัฐนอกเมืองด้วย วิธีชีวิตการผลิตเป็นชุมชนที่ทำการเกษตร เปลี่ยน
จากทำนาโคกมาเป็นทำนาลุ่ม เปลี่ยนการใช้เมล็ดข้าวกลบมาเป็นพันธุ์ข้าวเมล็ดรีนการเพาะปลูก
ใช้ควายเป็นแรงงานการผลิต ข้าวถือเป็นอาหารหลักประจำวัน และวัดฐานการบุญ

านส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองอู่ทองนั้น ชิตาเชื่อว่าอู่ทองเป็นหนึ่งในเมืองทวารวดีที่ถือ
กำเนิดมาตั้งแต่เป็นชุมชนหมู่บ้านคริสต์ศตวรรษที่ 2 ในฐานะชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ ร่วมสมัย
กับคอนตาเพชร จันเสน ออกแก้ว และพูนัน ต่อมาชุมชนเหล่านี้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าชายฝั่ง
ยุคที่รัฐพูนันเจริญรุ่งเรืองช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 3 จนเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 7 เมืองชายฝั่งค่อย ๆ
พัฒนาเกิดรัฐทวารวดีในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ร่วมสมัยกับรัฐเจนละลุ่มน้ำโขงตอนล่าง

อู่ทองจึงพัฒนาขึ้นเป็นเมืองจันรัฐทวารวดี โดยมีการตั้งหลักแหล่งชุมชนต่อเนื่อง
มาตั้งแต่ยุคหินใหม่มาจนถึงยุคโลหะ มีประชากรที่เป็นการผสมผสานของชนเผ่าต่าง ๆ มี
ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ติดต่อกับพ่อค้าต่างชาติ เมื่อมีการรับเอาอารยธรรมอินเดีย
ภาษาเขียน ศาสนาพุทธ คติกษัตริย์แบบฮินดู ทำให้อู่ทองเจริญสูงสุดในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7-8

และลดลงจากนั้น เมืองนครปฐมขึ้นมาแทนที่อย่างเหมาะสมกว่าอุทอง เนื่องจากากลักษณะเลกว่า แต่เมืองทั้งสามคือ อุทอง-คูบัว-นครปฐม ก็มีเครือข่ายสัมพันธ์กันในฐานะรัฐทวารวดีและขยายอำนาจออกไปสัมพันธ์กับรัฐชายขอบทางภาคเหนือและตะวันตก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐละโว้ ทางตะวันออก ด้วยรูปแบบศิลปะวัฒนธรรมทวารวดีร่วมกัน มีคติเกี่ยวกับกษัตริย์และการนับถือ พุทธศาสนาแบบเดียวกัน หากงานทางการเมืองแล้วเป็นอิสระต่อกัน

รัฐทวารวดีพัฒนาต่อมาถึงช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 11-12 เป็นรอยต่อทางประวัติศาสตร์ ของรัฐที่มีคนไทอพยพเข้ามาเป็นผู้นำรัฐ การอพยพของชนชาติสยามที่เรียกตัวเองว่า "ไต" ใต้ หลังไหลกันเข้ามาสมทบกับพวกที่อพยพเข้ามาก่อนตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 7 เรื่อยมา ท้าให้เกิด เมืองศูนย์กลางของ "ชนชาติไต" ที่สุโขทัย อโยธยา ละโว้และสุพรรณภูมิ ชาวทวารวดียุคนี้ จึง ประกอบด้วยชนชาติมอญและไตสยาม นอกเหนือจากอินเดีย จีน อิหร่าน ในสมัยนี้สังคมมีการ เปลี่ยนแปลงด้านการเกษตรด้วยการทำนาถุ่ม มีโครงสร้างและการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคม และพัฒนาคติเกี่ยวกับกษัตริย์ที่อิงความเชื่อพุทธศาสนาเรื่องจักรพรรดิราชกับพระโพธิสัตว์

ส่วนงานเขียนเรื่อง "สร้างบ้านแบ่งเมืองระบบเมืองคู่, สถาบันเมืองลูกหลวง"(31) ของธิดาอีกเรื่องหนึ่ง ก็เป็นการหยิบยกกรณีเมืองสุพรรณขึ้นมาวิเคราะห์ร่วมกับเมืองอื่น ๆ ในยุค หลังจากอุทองทวารวดีที่ร้างไป ธิดาจักรอบความคิดการสร้างบ้านแบ่งเมืองหรือพัฒนาการของ เมือง อธิบายถึงพัฒนาการชุมชนจากเมืองเดี่ยวสู่เมืองคู่และระบบเมืองลูกหลวงโดยลำดับ เริ่ม จากพัฒนาการเมืองสุพรรณภูมิสมัยลพบุรี ในฐานะเมืองเดี่ยวอิสระ มาสู่ความเป็นเมืองคู่ คือ "สุพรรณภูมิ-แพรกศรีราชา(สรรคบุรี)" ที่มีความสำคัญในการเป็นฐานกำลังเช่นเดียวกับละโว้ ใต้ กับผู้นำอโยธยา รวมอำนาจขึ้นสู่ฐานะเมืองศูนย์กลาง "กรุงศรีอยุธยา" ของบ้านเมืองที่พัฒนาสู่ ความเป็นอาณาจักร ในสมัยต้นอยุธยา ระบบเมืองคู่สลายตัว สุพรรณภูมิได้ดำรงฐานะเมืองลูกหลวง ต่อมาจนถึงสมัยพระบรมไตรโลกนาถ จึงเลิกระบบเมืองลูกหลวงด้วยทรงบัญญัติรูปการปกครองหัวเมือง

สุพรรณภูมิกับการศึกษาท้องถิ่นเชิงวิชาการ

กระแสดความสนใจเรื่องท้องถิ่นมีผลให้นักวิชาการจำนวนหนึ่งพยายามศึกษาเรื่องราวของสุพรรณภูมิท้องถิ่นศึกษา ด้วยการนำข้อมูลที่ค้นพบในท้องถิ่น และวางกรอบการ วิเคราะห์เพื่ออธิบายประวัติของสุพรรณเอง

สิมแสง พรหมบุญ และคณะ ได้ทำการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ลุ่มแม่น้ำจระเข้สามพัน (32) ที่จริงแล้วผลงานวิจัยนี้เป็นการทบทวน ขยายพื้นที่การศึกษาเมืองโบราณอุทงออกไปยังเขตใกล้เคียง ด้วยการนำวิธีการศึกษาแบบสหวิทยาการ (interdisciplinary) ระหว่างวิธีการทางประวัติศาสตร์ กับวิธีการทางโบราณคดีและมานุษยวิทยา ในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำจระเข้สามพัน อุทงได้พบแหล่งชุมชนโบราณหลายแห่ง เช่น ชุมชนบ้านพระ ชุมชนบ้านจระเข้สามพัน ชุมชนบ้านคอน (โคก) ยายเกตุ และใช้ชุมชนบ้านนาลาวอีกแห่งหนึ่งเป็นแหล่งขุดค้นด้วยวิธีการโบราณคดี ทั้งนี้เพื่อห้เข้าใจถึงความสืบเนื่องของชุมชน

ผลการศึกษา พบว่าชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำจระเข้สามพันมีอายุตั้งแต่ 2500-3000 ปี ตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินปลายมาถึงยุคประวัติศาสตร์โบราณยุคทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 11-17 เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่สืบทอดความเจริญทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยี จากชุมชนหมู่บ้านก่อนประวัติศาสตร์มาสู่ชุมชนยุคประวัติศาสตร์ ทั้งนี้มีปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการดังกล่าว คือ สภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ชุมชนโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่บนเส้นทางบกที่เชื่อมต่อกับเส้นทางค้าโลกโบราณระหว่างจีน-อินเดีย ซึ่งเป็นเส้นทางจากอ่าวเบงกอลมาขึ้นบกที่เหมาะสม ผ่านมะริด ทวาย เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ผ่านชุมชนโบราณลุ่มน้ำแม่กลองมายังลุ่มน้ำจระเข้สามพัน ออกสู่อ่าวไทยที่แม่น้ำนครไชยศรี ปัจจัยต่อมาคือ สภาพความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติของแหล่งชุมชนเกษตร เนื่องจากพื้นที่นี้เป็นแหล่งเพาะปลูกเขตลุ่มน้ำท่าทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และลุ่มน้ำจระเข้สามพัน ซึ่งแยกจากแม่น้ำสุพรรณผล่อเลี้ยงแหล่งเพาะปลูกบริเวณนี้ ปัจจัยสุดท้ายคือ ความสัมพันธ์ทางการค้า และการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับชุมชนโบราณใกล้เคียงและชุมชนห่างไกลในอินเดีย ทั้งนี้ได้ค้นพบเส้นทางคมนาคมทางบกสำคัญ คือ ถนนอุทง ท้าที่สามารถเชื่อมต่อกับเมืองโบราณสมัยทวารวดี เช่น อุบัว ราชบุรี กาญจนบุรี ลุ่มน้ำจระเข้สามพัน ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำสุพรรณ แล้วยังติดต่อกับ กาญจนบุรี นครปฐม และติดต่อกับชัณฑ์ด้วยลุ่มน้ำมะขามเฒ่า การติดต่อการค้าภายในและภายนอก การรับอารยธรรมอินเดียเข้ามาผสมผสานวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะความเชื่อพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ชุมชนแห่งนี้พัฒนาขึ้นสู่ความเป็นเมืองได้

เมืองอุทงจึงเติบโตขึ้น ภายใต้อิทธิพลวัฒนธรรมพูนันและอารยธรรมทวารวดี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 7-17 ฐานะของเมืองอุทงถ้าไม่ม้เป็นราชธานีก็น่าจะเป็นเมืองสำคัญของอาณาจักรทวารวดี การที่เมืองอุทงถูกทิ้งร้างเหลือไว้แต่ชุมชนระดับหมู่บ้านเนื่องจากเหตุผลที่พบว่ามี การเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าทางบกโบราณจีน-อินเดีย ที่หันมาใช้เส้นทางใต้เขตนครศรีธรรมราช แหล่งชุมชนที่เคยมีความสำคัญบนเส้นทางผ่านของการค้าโลกเดิมหมดบทบาทลง ประกอบกับการ

เปลี่ยนทางเดินเขตแม่น้ำสุพรรณ ลำน้ำจรเข้สามพันถูกตัดขาดการขาดแคลนน้ำเพื่อการเพาะปลูก
อาจทำให้ผู้คนอพยพออกจากชุมชน ฐานะของเมืองจึงเสื่อมลงและร้างไปนานที่สุด ก่อนที่สมเด็จพระ
พระรามาริษีที่ 1 สถาปนาอยุธยาถึง 200 ปี และเป็นการลบล้างข้อสันนิษฐานว่าเมืองสุทนต์
โบราณ คือเมืองเดิมของสมเด็จพระรามาริษีที่ 1 หรือพระเจ้าสุทนต์ อย่างไรก็ตาม ชุมชน
โบราณแห่งนี้ยังคงดำรงฐานะเป็นหมู่บ้าน มีผู้คนอาศัยสืบทอดวัฒนธรรมต่อกันมา เห็นได้จากค้ำอก
เล่าประวัติชุมชนในรูปตำนาน นิทานพื้นบ้าน

งานวิจัยนี้ถือเป็นความพยายามในการอธิบายภาพรวมของประวัติศาสตร์ชุมชน
โบราณในลักษณะของท้องถิ่นศึกษา ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17

รัตนา พูน้อย "ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยาระหว่าง พ.ศ.
1893-พ.ศ. 2231"(33) งานเขียนเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองสุพรรณธานีอยุธยา
เป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงฐานะเมืองสุพรรณด้วยมิติเรื่องโครงสร้างอำนาจและบทบาทผู้นำ
สมัยก่อน-ต้นอยุธยา สุพรรณบุรีฐานะเป็นเมืองอิสระจากอยุธยา มีผู้นำของตนเองที่สืบทอดเชื้อ
สายวงศ์ต่างหากจากอยุธยา ฐานะของผู้นำสูงศักดิ์เทียบผู้นำอยุธยา มีหลักฐานจีนระบุว่าผู้นำ
สุพรรณส่งทูตในระบบการค้าบรรณาการกับจีน ต่อมาเมื่อผู้นำสุพรรณเลือกซื้อขายยาเป็นศูนย์กลาง
อำนาจแทนสุพรรณ เนื่องจากความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์การค้า ยุทธศาสตร์และความเป็น
แหล่งเกษตรกรรมปลูกข้าว สุพรรณจึงกลายเป็นฐานะเมืองลูกหลวง รัตนายังได้วิเคราะห์ความ
สำเร็จของผู้นำสุพรรณในการสร้างฐานะและขยายอำนาจการเมืองให้อยุธยา เช่น นโยบายผนวก
สุโขทัยและความสำเร็จในการสถาปนาอาณาจักรเมืองในระบบเมืองลูกหลวงด้วยการส่งโรรส
ออกไปปกครองเมืองลูกหลวงเหล่านั้น เพื่อป้องกันการแข่งขันอำนาจของเมืองลูกหลวงกับเมือง
หลวง เมืองสุพรรณถูกปรับเปลี่ยนฐานะอีกครั้งหนึ่ง จากผลการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระ
พระบรมไตรโลกนาถ ในการรวมศูนย์กลางเข้าสู่อยุธยา ยกเลิกระบบการปกครองแบบเมือง
ลูกหลวง มาเป็นการจัดฐานะความสำคัญของหัวเมืองต่าง ๆ เป็นหัวเมืองชั้นใน ชั้นนอกและ
ประเทศราช เมืองสุพรรณจึงกลายเป็นหัวเมืองชั้นในมีฐานะเพียงเมืองจัตวา เช่นเดียวกับเมือง
ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

แต่ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ทำเลที่ตั้งเมืองสุพรรณอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์สงคราม
ไทย-พม่า ตลอดสมัยอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ เมืองนี้จึงยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง และเนื่อง
จากจุดที่ตั้งเมืองไม่ห่างจากสงคราม เมืองสุพรรณจึงไม่เคยถูกทำลายเพียงแต่เป็นการเดินทัพ
ผ่านและถูกกวาดต้อนเกณฑ์ผู้คนในเมืองจากทัพทั้งสองฝ่าย อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะจะเป็นเพียง

หัวเมืองชั้นจัตวา แต่สุพรรณคงต้องมีความสมบูรณ์ด้านกำลังคน ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะผลผลิตของป่า และการเป็นแหล่งปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์ สุพรรณจึงมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ สังคมที่หล่อเลี้ยงราชธานีอยุธยาตลอดมา

งานสุดท้ายที่ถือเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสุพรรณคือ ผลงานจากการสัมมนาทางวิชาการที่จังหวัดสุพรรณบุรี โดยความร่วมมือจากนักวิชาการส่วนกลางและท้องถิ่น เมื่อเดือนพฤศจิกายน 2530⁽³⁴⁾ งานนี้ถือได้ว่าเป็นการศึกษาข้อมูลท้องถิ่นสุพรรณอย่างกว้างขวางครั้งที่สอง หลังจาก การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกการเปิดพิพิธภัณฑ์อุทอง อันเป็นงานค้นคว้าเรื่องเมืองอุทองที่ค่อนข้างสมบูรณ์เป็นครั้งแรก

สาระความรู้เรื่องเมืองสุพรรณ จากการสัมมนาเริ่มต้นด้วยการนำเสนอหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีในรูปแบบเดียวกับการสัมมนาท้องถิ่นแห่งอื่น คือเป็นการชี้ถึงแหล่งชุมชนโบราณแถบนี้ ตั้งแต่ทวารวดีถึงอยุธยาด้วยภาพถ่ายทางอากาศของทิวา ชุมจรรยา เรื่อง "สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณ จังหวัดสุพรรณบุรี" พบว่ามีอยู่ที่อุทองและเมืองสุพรรณ โดยสภาพแวดล้อมที่แตกต่างจากการศึกษาก่อนหน้านี้ นอกจากนั้นบทความของบัณฑิต มุลศิลป์ "แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี" กับ จารึก วิไลแก้ว "เตาเผา เครื่องถ้วย และเครื่องถ้วยจีน ที่พบจากแหล่งโบราณคดีสุพรรณ" ก็ชี้ถึงการกระจายตัวของที่ตั้งชุมชนย่อยภายในเมือง รวมทั้งพัฒนาการเติบโตของเมืองตั้งแต่ทวารวดี อุทอง สทบุรี ก่อนสมัยอยุธยาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 22 ซึ่งหลักฐานโบราณคดีที่เป็นรูปแบบทางศิลปกรรมที่ขุดพบในดินเมืองนี้ ยังแสดงให้เห็นถึงลักษณะของวัฒนธรรมพื้นถิ่นแท้ และพัฒนาผสมผสานกับอารยธรรมอินเดีย ตั้งแต่สมัยก่อนอยุธยา ดังบทความของ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์ เรื่อง "อิทธิพลอารยธรรมอินเดียนสุพรรณ" ได้ยืนยันเรื่องนี้

อย่างไรก็ตามผลงานสัมมนาครั้งนี้ได้ข้ามการศึกษาพัฒนาการประวัติศาสตร์สุพรรณช่วงก่อนอยุธยา โดยนำเสนอประวัติศาสตร์สุพรรณในสมัยอยุธยา ซึ่งทั้งนิพนธ์ บุนนาค และชูศรี จามรมาน ได้เสนอประวัติศาสตร์ตอนนี้อย่างต่างจากงานของรัตนา หนูน้อย ที่กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามเมืองสุพรรณคงมีความสำคัญต่ออยุธยาตอนต้นอย่างมาก ถ้าหากพิจารณาจากบทความของประเสริฐ ๗ นคร เรื่องจารึกลานทองที่เจดีย์วัดมหาธาตุ กับการศึกษาเรื่องเจดีย์สถานของจุลทัศน์ พญาธานนท์ ที่ทำให้เห็นรูปแบบศิลปกรรมที่เด่นพิเศษเฉพาะของสุพรรณ การศึกษาท้องถิ่นสุพรรณครั้งนี้ยังได้ครอบคลุมถึงการศึกษารื่องชนกลุ่มน้อย การละเล่นพื้นบ้านที่สุพรรณมีบทบาทสำคัญต่อวัฒนธรรมพื้นบ้านภาคกลาง ในฐานะแหล่งผลิตพ่อ-แม่ เพลงพื้นบ้าน และ

ยังมีการศึกษา เรื่องของภาษาถิ่นในด้านภาษาศาสตร์ ภาพส่วนหลังนี้เป็นการศึกษาสภาพท้องถิ่น
สุวรรณภูมิปัจจุบัน

คอนเจคีย์ : จากมติการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การสร้างรูปการจิตสำนึกท้องถิ่น.

กระบวนการสร้างภาพประวัติศาสตร์ชาติให้สมบูรณ์ของชนชั้นนำไทย บลายรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทากที่เจคีย์องค์หนึ่งงานจังหวัดสุพรรณ ถูกทากที่มีความ
หมายและมีประวัติเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงความพยายามในการเสาะแสวงหา
โบราณสถาน เพื่อใช้เป็นหลักฐานการสร้างประวัติศาสตร์อยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์
อันเป็นวีรกรรมสำคัญที่สุดของสมเด็จพระนเรศวร หนึ่งในพระมหากษัตริย์ผู้กอบกู้เอกราชของ
อาณาจักรไทยอยุธยา คือการทวยุทธหัตถีบนช้างด้วยพระมหาอุปราชาแม่ทัพพม่าที่ยกทัพเข้ามาตี
กรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2138 สมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพออกไปด้านทัพพม่าในท้องที่สุวรรณภูมิ
จนได้ชัยชนะ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าประวัติการค้นพบ "พระเจดีย์ยุทธ
หัตถี" ไว้ในนิทานโบราณคดี(35) ทรงยึดเอาข้อความในพระราชพงศาวดารที่ระบุว่า สมเด็จพระ
พระนเรศวรโปรดฯให้ก่อพระเจดีย์สวมศพ พระมหาอุปราชาไว้ เพื่อเฉลิมพระเกียรติตามที่สมเด็จพระ
พระนเรศวรได้เขียนประวัติศาสตร์อยุธยาในพงศาวดารอยุธยาฉบับพระนเรศวร แต่ข้อสังเกตที่กลายเป็น
เป็นประเด็นถกเถียงในเวลาหลังจากนั้น คือในการสืบค้นหาพระเจดีย์ตามที่พระราชพงศาวดาร
กล่าวไว้ว่าสร้างตรงสถานที่ชนช้าง คือ ตระพังตรุ ครั้งแรกที่ทรงค้นหาไม่ทรงพบเจดีย์สมัยอยุธยา
เจดีย์ที่ทรงเห็นล้วนแต่เป็นของสร้างใหม่ ต่อมาเมื่อทรงศึกษาพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ จึง
ได้ทราบวาสถานที่ชนช้าง เรียก ท้องสาหร่าย ไม้ช่อตระพังตรุซึ่งเป็นที่ประชุมทัพของพระมหา
อุปราชา สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงมอบหมายให้พระยาสุพรรณ (ฮี้ วรรณสุด)
เจ้าเมืองสุพรรณออกไปสืบจนพบตำบลท้องสาหร่าย ที่ลานน้ำท่าคอยเหนือ ลานน้ำจรเข้สามพัน
พบเจดีย์โบราณที่ชาวบ้านเรียกว่า "คอนพระเจดีย์" ไม่ทราบประวัตินอกจากคำบอกเล่าของ
ผู้เฒ่าบ้านว่า เป็นเจดีย์ที่พระนเรศวรชนช้างกับพระนารายณ์ ขณะที่พบเจดีย์ก็หักพังหมดเหลือแต่
ฐานหักฉีกเหลี่ยม 3 ชั้นเท่านั้น นอกนั้นก็หักพังหมดจนไม่ทราบรูปพรรณ แต่สันนิษฐานความสูง
ราว พระปรางค์วัดราชบูรณะ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จสุพรรณและทรงเห็น

ก็ยอมรับอย่างนั้นว่า เป็นเจดีย์พุทธหัตถ์ จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และเชิญเสด็จพระราชดำเนินสักการะบูชาองค์พระเจดีย์ เมื่อวันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2456 ระหว่างทางทรงสำรวจเส้นทางตลอดจนสถานที่ตั้งค่ายของพระมหาอุปราชตามข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพด้วย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกการเดินทางและข้อสังเกตเรื่องเจดีย์องค์นี้ไว้จนจดหมายเหตุรายวัน⁽³⁶⁾ ทรงสันนิษฐานจากเจดีย์ว่า "เป็นเจดีย์สุโขทัย" เนื่องจากมีฐานแบบคเหลี่ยม ทวารอบคล้ายเจดีย์วัดช้างล้อมสุพรรณบุรี และทรงเห็นด้วยกับสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพ ว่าเป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้าง และทรงยอมรับว่าพระมหาอุปราช คงต้องเดินทัพขึ้นทางเหนือ เพื่อข้ามแม่น้ำโขงได้มาบรรจบกับสมเด็จพระนเรศวรที่นี่

ข้อสันนิษฐานของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นไปอย่างสังเขปมาก เนื่องจากมีฐานเจดีย์เหลือเพียง 3 ชั้นเท่านั้น และยังทรงสันนิษฐานว่าเป็นทรงเจดีย์สุโขทัย ทั้งที่พื้นที่แถบนั้นเกือบไม่ปรากฏรูปแบบเจดีย์ดังกล่าวเลย ทว่าก็เห็นว่าข้อสันนิษฐานของพระองค์นั้นคล้อยตามสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพเร็วเกินไป

ความสำคัญของการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ถือเป็นการยืนยันและรับรองว่าเจดีย์องค์นี้ คือเจดีย์พุทธหัตถ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่โปรดฯให้มีการบวงสรวงสมโภชเจดีย์ทรงนิพนธ์คำประกาศคุณผู้สั่งเวรขึ้นเพื่อการนี้โดยเฉพาะ สรรเสริญพระราชกรณียกิจในการยุทธหัตถ์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงวางพิธีกรรมและเจดีย์ที่ค้นพบ "เป็นเครื่องอุทิศทางหนึ่งให้ตระหนักถึงความรักชาติ"⁽³⁷⁾ ความรักชาตินี้มีความหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้จากพระบรมราชโองการ ทรงชี้ว่า ท้าวโมกข์ท้าวพระนเรศวรมีกาลังคนน้อยกว่าพระมหาอุปราช แต่ถึงเอาชนะมาได้ เหตุผลที่ทรงอธิบายไว้ คือ

"เพราะพระนเรศวรตั้งพระทัยปกป้องคนชาติขึ้นมาอย่าให้เราได้ เพราะเหตุฉะนั้นพวกไทยจึงไม่สอุงกลัวตาย ผู้บางคนนั้นหาญเข้าสู่ข้าศึกโดยหวังว่าจะมีชีวิตอยู่ เพราะถ้าไม่สอุงเข้าสู่ตายแล้ว ความตายจะเดินมาหา จะต้องเป็นเจ้าข้าเราทั้งชาติ"⁽³⁸⁾

จึงทรงเริ่มนำพาให้พวกเสือป่า ท้าวจาที่เหมือนคนไทยครั้งพระนเรศวรพร้อมใจจับอาวุธสู้ข้าศึก

นับได้ว่าเป็นความสำเร็จของสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพ ในกรณีการสร้างพลีตของอดีต "คอนพระเจดีย์" ให้มีตัวตนสามารถพิสูจน์ได้ด้วยตรรกการค้นคว้าวิชาการสมัยใหม่

ทางทิศใต้ของคอนเจดีย์มีความสัมพันธ์ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทย ที่สำคัญเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างและสิ่งจิตสำนึกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้โยงใยกับประวัติศาสตร์ศูนย์กลางอยุธยา ที่มีภาพของกษัตริย์วีรบุรุษของชาติไทย ที่ต่อมาสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้ขยายและต่อกำหนดจิตสำนึกนี้มากขึ้นในช่วงที่อุดมการณ์นิยมทหารนิยมแพรวพราว

หลังจากบวงสรวงพระเจดีย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเจดีย์ใหม่ครอบเจดีย์เก่า เจ้าพระยาธรรมยาธิบดี เสนาบดีกระทรวงมหรทวารเวลาดำเนิน ๑๐๐ รับผิดชอบกรมศิลปากร กราบทูลเสนอแบบพระเจดีย์ใหม่ เป็นเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์แบบเดียวกับเจดีย์จังหวัดตาก ที่ต่อมาสมเด็จพระยาตราพระราชานุญาตทรงสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์หน้าวังของพ่อขุนรามคำแหง กับพ่อขุนสามชนเจ้าเมืองลพบุรี แต่เวลานั้นงบประมาณสำหรับการก่อสร้างพระเจดีย์องค์ใหม่ 1,902,500 บาท กระทรวงคลังมีงบประมาณไม่เพียงพอ จึงต้องหยุดการก่อสร้างจนสิ้นรัชกาล โครงการบูรณะและสร้างเจดีย์พุทธหัตถิที่สุพรรณจึงเงียบหายไป

กระแสความต้องการกลับมาฟื้นการสร้างเจดีย์องค์ใหม่ครอบเจดีย์เก่า เพื่อเป็นอนุสรณ์วีรกรรมพุทธหัตถิสมเด็จพระนเรศวรที่สุพรรณ เกิดขึ้นช่วงการฟื้นฟูเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่สอง สมัยรัฐบาลจอมพล.พิบูลสงคราม ด้วยแรงจูงใจอย่างน้อย 2 ประการ

ประการแรก เป็นการดำเนินการทางการเมืองเพื่อตอบสนองกระแสชาตินิยมกษัตริย์นิยมที่ยังคงมีพลังอยู่ในสังคมไทย กระแสความคิดนี้ไม่ได้ขัดแย้งกับความคิดชาตินิยมรัฐนิยมแบบทหารนิยม ที่สืบเนื่องมาจากหลังสงครามโลก ด้วยการก้าวขึ้นสู่อำนาจการเมืองของกองทัพไทยและบทบาทของจอมพล.นับแต่สงครามโลกเป็นต้นมา อุดมการณ์ชาตินิยมทั้งสองแบบสามารถผนวกตัวเองให้อยู่ร่วมกันได้อย่างมีเอกภาพ ทั้งยังส่งเสริมให้จอมพล. ขยายฐานความนิยมไปบนหมู่พวกนิยมเจ้า แม้แต่ความเห็นของจอมอมร คุรุฑารักษ์ (สุน สุนทรเวช) มากขึ้นด้วย(39)

ประการต่อมา เป็นการนำอุดมการณ์นิยมเจ้ามาใช้ปลุกเร้าเพื่อขยายการเติบโตเศรษฐกิจชนบท ตามนโยบายฟื้นฟูเศรษฐกิจประเทศหลังสงครามโลก ซึ่งกรณีของการสร้างคอนเจดีย์สุพรรณบุรีก็เป็นตัวอย่างหนึ่งด้วย กล่าวคือ

พ.ศ. 2493 กระทรวงกลาโหมโดยประธานคณะกรรมการอบรมข้าราชการและประชาชน(40) มอบหมายให้ นายบุญช่วย สมพงษ์ อธิบดีกรมการศาสนาเวลานั้น ติดต่อประสานงานกรมศิลปากรและศึกษาธิการจังหวัด นำหลักฐานเกี่ยวกับความเป็นมาของพระเจดีย์พุทธหัตถิทั้งหมดนำเสนอให้คณะรัฐมนตรีที่ต่อมามีมติเห็นชอบการบูรณะในพ.ศ. 2495 รัฐบาลจัดตั้งคณะกรรมการ

การบูรณะคอนเจดีย์ โดยปลัดกระทรวงกลาโหม พลเอกหลวงเสนาณรงค์เป็นประธาน

โครงการบูรณะคอนเจดีย์สุพรรณฯ เป็นไปตามนโยบายรัฐบาลที่มีคำสั่งให้กรมศิลปากร
นำเงินโดยรอบขององค์พระเจดีย์ เดิมพื้นที่แถบนั้นเป็นป่าปรังรังมีหมู่บ้านใกล้เคียง วัดกำหนดให้
สร้างวัด โรงเรียน ตลาด ซุคสระน้ำ ที่สำคัญคือการตัดถนนจากก้านทองแสน นครปฐม และจาก
พนมทวน กาญจนบุรี มาสู่องค์เจดีย์ ส่วนรูปแบบเจดีย์ที่สร้างครอบเจดีย์เก่าคณะกรรมการฯ ได้
เสนอให้รับเปลี่ยนแปลงจากที่เคยร่างแบบไว้เมื่อครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่
หัว โดยกรมศิลปากร นายศรี อมาตยกุล นักประวัติศาสตร์ในระบบราชการ คิดแบบใหม่ด้วย
การสันนิษฐานถึงทรงเจดีย์เดิม ที่หักห้ามคนแล้วน่าจะจะเป็นเจดีย์เป็นทรงกลมระฆังแบบลังกา
แทนเจดีย์แปดเหลี่ยม เนื่องจากฐานเจดีย์เดิมที่มีอยู่ เป็นทรงสี่เหลี่ยมย่อมุม ต่อมาพระพรหม
พิจิตร สถาปนิกประจำกรมศิลปากรได้ออกแบบร่างเสนอต่อคณะกรรมการบูรณะคอนเจดีย์ และได้รับ
ความเห็นชอบ

งบประมาณก่อสร้างเจดีย์องค์ใหม่สูงถึง 7 ล้านบาท โดยได้รับเงินบริจาคจาก
ข้าราชการและประชาชน ถึง 5,509,587.50 บาท รัฐบาลโดยสภาการโกลาโหมจัดงบประมาณอีก
1,500,000 บาท การก่อสร้างเริ่มขึ้นปี 2498 นอกเหนือจากการสร้างองค์เจดีย์ใหม่ล้อมรอบ
แล้ว ยังก่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรประทับช้างทรงบุษบกหัตถ์ถือปี่หน้าเจดีย์
องค์ใหม่ ภายใตเจดีย์องค์ใหม่ให้มีการเขียนภาพสีน้ำมันแสดงพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวร
ประทับโดยรอบ ด้วยฝีมือช่างเขียนภาพที่มีชื่อเสียงยุคนั้น

25 มกราคม พ.ศ.2502 การก่อสร้างเสร็จสมบูรณ์ รัฐบาลโดยกระทรวงกลาโหม
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เสด็จพระราชดำเนิน เปิดงานและถือ
เอาวันนี้เป็นวันกองทัพบก วันสำคัญวันหนึ่งของชาติเพื่อรำลึกถึงวีรกรรมวีรชนะขององค์พระมหา
กษัตริย์ เป็นตัวแทนภาพอดีตที่แสดงความกล้าหาญของกองทัพและชาติไทยในการป้องกันดินแดนด้วย
การต่อสู้กับราชศัตรู

พร้อมการก่อสร้างเจดีย์ใหม่ รัฐบาลได้ดำเนินการสร้างวัดคอนเจดีย์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.
2495 วัตถุประสงค์ที่วัดชุมชน ศูนย์รวมสังคมและประเพณีของชุมชนแห่งใหม่ที่จะเกิดขึ้น วัดนี้
มีบทบาทสำคัญในการตอกย้ำจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์และอุดมการณ์ชาตินิยมกษัตริย์และทหารนิยม
ตัวอย่างอันหนึ่งคือ การสร้างพระประธานประจำวัดในพ.ศ. 2505 สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น
บุญเดิมศิริ) แห่งวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นผู้มีบทบาทหลักดำเนินการก่อสร้าง ฐานะที่มีภูมิ
ลาเนาเป็นชาวสุพรรณโดยกำเนิด ท่านเลือกแบบองค์พระพุทธรูปประธาน เป็นพระพุทธรูปสมัย

อุทอง โดยให้เหตุผลว่า

"วัดนั้นอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี และพระเจ้าอุทองก็เป็นราชวงศ์สุพรรณภูมิ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็มีเชื้อสายพระเจ้าอุทองอยู่ด้วย ทางฝ่ายพระราชมารดาตามที่นักโบราณคดีพูดกันดังนั้น จึงเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปสมัยที่เหมาะสมแก่วัดคอนเจดีย์"(41)

คำอธิบายนี้แม้จะอิงอยู่กับเหตุผลทางประวัติศาสตร์ แต่ในด้านข้อเท็จจริงแล้ว ความเกี่ยวพันระหว่างพระเจ้าอุทองรามาชินทีที่ 1 กับราชวงศ์สุพรรณภูมินั้นยังคลุมเครือและยิ่งเมื่ออธิบายความสัมพันธ์สายญาติวงศ์ที่ห่างไกลยิ่งขึ้นนั้นสมเด็จพระนเรศวรก็ยิ่งทักให้ข้อเท็จจริงนี้ถูกบิดเบือนด้วยอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัวมากขึ้น แต่การอธิบายถึงความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นความพยายามที่จะสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวีรกรรมวีรยาณาภรณ์ของประวัติศาสตร์ชาติเท่านั้นเอง

วัดแห่งนี้ขยายตัวกว้างขวางด้วยความสนับสนุนและแรงศรัทธาจากชาวบ้านที่เคลื่อนย้ายมาสู่ชุมชนใหม่ ที่ต่อมาได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นอำเภอใน พ.ศ.2505 วัดนี้มีพระภิกษุจำวัดมากถึงกว่า 100 รูป วัดมีบทบาทสำคัญในพิธีทางศาสนา งานพิธีบวงสรวงเจดีย์ประจำปี ทุกวันที่ 25 มกราคม

การสร้างเจดีย์พุทธหัตถ์ จึงเป็นการนำอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาตินิยมทหารนิยมที่มีการสร้างองค์สมเด็จพระนเรศวรเป็นสัญลักษณ์ในฐานะวีรบุรุษนักรบของชาติ ผู้นำทัพทำสงครามพุทธหัตถ์ อันเป็นเหตุการณ์วีรกรรมที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นสุพรรณบุรี มาทากให้เป็นรูปธรรมเพื่อปลุกฝังให้เกิดเป็นกระแสท้องถิ่นนิยม

ที่สำคัญการจัดสร้างอนุสรณ์สถานที่เป็นถาวรวัตถุนี้ ท้าให้ต่อมาตัวอนุสรณ์คอนเจดีย์ได้ถูกเปลี่ยนแปลงจากข้อมูลที่ถูกสร้างขึ้นใหม่มาที่กลายเป็นข้อเท็จจริงที่ผ่านการตรวจสอบถึงความถูกต้องและยอมรับว่าเป็นประวัติศาสตร์ของชาติ ท้าให้การค้นคว้าเชิงวิชาการเกี่ยวกับเจดีย์พุทธหัตถ์ เป็นอันยุติลงต่อมาอีกราวหนึ่งทศวรรษ

ผลจากนโยบายการแพร่กระจายกระแสท้องถิ่นนิยมชาตินิยมตลอดช่วงสมัยการพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐบาลทหาร การที่ข้อสรุปทางวิชาการเรื่องคอนเจดีย์ต้องยุติลงด้วยการสร้างอนุสาวรีย์ของรัฐ ท้าให้การศึกษาค้นคว้าเชิงวิชาการต้องสิ้นสุดลงดังกล่าวมาแล้วและได้กลายเป็นจุดอ่อนที่ท้าให้เกิดข้อโต้แย้งทางวิชาการ เปิดช่องให้กลุ่มท้องถิ่นนิยมนำโดยผู้นำท้องถิ่นชาวกาญจนบุรี ก่อกระแสคัดค้านที่ตั้งอนุสาวรีย์พุทธหัตถ์ที่คอนเจดีย์ ศาลศรีประจันต์ สุพรรณบุรี ใน พ.ศ.2515 กลุ่มผู้นำท้องถิ่นกาญจนบุรีร่วมมือกับนักเขียนนักหนังสือพิมพ์ นักวิชาการประวัติ

ศาสตราจารย์ ดร. เส็น บุคคลศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับราชสำนัก ร่วมรณรงค์เขียนบทความ จัดอภิปราย และใช้สื่อมวลชนหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์(42) นำเสนอ ที่ตั้งอนุสาวรีย์พุทธหัตถ์แห่งใหม่ ที่ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน กาญจนบุรี พวกเขาโจมตีคัดค้านงานค้นคว้าเดิมที่เสนอให้คอนเจดีย์อยู่ที่สุพรรณ กระแสคัดค้านนี้ก่อให้เกิดการโต้แย้ง ทางสงครามข้อเขียนตอบโต้รุนแรงอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนและใช้เวลานานถึง 5 ปี เรื่องจึงสงบลง

จากการประมวลข้อเขียนของฝ่ายนิยมกาญจนบุรี สามารถเห็นถึงการก่อตัวและคลี่คลายโดยลำดับของกระบวนการต่อสู้ทางความคิดของกลุ่มท้องถิ่นเพื่อแย่งชิงความเป็นเจ้าของอนุสาวรีย์พุทธหัตถ์ อนุสาวรีย์แห่งชาติ

เริ่มจากการอ้างอิงถึงความเชื่อชาวบ้านในตำบลคอนเจดีย์ พนมทวนและใกล้เคียงของจังหวัดกาญจนบุรีได้ เล่าสืบต่อกันไม่ต่ำกว่า 100 ปีแล้วว่า เจดีย์แห่งนี้เป็นเจดีย์ชนช้าง บุคคลสำคัญระดับผู้นำท้องถิ่นที่มีบทบาทกระจายความเชื่อออกนอกท้องถิ่น คือ กำนันชูป บุญชนะวงศ์ ตำบลบ่อพลอย กาญจนบุรี บ้านเดิมอยู่ข้างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจดีย์ กำนันชูป ได้ขยายประเด็นออกไปสู่การต่อสู้เพื่อแย่งชิงความเป็นเจ้าของเจดีย์พุทธหัตถ์ ด้วยเหตุผลที่นอกเหนือจากความเชื่อตามคำบอกเล่าชาวบ้านแล้ว ยังเป็นการแสดงความกตัญญูในเรื่องความต้องการเป็นเจ้าของเจดีย์พุทธหัตถ์ เพื่อให้มีการพัฒนาท้องถิ่นกาญจนบุรี เฉกเช่นเดียวกับที่สุพรรณบุรี วิธีการก้านชูปได้นำข้อมูลนี้มาบอกเล่าแก่พระศาสนโสภณ เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. 2505 ขณะนั้น (ปัจจุบันคือสมเด็จพระญาณสังวร สกลมหาสังฆปริณายก สมเด็จพระสังฆราช) ในฐานะที่ท่านก็เป็นชาวกาญจนบุรีด้วย ข้อมูลที่บอกเล่านี้มีการทำหน้าเชื่อถือด้วยการอ้างอิงถึง ชุนกัลยาณิ (พร้อมสาระสลิน) ธรรมการจังหวัดกาญจนบุรี ผู้บังคับบัญชา ก้านชูปได้เป็นผู้เล่าให้ก้านชูปฟังว่า เมื่อครั้งที่ชุนกัลยาณิยังรับราชการเป็นที่รองผู้กำกับภูเก็ล ในปลายรัชกาลที่ 5 พระยากาญจนบุรี (นุช) เมื่อครั้งได้รับคำสั่งสมเด็จพระยาดิศารงราชานุภาพให้ค้นหาเจดีย์พุทธหัตถ์ที่ตระพังตรุ แต่พระยากาญจนบุรีกลับรายงานไปว่าไม่พบเป็นเพราะไม่ต้องการจัดการรับเสด็จ ด้วยความกลัวเหนียว ก้านชูปอ้างว่าชุนกัลยาณิเองเป็นคนแรกที่วิจารณ์ ความน่าเชื่อถือของพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่าเป็นของที่กำกวม เพื่อให้มีเรื่องชนช้างที่หนองสาหร่าย ดังนั้นการค้นพบเจดีย์ที่สุพรรณจึงเป็นการเอาใจเจ้านายของเจ้าเมืองสุพรรณพระยาสุพรรณ (อี่ วรรณสุด) มากกว่า

อีกสองปีต่อมาคือ ช่วงเวลาต่อเนื่องตั้งแต่พ.ศ. 2507-2515 เป็นเวลากว่า 8 ปี ที่ก้านชูปอ้างว่าได้ดำเนินการรวบรวมหลักฐานข้อเท็จจริง เพื่อพิสูจน์ความเป็นเจดีย์พุทธหัตถ์ที่กาญจนบุรี รวมทั้งได้รวบรวมคณะบุคคล อันประกอบด้วยพระศาสนโสภณ นักหนังสือพิมพ์ มหาเวก

อันเป็นนามปากกาของสนิท ธนะรักษ์ แห่งหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย รองราชเลขาธิการสำนักพระราชวัง คุณภาวาส บุนนาค และนักวิชาการช่างและประวัติศาสตร์ศิลปวิทยาจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ บุคคลเหล่านี้ได้จัดพิธีบวงสรวงเจดีย์ที่กาญจนบุรีและสังเวยการณการศึกษาลักษณะองค์เจดีย์พร้อมกัน ต่อมาในวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2515 บุคคลกลุ่มนี้ได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรและเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ (พระยศเวลานั้น) เสด็จพระคามาในทอดพระเนตรองค์เจดีย์ หลังจากเปิดอาคารรวีเทวณัฑ์ ที่วัดเทวสังฆาราม กาญจนบุรี ในเวลาเดียวกัน คณะนักเรียน นักหนังสือพิมพ์ อันมีมหาเวกเป็นผู้นำประสาน ได้แก่ นเรศ นรปภรณ์ หนังสือพิมพ์สยามรัฐ ไซยันต์ ปรีกติกุล แห่งหนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ปรีชา กุลปรีชา แห่งหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย และนายแพทย์สิน กังคานนท์ชาวเมืองกาญจนบุรีต่างเขียนบทความสนับสนุนข้อเสนอและข้อสันนิษฐานเรื่องเจดีย์พุทธหัตถ์ที่กาญจนบุรี กระบวนการสร้างกระแสด้วยการรวมกลุ่มของนักหนังสือพิมพ์และคนในท้องถิ่น รวมทั้งผู้นำในราชสำนัก และอิทธิพลจากงานเขียนในคอลัมน์หนังสือพิมพ์เรียกร้องความสนใจประชาชนทั่วไป ให้เดินทางมาร่วมวิจารณ์เป็นเชิงเห็นด้วย กระบวนการเรียกร้องความเป็นเจ้าของเจดีย์พุทธหัตถ์ที่กาญจนบุรี ได้ขยายความเชื่อจากคำบอกเล่าชาวบ้านดั้งเดิมที่มีแต่เพียงว่า "เป็นเจดีย์ขาง" มาเป็น "เจดีย์ขางในสงครามพุทธหัตถ์ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรและพระมหาอุปราชา พ.ศ. 2138" คำอธิบายเช่นนี้เป็นการสร้างความหมายใหม่ให้กับเจดีย์ที่หมกหมองกาญจนบุรี

คำอธิบายต่อกระบวนการที่เกิดขึ้น คือ เป็นกระแสท้องถิ่นนิยมของชาวกาญจนบุรีที่สามารถสร้างกระแสมวลชนระดับกว้างเรียกร้องให้ย้ายอนุสรณ์ดอนเจดีย์จากสุพรรณบุรี มาอยู่ที่กาญจนบุรี ด้วยเหตุผลเพื่อสร้างความสำคัญให้กับท้องถิ่นอันเป็นข้อต่อรอง พัฒนาความเจริญแก่ท้องถิ่น และกระแสอุดมการณ์ชาตินิยม ทหารนิยม ที่สร้างประวัติศาสตร์ชาติครอบงำ จิตสำนึกประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ตรรกและเหตุผลทั้งหมดที่ถูกกลุ่มกระแสคัดค้านนำมาใช้อธิบายเพื่อยืนยันความถูกต้องชอบธรรม เป็นไปด้วยพลังของท้องถิ่นนิยมโดยสิ้นเชิง เหตุผลนี้แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

เหตุผลเชิงวิชาการ ข้อเขียนทั้งหมดอธิบายด้วยเหตุผลทางประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกัน 2 ประเด็น

ประเด็นแรก เป็นการตรวจสอบความน่าเชื่อถือของพงสาวดารทุกฉบับที่กล่าวถึงสถานที่ที่สมเด็จพระนเรศวรให้สร้างเจดีย์พุทธหัตถ์ พงสาวดารฉบับจักรพรรดิพงศ์ พงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ และพงสาวดารฉบับกรุงเก่า ทุกฉบับระบุเหมือนกันหมดว่า สถานที่ทรงสร้างเจดีย์

อยู่ที่ตำบลตระพังตรุ อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณ ต่อมาพื้นที่นี้ถูกย้ายขึ้นอยู่กับกาญจนบุรี กลุ่มกระแสดักค้ำอันอธิบายว่าพื้นที่ตระพังตรุ แม้จะมีเจดีย์เก่าหลายองค์ แต่เจดีย์ที่ตำบลคอนเจดีย์ พนมทวนเพียงแห่งเดียว มีประวัติศาสตร์ชาวบ้านเล่าสืบทอดกันว่า "เป็นเจดีย์ขนาข้าง" ท้าให้นักเขียนทั้งหมดสรุปว่าเป็นเจดีย์พุทธหัตถ์ครึ่งสมเด็จพระนเรศวร ในขณะที่ข้อมูลฝ่ายที่เชื่อถือว่าเจดีย์พุทธหัตถ์อยู่ที่สุพรรณนั้น (43) ยึดถือแต่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฉบับเดียวนอกเล่าข้อมูลว่าสถานที่ทำสงครามนี้อยู่ที่หนองสาหร่าย ท้าให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ สืบรวจพบเจดีย์ร้างในพื้นทีตำบลหนองสาหร่าย และระบุว่า เป็นเจดีย์พุทธหัตถ์

นักเขียนฝ่ายกาญจนบุรี จึงใช้วิธีการที่ท้าให้พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ หมดความน่าเชื่อถือด้วย การตั้งชื่อกล่าวหาว่า พงศาวดารนี้อาจถูกท้าขึ้นใหม่ เพื่อให้มีข้อความตรงกับข้อสันนิษฐานสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องคอนเจดีย์ที่สุพรรณ เพราะช่วงเวลาที่ยกรงพบและรับมอบพงศาวดารฉบับนี้จากพระยาริษยิศรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) ขณะนั้นเป็นที่หลวงประเสริฐ อักษรนิติ ตรงกับปีร.ศ.126 ใกล้เคียงกับปี พ.ศ.2456 ที่ทรงค้นพบเจดีย์ที่สุพรรณ เนื้อหาของพงศาวดารฉบับนี้ยังต่างจากพงศาวดารฉบับอื่นทั้งเรื่องศักราชและสถานที่ทำพุทธหัตถ์ และยังตั้งชื่อสังเกตว่าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงแปลงชื่อตำบลที่พบเจดีย์ ซึ่งเดิมชาวบ้านเรียก "คอนท้าวพระ" มาเป็น "คอนเจดีย์" อีกด้วย

อย่างไรก็ตามวิธีการตรวจสอบเอกสารแบบนักประวัติศาสตร์สมัครเล่นกลุ่มนี้ จากวิธีการประเมินคุณค่าเอกสาร เช่นช่วงเวลาของการเขียนพงศาวดารแต่ละฉบับ การตรวจสอบเนื้อหาของพงศาวดารร่วมกับเอกสารประเภทอื่นรวมทั้งคำบอกเล่าของชาวบ้าน

ประเด็นที่สอง ข้อสังเกตเรื่องที่ตั้งคอนเจดีย์สุพรรณ สถานที่ทำพุทธหัตถ์ ไม่สอดคล้องกับเส้นทางเดินทัพ ข้อสังเกตนี้น่าสนใจ จากเหตุผลที่มองว่าเจดีย์แห่งนี้ตั้งอยู่ทางเหนือ นอกเส้นทางเดินทัพทั้งฝ่ายพม่าและไทยจากกาญจนบุรี-อยุธยา

นอกจากนี้ข้อสังเกตของจุลทัศน์ เรื่องรูปทรงเจดีย์เก่าที่สุพรรณ ดูมีความสำคัญมากในแง่ที่ว่า ซากเจดีย์ที่เหลือเพียง 3 ชั้น ดูเป็นเค้าทรงเจดีย์ยุคทวารวดีมากกว่าสมัยอยุธยาตอนกลาง เหตุผลเชิงวิชาการ ข้อเขียนทั้งหมดนี้ นอกจากมีความพยายามที่จะใช้เหตุผลเชิงวิชาการแล้วยังเป็นการเล่นโวหารและตรรกแบบสมัครเล่น เพื่ออุจางชาวบ้าน รับมือน้าวอารมณ์ที่คล้อยตามซึ่งมากกว่าจะเป็นการวิเคราะห์ด้วยเหตุผลวิชาการทั้งหมด

วิธีการใช้โวหารเป็นเหตุผล ก็เพื่ออุจางชาวบ้านและผู้อ่านหนังสือพิมพ์ทั่วไป เห็นได้ชัดเจนในกรณีที่ว่าชาวบ้านซุกพบเครื่องศาสตราวุธ กระดุกสัตว์ คน ในบริเวณตระพังตรุ แล้ว

สรุปว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นสนามรบนั้น ผู้เขียนได้ชี้เหตุผลความเชื่อแบบชาวบ้าน สร้างความรู้อาจเชื่อถือด้วยการอ้างว่ามีดวงวิญญาณนักรบไทยที่ตายในสนามยุทธหัตถีแห่งนี้ปรากฏกายให้เห็นและบอกว่าจะทำเพื่อเอกราชของชาติ พวกเขาต้องทนทุกข์เวทนา ชาวบ้านหลายคนก็พบเห็น เหตุที่นักเขียนกลุ่มนี้ต้องอ้างความเชื่อวิญญาณ เนื่องจากทางสุพรรณเองก็อ้างถึงการจุดพลอาวุธโบราณบริเวณใกล้เจดีย์เจดีอันนั้นเอง นอกจากนี้ยังมีการนำฉากบางฉากที่ระบุไว้ว่าลิลิตเลงพาย (พระนิพนธ์สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2) เช่น ต้นซ้อย และจอมปลวก อันเป็นจุดที่พระมหาอุปราชาทักช้างทรงอยู่ก่อนการรบ มาพิสูจน์พื้นที่ที่ตามลหนองสาหร่าย ว่าพบต้นซ้อยและจอมปลวกตรงกัน รวมทั้งมีการโยงชื่อตามลหนองทรายอันเป็นที่ตั้งเจดีย์ให้เป็นหนองสาหร่ายอีกด้วย โวหารและหลักการเทียบเสียงตามวิธีการแบบชาวบ้านเช่นนี้พบได้มากในข้อเขียนฝ่ายสนับสนุนเจดีย์ที่กาญจนบุรี

กระบวนการเรียกร้องความถูกต้องให้กับสถานที่ตั้งเจดีย์ยุทธหัตถีฝ่ายกาญจนบุรี ได้ปลุกกระแสการปะทะกันของประวัติศาสตร์ชาตินิยมจากชาวสุพรรณ และผู้สนใจทั่วไปอย่างกว้างขวาง และมีผลทำให้มีผู้มาฝ่ายรัฐบาลที่มีการคิดการเป็นผู้แทน ต้องลุกขึ้นมาทบทวนที่บกบ้องหรืออดีตที่เป็นประวัติศาสตร์ชาติฉบับเก่าอย่างแข็งขัน มีการตอบโต้ทางเหตุผลแบบชาตินิยมร่วมมือกับฝ่ายสุพรรณบุรีที่ชี้เหตุผลแบบท้องถิ่นนิยมเช่นเดียวกัน

จากการที่กระแสท้องถิ่นนิยมกาญจนบุรีทวีความรุนแรงขึ้น พบว่ากรมประชาสัมพันธ์ในฐานะหน่วยงานเผยแพร่ข่าวสารของรัฐได้ เข้ามาจัดการให้ประเด็นถกเถียงขยายวงกว้างขึ้นด้วยการจัดให้มีการอภิปรายแยกกลุ่มโดยกลุ่มกาญจนบุรีเป็นฝ่ายเสนอข้อมูลและข้อคิดเห็นในเดือนกุมภาพันธ์ 2516 และกลุ่มสุพรรณบุรีเสนอในเดือนมีนาคม 2516 แม้ว่าเจตนาเริ่มแรกเป็นการชี้โอกาสถกเถียงเพื่อความกระจ่างชัดในเชิงวิชาการ แต่ในทางปฏิบัติเหตุผลแบบท้องถิ่นนิยมกลับทำให้เกิดการปะทะโต้แย้งกันอย่างแตกหักมากขึ้น

หลังการอภิปรายที่กรมประชาสัมพันธ์แล้ว กลุ่มชาวสุพรรณซึ่งพยายามยืนยันความถูกต้องของประวัติศาสตร์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชราชานุภาพ ในการชี้ว่าอนุสาวรีย์ดอนเจดีย์ของสมเด็จพระนเรศวรอยู่ที่สุพรรณ ด้วยการชี้หลังอารมณ์แบบท้องถิ่นนิยมเช่นเดียวกับชาวกาญจนบุรีตอบโต้ในลักษณะเหน็บแนมไม่แพ้กัน สมาคมสุพรรณ-พระนคร ในฐานะองค์กรรวมกลุ่มผู้นำธุรกิจข้าราชการ นักการเมืองชาวสุพรรณ เข้ามามีบทบาทเผยแพร่ข้อเสนอจากฝ่ายสุพรรณ ด้วยการจัดทำหนังสือรวมข้อคิดเห็นทางฝ่ายสุพรรณ(44)

เลขาธิการสมาคมสุพรรณ-พระนคร พันเอกวัลย์ อภิรักษ์โยธิน นายทหารบกผู้หนึ่ง

เขียนบทบรรณาธิการ ซึ่งมีเหตุที่มีการค้นคว้าเรื่องเจดีย์องค์สำคัญมาฝากจาก "คนสองจังหวัดถูกคนกลุ่มน้อยชักชวนและพาให้หลงไปด้วยปากกาและหน้ากระดาษของสื่อมวลชน" กลุ่มนักหนังสือพิมพ์เหล่านั้นได้โฆษณาชวนเชื่อให้เห็นว่าเจดีย์อยู่ที่เมืองกาญจนบุรี การพูดข้างเดียวโดยที่ฝ่ายสุพรรณไม่มีโอกาสนำเสนอความเห็นทักท้วง "เกิดการฟุ้งายเยาวชนที่กำลังศึกษาประวัติศาสตร์ตอนนี้ตามโรงเรียนต่าง ๆ จะพากันหลงคิด"(45) ชาวสุพรรณจึงพากันรวมพลังจัดการอภิปรายและพิมพ์หนังสือ อย่างไรก็ตามเขาเห็นว่า "โดยความเป็นจริงนั้น ชาวสุพรรณและชาวกาญจนบุรีส่วนใหญ่น่าได้มีอคติมากมายอย่างนี้หรือมันเป็นเพียงเรื่องคนส่วนน้อยก่อให้เกิดขึ้น และคนส่วนมากกำลังต่อต้าน อย่างไรก็ตามข้อสรุปการอภิปรายที่กรมประชาสัมพันธ์เข้ายืนยันว่า เจดีย์พุทธหัตถีควรอยู่ที่หนองสาหร่ายมากกว่าที่อื่น(46)

นอกจากการปะทะกันของกลุ่มท้องถิ่นสองกลุ่ม กลุ่มชาตินิยมทหารนิยมก็เข้ามามีส่วนร่วมการปกป้องประวัติศาสตร์แบบเดิมที่ถือว่าถูกต้องลงรอยแล้ว พลเรือเอกสัจจ ชลออยู่ ได้เขียนคำนำหนังสือของฝ่ายสมาคมสุพรรณพระนคร ว่าที่ยอมรับเป็นประธานการอภิปรายและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้เพราะ "งงจันทีจะมีเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพนิพนธ์ขึ้น และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจสอบและเสด็จพระราชดำเนินด้วยพระองค์เองอันยืนยันได้ว่าเป็นข้อมูลจริงแท้" และเขายังอ้างกันว่าในฐานะผู้มีเหตุผล เป็นผู้ปฏิบัติต่อธงไชยเฉลิมพลว่า "ข้าพเจ้าจะยอมเสียสละเลือดเนื้อ เพื่อชาติและศาสนา ข้าพเจ้าจะเกิดทุณเรารทพฐาและชื่อสัตย์ต่อองค์พระมหากษัตริย์เจ้าและราชบัลลังก์" จึงขอเชื่อตามพระราชนิพนธ์(47)

ข้อเขียนทั้งหมดจากฝ่ายสุพรรณ หลายเรื่องมิได้มีน้ำหนักในการพิสูจน์ตามวิธีประวัติศาสตร์ว่าเจดีย์ที่สุพรรณเป็นเจดีย์พุทธหัตถี นอกจากเป็นการรวบรวมงานเขียนเก่าที่สนับสนุนหรือคัดลอกแนวความคิดสมเด็จพระนเรศวรมหาราชฯ มีข้อเขียนบางเรื่องก็พยายามให้เหตุผลวิชาการ เช่น ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ "ความสำคัญของพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ"(48) ซึ่งจนถึงความน่าเชื่อถือของพงสาวดารฉบับนี้ ด้วยการยืนยันว่ามีพงสาวดารที่มีเนื้อหาแบบเดียวกันที่จัดเก็บที่หอหลวง และชี้ถึงความชัดเจนของศักราชและเนื้อหาของพงสาวดาร ดังนั้นพงสาวดารฉบับนี้จึงไม่ปลอม

ชูเกียรติ อุทกพันธุ์ นักเขียนวารสารวิชาการ วิทยาศาสตร์ สนับสนุนความสนับสนุนฝ่ายสุพรรณเรื่อง "เจดีย์พุทธหัตถีอยู่ที่ไหน"(49) ยืนยันความน่าเชื่อถือของพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐ และชี้ถึงความน่าเชื่อถือของวิธีการพิสูจน์ฝ่ายกาญจนบุรี

ประโยชน์ มั่นคงดี นักกฎหมายชาวเมืองสุพรรณ เรื่อง "สงครามพุทธหัตถีว่าด้วย

เส้นทางเดินทัพ และหลักยุทธศาสตร์”(50) ซึ่งแจ้งว่าด้วยสภาพภูมิศาสตร์ธรณีวิทยา พื้นที่ราบลุ่มต่อ
เนื่องเขตอยุธยา อ่างทอง สุพรรณ กับสภาพระดับน้ำแม่น้ำสุพรรณ ยืนยันว่าการเดินทัพหักตรงจาก
อ่างทอง-สุพรรณนั้นเป็นไปด้ยากานช่วงหน้าน้ำเพราะที่ดินต่ำเป็นโคลนตม เดินทัพลำบาก เส้นทาง
เดินทัพจึงต้องอ้อมขึ้นทางเหนือ ดังนั้นพื้นที่ตำบลศรีประจันต์จึงเป็นสนามรบครั้งนี้ และเป็นการ
ถูกต้องที่คอนเจดีย์ซึ่งอยู่ ณ เขตนั้นเป็นเจดีย์ยุทธหัตถี

การตอบโต้ของฝ่ายสนับสนุนเจดีย์ที่สุพรรณ อาศัยความเห็นของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
คางราชานาถ และข้อสังเกตจากนักวิชาการกรมศิลปากรบางคน ที่ต่อมากกรมศิลปากรได้มา
รวมจัดพิมพ์เผยแพร่ ประเด็นสำคัญที่ผู้มีน้ำหนักมากที่สุดจากข้อมูลดังกล่าว คือ การวิจารณ์เจดีย์ที่
พบทวนว่ามีลักษณะเหมือนเจดีย์ทางเหนือ ที่มีอายุต้นรัตนโกสินทร์ อาจสร้างขึ้นด้วยฝีมือของช่าง
ในชุมชนที่ถูกกวาดต้อนจากเชียงใหม่และเวียงจันทน์ มาตั้งแต่ละ็งสงครามสมัยรัชกาลที่ 1 แต่หลัง
ตอบโต้จากฝ่ายสุพรรณไม่สามารถหยุดยั้งการเผยแพร่ความกิตของฝ่ายกาญจนบุรีได้ กลุ่มสนับสนุน
เจดีย์ที่กาญจนบุรียังคงมีการให้สัมภาษณ์ทางสถานีวิทยุ และโทรทัศน์อย่างต่อเนื่อง(51) ในที่สุด
ก็มีอมรรตวรจักร และกลุ่มภาคใต้กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกมาแสดง
ปฏิกิริยาตอบโต้กลุ่มกาญจนบุรี ได้ถึงการเคยตามเสด็จพระราชดำเนินในพิธีบวงสรวงคอนเจดีย์
จึงถือเป็นหน้าที่ที่ต้องปกป้องสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยไว้แล้วในอดีต
ในฐานะผู้จงรักภักดีและต้องตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณต่อสถาบันกษัตริย์ จึงขอออกมายืนยันถึง
ความถูกต้องเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี คนกลุ่มนี้ยังใช้เหตุผลแบบชาตินิยมกษัตริย์นิยมเข้า
มายุติการโต้แย้งของฝ่ายกาญจนบุรีว่า

"ทางชาติบ้านเมืองเรา ก่อสร้างพระอนุสาวรีย์ของพระนเรศวรไว้เคารพ
สักการะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันเสด็จเปิดพระเจดีย์มาแล้ว
การแปรเปลี่ยนเอาเจดีย์ไปไว้ที่อื่นน่าพิศวง จึงไม่เห็นด้วย และชาติ
บ้านเมืองเวลานี้ต้องการความสามัคคีเป็นใหญ่ จึงควรยุติลงได้แล้วว่า
พระเจดีย์ควรจะอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่ายตามที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวินิจฉัยไว้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์
ปัจจุบันก็ทรงรับรอง จึงได้เสด็จไปกระทำพิธีอย่างหนึ่ง รัฐบาลของเราที่รับ
รองไปสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรอย่างหนึ่ง ไม่ควรมีคนคิดจะยก
เอาไปที่อื่น ถ้าหากว่ามีคนหาฎเกล้าที่จะทะนงท้าวอย่างนั้น ผมก็เห็นว่ามันจะ
เป็นการหมิ่นพระบรมเชษานุภาพ”(52)

กระแสน้ำยังแบบท้องถิ่นนิยมทั้งฝ่ายภาคอุษณภูมิและสุพรรณภูมิที่ชั่วเวลาต่อคู่ปะทะกัน ด้วยโรหการนานถึง 5 ปี จึงค่อยยุติลง ด้วยการปรามของกระแสความคิดชาตินิยมกษัตริย์นิยมที่อ้างถึงเอกราชของสยามไทยและความจงรักภักดีต่อสถาบันชาติและกษัตริย์

ในระหว่างที่ยังมีกระแสน้ำยังของท้องถิ่นนิยมนั้น นักประวัติศาสตร์โบราณคดีสังกัดกรมศิลปากร พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ได้นำเสนอมุมมองใหม่ทวนกระแสต่อเรื่อง คอนเจดีย์ ต่อกลุ่มประชาชนวิชาการขนาดเล็ก ด้วยข้อเขียนใน อักษรศาสตร์วิจารณ์ พ.ศ. 2516 เรื่อง "เจดีย์พุทธหัตถิ : การตรวจสอบเอกสารทางประวัติศาสตร์ใหม่" (53) พร้อมทั้งข้อสรุปสำคัญว่า "สมเด็จพระนเรศวรไม่ได้สร้างอนุสรณ์คอนเจดีย์"

พิเศษ น.พ.หลักฐานประวัติศาสตร์ที่ชั่วเป็นข้อมูลโต้แย้งของกลุ่มท้องถิ่นนิยมทั้งสองกลุ่มมาตรวจสอบความถูกต้อง โดยเริ่มจากการอธิบายบริบททางความคิดในสยามไทย เรื่องคติการสร้างอนุสาวรีย์ของคนไทยโบราณ ว่าที่จริงแล้ววิธีการสร้างวัดหรือเจดีย์ในวัด มิใช่เป็นองค์เจดีย์เดี่ยวตามข้อสันนิษฐานและข้อค้นพบของสมเด็จพระนเรศวรที่วัดป่าตอง ที่ยึดถือตามข้อมูลานพงสาวดารเกือบทุกฉบับที่ระบุถึงการก่อสร้างเจดีย์เป็นอนุสรณ์แห่งการยุทธหัตถิ ยกเว้นพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐเพียงฉบับเดียวที่ไม่เคยพูดถึงการสร้างเจดีย์ในกรณีนี้

พิเศษ ใช้พงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐเป็นเอกสารหลักในการพิสูจน์ว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่ได้สร้างอนุสรณ์คอนเจดีย์ โดยการวิเคราะห์ทั้งประวัติการแต่งพงสาวดารฉบับนี้ว่าเขียนขึ้นในสมัยอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้เรียบเรียงขึ้นจากเอกสารหอหลวง จากการที่เอกสารนี้ไม่เคยกล่าวถึงการสร้างเจดีย์พุทธหัตถิเลย และเมื่อมาตรวจสอบกับเอกสารพงสาวดารประเภทบันทึกความทรงจำของผู้คนครั้งเสียกรุงครั้งที่ 2 อย่างคำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัด ต่างจดจำได้ชัดถึงวีรกรรมของพระองค์ แต่กลับพบว่าไม่มีใครจำได้ถึงเรื่องการสร้างเจดีย์เป็นอนุสรณ์สถานที่ เป็นเรื่องสัมพันธ์กัน หรือแม้แต่การบอกเล่าของชาวบ้านตามที่ปรากฏในนิทานโบราณคดีของสมเด็จพระนเรศวรที่วัดป่าตอง ก็ไม่มีการเอ่ยถึงสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างเจดีย์พุทธหัตถิ แม้จะมีการบอกเล่าถึงการยุทธหัตถิครั้งนั้นก็ตาม

นอกจากนี้ยังพยายามพิสูจน์ถึงที่มาความคิดเรื่องการสร้างเจดีย์อนุสรณ์ที่ปรากฏพงสาวดารฉบับต่าง ๆ เริ่มจากการจําแนกที่มาของพงสาวดารเหล่านั้น พบว่าเกิดจากประเพณีการคัดลอกเรียบเรียงพงสาวดาร ส่วนหนึ่งเป็นการต่อเติมของผู้แต่งพงสาวดารภายใต้แรงบันดาลใจจากวรรณกรรมเล่มอื่นที่กำลังนิยมกันในเวลานั้น พิเศษชี้ว่าวรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อความคิดเรื่องอนุสาวรีย์พุทธหัตถิ มาจากคัมภีร์มหาเวศม์ ตอน พระเจ้าทูลุคคามฉิมย และมธุรสวาหิณี ซึ่ง

แพร่หลายช่วงปลายอยุธยาขณะที่มีการเรียบเรียงพงศาวดารฉบับต่าง ๆ วรรณคดีเรื่องนี้เป็นเรื่องราว
วีรกษัตริย์ลังกา ผู้ทรงธรรมปราศจากความอาฆาตเค้น ที่เล่าสืบต่อกันมา คล้ายคลึงประวัติ
พระนเรศวร โดยเฉพาะการทาสงครามยุทธหัตถีกับกษัตริย์พม่าจนแล้วได้ชัยชนะ ฐานะของกษัตริย์ผู้
ยิ่งใหญ่ที่ไม่มีความอาฆาตเค้น เป็นลักษณะผู้ทรงธรรมตรงตามอุดมคติของกษัตริย์ไทย จึงทราบดี
การรับคิดเรื่องนี้เข้ามาใช้สร้างจินตนาการต่อเติมพระประวัติสมเด็จพระนเรศวร

บทความของพิเศษสอดคล้องกับข้อเขียนของศรีศักร วัลลิโภดม ที่เสนอความเห็น
เรื่องแม่เคยมีคดีการสร้างเจดีย์ยุทธหัตถีในสมัยสมเด็จพระนเรศวร รวมถึงการสร้างเจดีย์วัด
ใหญ่ชัยมงคล เพื่อฉลองชัยชนะสงครามยุทธหัตถีและเจดีย์สร้างระหว่างพ่อขุนสามชนกับพ่อ
ขุนรามคำแหงที่เมืองตาก บทความทั้งสองได้รับการพิมพ์ในวารสารศิลปวัฒนธรรม เมื่อ
พ.ศ.2525 และร่วมเล่มหนังสือเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีมีจริงหรือ พ.ศ.2539(54) เพื่อยืนยัน
อย่างต่อเนื่องทางวิชาการว่า คดีการสร้างอนุสาวรีย์เป็นความผิดสมัยใหม่ เป็น
ประเพณีตะวันตกที่รับเข้ามาไทยเพิ่งรับเข้ามาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดังนั้นทัศนคติที่อธิบายเจดีย์ในฐานะอนุสาวรีย์ เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงที่มีการศึกษาเจดีย์ยุทธหัตถีของ
สมเด็จพระนเรศวรพระยาพิชัยราชนาฎาพ อันเป็นความเชื่อที่เกิดพร้อมกับกรณีการศึกษาประวัติเจดีย์
วัดใหญ่ชัยมงคล เจดีย์ยุทธหัตถีพ่อขุนรามคำแหงที่เมืองตากนั่นเอง

เทพมนตรี ลิมปพยอม นักประวัติศาสตร์ล่าสุดที่พยายามตอบคำถามเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถี
ทางวิชาการอีกครั้งหนึ่ง บทความเรื่อง "เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่อยุธยาไม่สุพรรณบุรี"(55) ระบุ
ว่าเป็นงานวิจัยที่ต้องการสืบทอดเจตนารมณ์และการโต้แย้งที่มีมาตั้งแต่ พ.ศ.2515 ของภาวาส
บุณนาค รองราชเลขาธิการสำนักพระราชวัง ทำให้เงินทุนวิจัย เพื่อความกระจ่างชัดเรื่องเจดีย์
ยุทธหัตถี เทพมนตรี ได้สร้างข้อสรุปว่าเจดีย์ยุทธหัตถีมีการสร้างขึ้นสมัยสมเด็จพระนเรศวร แต่
ไม่อยู่ที่เมืองสุพรรณ หากเป็นเจดีย์ภูเขาทอง ที่เมืองอยุธยา เทพมนตรีปฏิเสธการใช้หลักฐานที่
สมเด็จพระนเรศวรพระยาพิชัยราชนาฎาพเคยอ้างอิงมาก่อน เขาเลือกใช้หลักฐานต่างประเทศ บันทึกชาวตะวันตก
ร่วมสมัยอยุธยา หลักฐานแรกคือ "The Short History of the Kings of Siam" ของ
เจีย เรเมียส วันวลิต พ่อค้าชาวฮอลันดา ที่เข้ามาอาศัยอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา 9 ปี ตั้งแต่
พ.ศ.2183 เป็นช่วงเวลาห่างจากเหตุการณ์ยุทธหัตถีเพียง 48 ปี งานเขียนนี้เขียนขึ้นก่อน
พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ และน่าจะยังเป็นช่วงเวลาที่มีความทรงจำของผู้คนร่วมสมัยยังคง
ชัดเจนต่อเหตุการณ์ยุทธหัตถี เทพมนตรีระบุว่าข้อเขียนนี้ชี้ชัดว่าสนามรบสงครามยุทธหัตถีเกิดขึ้นไม่
ห่างจากอยุธยาเหนือพระนครเพียง 1/2 ไมล์ ใกล้วัดร้างเรียกชื่อตามลหนองสาหร่าย อันเป็นชื่อที่

ตรงตามพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ เทพมนตรีจึงอนุโลมจากสถานที่กล่าวขานกันว่า พบเจดีย์
าพูนแห่งหนึ่ง คือเจดีย์ภูเขาทอง ที่มีประวัติเจดีย์ตามหลักฐานต่างประเทศอีกชิ้นหนึ่ง คือ "The
History of the Japan together with a Description of Siam" ของนายแพทย์
ชาวฮอลันดา Dr. Engelbert Kaempfer เล่าว่า เป็นเจดีย์อาพูนที่ระลึกถึงชัยชนะของชาวสยาม
เหนือกษัตริย์หงสาวดี เป็นเสรีภาพแห่งการปลดแอกจากการเป็นเมืองขึ้น ด้วยหลักฐานนี้เทพมนตรี
ยืนยันว่าเจดีย์ภูเขาทองนั้นแหละเป็นเจดีย์พุทธหัตถ์ อย่างไรก็ตามความสนใจค้นคว้าทางวิชาการ
เรื่องเจดีย์พุทธหัตถ์อาจยังไม่สิ้นสุด ความเท่าที่ความสนใจทางวิชาการประวัติศาสตร์อยุธยายังมี
อยู่ ผลการค้นคว้าทางวิชาการอาจต้องแยกเป็นคณะประเด็นกับความ เชื่อท้องถิ่น

ประวัติคอนเจดีย์ภูทอกก็เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบริบทประวัติศาสตร์ชาติ เพื่อ
อุดมการณ์เรื่องความมั่นคงของกองทัพสมัยใหม่กับการพัฒนาชาติ ภาพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ฐานะผู้นำกักรบ ปรากฏตัวขึ้นที่เมืองสุพรรณ ทากที่เมืองนี้มีความหมายถึงเมืองแห่งสงครามพุทธ
หัตถ์ ด้วยการเป็นสถานที่ตั้งอนุสรณ์คอนเจดีย์ สัญลักษณ์แห่งชัยชนะของกองทัพชาติไทย อุดม
การณ์ประวัติศาสตร์ชาตินิยมแบบทหาร-กษัตริย์นิยม ต่อ ๆ แพทริคิมลงสู่จิตสำนึกของคนท้องถิ่น

การตอกย้ำและการครอบงำจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสุพรรณตาม ในการอย่าง
ต่อเนื่องทุกปี รัฐบาลโดยกองทัพกำหนดวันที่วันกองทัพมก คือ 25 มกราคม เป็นวันจัดพิธีบวงสรวง
คอนเจดีย์สุพรรณบุรีประจำปี พิธีกรรมนี้ตอกย้ำกระแสการรับรู้และความรู้สึกภูมิใจในฐานะเจ้าของ
พื้นที่อนุสรณ์คอนเจดีย์ชัยชนะในสงครามพุทธหัตถ์ ดังนั้นเมื่อครั้งที่ชาวสุพรรณถูกทำร้ายด้วยการ
รัดไธยังจากกลุ่มท้องถิ่นกาญจนบุรี อ่างความเป็นเจ้าของคอนเจดีย์ในกาญจนบุรี ความรู้สึกเป็น
เจ้าของจึงก่อกระแสการต่อสู้อย่างรุนแรง ด้วยการอธิบายตามเหตุผลท้องถิ่นนิยม แม้ว่าสงคราม
แย่งชิงอนุสาวรีย์พุทธหัตถ์สิ้นสุดลงด้วยกระแสป้องกันปรามจากสังคมแบบอาณานิคม ที่อ้างถึงความ
แตกแยกของชาติ แต่การแสดงความเป็นเจ้าของอนุสาวรีย์ของท้องถิ่นสุพรรณกลับทวีความเข้มข้นขึ้น

นับแต่ปี 2525 การสมโภชกรุงเทพฯ200ปี กลุ่มผู้นำท้องถิ่น ชำราชกร พ่อคำ ครู
นักเรียนเมืองสุพรรณ ได้ร่วมการสมโภชนี้ ด้วยการจัดงานพิธีอนุสรณ์คอนเจดีย์ประจำปีในรูปแบบ
พิเศษเพิ่มขึ้น ด้วยการแสดงการเดินทัพและจำลองเหตุการณ์สงครามพุทธหัตถ์ ในลักษณะของการ
ทำประวัติศาสตร์ในพื้นที่ดินแดนแบบเดียวกับการทำละครประวัติศาสตร์และเรียกงานนี้ว่า "งานพุทธ
หัตถ์ที่คอนเจดีย์และการเดินทัพ" และได้เป็นส่วนหนึ่งของงานบวงสรวงคอนเจดีย์ประจำปีสืบจน
ปัจจุบัน งานนี้แสดงกองทัพจำลองด้วยการเกณฑ์นักเรียนมัธยมในเมืองสุพรรณเข้าร่วมเป็นทหาร
ยกพลเดินทัพตามเส้นทางที่ได้รับการจัดสร้างขึ้นตามข้อสันนิษฐานว่าเป็นเส้นทางเดินทัพในอดีต พิธี

กรรมการแสดงแบบปลูกเรืออารมณและกระแสดิจตสำนึกชุมชนท้องถิ่นแบบทหารนิยามมวลชนทุกวัย
ดังเช่นที่จรินทร์ กาญจนรัมย์ ผู้ว่าราชการจังหวัดยุคนั้น ให้อิมภพณ์วัตถุประสงค์การจัดงานนี้ว่า

"เป็นวิธีการหนึ่งที่จะดึงจิตใจของประชาชนให้มาอยู่ร่วมกัน นอกจากจะให้
เขารู้เรื่องความเป็นมาต่อคิดแบบบรรพบุรุษแล้ว มันยังทำให้เกิดความ
ซาบซึ้ง ภาคภูมิใจและความหวงแหนในแผ่นดินอีกด้วย ซึ่งความรู้สึกเหล่านี้
มีผลต่อการพัฒนาและความมั่นคงของชาติอย่างหนึ่ง"(56)

การแสดงนี้ถูกทำให้อลังการและมีความหมายมากขึ้น เมื่อนักการเมืองระดับชาติ
ผู้แทนราษฎรจังหวัดสุพรรณบุรีคนสำคัญปัจจุบันบรรพชา ศิลปอาชา เป็นผู้ถึงงบประมาณจัดมาปรับ
เปลี่ยนถนนสายลาดยางจากสุพรรณ-คอนเจดีย์ ให้เป็นถนนคอนกรีตกว้าง 4 ช่องทาง ภาพอนุสรณ์
คอนเจดีย์ ถูกทำให้ตระหง่าน สง่างาม มองเห็นแต่ไกลด้วยทัศนียภาพเดียวกับพระปฐมเจดีย์ สัญลักษณ์
ลักษณะและศูนย์กลางเมืองนครปฐม ดูเหมือนว่าอนุสรณ์คอนเจดีย์กำลังถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์ของ
เมืองสุพรรณ และเป็นประวัติศาสตร์ตำนานเมืองสุพรรณอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าหาก
พิจารณาถึงสิ่งก่อสร้างอนุสาวรีย์รูปปั้นองค์สมเด็จพระนเรศวร ที่สร้างขึ้นตรงทางแยกเจ้าตัวเมือง
ถนนสายเก่า หน้าวัดชาวนาวาสเมื่อพ.ศ.2537 สมเด็จพระนเรศวรประทับยืนท่ามกลางสวนหย่อม
ขนาดเล็ก ใต้กลายเป็นสัญลักษณ์ประจำเมืองสุพรรณอย่างแท้จริง

ในขณะที่ตัวเมืองแวดล้อมด้วยสัญลักษณ์ประจำเมืองด้วยภาพของวีรกษัตริย์สมเด็จพระ
พระนเรศวร พัฒนาการของสภาพแวดล้อมที่องค์พระเจดีย์ที่คอนเจดีย์ ซึ่งกลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยว
เที่ยวและสักการะทั้งจากชาวบ้านในเมืองและต่างเมือง เพื่อให้สอดคล้องกับรสนิยมการท่องเที่ยว
อย่างชาวบ้านท้องถิ่นทั่วไป พื้นที่ส่วนหนึ่งในองค์อนุสรณ์เจดีย์ได้รับการปรับปรุงเพิ่มเติมจาก
ลักษณะอนุสาวรีย์สมัยใหม่ที่ต้องการสื่อสารถึงอุดมการณ์ชาติให้กลายเป็นรูปเคารพที่สัมพันธ์ตามจิต
สำนึกแบบชาวบ้าน นั่นคือ มีการสร้างรูปปั้นเหมือนพระองค์จริงอยู่ภายในองค์เจดีย์ รูปปั้นสมเด็จพระ
พระนเรศวรถูกปิดทองพร้อมร้อยการรับสักการะด้วยมาลัย รูปเทียน โดยมีเข็มนรีเสียงทนาย
เป็นการตอบแทน สมเด็จพระนเรศวรจึงเป็นเสมือนรูปเคารพที่เป็นเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจ
คลั่งคลำตามความนึกคิดของชาวบ้าน นอกจากนี้ปัจจุบันด้านนอกอนุสาวรีย์ใกล้วัดคอนเจดีย์ได้
สร้างอาคารใหม่ เรียกชื่อพระตำหนักสมเด็จพระนเรศวร รูปทรงอาคารเป็นลักษณะวิมาน มี
กำแพงแก้วล้อมรอบตามจินตนาการแบบสวรรค์ภายในประดิษฐานรูปปั้นสมเด็จพระนเรศวรและตัว
ละครสำคัญในประวัติศาสตร์ช่วงนั้น เช่น พระมหาเถรคันฉ่อง สมเด็จพระวันรัตวัดป่าแก้ว
สมเด็จพระเอกาทศรถ รูปปั้นทั้งหมดได้รับการสักการะดูจเดียวกับรูปเคารพศักดิ์สิทธิ์ อาคารแห่งนี้

เชิงอรอด

- (1) Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973," Journal of Southeast Asian Studies, 26, 1 (March 1995), p 102.
- (2) ตูรายละเอียดเรื่องนี้จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า และพระราชกระแสเรื่องจัดการทวารมณฑลกรุงเทพฯ, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในพระเมรุที่องสนามหลวง พุทธศักราช 2493. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 คราวเสด็จร.ศ.125, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนิท กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง 6 มีนาคม 2510 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. 2444, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กษัตริย์ราชวิทยาลัย พ.ศ.2492) และดูความเห็นเพิ่มเติมเรื่องการศึกษาเรื่องท้องถิ่นกับการจัดพิมพ์หนังสือชุดประชุมพงศาวดารของสมเด็จพระยาচারงราชานุภาพ ได้จากฉลอง สุนทรวาณิชย์, "สถานะภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น" วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง, 5,3-4 (เม.ย.-ก.ย. 2529), หน้า 138-154.
- (3) เรื่องเดียวกัน.
- (4) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. นิทานโบราณคดี เรื่อง "เมืองอู่ทอง", หน้า 221
- (5) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า, หน้า 22 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "เรื่องเมืองอู่ทองจากรายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี," ในโบราณวิทยา เรื่องเมืองอู่ทอง, กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2503, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2509), หน้า 27.
- (6) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบันทึกข้อมูลเรื่องนี้ไว้ใน "เรื่องเมืองอู่ทองจากรายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี" ซึ่งเป็นรายงาน

เสด็จตรวจราชการของกระทรวงมหาดไทย และได้รับการพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ กรมศิลปากรรวบรวมเพื่อจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ.2503 ก่อนหน้านั้นพระองค์ทรงนิพนธ์บันทึกฉบับนี้ในรูปของงานเขียนเกร็ดประวัติศาสตร์ใน นิทานโบราณคดี เรื่อง "เมืองอุทอง"

- (7) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "เรื่อง เมืองอุทอง จากรายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี," ใน โบราณวิทยารื่องเมืองอุทอง. อ่างแล้ว, หน้า 30-31
- (8) เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35
- (9) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "เรื่องเมืองอุทอง," นิทานโบราณคดี, หน้า 37-38
- (10) เรื่องเดียวกัน, หน้า 40-41
- (11) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ชุมนุมพระนิพนธ์. "เรื่องพระร่วง" (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมนักวิจัย), หน้า 101-107.
- (12) ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 30. วันที่ 3 มีนาคม 2456, หน้า 2844-2846.
- (13) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยามและชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี ขุนฤทธิไกรรณการ ณ เมรุวัดคอนงคาราม 27 พฤศจิกายน 2515. มพท. ม.ป.ป, หน้า 17-24.
- (14) แนวการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับเรื่อง "เมืองอุทอง" และ "พระเจ้าอุทอง" นี้ยังมีผลต่อการกำหนดการศึกษารูปแบบศิลปกรรมที่มีการแบ่งศิลปะในประเทศไทยออกเป็นสมัยทวารวดี, ศรีวิชัย, ลพบุรี, เชียงแสน, สุโขทัย, อุทอง และอยุธยา ซึ่งในความเห็นของพิริยะ ภารฤกษ์จากเรื่อง ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทยคัดเลือกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสาขาส่วนภูมิภาค, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2520), พิริยะ ภารฤกษ์ เสนอให้เปลี่ยนแปลงแบ่งกลุ่มศิลปะในประเทศไทยใหม่ โดยใช้ชนชาติเป็นตัวแบ่งและเขาเสนอให้จัดศิลปะอุทองให้รวมอยู่กับศิลปะอยุธยาในระยะก่อนรูป เนื่องจากความคล้ายคลึงของศิลปะอุทองรุ่น 3 มีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะสุโขทัย และพบมากที่อยุธยา สุพรรณบุรี

- (15) George Coedes. The Indianized States of Southeast Asia, ed. by Walter F. Vella. tr. by Susan Brown Cowing. (Kuala Lumpur; University of Malaya Press, 1968), p222.
- (16) H.G. Quaritch Wales, Towards Angkor, (London, 1937) Chapter IX ("A Cholera-Stricken City,") pp.132-146; "Some Notes on the Kingdom of Dvaravati," JGIS, V(1938), pp.24-32.
- (17) มานิต วัลลือภักดิ์ "เมืองอู่ทอง," ใน เมืองไตรศรียงส์ อู่ทอง และอโยธยา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนวิศาลเวชกิจ. พ.ศ.2512. (ธนบุรี : อมรการพิมพ์, 2512).
- (18) ชื่อง บัวเชลลิเยร์. "ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรทวารวดี," ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล เก็บความและเรียบเรียงใน โบราณคดีศึกษา เรื่องเมืองอู่ทอง., อ้างแล้ว, หน้า 11-15.
- (19) ชื่อง บัวเชลลิเยร์. "เมืองอู่ทองและความสำคัญของเมืองอู่ทอง," อรุณศรี วรตะริน แปล. ใน โบราณคดีศึกษาเรื่องเมืองอู่ทอง, อ้างแล้ว, หน้า 3-10.
- (20) มานิต วัลลือภักดิ์. "เมืองอู่ทอง," ใน โบราณคดีศึกษาเรื่องเมืองอู่ทอง, อ้างแล้ว, หน้า 85-101.
- (21) ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, "บทวิจารณ์เรื่อง "เมืองอู่ทอง" ของ นายมานิต วัลลือภักดิ์" ใน โบราณคดีศึกษาเรื่องเมืองอู่ทอง, อ้างแล้ว, หน้า 108-110.
- (22) ธนิต อยู่โพธิ์. เรื่องเมืองไตรศรียงส์ อู่ทอง และอโยธยา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพ ขุนวิศาลเวชกิจจังหวัดฉะเชิงเทรา ม.ป.ท. ม.ป.ป.
- (23) เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.
- (24) หลวงวิจิตรวาทการ. สยามกับสุวรรณภูมิ. (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ไทยใหม่, 2476).
- (25) เสฐียรโกเศศ. แหลมอินโดจีนสมัยโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515).
- (26) ขุนศิริวัฒน์อาภากร (พล ศิริวัฒน์กุล). สุวรรณภูมิหรือเมืองทอง. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2515).
- (27) จิตร ภูมิศักดิ์. โครงการแข่งขันและข้อคิดความานประวัติศาสตร์ไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา. (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ดวงกมลจำกัด, 2524).
- (28) จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนสมัยศรีอยุธยา. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไต้งาม, 2526).

- (29) ศรีศักร วัลลิโภดม, "แคว้นสุพรรณภูมิ," พิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ, 9, 2. พ.ศ. 2526. พิมพ์ครั้งที่สองในค้นหาอดีตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538).
- (30) ธิดา สาระยา. (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532).
- (31) ธิดา สาระยา, "สร้างบ้านแบ่งเมือง ระบบเมืองคู่สถาบันเมืองศูนย์กลาง," งานรัฐโบราณานภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กาเนิดและพัฒนาการ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537). หน้า 105-132.
- (32) สิบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นน้ำจระเข้สามพัน อ.คูทอง จ.สุพรรณบุรี. เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กันยายน 2530.
- (33) รัตนา หนูน้อย. "ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์ ยุทธยาระหว่าง พ.ศ.1893 ถึง พ.ศ.2231." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2529.
- (34) "สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรม," การสัมมนาทางวิชาการ จัดโดยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับจังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530 ณ ห้องประชุมเทศบาล เมืองสุพรรณบุรี
- (35) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติการค้นหาเจดีย์พุทธหัตถ์," ในนิทานโบราณคดี, พิมพ์ในจมีนอมรครุฑารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์ พระนเรศวร. (กรุงเทพฯ : อรุณสภา. 2520).
- (36) "จดหมายเหตุรายวันส่วนพระองค์ ร.6" ใน จมีนอมรครุฑารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). พระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์ พระนเรศวร. (กรุงเทพฯ : อรุณสภา. 2520).
- (37) เรื่องเดียวกัน.
- (38) เรื่องเดียวกัน.

- (39) นิธิ เอียงศรีวงศ์. "สงครามอนุสาวรีย์กับประเทศไทย," และ "ชาตินิยมในขบวนการประชาธิปไตย," ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2538).
- (40) พันเอกจง สิมการยง. "ความเป็นมาของวันที่ระลึกกองทัพบก" คัดจากหนังสือยุทธโฆษณิกำเนนสมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี. (กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์. 2516).
- (41) วัดคอนเจดีย์. อนุสรณ์งานฉลองพระประธานและยกเสวตฉัตร. วันที่ 25 มกราคม 2505. มปป. มพท.
- (42) สมาคมชาวกาญจนบุรี. เจดีย์ยุทธหัตถีมีความเป็นมาอย่างไร. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย. 2516).
- (43) สมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี. กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์. 2516.
- (44) เรื่องเดียวกัน. ตูหน้าบ้านที่กู่จ๊กตา.
- (45) พันเอกดวลย์ อภิรักษ์โยธิน. "บ้านที่กู่จ๊กตา," ใน เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี, อ้างแล้ว.
- (46) เรื่องเดียวกัน.
- (47) เรื่องเดียวกัน.
- (48) ฉันทิชย์ กระแสบินธุ์. "ความสำคัญของพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ อักษรนิติ," ในสมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี, (กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์. 2516).
- (49) ชูเกียรติ อุกกพันธุ์, "เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่ไหน", วิทยาสาร, 22 ธันวาคม 2515.
- (50) ประโยชน์ มั่นคงดี, "สงครามยุทธหัตถีว่าด้วย "เส้นทางเดินทัพ" และ "หลักยุทธศาสตร์", ในสมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี, (กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์. 2516).
- (51) จมื่นอมรรตวรักษ์ อ้างว่าในวันที่ 31 กรกฎาคม 2519 และ 14 สิงหาคม 2519 ม.ร.ว. ดนตรี สวัสดิวัฒน์ ได้ออกรายการโทรทัศน์ มหาวิทยาลัยชาวบ้าน วิทยุคุณาวาส อนุภาค และจุลทัศน์ พยาชรานนท์ สนทนาเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีอีก ตูรายละเอียคนจมีนอมรรตวรักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). พระราชกรณียกิจนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์คอนเจดีย์ หน้าคานาผู้เขียน.

- (52) นายลิขิตสารสนองและเจมีนอมรครุฑารักษ์ การอภิปราย 3 มีนาคม 2516 กรมประชาสัมพันธ์
พิมพ์คำอภิปรายานเจมีนอมรครุฑารักษ์(แจ่ม สุนทรเวช) พระราชกรณียกิจในพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอนุสรณ์ดอนเจดีย์. (กรุงเทพฯ:สุรสภา.2520).
- (53)พิเศษ เจียจันทร์พงศ์, "เจดีย์ยุทธหัตถี:การตรวจสอบเอกสารทางประวัติศาสตร์ว่าหม,
"ในอักษรศาสตร์วิจารณ์, 1, 2 (กันยายน 2516). ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมานศิลป
วัฒนธรรม, 3, 5 (มิถุนายน,2525) หน้า 14-19.
- (54)ศุภราชละเอียด คาน สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. เจดีย์ยุทธหัตถีมีจริงหรือ. ศิลปวัฒนธรรม
ฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มติชน,2539).หน้า113-128 และ 129-138.
- (55)เรื่องเดียวกัน,หน้า 71-112.
- (56)องค์การบริหารส่วนจังหวัดสุพรรณบุรี ที่ระลึกในงานอนุสรณ์ดอนเจดีย์ เนื่องงานวาระฉลอง
200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์ เอกสารอัครสถาน ม.ป.ท. 2525, หน้า 103.

บทที่ 2

เมืองอุทอง : พัฒนาการจากชุมชนหมู่บ้านสู่เมืองพุทธศตวรรษที่ 3-16

วิวัฒนาการเมืองสุพรรณบุรี เริ่มต้นการตั้งชุมชนและพัฒนาการความเป็นเมืองมาตั้งแต่ปลายยุคหินใหม่หรือ 2500-3000 ปี มาจนถึงสมัยทวารวดีจากพุทธศตวรรษที่ 8-13 ในจุดที่ตั้งเมืองอุทองโบราณในปัจจุบัน เมืองอุทองจากหลักฐานโบราณคดีและข้อสรุปนักวิชาการส่วนใหญ่ลงความเห็นตรงกันว่า เป็นเมืองเก่าแก่ที่สุดในส่วนนี้ที่ท่าจีน-แม่กลอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภาคตะวันตก ส่วนนี้เจ้าพระยาตอนล่าง พัฒนาการของเมืองเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ชุมชนหมู่บ้านจนเป็นเมืองริมลำน้ำ รูปแบบและลักษณะของเมืองที่ประกอบด้วยผังเมือง ประชากร ศาสนา ฐานา ตลอดจนการผลิตมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศชายฝั่งทะเล หากที่เมืองมีบทบาทสำคัญด้านการค้าในยุคก่อน และ เป็นเมืองเผยแพร่วัฒนธรรมทวารวดีจากศูนย์กลางที่นครปฐมให้กับเมืองต่าง ๆ การศึกษาต่อไปนี้เป็นการศึกษาประมวลภาพรวมเมืองอุทองจากข้อมูล ข้อวิเคราะห์ทางโบราณคดีและผลการศึกษารวมชนโบราณภาคกลางตอนล่างที่มีมาก่อนหน้านี้

สภาพภูมิศาสตร์กับการตั้งชุมชน

ผลการศึกษาทางธรณีวิทยาพบว่า ที่ราบภาคกลางเกิดขึ้นจากรอยเลื่อนขนาดใหญ๋ของเปลือกโลก หากที่พื้นดินภาคกลางต่อเนื่องถึงอ่าวไทยเลื่อนทรุดตัวกลายเป็นแอ่งเปลือกโลก บางส่วนของแอ่งจมอยู่ใต้ทะเล ต่อมาเมื่อเกิดตะกอนทับถมจึงทำให้พื้นที่จมใต้ทะเล แผ่นดินขึ้นเงินอย่างช้า ๆ จนเกิดที่ราบภาคกลางตอนล่างขึ้น ที่ราบภาคกลางจึงเป็นที่ราบตะกอนน้ำพาขนาดใหญ่ทำให้เกิดแอ่งขนาดใหญ๋ 2 แอ่ง ตอนเหนือคือแอ่งพิษณุโลก ทางใต้คือแอ่งเจ้าพระยาระหว่างแอ่งทั้งสองมีสันนูนพาดผ่านนครสวรรค์-ลพบุรี ขนาดความหนาของชั้นตะกอนที่แอ่งพิษณุโลกหนา 3500 เมตร ส่วนแอ่งเจ้าพระยาหนา 7000 เมตร การทับถมของตะกอนเกิดจากการพัดพาของแม่น้ำมาสะสมในแอ่งแผ่นดิน(1)

มีหลักฐานทางธรณีวิทยาเคยระบุไว้ชัดเจนถึงร่องรอยที่ทะเลเคยรุกล้ำเข้ามาจนถึงพื้นที่ภาคกลางแถวอุทัยธานี เมื่อประมาณ 45000-14000 ปีที่ผ่านมา การรุกล้ำของน้ำทะเลค่อย ๆ ลดลง ระดับน้ำทะเลช่วงสุดท้ายเมื่อ 11000-3000 ปี พบว่าอยู่ที่อยุธยา และเมื่อ 5000 ปีที่แล้ว แนวชายฝั่งทะเลเดิมด้านเหนือจรดลพบุรี สิงห์บุรี ด้านตะวันตกจรดราชบุรี นครปฐม อุทอง สุพรรณ ตะวันออกจรดนครนายก ทมสสารคาม พังสนิม ชลบุรี(2) นี้คือหลักฐานสำคัญที่ทำให้เข้าใจได้ถึงแหล่งที่ตั้งกำเนิดชุมชนเมืองโบราณยุคแรกที่อยู่ใกล้ฝั่งทะเล

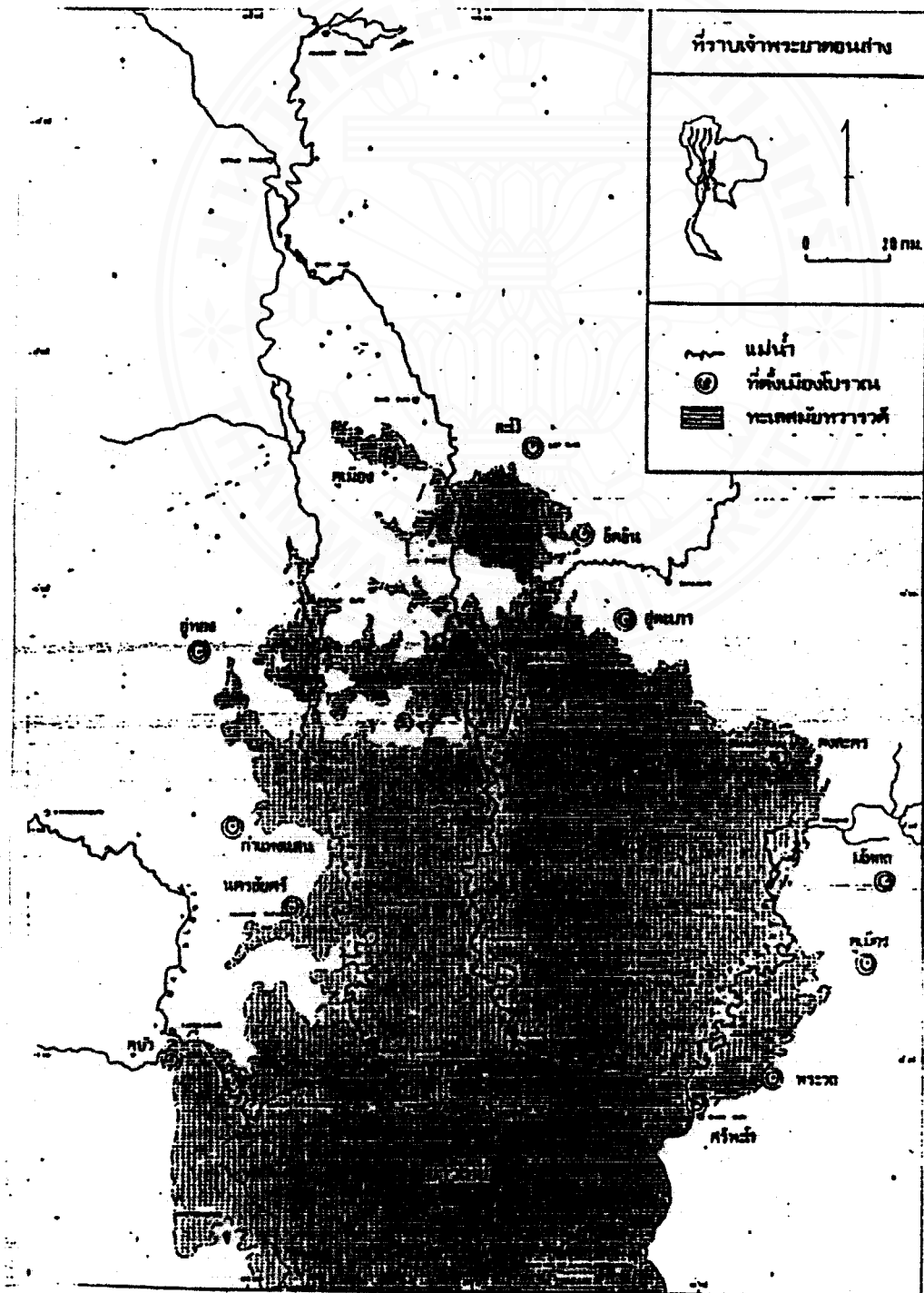
โดยเฉพาะกรณีของเมืองอุทอง จากสภาพภูมิศาสตร์ที่กล่าวมา ที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาหรือที่ราบภาคกลางตอนล่าง จึงมีพื้นที่ครอบคลุมตั้งแต่นครสวรรค์ลงมาถึงอ่าวไทย มีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นทางน้ำสายหลัก แยกตัวกระจายเป็นแม่น้ำสายต่าง ๆ ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มตอนล่างทั้ง 2 ฝากฝั่งฝั่งตะวันตกได้แก่ แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำท่าบัว แม่น้ำจรเข้สามพัน ลาน้ำกระเสียว แม่น้ำเพชรบุรี แม่น้ำแม่กลอง ฝั่งตะวันออกได้แก่แม่น้ำน้อย แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำป่าสัก พบว่าพื้นที่ทั้งสองฝากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างนี้ ยังมีความลาดเอียงสูงชันจนถึงเขตภูเขาที่อยู่ชายขอบโดยเฉพาะในเขตภาคตะวันตกสภาพเช่นนี้ก่อให้เกิดเนินตะกอนรูปพัด(3)

พื้นที่ที่เหมาะสมต่อการตั้งชุมชนเกษตรกรรมถาวรเป็นหลักแหล่งคือพื้นที่ราบสองฝั่งแม่น้ำสายต่าง ๆ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น เพราะตามธรรมชาติมักเกิดแนวคันดินธรรมชาติสูง 1-5 เมตร แนวคันดินนี้เหมาะสมต่อการสร้างบ้านเรือน ส่วนพื้นที่ลัดคันดินเป็นที่กั้นที่ราบลุ่มต่ำหลังลาน้ำ ที่ราบลุ่มน้ำจะมีน้ำขังสูง 4-5 เมตรในช่วงฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลากนานหลายเดือน(4) เมื่อประกอบกับสภาพดินตะกอนจากน้ำพาทำให้สภาพดินเป็นดินเหนียวละเอียดอุดมสมบูรณ์ด้านแร่ธาตุอาหารที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก และเนื้อดินเหนียวทำให้ไม่ตึงก็เก็บน้ำมาก พืชที่เหมาะสมต่อสภาพดินและน้ำท่วมขังเช่นนี้ คือข้าว พืชอาหารหลักของผู้คนในภูมิภาคนี้ การเพาะปลูกและการตั้งชุมชนในพื้นที่แถบนี้มาช้านานก่อนบริเวณอื่นในภาคกลางทำให้พื้นที่แถบนี้จัดเป็นที่ราบลุ่มน้ำเก่า (old delta)

นอกจากนี้สภาพอากาศอยู่ในเขตร้อนชื้นผ่านปีละ 2 ครั้ง 2 ทิศทางด้วยกัน ทำให้มีช่วงฝนตกในฤดูมรสุมเกือบทุกพื้นที่ โดยได้รับน้ำฝนมากกว่า 1500-2500 เมตร แม้แต่ในเขตเปิดโล่งและภูเขาที่ได้รับปริมาณฝนที่มากเพียงพอแก่การปลูกข้าวและข้าวโพด ซึ่งใช้เวลา 7 เดือน/ปี ในพื้นที่ส่วนใหญ่ โดยเฉพาะข้าวต้องการน้ำสำหรับหล่อเลี้ยงในช่วงเวลาหนึ่งของการเติบโต(5) ด้วยเหตุนี้ในพื้นที่แถบนี้แม้ว่าชุมชนมีเทคโนโลยีในการผลิตน้ำ(6) แต่ก็สามารถปลูกข้าวได้เพียงพอ โดยเฉพาะพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำอาจอาศัยน้ำท่าเดิมเดิมด้วย

ดังนั้นจึงปรากฏร่องรอยหลักฐานในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำสุพรรณ-ละโว้ ซึ่งเป็นแม่น้ำที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยามายังพื้นที่ฝั่งตะวันตก(7) ว่าเป็นพื้นที่หนึ่งที่มีการก่อตั้งของชุมชนถาวรที่ทำการเกษตรปลูกข้าวและเลี้ยงสัตว์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มีผู้กำหนดอายุไว้ตั้งแต่ยุคหินใหม่(8) จนถึงยุคโลหะหรือยุคเหล็กประวัติศาสตร์(9) แม่น้ำสุพรรณเดิมนี้คือแม่น้ำจรเข้สามพันที่ไหลมาบรรจบแม่น้ำท่าบัว ต่อมาได้รับผลกระทบจากชายฝั่งทะเลที่ถอยห่างออกไป ทางน้ำที่ไหลออกสู่ทะเลสายเดิมคือ ลาน้ำจรเข้สามพันที่อาจอยู่ใกล้ทะเลแต่เดิมต้องขยายพื้นที่ทางชายฝั่งเพิ่มขึ้น มีผลให้การไหลลงสู่ทะเลไม่สะดวก แม่น้ำสุพรรณสายเก่าจึงต้องเปลี่ยนทางเดินทำให้คลองลัดกลายเป็น

แผนที่ แสดงที่ราบลุ่มแม่น้ำเก่า

ที่มา : ผู้ช่วยศาสตราจารย์วา ศุภจรรยา ภาควิชาธรณีวิทยา คณะวิทยาศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แม่น้ำ และแม่น้ำสายเก่าซึ่งต่อมาคือลำน้ำท่าว่ามีขนาดเล็กและเป็นแม่น้ำสายย่อยไป ที่ต่อมามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางชุมชนจากคูทองที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำจร ใช้สามพันมาอยู่ที่แม่น้ำสุพรรณอีกด้วย

สภาพภูมิศาสตร์โดยทั่วไปของพื้นที่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำสุพรรณ-ท่าว่า เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง สภาพธรรมชาติมีป่าไม้เบญจพรรณขึ้นสลับกับที่ราบลุ่มแม่น้ำ ด้านตะวันออกมีป่าละเมาะเล็ก ทางเหนือและตะวันตกมีผืนป่าขนาดใหญ่ โดยมีภูเขาบางตอน ทางใต้เป็นเขตที่ราบลุ่มน้ำแม่กลอง เนื่องจากแม่น้ำสุพรรณ-ท่าว่าไหลจากทิศเหนือลงใต้ทำให้มีการแบ่งพื้นที่ราบออกเป็นฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก ซึ่งมีพื้นที่ลาดเอียงสูงขึ้นด้วยภูเขา (10)

นอกจากนี้ภูมิประเทศยังเป็นพื้นที่ราบอันเกิดจากการทับถมของตะกอนแม่น้ำรูปพัด ซึ่งมีอยู่หลายแห่ง เช่น บริเวณตกตะกอนแม่น้ำแม่กลองทางตอนใต้ ส่วนทางเหนือก็เป็นบริเวณแม่น้ำรูปพัดค่อนข้าง (11)

สภาพภูมิศาสตร์และภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อการตั้งชุมชนเช่นนี้ทำให้ทุกแห่งชุมชนทั้งที่เป็นแหล่งฝังศพก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงเมืองโบราณแสดงถึงพัฒนาการชุมชนตั้งแต่หมู่บ้านระยะเริ่มแรกในเขตลุ่มน้ำจร ใช้สามพัน โดยมีศูนย์กลางคือเมืองคูทอง หมู่บ้านที่รายล้อมเมืองคูทองยังคงอยู่สืบเนื่องและขยายตัวในช่วงเวลาต่อมาจนถึงยุคประวัติศาสตร์ ตลอดสองฝั่งแม่น้ำจร ใช้สามพันจนถึงสุพรรณบุรี ทั้งนี้เป็นหมู่บ้านทำการเพาะปลูกกันพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงมาโดยตลอดยุคปลายประวัติศาสตร์จนถึงต้นประวัติศาสตร์ หมู่บ้านส่วนใหญ่ตั้งเรียงรายตามแนวคันดินที่เกิดจากตะกอนแม่น้ำดังกล่าว ลักษณะหมู่บ้านถ้าหากอยู่ใกล้หนองน้ำ ก็จะตั้งกระจุกตัว โดยมีแหล่งฝังศพชุมชนร่วมกัน แต่หมู่บ้านที่ตั้งเรียงรายตามลำน้ำสายเดียวกัน ได้มีการติดต่อคมนาคมและมีความสัมพันธ์ต่อกันในฐานะชุมชนท้องถิ่นเดียวกัน

ส่วนแหล่งโบราณสถานที่แสดงถึงความเป็นชุมชนเมืองนั้น พบถึง 19 แห่ง นอกจากเมืองคูทองและเมืองสุพรรณ ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่แล้ว ยังพบชุมชนเมืองขนาดเล็ก ได้แก่ บ้านบางกุ้ง บ้านคอนทอง บ้านคูเมือง บ้านไร่รถ เนินทางพระสามชุก ทนองแจง นอกจากนี้บริเวณใกล้ภูเขาทางตะวันตกแถบอำเภอด่านช้าง เช่น บ้านสระกระจ่าง บ้านหินแดง บ้านสำนักตะโก เป็นต้น (12)

ดูเหมือนว่าพื้นที่แถบลุ่มน้ำจร ใช้สามพัน หรือแถบเมืองคูทองโบราณ เป็นบริเวณแรกเริ่มของการตั้งชุมชน และสร้างพัฒนาการอย่างต่อเนื่องในฐานะชุมชนหมู่บ้านตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 7-8 และพัฒนาขึ้นเป็นเมืองคูทองในพุทธทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 13 จากหลักฐานภูมิศาสตร์ชายฝั่ง พบว่าบริเวณนี้อยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลมาก เนื่อง

จากพบว่า พื้นที่แนวสระยายโสม-กามพงแสน มีลักษณะเป็นชายทะเล ที่เกิดจากแผ่นดินงอกและเกิดแม่น้ำสายสั้น ๆ หลายสายที่ปัจจุบันเป็นคลอง เช่น คลองบางยาง ห้วยกระบอก ห้วยบร่ง ห้วยจรเข้ และแม่น้ำบางแก้ว(13) อย่างไรก็ตาม พบว่าในพุทธศตวรรษที่ 16 แม่น้ำสุพรรณ เปลี่ยนทางเดินมาทางด้านตะวันออก ไหลผ่านอำเภอศรีประจันต์ ผ่านบ้านโพธิ์พระยาและเมืองสุพรรณ ออกไปสู่สองพี่น้อง ผ่านบางเลนเข้าสู่นครปฐม ออกสู่ทะเลที่สมุทรสาคร เนื่องจากพื้นที่แถบนี้เป็นที่ลุ่มต่ำและหนองบึง โบราณสถานแถบนี้จึงมีอายุน้อยกว่าแถบตอนเหนือบริเวณสามกุก(14) ที่ตลอดสองฝั่งแม่น้ำทวมจากโบราณสถานและวัดอุยุกทวารวดี-ลพบุรี เช่น วัดบ้านเจ้าพระยา บ้านสาเกาสม หรือเหนือขึ้นไปที่เชิงบางนางบวช ซึ่งเป็นรอยต่อกับรัชนาท สรรคบุรี สองฝั่งแม่น้ำทวมชุมชนที่มีคูน้ำคันดินเรียงรอบ มีคลองเก่าที่สคงถึงสายน้ำเก่า รวมทั้งภูเขาสลับกับป่าละเมาะ เช่น เขาบางบวช เขาประดู่ พื้นที่บริเวณนี้ยกพระพุทธรูปทวารวดี แนวลำน้ำท่ามะนาว บ้านบางขวาง รวมถึงเมืองโบราณที่บ้านเกาะกู บ้านคูเมืองเลขขึ้นไปจนถึงบ้านบางระจัน(15)

การเกิดเมือง

สำหรับสภาพภูมิศาสตร์ในแถบที่ราบลุ่มน้ำจรเข้สามพัน ต้นลำน้ำจรเข้สามพัน อยู่ที่ เขาหัวนอน อำเภอทวมทวน กาญจนบุรี ไหลลงใต้ ผ่านบ้านรางหวาย บ้านจรเข้สามพัน บ้านนาลาว บ้านท่าพระ (ตลาดท่าพระจักร) ทางเหนือไหลผ่านคลองตาสาม บ้านดอนยายแสด บ้านลูกตาอ่อน บ้านโพรงออย แล้วมาบรรจบกับลำน้ำท่าว่า ซึ่งเป็นแม่น้ำสุพรรณสายเก่า ไหลออกไปสู่บ้านท่าไชย บางสี่ สองพี่น้อง ออกไปบรรจบแม่น้ำสุพรรณสายใหม่ที่บ้านสามแก้ว พื้นที่แถบนี้เป็นที่ลุ่มต่ำมาก สันนิษฐานกันว่าแต่ก่อนคงเป็นเวียงน้ำขนาดใหญ่และเป็นส่วนหนึ่งของอ่าวไทยที่เรือเดินทะเลเข้ามาได้ถึง ซึ่งพบว่ามีชื่อหมู่บ้านสาเกาสม(16) แม่น้ำสุพรรณที่ไหลผ่านมากคลองบางสาม ออกสู่แม่น้ำนครชัยศรี ไหลออกสู่อ่าวไทยที่สมุทรสาคร เส้นทางน้ำสายนี้ จึงเป็นเส้นทางน้ำสำคัญสมัยโบราณ ท้าหน้าที่เชื่อมต่อกับชุมชนภายในด้านตะวันตก ที่กาญจนบุรีตลอดชายเขตแดนด้านนั้น ทางเหนือติดต่อได้ถึงรัชนาท นครสวรรค์ และอยุธยา โดยผ่านลำน้ำน้อย ทางตะวันออกติดต่อกับนครชัยศรี เพื่อเชื่อมต่อกับชุมชนภายนอก ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าโลกโบราณ

บริเวณพื้นที่ราบลุ่มน้ำสองสายมาบรรจบกัน คือ จรเข้สามพัน และท่าว่า เป็นพื้นที่ก่อตัวของชุมชน หมู่บ้าน ที่ต่อมาพัฒนาขึ้นเป็นเมืองคู่ทอง พบว่าทางภาคเหนือและใต้ของที่

ราบลุ่มน้ำแห่งนี้มีความเหมาะสมแก่การตั้งบ้านเรือนถาวร เมื่อราว 200 ปีก่อนคริสตกาล หรือ พุทธศตวรรษที่ 3 การตั้งชุมชนหมู่บ้าน เริ่มต้นขึ้น นักวิชาการบางคนกำหนดอายุในยุคนั้นใหม่ บางคนจัดไว้เป็นหลายยุคโลหะ การเกิดชุมชน สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการเคลื่อนย้ายผู้คนที่อยู่ในที่สูงและภูเขาในภาคตะวันตกโดยเฉพาะกาญจนบุรี อันเป็นแหล่งที่อยู่ของมนุษย์ยุคหินเก่า ในยุคตั้งแต่ 3000 ปีก่อนคริสตกาล⁽¹⁷⁾ เส้นทางทางอพยพลงใต้เส้นทางน้ำจรเข้าสามพันนี้ เข้ามาตั้งถิ่นฐานถาวร เป็นชุมชนหมู่บ้านเพาะปลูก เมื่อพื้นที่ลุ่มน้ำแห่งนี้มีการลดระดับน้ำทะเล ตลอดจนจะมีการปรับตัวของพื้นที่ดินลุ่มน้ำในสภาพเหมาะสมแก่การเกษตร ทั้งยังสามารถอาศัยเส้นทางน้ำที่ไหลสู่ทะเลที่อ่าวไทย ติดต่อกับโลกภายนอกค้าขายแลกเปลี่ยนได้

พบว่ามีการขยายการก่อตั้งชุมชนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตลอดลุ่มน้ำจรเข้าสามพัน และลุ่มน้ำท่าว่า อันเป็นแม่น้ำสุพรรณเดิม ชุมชนหลายแห่งได้พัฒนาต่อเนื่องมาจนถึงยุคทวารวดีจนถึงลพบุรี ได้แก่ ชุมชนบ้านท่าพระยาจักร ชุมชนบ้านทุ่งทะเลสาบ ชุมชนบ้านมายังสี่ ชุมชนบ้านคอนยายเกตุ⁽¹⁸⁾ และในกรณีการขุดค้นชุมชนบ้านนาลาว นักโบราณคดีพบพัฒนาการการอยู่อาศัยของชุมชนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ราว 2000 ปีมาแล้ว ที่ชั้นดินซึ่งสัมพันธ์กับการอุป-บริโภค พบหลุมฝังศพที่แสดงประเพณีการฝังศพผู้ตายไว้ตามรอบชุมชน ศพถูกฝังในท่านอน พร้อมสิ่งของเครื่องใช้ เครื่องประดับ พบกล่องมรหรทีก สารีดินแบบทองซอน⁽¹⁹⁾ ชื่อสรุปที่สำคัญ คือ ชุมชนหมู่บ้านตลอดครีมน้ำเหล่านี้ น่าจะพัฒนาตนเองขึ้นมาตั้งแต่ราว 300 ปีก่อนคริสตกาล โดยมีความสัมพันธ์กันและสร้างความสำคัญให้แก่ชุมชนหมู่บ้านจรเข้าสามพัน ในฐานะศูนย์กลางและมีบทบาทเป็น เมืองขึ้นมาในช่วงร่วมสมัยกับอาณาจักรทวารวดี ถือเป็นช่วงต้นของรัฐภายใต้วัฒนธรรมแบบทวารวดี

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านจรเข้าสามพันพัฒนาความเป็นเมืองขึ้นมาได้ นอกเหนือจากทำเลที่ตั้งบนสายน้ำสำคัญที่ไหลออกสู่ทะเลได้ โดยสันนิษฐานว่าในระยะนั้น ลุ่มน้ำจรเข้าสามพันอยู่ไม่ห่างจากทะเลที่อ่าวไทยนัก ชุมชนยังได้รับน้ำจากลำห้วยรวก และลำห้วยหางนาคที่ได้รับน้ำจากเทือกเขาด้านหลัง ทว่ายังมีน้ำมากในช่วงฤดูฝน ดังนั้นพื้นที่ทางด้านตะวันออกของชุมชนจึงเป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก ส่วนทางภาคตะวันตกเป็นกลุ่มเขาคาเทียม ทิวเขาขนาดเตี้ย ลาดลงสู่แม่น้ำทางตะวันออก พื้นที่แถบนี้เป็นป่าเขา แม้ว่าจะไม่เหมาะสมต่อการตั้งบ้านเรือนแต่ก็มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะผลผลิตจากป่า อันเป็นของมีค่าและยังประโยชน์ยิ่งต่อการเติบโตของชุมชนทางด้านการค้า ที่ทำให้พัฒนาความเป็นเมืองขึ้นมาได้ ดังนั้นชุมชนจรเข้าสามพัน จึงพัฒนาจากสภาพหมู่บ้านยุคก่อนประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่

5   ด้วยการดึงผู้คนทั้งจากชุมชนบริวารและจากพ่อค้านักเดินทางจากภายนอกที่ใช้เส้นทาง การค้าชายฝั่งทะเลใต้ โดยในราวพุทธศตวรรษที่ 8 ได้มีการใช้เส้นทางลัดทางบกตัดผ่าน คาบสมุทรมายาผ่านด่านเจดีย์สามองค์ แล้วมาตามลำน้ําภาณุเจนนบุรี ลำน้ําจรเข้สามพัน ออกสู่อ่าวไทย(20) เส้นทางบกนี้เป็นส่วนหนึ่งของการค้าโบราณ ซึ่งมีส่วนกระตุ้นการเข้ามา ของพ่อค้าและผู้คนจากภายนอกให้เข้ามาแวะพักการเดินทางหรือแม้แต่เข้ามาอยู่อาศัยและเป็น ปัจจัยสำคัญต่อการเติบโตขึ้นเป็นชุมชนเมือง เส้นทางนี้เองพบว่ามีเมืองสำคัญเกิดขึ้นอย่างพงศิก ในระยะแรก และนครปฐมในยุکتวารวดีรุ่งเรืองสูงสุด อู่ทองเองก็เป็นเมืองหนึ่งที่พัฒนาขึ้น ท่ามกลางปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้

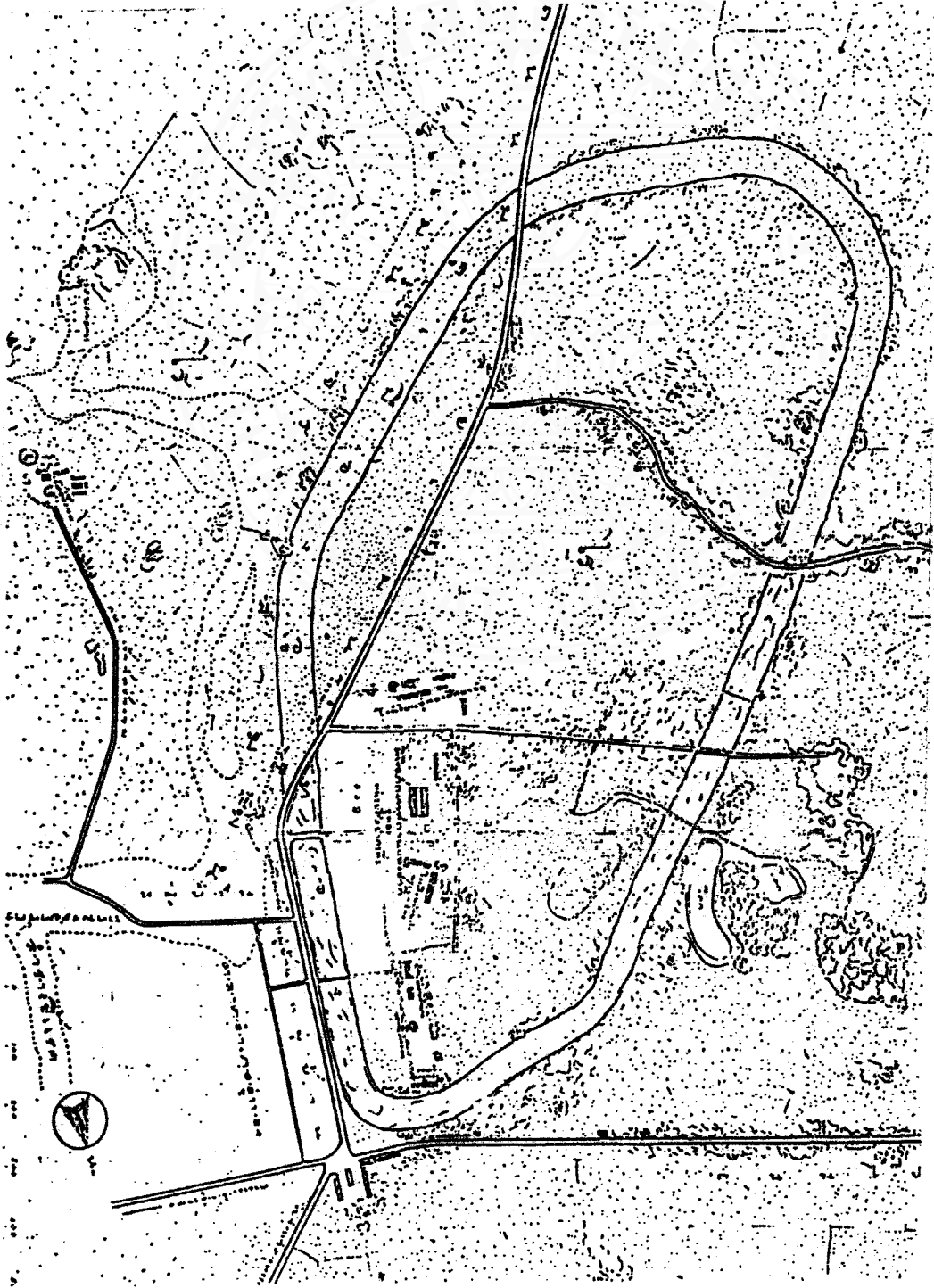
ผังเมือง

ที่ตั้งตัวเมืองอู่ทองโบราณ มีจุดกึ่งทางภูมิศาสตร์ที่เส้นรุ้ง 14 องศา 22 ลิปดา และเส้นองศาที่ 99 องศา 53 ลิปดา 33 ศลิปดา(21) วนบริเวณพื้นที่ ผังตะวันตกริมลำน้ํา จจรเข้สามพัน ตรงส่วนโค้งทางตะวันออกไหลลงสู่ที่ราบต่ำ ที่ตั้งเมืองจึงอยู่ในที่สูง เนินดินเชิงเขา ทางทิศตะวันออกของเทือกเขาคาเทียม และเขาพระ(22) เพื่อเป็นการยกระดับให้สูงกว่า ระดับน้ำท่วมแม่น้ำและยังมีการขุดคูระบายน้ำ เพื่อป้องกันน้ำท่วม

ลักษณะผังเมือง เป็นรูปรีค่อนข้างกลม มีร่องรอยพัฒนาการสร้างเมือง 2 ครั้ง ครั้งแรกน่าจะวนราวพุทธศตวรรษที่ 8 ก่อนสมัยทวารวดีตั้งแต่ยังเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ผังเมืองจึงมีรูปร่างไม่สม่ำเสมอ(23) ต่อมามีการขยายตัวของชุมชน มีการปรับแต่งคูน้ำคันดิน ด้วยการทากูเมืองล้อมรอบระหว่างเชิงเนินดินสองชั้น สร้างป้อมปราการอย่างแข็งแรง มี กานพเมือง 2 ชั้น แนวกานพเมืองเป็นที่คอน คูเมืองเป็นตระพักลดต่ำถึงริมน้ำ มีร่องรอยถนน จากประตูเมืองตรงทำน้ําพระยาจักร(24) ตัวเมืองรุ่นที่สอง จึงมีลักษณะรีค่อนข้างกลม และเป็น เมืองที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 8

ขนาดของเมือง พบว่ามีความแตกต่างของข้อมูลเรื่องนี้อยู่ จากการวิจัยของสิบ แสง พรหมบุญและคณะในเรื่องเมืองอู่ทองครั้งหลังสุด ระบุว่าขนาดเมือง 900 x 1750 เมตร(25) ในขณะที่ R.B. Smith ยืนยันขนาดเมืองอู่ทองเพียง 840 x 1690 เมตร ขนาดดังกล่าวนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับทวารวดีในยุคเดียวกัน ดังตารางที่ R.B. Smith ได้จัดทำ ไว้คือ(26)

แผนที่ แสดงลักษณะเมืองอุทองโบราณ

ที่มา : ชื่อง บัวเชอติเยร์, "ศิลปทวารวดี ตอนที่ 1", ศิลปากร, 11/5 (พฤศจิกายน),

สถานที่ตั้ง	ขนาด	ชื่อสังเกต
นครปฐม	3700 x 2000 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 7-10 มีเจดีย์เป็นศูนย์กลางเมือง
อุททอง	1690 x 840 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 7 และอาจก่อนหน้า
คูบัว	2010 x 800 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 8 หังเมืองเป็นที่เหลี่ยมจัตุรัส
กำแพงแสน	775 x 730 เมตร	
คงคริมหาโพธิ์	1500 x 800 เมตร	เมืองสำคัญภายภาคอิทธิพลอินท-พุทธ
ชัยจำปา	834 x 704 เมตร	
จันเสน	700 x 700 เมตร	
เมืองฟ้าแดด	2000 x 1000 เมตร	หังเมืองไม่สมบูรณ์

เปรียบเทียบขนาดแหล่งอื่น

ออกแก้ว	3000 x 1500 เมตร	ราวครึ่งหลังคริสตศตวรรษที่ 5 เป็นเมืองหลวงของทวารวดี
พุกาม	1190 x 1190 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 7-9
ท่าคอง	2100 x 1300 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 11
นครธม	3000 x 3000 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 12-13
อโยธยา	4000 x 2000 เมตร	อายุคริสตศตวรรษที่ 17
ลัวะยาง	3000 x 3000 เมตร	อดีตเมืองหลวง
ฮันตัน	1400 x 1400 เมตร	เมืองหลวงยุคจันกัวะ

เห็นได้ว่าเมืองอุททองขนาดใหญ่กว่ากำแพงแสน คงคริมหาโพธิ์ ชัยจำปาและจันเสน แต่ก็เล็กกว่าเมืองคูบัว ซึ่งเจริญขึ้นร่วมสมัยกันและมีความสัมพันธ์กันระหว่าง นครปฐม-อุททอง-คูบัว และยังมีขนาดยังเล็กกว่า เมื่อเทียบกับนครปฐมที่น่าจะเป็นเมืองศูนย์กลาง ทวารวดีตอนล่างเวลานั้น อย่างไรก็ตามขนาดของเมืองอุททองนี้ ต้องถือตามพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาตราทรงราชานุภาพ ในการสำรวจครั้งแรก พ.ศ. 2446 "เป็นเมืองเก่าแก่ที่สุด" (27)

มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า การที่ตัวเมืองอุททองตั้งอยู่สูง ทางด้านใต้มีลานน้ำจืด

สามพัน ล้านห้าพันห้าร้อยบาท และห้ายกรก ที่ไหลจากภูเขาอ้อมผ่านตัวเมือง ทาเลเช่นนี้สันนิษฐาน
ได้ถึงการสร้างเมืองตามคติฮินดูเหมือนอีกหลายเมืองในแถบนี้ นั่นคือการอิงคติความเชื่อ
ลัทธิที่นับถือภูเขา ให้เป็นสัญลักษณ์ของเขากิรลาต หรือเขาพระสุเมรุ ที่ประทับของพระศิวะ
ลงมา(28) ถ้าน้ำแห่งนี้เป็นประโยชน์ต่อการยังชีพของชาวเมือง และทำหน้าที่คูเมืองป้องกันภัย

ภายในเมืองได้มีการขุดค้นสำรวจ พบว่ามีการก่อสร้างเจดีย์สำคัญ 4 แห่ง
โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจดีย์แบบเหลี่ยมหมายเลข 3 ซึ่งพบเครื่องสังคโลกสุโขทัย เศียรพระพุทธรูป
พระศาริธปางควาตึงส์ ภาพหินเผาจากหลักรูปคนแพะ เทวรูป และอักษรปุมโบราณ นอกจากนั้นสมัย
การสำรวจของสมเด็จพระยาคางราชานุภาพ ทรงพบเศียรพระพุทธรูปหินเผาทวารวดี
เทวรูปพระวิฆณุ เงินเหรียญศรีวิชัย รูปปั้นตุ๊กตาหินเผาที่เป็นลักษณะเฉพาะพระพุทธรูปสาวัด
แบบศรีวิชัย ศิลาธรรมจักร และที่สำคัญพบสระน้ำโบราณที่เป็นสระขุดขนาดใหญ่มากหลายแห่ง(29)
ต่อมาใน พ.ศ. 2500 มาณิต วัลลิภทตม และคณะของกรมศิลปากร ขุดค้นครั้งใหญ่(30) พบ
ขวานหินและเครื่องมือเครื่องใช้จำนวนมาก ก่อนประวัติศาสตร์ รวมทั้งรูปเคารพ และ ศาสนสถาน
ในพุทธศาสนา และศาสนาฮินดู โบราณวัตถุ ทั้งในและนอกกำแพงเมือง หลักฐานโบราณวัตถุ
สถานเหล่านี้ ทำให้สันนิษฐานประกอบอายุของเมืองได้ว่าคงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 8-13 และ
คงพัฒนาบทบาทเป็นเมืองสำคัญแถบนี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 จากนั้นก็ลดบทบาทลง แต่ยังคง
คงความสืบเนื่องของชุมชนต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 ทั้งนี้เนื่องจากระหว่างช่วงเวลาพุทธ-
ศตวรรษที่ 14-16 ไม่ปรากฏหลักฐานโบราณคดีในเมืองของยุคดังกล่าว และช่วงเวลานั้น
นครปฐมพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองสำคัญแล้ว แต่เมืองอู่ทองก็ยังคงอยู่ด้วยความเป็นเมืองที่ชุมชน
หมู่บ้าน ยังทำการเพาะปลูกได้ และมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติจากป่า ที่หล่อเลี้ยง
เมืองให้คงอยู่ต่อไป ประกอบกับกิจกรรมที่อู่ทองยังคงดำเนินความสัมพันธ์กับชุมชนภายนอก ปัจจัยต่างๆ
นี้ ยังหล่อเลี้ยงสนับสนุนการดำรงอยู่ของเมืองอู่ทองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 ด้วยมีหลักฐาน
โบราณคดี เช่นการสร้างเจดีย์สมัยปลายทวารวดีในยุคนี

แต่ทว่าอู่ทองก็คงประสบปัญหาเช่นเดียวกับเมืองริมแม่น้ำอีกหลายแห่ง ที่ลำน้ำ
เปลี่ยนกระแสน้ำเดิน เพราะน้ำไม่เพียงพอ อันเกิดจากการขุดคลองลัด หรือคลองชักน้ำ และ
ที่สำคัญ คือการรอกของแผ่นดินยกแม่น้ำ ที่ทำให้อู่ทองอยู่ไกลจากทะเล การไหลออกทะเลอ่าว
ไทยของแม่น้ำจรเข้สามพันไม่สะดวก จนเกิดทางน้ำสาขาน้ำเพื่อออกสู่ทะเลได้ง่ายขึ้น ได้พบ
หลักฐานภาพถ่ายทางอากาศที่นักวิชาการวิเคราะห์ว่าเมืองอู่ทองมีความพยายามแก้ปัญหาเป็น
ต้นว่าจากร่องรอยของคลองเก่า จากตัวเมืองอู่ทองมาถึงวัดม่วง ซึ่งเป็นพื้นที่คาดว่าจะเป็นชาย

ฝั่งทะเลเดิม หรือร่องน้ำลึกจากฝั่งทะเลที่ล้าเข้ามาบนแผ่นดิน คลองเก่านั้นเกิดขึ้นจากการขุด เพื่อให้น้ำไหลออกสู่ทะเลได้ดีขึ้น โดยเชื่อมลงมาจากใต้จนถึงคลองบางบอน(31) เป็นการแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงของแนวชายฝั่งทะเล หรืออีกกรณีหนึ่งพบการขุดคูคันดินกั้นน้ำด้านตะวันออกของลาน้ำจร ใช้สามพันที่บ้านคอนทอง เพื่อบังคับให้น้ำไหลกลับมาทางแนวลาน้ำจร ใช้สามพันที่ผ่านตัวเมืองอุททอง(32) เช่นเดียวกันก็มีข้อสันนิษฐานใหม่ต่อการขุดถนนที่ตัวอุททอง ช่วงที่คู่ขนานกับลาน้ำจร ใช้สามพัน ช่อมเขาพระนอกกำแพงเมืองไปทางบ้านหนองสาหร่ายถึงท่าหัวอุททองที่ลาน้ำสุพรรณนั้น ที่จริงก็เป็นแนวคันดินบังคับทางน้ำให้ไหลวกกลับมาผ่านหน้าเมืองอุททองดั้งเดิม(33)

แต่กระนั้นก็เป็นช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ความแห้งแล้งที่เกิดจากการขาดแคลนน้ำ โดยเฉพาะช่วงหลังฤดูฝนทำให้ตัวเมืองอุททองโบราณต้องถูกทิ้งร้าง นักวิชาการส่วนใหญ่เห็นพ้องกันว่า ผู้คนในเมืองคงได้ย้ายออกไปอยู่ชุมชนเมืองแห่งใหม่ใกล้เคียง อย่างบริเวณลาน้ำบึงกระเทียม บ้านศาลาขาว(34) ห่างจากปากน้ำจร ใช้สามพันไปทางตะวันตกเฉียงเหนือราว 6 กิโลเมตร เพราะทางน้ำที่ใหญ่กว่า และเมืองนี้น่าจะเคยเป็นเมืองปากน้ำของอุททองสมัยที่เมืองอุททองยังเป็นศูนย์กลางของชุมชนแถบนี้

ประชากร

การศึกษาเรื่องประชากรทำได้จำกัด เนื่องจากการขาดแคลนหลักฐานโดยเฉพาะเรื่องขนาดประชากร แม้แต่เอกสารจีนก็ยังไม่สามารถระบุชัดเจนว่า เมืองในเอกสารนั้นเมืองใดตรงกับเมืองอุททอง หลักฐานทางโบราณคดีเท่าที่มีอยู่ ทำได้เพียงแต่สันนิษฐานได้ถึงการเคลื่อนตัวของประชากร ชชาติพันธุ์ และชนชั้นในสังคม

การเคลื่อนตัวของประชากร ดังที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ถึงปัจจัยสำคัญ 2 ประการที่เป็นแรงดึงดูดทำให้มีการเคลื่อนย้ายประชากรเข้ามาและเพิ่มเติมในชุมชนเมืองอุททอง ประการแรกคือ สภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นชุมชนลุ่มแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก จึงทำให้ผู้คนจากภูมิภาคภายในไม่ว่าภาคตะวันตก และตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและชายฝั่งทะเลแห่งอื่น ททยอยอพยพเพิ่มเติมขึ้น(35) รูปแบบการอพยพอาจเข้ามาโดยอิสระ เพื่อแสวงหาที่ทำกิน หรืออาจถูกกวาดต้อนจากสงครามและเข้ามาในฐานะข้าทาส ประการที่สองคือ การค้า ในฐานะที่เมืองอุททองตั้งอยู่บนเส้นทางน้ำที่เป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าโลกโบราณ โดยเฉพาะเส้นทางลัดทางบกที่เชื่อมระหว่างอ่าวไทยและอ่าวเบงกอล ในสมัยเริ่มต้นการค้า

ชายฝั่งที่พม่าอินเดียและอาหรับทำการค้าชายฝั่งทะเลใต้ โดยมีอาณาจักรสำคัญแถบนี้ คือ พูนั้น ที่ตั้งเมืองออกแก้วเป็นเมืองท่าสำคัญที่เป็นเป้าหมายการค้าในยุคนั้น เป็นแรงกระตุ้นให้เมือง อุทองถูกดึงดูดเข้าไปสู่กระบวนการค้าโลก(36) โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์กับพูนั้นดังจะ กล่าวถึงต่อไป

ปัจจัยสำคัญทั้งสองประการที่ทำให้มีการติดต่อระหว่างผู้คนทั้งในภูมิภาคภายในและ ชุมชนภายนอก มีการเดินทางของผู้คนที่อาจแวะพักชั่วคราวเพื่อเดินทางต่อ หรือตั้งถิ่นฐานถาวร ในเมืองด้วยกิจกรรมการค้าที่รุ่งเรืองในเมืองอุทอง ประชากรเมืองอุทองจึงมีการเคลื่อนย้าย เข้ามาอยู่ตลอดเวลา และทำให้เมืองนี้คงอยู่ได้ คนเหล่านี้มีทั้งพ่อค้า ทูต นักเดินทาง นักบวช เป็นต้น

ชาติพันธุ์ ประชากรในชุมชนเมืองอุทองงานชิ้นแรกคงเป็นชาวพื้นเมืองที่เข้ามาตั้ง หลักแหล่งในระยะแรก อาจเป็นกลุ่มคนที่พูดภาษามอญ-เขมร ต่อมาในฐานะเมืองท่าการค้าใกล้ ฝั่งทะเล จึงมีประชากรจากถิ่นอื่นอพยพเข้ามาอยู่อาศัยร่วมกัน ทำให้ผู้คนในเมืองนี้ประกอบด้วย หลากหลายเผ่าพันธุ์และภาษา ประชากรจึงเป็นชนชาติผสม ไม่ว่าจะเป็นชนเผ่าในภาคพื้นทวีป เดียวกัน คือ มอญ เขมร และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 17 ชนเผ่าใดก็อพยพเข้ามาในแถบนี้ หรือชนต่างชาติอย่างอินเดีย อาหรับ และจีน(37)

ผู้คนที่หลากหลายทางชาติพันธุ์คงได้มีการผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมมา รูปร่างการแต่งงาน หรือด้วยกลไกสังคมที่หล่อหลอมทางวัฒนธรรม ที่สำคัญคือ ภาษาเขียน ศาสนา หรือคตินิยมเชื่อผู้นำและรูปแบบการปกครองที่มีร่วมกัน หลักฐานที่ยืนยันถึงการผสมผสาน ทางชาติพันธุ์ คือ พัฒนาการการประดิษฐ์เขียนที่เกิดขึ้นในเมืองนี้ หลักฐานจารึกครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 8-10 เป็นการใช้อักษรบาลี-สันสกฤต ที่แสดงถึงการรับอารยธรรมอินเดียโดยตรง เข้ามาใช้ถ่ายทอด ภาษาพื้นเมืองที่อาจมีหลากหลาย ต่อมามีการวิวัฒนาการรูปแบบตัวเขียนที่เป็นแบบเฉพาะของ ชาวพื้นเมืองภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี คือการใช้อักษรมอญโบราณ

รูปร่างบุคลิกของชาวพื้นเมืองอุทอง น่าจะมีความคล้ายคลึงกับชาวเมืองทวารวดีใน ลุ่มน้ำเจ้าพระยาแห่งอื่น โดยเฉพาะที่นครปฐมและคูบัว เนื่องจากภาพลายปูนปั้นคล้ายคลึงกัน นั่น คือ มีการเจาะรูใส่ตุ้มหูขนาดใหญ่ รัดข้อแขนรัดเอวไว้หน้ากลมกว้างเหมือนเด็กเจ้าเนื้อ ตา ถลนโต ริมฝีปากหนาโค้ง ผมหยิกเป็นคลื่นแสกกลาง(38) มุ่นมวยผมสูงทั้งชายและหญิง ผู้ชาย ปล่อยผมยาวกระเบน ผู้หญิงนั่งพับเพียบ(39) มีผู้วิจารณ์ว่าหน้าตาคล้ายกับพวกก่อนคราวิเดียน อย่างไรก็ตามหน้าตาจากภาพปูนปั้นบางภาพก็คล้ายกับพวกอินเดีย พม่า ที่อาจแสดงถึงการผสม

กลมกลืนทางชาติพันธุ์

ส่วนลักษณะบ้านเรือน เข้าใจว่าบ้านเรือนทั้งของชนชั้นสูงและชาวบ้านคงจะมีมา
เป็นวัสดุ จึงไม่ปรากฏหลักฐานหลงเหลือ อย่างศาสนสถานทีสร้างด้วยอิฐ แต่รูปแบบอาคารบ้าน
เรือนของชนชั้นสูงจากภาพทิวทัศน์น่าจะแตกต่างกับบ้านของราษฎรที่อาจดูร่อแร่และมีรูปแบบเฉพาะ
เช่น มีทรงแบบปราสาท

ชนชั้นนางสังคม ท่ามกลางความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ชุมชนเมืองได้แบ่งแยกกลุ่ม
คนนางสังคมออกตามบทบาทหน้าที่ซึ่งไม่ซับซ้อน คือเป็นชนชั้นปกครองกับราษฎรสามัญชน

ชนชั้นปกครองส่วนใหญ่อาศัยบ้านตัวเมือง ในฐานะเมืองการค้าชายฝั่ง ผู้ปกครอง
ต้องทำหน้าที่ควบคุมดูแลบทบาทการผลิตของประชากรในและนอกเมือง ทั้งงานด้านการเกษตรเพื่อ
เลี้ยงชาวเมือง และการรวบรวมสินค้าอันเป็นผลิตผลทรัพยากรจากป่าที่เพียงพอต่อสภาพการค้า
และควบคุมดูแลกิจการค้าที่ดำเนินไปด้วยดีในระบบการผูกขาด นอกจากนี้ยังควบคุมดูแลความ
ปลอดภัยในชีวิตของผู้คนในชุมชน อย่างไรก็ตามจากการที่พื้นที่เมืองอยู่ทอง และการกระจายตัว
ของชุมชนบริเวณกว้างขวางนัก ผู้ปกครองจึงสามารถดูแลเมืองขนาดเล็กได้อย่างทั่วถึง (40)
ดังนั้นระบบราชการที่มีอยู่ไม่แน่ว่าจะมีโครงสร้างใหญ่โตซับซ้อน หรือมีการดำเนินงานอย่างเข้มงวด
เหมือนแบบรัฐาภิวัตน์ และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับราษฎรคงไม่ห่างไกลมากนัก
เนื่องจากเป็นเมืองขนาดเล็ก และมีพัฒนาการชุมชนจากหมู่บ้านขึ้นมา แม้ว่าจะได้มีการยอมรับ
ศาสนาฮินดูและพราหมณ์เข้ามาพัฒนาการรูปแบบการปกครองและพิธีกรรมของรัฐ แต่ก็ยังเป็นไป
อย่างผสมกลมกลืนกับสังคมที่มีพื้นฐานจากชุมชนแบบชนเผ่า ซึ่งจะได้อธิบายเรื่องต่อไป

อย่างไรก็ตามการยอมรับอารยธรรมอินเดียทั้งทางศาสนาและรูปแบบศิลปกรรม
ทางศิลปะของผู้ปกครองสูงสุดของเมืองอยู่ทองมีฐานะเป็นกษัตริย์ ดังปรากฏหลักฐานรายชื่อกษัตริย์
นจารึกแผ่นทองแดง ความเป็นกษัตริย์ทางศิลปะต่างจากสามัญชนด้วยสภาวะธรรมอันสูงส่ง
ดังนั้นรูปแบบของบ้านเรือน เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ รวมทั้งเครื่องใช้อื่น ๆ ของกษัตริย์
แตกต่างจากราษฎรทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการนำเข้ามาเครื่องประดับหินแก้วที่เป็นลูกปัด และ
ของใช้ที่ทำด้วยทองคำจากต่างประเทศ หรือมีการนำช่างฝีมือผลิตงานศิลปกรรมที่มีลักษณะต่าง
จากชาวบ้านทั่วไป

เชื้อสายราชวงศ์ก็เป็นกลุ่มชนชั้นนำที่สืบทอดทางสายโลหิต สัมพันธ์กับกษัตริย์ ส่วน
หนึ่งของเชื้อพระวงศ์อาจสืบเชื้อสายกันเองในหมู่ชาวพื้นเมือง และส่วนหนึ่งเป็นเชื้อสายจากการ
แต่งงานกับชาวต่างชาติ แต่จากการศึกษาของธิดา สาระยา ระบุว่า ผู้เป็นโรรสสายตรงน่าจะ

มีการกำหนดตำแหน่งที่จัดเจ้าหน้าที่ ขณะที่เราขวงศ์ที่ห่างออกไปอาจมีหน้าที่ทางราชการบ้าง แต่ อาจไม่มีตำแหน่งเฉพาะ (41)

ขุนนาง สามารถแบ่งประเภทขุนนางออกเป็นขุนนางในเมืองและขุนนางท้องถิ่น (42)

ขุนนางในเมืองประกอบด้วยชาวต่างชาติและเชื้อสายราชวงศ์ คนกลุ่มนี้มีหน้าที่ช่วยเหลือกษัตริย์ดูแลกิจกรรมทางการค้าในเมืองและการค้ากับต่างชาติ รวมทั้งรับผิดชอบความสงบเรียบร้อย ตลอดจนป้องกันและรักษาความปลอดภัยของเมือง

ขุนนางท้องถิ่น เป็นผู้นำชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง คนเหล่านี้จะเป็นผู้มีอิทธิพล หรือผู้อาวุโส มีหน้าที่ดูแลและปกป้องชุมชน ควบคุมผู้คนในชุมชนด้วยความสัมพันธ์ระบบเครือญาติที่อาศัยความร่วมมือของชุมชน ผู้นำชุมชนอาจต้องมีส่วนที่ติดต่อกับกับอำนาจธรรมชาติ โดยมีอำนาจเหนือธรรมชาติ เพื่อรักษาความสมดุลย์มีพิธีกรรมที่อาศัยอำนาจต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้คนในชุมชน บางครั้งผู้นำเหล่านี้อาจมีบทบาทในการทรงเจ้า และถูกเรียกเป็นเจ้าปู่ พ่อมายา พ่อลุง หรือโทว์

นักบวชที่นับได้แก่ พราหมณ์และพระสงฆ์ ในฐานะผู้ประกอบพิธีกรรมและสืบทอดศาสนา โดยเฉพาะพราหมณ์มีบทบาทในการประกอบพิธีกรรมที่เป็นรัฐพิธีด้วย จึงอาจมีชุมชนพราหมณ์อยู่ด้วยในเมือง

ราษฎรสามัญ สำหรับราษฎรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านส่วนใหญ่มักเป็นเกษตรกรหรือชาวบ้านทำการปลูกข้าวและทอผ้า หรืออาจเป็นแรงงานเกณฑ์ในรูปแบบของข้า-ทาสที่ถูกกำหนดหน้าที่จากชนชั้นนำไปดูแลศาสนสถาน หรือสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ ราษฎรหมู่บ้านส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา เห็นได้จากชุมชนหมู่บ้านเกือบทุกแห่งได้ทั้งร่องรอยศูนย์กลางชุมชนคือเจดีย์ศาสนสถานทางพุทธนั้นเอง แต่อาจมีบางหมู่บ้านที่เป็นพวกชนกลุ่มน้อย ชาวทมิฬหรือพวกอนุราชปุระจากอินเดีย ชาวบ้านส่วนใหญ่มักต้องเสียภาษี (43) แต่คงต้องจัดสรรผลผลิตบางส่วนให้กับกษัตริย์เพื่อนำไปเลี้ยงชุมชนเมือง นอกจากนี้ชาวบ้านในหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งยังทำหน้าที่เป็นช่างฝีมือในชุมชนท้องถิ่น เพื่อดำเนินกิจกรรมก่อสร้างอาคารพุทธศาสนาในหมู่บ้านนั่นเอง

ส่วนประชากรที่อาศัยอยู่ในเมือง นอกจากชนชั้นปกครองแล้วยังมีพ่อค้า ทหาร และช่างฝีมือ

ในฐานะที่เมืองอุทอง เป็นเมืองทำการค้าทำให้มีพ่อค้าจากชุมชนภายนอกและพ่อค้าต่างชาติจากภายนอก เดินทางเข้ามาทำการค้าแลกเปลี่ยน พ่อค้าต่างชาติจากอาหรับ อินเดีย และจีน ส่วนหนึ่งตั้งรกรากถาวรประกอบการค้าอยู่ที่เมืองอุทอง มีทั้งที่เป็นพ่อค้าย่อยและพ่อค้าที่

ดำเนินการค้าทางไกล พ่อค้าอีกกลุ่มหนึ่งเป็นพ่อค้าที่แวะพักชั่วคราวก่อนเดินทางต่อ ก็อาจดำเนินการค้าในเมืองอยู่ทงในช่วงเวลาไม่นานนัก อย่างไรก็ตามฐานะของพ่อค้าเหล่านี้น่าจะเหนือกว่าราษฎรทั่วไป เพราะมีการใช้คำเรียกแทนตัวว่า "นาย" บทบาทของพ่อค้าเหล่านี้น่าจะอยู่อย่างงานการเผยแพร่วัฒนธรรม

ส่วนทหารหรือนักรบ(44) อาจมีกิจการที่มีหน้าที่โดยตรงในการรบหรือการสงคราม ป้องกันบ้านเมือง และทหารเหล่านี้ส่วนหนึ่งของกองทัพน่าจะ เป็นแรงงานเกณฑ์

ช่างฝีมือในเมือง(45) เป็นชาวเมืองที่ได้รับการพัฒนาฝีมือช่างศิลปกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการของเมืองในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรที่วางอยู่บนพื้นฐานความเชื่อทางศาสนา งานศิลปกรรมในเมืองจึงเกี่ยวเนื่องกับศาสนา ความประณีตรับรื้อนงดงามด้านรูปแบบและลวดลายจึงเป็นการสร้างสรรค์ทางจิตวิญญาณที่เกิดจากจินตนาการและความศรัทธาของช่าง งานทั้งหมดจึงตอบสนองและให้ความหมายของคติการปกครองและระบบกษัตริย์ กษัตริย์ และผู้นำศาสนาจึงมีบทบาทในการอุปถัมภ์ช่างฝีมือชาวเมืองเหล่านี้ ผลงานของพวกเขาสร้างรูปแบบแผนศิลปกรรมที่แตกต่างจากช่างฝีมือท้องถิ่น

การผลิต

สภาพความเป็นอยู่โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทะนุบำรุงรักษาของประชากรชุมชนเมืองอยู่ทงทั้งในเขตเมืองและหมู่บ้าน มีพื้นฐานพัฒนาจากชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมมาสู่ชุมชนเมืองการค้า กิจกรรมการผลิตของผู้นคนในเมืองนี้เป็นการผลิตด้านการเกษตรหมู่บ้านเลี้ยงตัวเองเป็นหลัก โดยอาจมีบางชุมชนที่ผลิตสิ่งของบางประเภท หรือรวบรวมทรัพยากรธรรมชาติจากป่า ซึ่งเป็นสินค้าที่พ่อค้าต่างชาติต้องการ กระบวนการผลิตนี้แสดงถึงภาพพัฒนาการด้านเทคโนโลยีการผลิตอย่างช้า ๆ ด้วย

การผลิตในหมู่บ้าน สำหรับการเกษตรแบบเลี้ยงตัวเองในหมู่บ้านเท่าที่พบหลักฐานในพื้นที่ลุ่มน้ำจระเข้สามพัน พบว่า เป็นพื้นที่ปลูกข้าวเป็นอาหารหลักเลี้ยงชุมชน เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบลุ่มดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำที่มีความสมบูรณ์ของดิน และมีน้ำพอเพียง ด้วยเป็นพื้นที่น้ำท่วม

จึงนานถึงปีละ 7 เดือน สภาพดังกล่าวนี้ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่ข้อสรุปตรงกันว่า พื้นที่แถบนี้
เหมาะสมกับการปลูกข้าวแบบทศน้ำ (Wet rice agriculture) (46)

ในความเห็นของ G.Coedes (47) มองว่าสังคมเกษตรลุ่มน้ำเช่นนี้ต้องอาศัยการ
ทศน้ำด้วยระบบชลประทานขนาดใหญ่ ที่ต้องการรัฐที่มีอำนาจรวมศูนย์ภายใต้อิทธิพลอารยธรรมแบบ
อินเดีย เพื่อที่กลาบริฐสามารถเกณฑ์กำลังประชากรจำนวนมากเข้ามาทำงานโยธา การที่มี
ประชากรจำนวนมากเข้ามาอยู่ในชุมชนก็ต้องผลักดันให้มีการพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรมากขึ้น

ความเห็นนี้ได้รับการโต้แย้งจากนักวิชาการรุ่นหลังอย่าง R.B.Smith (48) ว่า
เมืองเกษตรกรรมแบบเอเชียอาคเนย์ไม่ต้องการการพัฒนาแรงงานที่มีความชำนาญเฉพาะทาง หรือ
ประชากรจำนวนมาก เพราะการปลูกข้าวแบบทศน้ำในแถบนี้ยังไม่จำเป็นต้องใช้ระบบชลประทาน
ขนาดใหญ่ แรงงานที่มีอยู่ยังสามารถทำงานโยธาอื่น ๆ ได้รัฐในช่วงทศน้ำแล้วได้ในเวลาที่ดินข้าว
ยังไม่โตพอที่จะเก็บเกี่ยว ดังนั้นจึงไม่มีความต้องการประชากรจำนวนมาก

ธิดา สาระยา (49) เองก็อธิบายว่าการก่อตัวของรัฐทวารวดีในระยะแรกไม่มีส่วน
เกี่ยวข้องกับการเพิ่มกำลังการผลิตหรือเพิ่มประชากร เพราะไม่มีการปลูกข้าวแบบทศน้ำด้วยระบบ
ชลประทานขนาดใหญ่ในแถบนี้ การเพิ่มจำนวนประชากรก็เป็นลักษณะของการกระจายตัวกันอยู่ใน
พื้นที่กว้างขวางที่แสดงว่าในเวลาอันแรกงานคนมีน้อยกว่าที่ดิน วิธีการเพาะปลูกในลุ่มน้ำจึงเป็น
แบบง่าย ๆ ที่อาศัยเทคโนโลยีชลประทานชาวบ้านเบื้องต้น

หลักฐานที่แสดงถึงระบบการทศน้ำขนาดเล็กอย่างง่าย ๆ ที่ยังคงใช้กันอยู่ในทุกวันนี้
คือการขุดคลองลัดและการขุดคลองชักน้ำจากแม่น้ำเข้าสู่พื้นที่นาและการทำคันดินกั้นนา กิจกรรม
เหล่านี้ ชาวบ้านสามารถดำเนินการได้เองด้วยความร่วมแรงกันบ้านหมู่บ้าน

ยังมีหลักฐานในเรื่องของชลประทานแบบเบื้องต้นในสวนดาเนินการของรัฐหรือผู้
ปกครองเมืองอุทองในการแก้ไขปัญหาคาชาคแคลนน้ำ เนื่องจากลุ่มน้ำในแม่น้ำจรเข้สามพัน
เปลี่ยนทางเดิน คือให้มีการทำคันดินกั้นน้ำยังค้ำให้ทางน้ำไหลกลับเข้าสู่ตัวเมืองอุทองเช่นเดิม
ปัจจุบันยังมองเห็นแนวคันดินที่เหลืออยู่กว่า 5 กิโลเมตร ผ่านหลังตัวเมืองเมืองอุทองด้านเขาพระ
จันทาให้มีผู้เข้าใจว่าเป็นแนวถนน (50)

ส่วนเรื่องพัฒนาการพันธุ์ข้าวในแถบนี้มีผู้ศึกษาไว้ (51) ว่าในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 6-
13 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 11-19 (ยุคทวารวดีต่อกับลพบุรี) พันธุ์ข้าวที่ปลูกกันในประเทศไทย
และใกล้เคียงนั้นได้รับการนำเข้ามาพันธุ์ข้าวจากตะวันตกเข้าสู่คาบสมุทรมอินโดจีน ผ่านลุ่มน้ำคงคา
และพรหมบุตร เข้าสู่ลุ่มน้ำอิรวดี-สาละวิน ผ่านเจ้าพระยาและแม่น้ำราช สู่ทะเลสาบเขมร โดย

อ้างว่าการปลูกข้าวระยะแรกคงกระทำกันแถบพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง บริเวณริมแม่น้ำและทะเลสาบ
เขมร ต่อมาเมื่อมีระบบชลประทานเกิดขึ้นจึงกระจายการปลูกข้าวสู่แม่น้ำสายสำคัญภายใน พันธุ์
ข้าวที่ปลูกกันเป็นพันธุ์ข้าวไร่

จากหลักฐานโบราณคดีที่ธิดา สารยา ได้อ้างไว้ในเรื่องการปลูกข้าวและพันธุ์ข้าว
ในประเทศไทย(52) ระบุว่าพื้นที่เก่าที่สุดที่มีการปลูกข้าวเป็นจังหวัดขอนแก่น เมื่อราว 6000-
7000 ปีที่แล้ว พบหลักฐานพันธุ์ข้าวเป็นข้าวเมล็ดป้อมที่สอดคล้องกับพันธุ์ข้าวไร่ ต่อมามีการนำพันธุ์
ข้าวชนิดนี้เข้ามายังพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง (ซึ่งมีชุมชนก่อนประวัติศาสตร์เกิดขึ้นภายหลังภาค
อีสาน) จนกระทั่งช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-19 ซึ่งตรงกับช่วงที่ชนเผ่าไตหรือชาวสยามได้เคลื่อนตัว
ลงมาอาศัยในพื้นที่เจ้าพระยามากขึ้น ชุมชนในที่ราบภาคกลางมีการพัฒนาปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไร่มา
เป็นพันธุ์ข้าวที่ปลูกในที่ลุ่มน้ำ ข้าวพันธุ์นี้มีเมล็ดเรียวยาวแข็งแรงและเจริญงอกงามได้ดีในพื้นที่ท่วมขังอัน
เป็นสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่แถบนี้ พร้อมกับมีชุมชนได้ปรับเปลี่ยนสภาพนิเวศน์เดิมจากป่าเขาและ
ทุ่งหญ้า ด้วยการปรับระดับดินด้วยการทำคันดินกั้นน้ำกั้นท้องนาในฤดูน้ำหลาก เพื่อให้มีน้ำขัง
มากเพียงพอตลอดช่วงที่ข้าวพันธุ์นาลุ่มกำลังโต วิธีการทำนาแบบคันน้ำนี้ทำให้ได้ผลผลิตสูง แต่
ขณะเดียวกันก็ต้องมีการเอาใจใส่ดูแลระดับน้ำที่พอดีกับความต้องการของต้นข้าว กรณีที่น้ำมาก
หรือน้อยเกินไปก็ต้องทศหรือระบายน้ำออก

หลักฐานพันธุ์ข้าวในเมืองอุทองมาจากแถบที่น้ำเป็นส่วนผสมอิฐเผาใช้ก่อสร้าง
อาคารศาสนสถาน พบว่าเป็นพันธุ์ข้าวเมล็ดป้อมใหญ่ที่มีผู้ลงความเห็นว่าเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว(53)
สอดคล้องกับข้อสันนิษฐานถึงการแพร่กระจายพันธุ์ข้าวเมล็ดป้อมจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือลงมา
ยังภาคกลาง เป็นไปได้ว่าพันธุ์ดังกล่าวเป็นพันธุ์ข้าวไร่ที่ตนเอง การปรับเปลี่ยนเทคนิคการปลูก
ชลประทานของนาแบบคันน้ำและพันธุ์ข้าวนาลุ่มน้ำน่าจะเกิดขึ้นในปลายยุคทวารวดี หรือหลังเมือง
อุทองทิ้งร้างไปแล้ว ในขณะที่ชุมชนหมู่บ้านที่ยังคงอยู่คงรับเอาการเปลี่ยนแปลงนี้ไว้

อย่างไรก็ตามผลผลิตข้าวในชุมชนแถบนี้นอกจากพอเพียงแก่การเลี้ยงตัวเองแล้ว คง
มีเหลือพอจัดสรรให้กับผู้ปกครองเมืองอุทองนำไปเลี้ยงชาวเมืองด้วย

นอกจากปลูกข้าวแล้วยังมีหลักฐานที่เป็นร่องรอยการปลูกฝ้ายเพื่อทอผ้าใช้เองใน
ชุมชนตามแบบหมู่บ้านเลี้ยงตัวเองทั่วไป ทั้งนี้พบหลักฐานโบราณคดีในชุมชนจรเข้สามพันที่เป็นแว
ดินเผาเครื่องใช้ในการทอผ้า(54) และคงมีเครื่องจักสานภาชนะของใช้ในชีวิตประจำวันด้วยปรากฏ
ร่องรอยลวดลายจักสานตามเศษภาชนะดินเผาคือ

การผลิตที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของชาวบ้านในชุมชนเมืองอุทอง คือการทำภาชนะดิน

เผา(55) ของไร่บ้านค้ายเช่นกัน พัฒนาการการทำภาชนะดินเผาเริ่มต้นตั้งแต่สมัยชุมชนหมู่บ้าน ยุคใกล้ประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานที่พบส่วนใหญ่อยู่ในยุคทวารวดี ลักษณะยังคงรักษาและพัฒนาเทคนิค การผลิตและลวดลายแบบโบราณ เช่นลายเชือกทาบ ลายเครื่องจักสาน ลายกคนัวมือ และเปลือก หอย ทั้งนี้เมื่อมีการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียเข้ามาในแถบนี้ได้มีการพัฒนาลายตกแต่งเลียนแบบ ภาชนะของอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ เช่น ลายปูนปั้นท่าเทวคาเหาะ เป็นต้น ภาชนะดินเผา ทวารวดีที่พบที่อุทอง เนื้อดินและเอียงขึ้นรูปด้วยปั้นหมุนเร็ว เนื้อบางมีผิวประณีตาไร่บางแรงสูงมีการ เขียนสีด้วยการเคลือบน้ำดินจัทม์แล้วเขียนสีทับลงไป

ยังมีประชากรบางหมู่บ้านที่รัฐมอบหมายให้ผลิตหรือรวบรวมสินค้าบางประเภท เช่น การผลิตลูกปัดหรือหาของป่าเพื่อให้รัฐนำไปเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนการค้ากับพ่อค้าต่างชาติหรือพ่อค้า ต่างเมืองในภูมิภาคเดียวกัน ผลผลิตทั้งสองประเภทเป็นการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของ เมือง

การผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของเมือง เราพบหลักฐานที่แสดงถึงกิจกรรม การผลิตบางประเภทที่ผลผลิตได้รับการนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยนกันในเมือง ผลผลิตดังกล่าวคือ เครื่องประดับหรือวัตถุหุ้มเพ็ชร์ จากการสำรวจพบหลักฐานโบราณคดีจำนวนมากในรูปของลูกปัด คุ้มหู จี้ห้อยคอ แหวน กำไล โดยเฉพาะลูกปัดที่มีเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ทำด้วยหิน แก้ว ดินเผา สาริด ทองคำ สิ่งเหล่านี้ได้รับความนิยมกันอย่างแพร่หลายทั้งชาวเมืองและชาวบ้าน จนจุดพบได้ ทั่วไปทั้งในและนอกเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งลูกปัดลักษณะคล้ายสิ่งกันนี้ยังพบในท้องที่สุพรรณพ่ง อื่น เช่น ศรีประจันต์ สามชุก อ่างทอง คอนเด้ย นางบวชและสองพี่น้อง และตามเมืองอื่น ใต้แก่ นครปฐม สุราษฎร์ธานี พังงา ไทรโยค บ้านเก่ากาญจนบุรี ฝาย ปรารจิม และลพบุรี การ แพร่กระจายของลูกปัดอย่างกว้างขวาง เนื่องจากลูกปัดได้รับการกำหนดค่าที่มีคุณค่าใช้ทำเครื่อง ประดับ เครื่องกลางและเงินตรา การแลกเปลี่ยนกันอย่างกว้างขวางนี้แสดงถึงการติดต่อสัมพันธ์กัน ระหว่างชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้

ลูกปัดรวมถึงเครื่องประดับต่าง ๆ เหล่านี้มีพัฒนาการทางยุคสมัย ในระยะแรกเป็น ของนำเข้าจากต่างประเทศเกือบทั้งหมด ต่อมาชาวพื้นเมืองทำการผลิตเลียนแบบเพื่อใช้และจําหน่ายในภูมิภาค และในที่สุดช่างสามารถพัฒนารูปแบบเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น

ข้อมูลตัวอย่างที่มีปริมาณมากพอที่จะนำมาอธิบายให้เห็นชัดเจนเรื่องนี้ คือ ลูกปัดที่

พบที่อุททอง สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม คือ (56)

กลุ่มแรกมีอายุเก่าที่สุด คริสตศตวรรษที่ 2-3 หรือพุทธศตวรรษที่ 7-8 เป็นลูกปัด
ขนาเข้าจากต่างประเทศ เช่นจากพูนัน อินเดีย ตะวันออกกลางและจีน เข้าใจว่าพ่อค้าต่างชาติ
เหล่านี้เข้ามาแลกเปลี่ยนค้าขายกับพ่อค้าพื้นเมืองและเมืองท่าชายฝั่งแห่งอื่น

กลุ่มที่สอง เป็นลูกปัดที่มาจากชุมชนเมืองอันานภูมิภาคลีเกียง เช่นลูกปัดที่คลองท่อม
กระบี่ ซึ่งขุดพบานเมืองอุททองด้วย เข้าใจว่าคงเป็นของที่ทำขึ้นเพื่อแลกเปลี่ยนกันานภูมิภาค

กลุ่มสุดท้าย เป็นลูกปัดที่ผลิตขึ้นเองานชุมชนอุททอง เนื่องจากพบเข้าหลอมลูกปัดที่บ้าน
บางยี่แสด ตำบลเจดีย์ อุททอง ลูกปัดพื้นเมืองนี้มีทั้งที่ทำเลียนแบบลูกปัดจากต่างประเทศ และเป็น
แบบพื้นเมืองที่มีลักษณะคล้ายกับลูกปัดที่ผลิตขึ้นานเมืองลุ่มน้ำเจ้าพระยาแห่งอื่นด้วย เช่นลพบุรี

นอกจากเครื่องประดับแล้วานเมืองอุททองยังมีการผลิตผลงานทางศิลปกรรมที่เป็นฝีมือ
ช่างชั้นสูงเพื่อตอบสนองรสนิยมของชนชั้นสูงชาวเมืองโดยเฉพาะ ผลงานดังกล่าวที่มีรูปแบบศิลป-
กรรมทวารวดีเฉพาะที่พบที่อุททองนั้น แบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

ประเภทแรกเป็นงานศิลปกรรมเนื่องานศาสนา ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์
ได้แก่ เจดีย์ วิหาร โบสถ์ เทวสถาน บริเวณดังกล่าวพบภาพูนันระดับอาคาร พระพุทธรูป
เทวรูป ทาด้วยสาคิด ดิน ทอง และดินเผา ผลงานเหล่านี้มีความประณีตอ่อนช้อยที่เป็นแบบเฉพาะ
ของช่างที่อุททอง แม้ว่าฝีมือดังกล่าวอาจเทียบไม่เท่างานศิลปกรรมที่นครปฐม เมืองสำคัญของ
ทวารวดีที่รุ่งเรืองหลังเมืองอุททองก็ตาม

ประเภทที่สอง เป็นงานประติมากรรมเครื่องปั้นดินเผาแบบทั่วไป งานกลุ่มนี้สะท้อน
ฝีมือช่างท้องถิ่นชัดเจน ได้แก่ ตุ๊กตาดินเผา ชิ้นส่วนประดับภาชนะเผาโรเป็นรูปปั้นคนและสัตว์ เช่น
นก มีา ปลา สิงห์ ช้าง ลิง ที่น่าสนใจคือตุ๊กตาดินเผาคนงูสิง พบเป็นจำนวนมาก แต่ส่วนหัวหัก
ออกจากตัว เขียน ยัมศิริ วิเคราะห์ว่า (57) งานนี้ฝีมือดีมาก ลักษณะคนคล้ายพวกอินเดียดำ หรือ
อาจเป็นชาวพื้นเมืองก็ได้ คนงูสิงอาจนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์เครื่องรางเพราะชาวอินเดียดำนับ
ถือพระราม จึงให้ความเคารพทนมาน ซึ่งเป็นสิงด้วย สิงานรูปปั้นจึงอาจหมายถึงทนมานได้ แต่
การตีความของ น.ณ.ปากน้ำ (58) กลับตีความเห็นอีกอย่างว่าน่าจะเป็นของที่ทำขึ้นานลัทธิ
เดียวนิยมพวกชนที่ต่อมามีการทำลายเพราะนอกศาสนาพุทธ เนื่องจากรูปคนที่พบส่วนศีรษะถูกหัก
ทำลายไป

ศาสนาและคติความเชื่อเรื่องผู้นำ : กลไกการรวมกลุ่มสังคม

สังคมอุทงโบราณในยุคหมู่บ้านก่อนพุทธศตวรรษที่ 8 คงเป็นสังคมแบบชนเผ่าที่หัวหน้าหมู่บ้านเป็นผู้ควบคุมดูแลและจัดการรวมกลุ่ม โดยนำคติความเชื่อที่ผูกพันอยู่กับแบบเครือญาติและระบบอาวุโส ทำให้มีประเพณีการนับถือบิดารวมๆ เดียวกัน เชื้อนี้อาจเหนือธรรมชาติเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้เกิดการรวมกลุ่มในหมู่บ้านเดียวกัน เมื่อชุมชนเดิมโตขึ้นเป็นเมืองที่ประกอบด้วยผู้คนหลากหลายเผ่าพันธุ์ พบว่ามีการนำอารยธรรมอินเดีย โดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์เข้ามาสร้างความเป็นเอกภาพ กลมกลืนความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้คงอยู่ร่วมกัน ศาสนาจากอินเดียได้ปลูกฝังความเชื่อดั้งเดิมของหมู่บ้านชนเผ่าที่นับถือผีและบูชาผู้นำวีรบุรุษเข้าไว้ด้วยกัน และมีบทบาทสำคัญในการอธิบายและปลูกฝังความยอมรับถึงอำนาจอันรอบธรรมของผู้นำที่มีฐานะเป็นกษัตริย์ หรือราชา

จากหลักฐานโบราณคดีที่ยังเหลืออยู่ในเมืองอุทงและชุมชนจรเข้สามพัน สามารถศึกษาได้ถึงพัฒนาการของศาสนาในเมืองนี้ได้

ในกรณีพุทธศาสนา ซึ่งน่าจะมียุทธพลสูงในเมืองนี้ ทั้งในหมู่บ้านและราชนคร เนื่องจากพบร่องรอยศาสนสถาน โดยเฉพาะเจดีย์ถึง 14 องค์ 4 องค์สร้างในตัวเมือง ที่เหลือกระจายอยู่นอกกำแพงเมืองทั้ง 4 ด้าน และพบรูปเคารพ เช่น พระพุทธรูปทำด้วยสำริดรูปปั้นและดินเผา พระพิมพ์ดินเผา พระโพธิสัตว์ พระสาวก เสาศรรณจักรและรอยพระบาท รูปเคารพ เหล่านี้มีความแตกต่างกันทั้งรูปแบบศิลปกรรมและคติความเชื่อที่แสดงว่าเป็นของต่างลัทธิย่อยในศาสนาพุทธ ส่วนศาสนาพราหมณ์ แม้ว่าจะพบเทวสถานไม่มากนัก แต่ก็แสดงว่าในช่วงยุคหนึ่ง ผู้นำอุทงคงยอมรับนับถือในศาสนา นี้ แต่ขณะเดียวกันก็พบว่ารูปเคารพของศาสนาพราหมณ์ยังอยู่ปะปนในพุทธศาสนสถาน ที่แสดงว่า มีการเข้ามาอยู่ร่วมกันระหว่างพราหมณ์กับพุทธที่นี่ มีการนับถือสองศาสนาคู่กัน หรือพุทธศาสนาได้ปลูกฝังคติพราหมณ์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตามคติความเชื่อทางศาสนาจากอินเดียนี้ได้ถูกนำมาใช้เป็นกลไกทางสังคมที่ประสานความหลากหลายของชาติพันธุ์ที่มีอยู่ในสังคมเมือง เป็นระบบความเชื่อทางสังคมที่พัฒนาขึ้นมาให้สอดคล้องกับสังคมเมืองนั่นเอง

เชื่อกันว่าพุทธศาสนาเริ่มเข้ามาครั้งแรกในเมืองอุทงหลังพุทธศตวรรษที่ 3 เนื่องจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ท่าม่วง อุทง ไม่พบวัตถุทางพุทธศาสนา ร่องรอยหลักฐานชัดเจนที่แสดงถึงการยอมรับศาสนาพุทธ ปรากฏขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 7-8(59) โดยมีรูปเคารพพุทธศิลป์แบบอมราวดีอายุพุทธศตวรรษที่ 8-9 เป็นรูปปั้นพระภิกษุ 3 องค์อุ้มบาตรดินเผา ลักษณะครองจีวร

คล้ายพระพุทธรูปแบบอมราวดีและชิ้นส่วนปูนปั้นพระศากยมุนีที่เหลือเพียงพระเศวตและขนคานาคัด
สมาธิราบข้อพระบาทไขว้กันแบบอมราวดีและนาคารชุนโรกณะ (60)

ในช่วงเวลาเดียวกันเมืองอุทองซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน รัฐบาลผู้ที่มีบทบาท
การค้าขายฝั่งตั้งอยู่ทางตะวันออกของอ่าวไทย มีศูนย์กลางและเมืองท่าที่ออกแก้ว นั้นเป็นรัฐที่รุ่ง
เรืองขึ้นด้วยศาสนาฮินดู-พราหมณ์ ทว่าที่อุทองได้รับศาสนาฮินดูผ่านชุมชนเข้ามาด้วย (61)

การรับเอาศาสนาความเชื่อจากอินเดีย สามารถตอบสนองความเป็นเมืองของอุทอง
ได้อย่างดี การสร้างเมืองขึ้นาหวนชุมชนเดิมก็ได้อิงคติแบบแผนการสร้างเมืองตามคติอินเดีย คือ
ด้านหนึ่งของเมืองเป็นภูเขา อีกด้านหนึ่งมีสระและมีประตูเมือง 4 ด้าน และมีน้ำไหลจากภูเขา
รอบล้อมเมือง

หลังพุทธศตวรรษที่ 10 อิทธิพลพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูมีบทบาทเป็นที่ยอมรับอย่าง
แพร่หลายทั้งงานบูรณปฏิสังขรณ์และปลูกครอง การเผยแพร่ศาสนาภายใต้ลัทธิใหม่ ๆ จากอินเดียคงมีอยู่
อย่างต่อเนื่อง โดยผ่านสมณทูต นักบวช ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้นำอินเดีย พุทธศาสนานในเมือง
อุทองจึงมีหลากหลายลัทธิ ปรับเปลี่ยนไปตามกระแสที่เกิดขึ้นในอินเดีย และตามความนิยมของกลุ่ม
คนที่อาศัยในเมืองอุทอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้นำอุทองในแต่ละช่วงสมัยที่มองเห็นประโยชน์ในการเลือก
รับเอาลัทธิศาสนาใดเข้ามาปรับใช้

เป็นต้นว่า พุทธศตวรรษที่ 12-13 ภายใต้พุทธศาสนาแบบหินยานได้พบพระพิมพ์ดินเผา
ในเมืองอุทองส่วนใหญ่เป็นศิลปะแบบคุปตะ (62) เช่นพระพิมพ์ดินเผาบางสมาธิทางทิศใต้ที่เจดีย์
หมายเลข 11 เจิงเขาศาเทียมนอกกำแพงเมือง มีพระเศียรกลมแสดงว่าเป็นพระสาวก จารึก
ด้านหลังระบุข้อความ "เมตเตยยโรก" และ "สาริปุตโรต" ทว่าที่ตีความว่า เป็นพุทธศาสนาสาวก
นิกาย หรือสรรวาสติวาทิน หรือพระพิมพ์ดินเผาบางเลไลย์อายุพุทธศตวรรษที่ 13 พบที่เนินสูง
ริมแม่น้ำสุพรรณเดิมบางนางบวชก็เป็นพุทธศิลปะแบบผสมอมราวดีคุปตะ แสดงออกด้วยฝีมือของช่าง
พื้นเมือง รวมทั้งลวดลายประดับเจดีย์ตามพุทธศาสนสถานส่วนใหญ่ในเมืองอุทองก็เป็นอิทธิพลศิลปะ
คุปตะด้วย

ขณะเดียวกันพบอิทธิพลศาสนาฮินดูที่มีต่อผู้นำอุทองช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เช่นกัน
จารึกแผ่นทองแดงภาษาสันสกฤตโบราณ หรือขอมก่อนพระนครระบุงซึ่งกษัตริย์พรหมวรมัน กษัตริย์
พื้นเมืองของอุทองถวายสิ่งของแต่สิวลึงค์แทนองค์อิศวร พบขุมบัญชรดินเผาชิ้นส่วนเทวาลัย หรือ
ปราสาทนศาสนาพราหมณ์เป็นรูปเทวคาสวมกุดทลไว้แก่ศเป็นลอนแบบคุปตะ เกล้าโรมลืออายุพุทธ
ศตวรรษที่ 10-11 รุ่นเดียวกับกินรีดินเผา ซึ่งมีรูปแบบที่นิยมกันมากในอินเดียเหนือสมัยคุปตะ (63)

แม้ว่านักวิชาการหลายคนเชื่อว่า อุทงคกงลดบทบาทความเป็นเมืองสำคัญลงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 โดยเป็นรองเมืองนครปฐม แต่อุทงน่าจะยังคงมีผู้บริหารปกครองชุมชนอย่างเป็นอิสระ การรับคติพุทธศาสนาเป็นไปอย่างต่อเนื่อง พบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีหลักฐานที่เนื่องในพุทธศาสนามหายานเข้ามาปะปนกับลัทธิหินยาน

อธิบายได้ว่าพุทธศตวรรษที่ 14-15 พุทธศาสนาลัทธิมหายานจากอินเดียเหนือที่เข้ามา มีอิทธิพลต่ออาณาจักรศรีวิชัยที่อยู่ทางใต้ได้แก่อิทธิพลเข้ามาถึงเมืองทวารวดีที่นครปฐมและอุทงด้วย คติพุทธศาสนามหายานเรื่องนิกายพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้า 5 องค์ในฐานะผู้คุ้มครองศาสนาทำให้เกิดการจัดทำพระพิมพ์ทวารวดีรูปโพธิสัตว์โรลกษร พระปัญญาบารมี และพระอาทิตย์พุทธเจ้า ที่ตัวเมืองอุทงมีการขุดพบพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์สาริค สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปปั้นมาณี หรือพระปัญญาบารมี ตามพระสูตรมหายานปรัชญาบารมิตา(64) แสดงว่าเป็นของผู้นำหรือผู้ปกครองอุทง พุทธศาสนาลัทธิมหายานคงรุ่งเรืองอยู่ในเมืองต่าง ๆ ของทวารวดีไม่ต่ำกว่าสองศตวรรษ จนกระทั่งบ้านเมืองเสื่อมลง ตัวเมืองอุทงเองก็ถูกทิ้งร้างอย่างแท้จริงในพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากการรุกรานทางโบราณคดีไม่พบเครื่องถ้วยชามโบราณหรือเครื่องอายุพุทธศตวรรษที่ 16-17 เลย ในขณะที่กลับพบที่กาญจนบุรี(65) อย่างไรก็ตามการคงอยู่ของพุทธศาสนาแบบมหายานนี้ก็คงได้รับการผสมผสานกับพุทธศาสนาแบบหินยานที่มีอยู่เดิม

การที่ลัทธิศาสนาหลายรูปแบบปรากฏตัวขึ้นที่ทวารวดีรวมถึงอุทง ไม่ว่าพุทธศาสนาหินยาน มหายาน หรือแม้แต่นิกายยาน และศาสนาพราหมณ์ ทั้งนี้มีการผสมผสานและผลัดกันมีบทบาทรุ่งเรืองในแต่ละช่วงสมัยนั้น เราอาจตีความได้ว่าต้องมีกลุ่มผู้นำมากกว่า 1 กลุ่มในเมืองอุทง ต่างผลัดกันมีอำนาจและให้การสนับสนุนลัทธิศาสนาที่ตนนับถืออยู่

เป็นข้อสังเกตว่าในยุคที่อิทธิพลศาสนาจากอินเดียเข้ามาถึงอุทงนั้น การสืบทอดอำนาจผู้นำในระบบกษัตริย์เป็นการสืบทอดราชวงศ์ นับเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของระบบผู้นำจากแบบชนเผ่าที่อำนาจ ผู้นำมีอยู่และเป็นที่ยอมรับเฉพาะบุคคล ระบบกษัตริย์ที่มีการสืบทอดอำนาจในสายตระกูล จึงต้องอิงอยู่กับความชอบธรรมที่เป็นคติศาสนาฮินดู-พุทธ(66)

หลักฐานจารึกบนแผ่นทองแดงพบที่อุทงเป็นหลักฐานชิ้นเดียวในเมืองแบบทวารวดีที่ยืนยันถึงฐานะผู้นำที่อิงคติศาสนา และมีการสืบทอดอำนาจในสายตระกูล จารึกนี้เป็นอักษรขอมยุคก่อนพระนครสันนิษฐานอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ข้อความระบุชื่อกษัตริย์หรือราชวรมันผู้เป็นเชื้อสายของอีสานวรมันที่นักวิชาการฝรั่งเศสอย่างเชเคส์ สันนิษฐานว่าเป็นกษัตริย์ขอมแห่งเมืองพระนคร คือพระเจ้าพรหมวรมันที่ 1 (พ.ศ.1453-1465) และเป็นเชื้อสายของอีสานวรมันแห่ง

เจนละ (พ.ศ. 1158-1178) ต่อมาเซเลสเปลี่ยนความคิดนี้โดยเสนอว่าอาจชื่อซ้ำกัน แต่ไม่ใช่อองศ์เดียวกันด้วยเหตุผลที่ว่าประเพณีการจาริกบนแผ่นดินทองแดงนั้นไม่เข้าประเพณีขอม ต่อมาเซเลสซึ่งบิวเซอเลียร์และวิทเลย์เองก็ยอมรับว่าจาริกนี้ไม่ได้มาจากเจนละ เวลส์ชี้ว่าพระรฆวรมันอาจเป็นกษัตริย์พื้นเมืองที่ครองเมืองอุทองโบราณ และนับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย เนื่องจากจาริกไปยังกษัตริย์พระรฆวรมันพระราชนัดดาของพระเจ้าอัสซานวรมัน ทรงส่งสีวิกาประดับแก้วและนางรา นักดนตรีมาถวายพระศรีวิตอมราตเกษตร ต่อมาถวายแต่ทิวสิ่งแทนองค์อิศวร ชื่อเทพศรีวิตอมราตเกษตรเป็นนามทิวสิ่งสร้างถวายพระเจ้าอัสซานวรมันที่สิ้นพระชนม์นั่นเอง การบูชาพระอิศวรเนื่องในศาสนาฮินดูไศวนิกายนั่นเอง นอกจากนี้ชื่อกษัตริย์ 2 พระองค์มีความสัมพันธ์ทางญาติวงศ์ แสดงว่าการครองราชย์น่าจะเป็นการสืบทอดอำนาจกันภายในสายตระกูลนั่นเอง (67)

อย่างไรก็ตามกษัตริย์ครองเมืองอุทองสายราชวงศ์ที่นับถือศาสนาฮินดูนี้คงดำเนินอยู่ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง หลังจากนั้นก็เป็นกลุ่มผู้นำที่นับถือพุทธศาสนาขึ้นมาปกครองเมือง เนื่องจากหลักฐานที่เกี่ยวข้องเนื่องในพุทธศาสนาในเมืองนี้มีมากกว่าอิทธิพลของศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตามคติความเชื่อทั้งสองก็พบอยู่ปะปนกัน

คติผู้นำที่อิงอยู่กับความเชื่อทางพุทธศาสนานั้นเป็นการสร้างระบบความเชื่อร่วมกันถึงฐานะของกษัตริย์ที่ทรงเป็นจักรพรรดิราชและพระโพธิสัตว์ (68)

คติโพธิสัตว์ที่แพร่หลายอยู่ในเมืองอุทองและเมืองทวารวดีแห่งอื่นด้วยนั้น ปรากฏอยู่ในศาสนาพุทธทั้งหินยานแบบเถรวาทและมหายานที่รู้จักกันคือ พระศรีอารียเมตไตรย์ตามลัทธิมหายานแยกพระโพธิสัตว์ออกเป็น 2 ประเภทคือ พระธยานิโพธิสัตว์ และมุนยโพธิสัตว์ ในขณะที่ลัทธิหินยานแบบเถรวาทถือว่า เป็นอศิตราติของพระพุทธเจ้า ส่วนพระศรีอารียะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต แต่ลัทธิเถรวาทเองก็ให้ความสำคัญต่อมุนยโพธิสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิกายสรรวาสติวาทิน ซึ่งเน้นวินัยและความหลุดพ้นนั้น เข้าได้กับคติโพธิสัตว์มหายาน

กษัตริย์ในเมืองแบบทวารวดีจึงพยายามสร้างความยอมรับในหมู่ราษฎรให้เห็นว่าทรงเป็นผู้มีบุญเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ กษัตริย์จึงมีแบบแผนการปฏิบัติตนสร้างบุญเพื่อสร้างสมบารมีคู่พระโพธิสัตว์ คติความเชื่อนี้แพร่หลายอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12

ส่วนคติพระมหากษัตริย์ทรงเป็นจักรพรรดิราชนั้นวางอยู่บนแนวคิดที่ว่า (69) ธรรมเป็นกฎหมายของมนุษยชาติ การแผ่ขยายธรรมออกไปอย่างกว้างขวางเป็นไปได้ด้วยอำนาจกษัตริย์ผู้เคลื่อนวงล้อแห่งธรรมหรือธรรมจักรด้วยบุญบารมี ซึ่งก็คือจักรวาทิน คือพระราชาผู้มีวงล้อแห่งรอดศึกเล่นปราบเมืองต่าง ๆ ได้ทั้งชมพูทวีป ทรงต้องรักษาบุญบารมีนี้ด้วยการปฏิบัติตนตามแนวทาง

จักรวรรดิวัตร กษัตริย์ในคติจักรพรรดิราชนี้เป็นทั้งนักรบและธรรมราชา ดังนั้นการเผยแพร่ศาสนาของกษัตริย์จึงดำเนินไปได้พร้อมกับการทำสงคราม เพื่อแสดงถึงบารมีแห่งธรรม

สัญลักษณ์ของจักรวาที ได้แก่ ธรรมจักรถูกสร้างขึ้นพร้อมกับศาสนสถานที่มีความหมายถึงการแผ่บารมีของกษัตริย์ผู้หนุนกงล้อแห่งธรรม ธรรมจักรจึงเป็นสัญลักษณ์การประกาศธรรมนับได้ว่าพระราชกรณียกิจอันสำคัญของจักรพรรดิราชผู้หนุนกงล้อ ความนิยมที่ควบคู่กับการสร้างธรรมจักร คือการสร้างพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา ปางยมกปาฏิหาริย์ ปางเสด็จจากดาวดึงส์และปางลีลา

อำนาจของจักรพรรดิราชเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่โยงใยกับพลังจักรวาล ธรรมจักรจึงเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องระหว่างอำนาจโลกกับจักรวาล กษัตริย์มีฐานะเป็นผู้ควบคุมการเปลี่ยนแปลงของจักรวาลดินฟ้าอากาศและนำความอุดมสมบูรณ์มาสู่มนุษย์

หลักฐานทางโบราณคดีที่ถูกต้องพบที่อุทอง ซึ่งสะท้อนถึงคติกษัตริย์ในฐานะโหราธิบดีและองค์จักรพรรดิราชได้แก่ พระโหราธิบดีสาริดและบุษบัน พระพุทธรูปปางเสด็จจากดาวดึงส์ ปางลีลาธรรมจักรหรือแม้แต่รอยพระบาทที่แสดงถึงมงคล 108 ที่บริเวณเขาพระแสดงถึงคติความเชื่อเรื่องระบบจักรวาล และองค์พระมหากษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางจักรวาล⁽⁷⁰⁾

นอกจากนี้จากหลักฐานโบราณคดีอื่น ๆ ยังทำให้เข้าใจได้ว่ากษัตริย์ครองเมืองอุทองก็ทรงปฏิบัติภารกิจเดียวกับกษัตริย์เมืองทวารวดีแห่งอื่น ในการเผยแพร่พุทธศาสนาด้วยการทำบุญ เหยียดเงินทวารวดีแบบเดียวกับที่ขียนอีกหลายเมืองที่มีจารึกข้อความ "ศรีทวารวดีสุวรรณภูมิ" แปลว่า บุญของพระราชาแห่งทวารวดีที่น่าจะยืนยันได้ถึงการสร้างบุญทางพุทธศาสนา รวมทั้งการสร้างเจดีย์พร้อมกับจารึกเขมรจำนวนมากเช่นเดียวกับข้อความหลักธรรมเรื่องเหตุแห่งทุกข์และการดับทุกข์ที่เหตุ ซึ่งถือเป็นหัวใจของแก่นศาสนาพุทธศาสนา หรือการสร้างพระพุทธรูปพระพิมพ์ต่าง ๆ ก็เป็นการทำบุญเพื่อสืบทอดและแพร่ขยายพุทธศาสนา

แต่การทำบุญที่สำคัญของกษัตริย์อีกรูปแบบหนึ่งเป็นการมอบแบ่งไว้ด้วยการขยายอำนาจของกษัตริย์ลงสู่ราษฎรและเป็นการสร้างชุมชนที่สัมพันธ์กับอำนาจกษัตริย์โดยตรง นั่นคือ ประเพณีกัลปนา⁽⁷¹⁾ คติประเพณีนี้ในทางพุทธศาสนาได้ผสมกลมกลืนประเพณีดั้งเดิมที่บูชาผีเทพประจำสถานที่เอาไว้ด้วย และเป็นประเพณีที่มีอยู่ในคติศาสนาฮินดูด้วย นั่นคือการถวายที่ดิน ข้าวและสิ่งของไว้ถวาย รวมถึงการกำหนดเขตพุทธาวาสและการสร้างพระบรมธาตุในพุทธศาสนา เป้าหมายของประเพณีนี้เป็นตั้งชุมชนถาวรลงในสถานที่ที่มีภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมและเป็นการประสานวัฒนธรรมอันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นการขยายการตั้งชุมชนใหม่ที่อยู่ในอำนาจของกษัตริย์ โดยถือคติว่าพื้นที่นั้นชอบ

เขตที่กำหนดไว้เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์มีความสัมพันธ์กับการบูชาผู้นำ การขยายอำนาจทางการเมืองของผู้นำเช่นนี้สามารถสร้างความยอมรับจากประชาชนได้อย่างกลมกลืน และทำให้อำนาจผู้นำตั้งอยู่บนพื้นฐานความชอบธรรมของคติทางพุทธศาสนาด้วย ซึ่งงานกรณียกิจของกษัตริย์ที่อุทองเราพบหลักฐานเพียงชิ้นเดียวคือจารึกแผ่นทองแดงที่แสดงถึงการกลับนาคนสิงของของกษัตริย์ เพียงแต่ว่าหลักฐานนี้เป็นประเพณีกลับนาในศาสนาฮินดู ส่วนนาทางพุทธศาสนานั้นหลักฐานที่อาณาจักรโยนยันประเพณีนี้ได้คือ การสร้างพระธาตุเจดีย์นาคตัวเมืองอุทอง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองนั้น

การค้า : เศรษฐกิจหล่อเลี้ยงเมืองอุทอง

การค้าในระบบการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมหลักสำคัญของเมืองอุทองตั้งแต่ยุคเริ่มแรก ก่อนประวัติศาสตร์ราวคริสตศตวรรษที่ 2 เนื่องจากทำเลที่ตั้งเมืองอุทองอยู่ริมแม่น้ำกัลปะเล หลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่ค้นพบเป็นของจากต่างแดนทั้งภูมิภาคภายในและจากต่างประเทศที่แสดงถึงกิจกรรมการแลกเปลี่ยนค้าขายทำให้นักวิชาการจำนวนมากลงความเห็นว่า เมืองอุทองมีบทบาททางการค้ามาตั้งคริสตศตวรรษที่ 2 หรือพุทธศตวรรษที่ 7 และรุ่งเรืองทางการค้าในฐานะเมืองท่าสำคัญแถบนี้ราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 และค่อย ๆ ลดบทบาทลงในพุทธศตวรรษที่ 13 ราวกับเมืองนครปฐม เมืองสำคัญที่พัฒนาขึ้นมาภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีและอยู่ติดกับทะเล

อย่างไรก็ตามขนาดของเศรษฐกิจการค้าในช่วงเวลาที่อุทองมีบทบาทและรุ่งเรืองทางการค้าระหว่างพุทธศตวรรษที่ 7-10 นั้น ว่างกว้างขวางนัก(72) เป็นเพียงลักษณะการรวบรวมผลผลิตภายในภูมิภาคเพื่อใช้แลกเปลี่ยนผลผลิตจากที่อื่น พาหนะที่ใช้ในการคมนาคมการค้าว่าเป็นทางน้ำหรือทางทะเลใช้เรือและเรือสำเภา ทางบกใช้ช้างหรือม้า รูปแบบการค้าอาจแบ่งเป็นการค้าภายในภูมิภาคและการค้าทางทะเล

การค้าภายในภูมิภาค การค้าภายในภูมิภาคระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำกลองและเจ้าพระยากับอุทองนั้น ในระยะแรกคงครอบคลุมพื้นที่เฉพาะภาคตะวันตก เช่น กาญจนบุรี พงศิก กูบัว และชุมชนเมืองในลุ่มน้ำสุพรรณ เนื่องจากสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติของเมืองภายในภูมิภาคคงไม่ต่างกันมาก(73) ความต้องการผลผลิตจากที่อื่นของอุทองอาจเป็น

โลหะบางอย่างเพื่อนำมาผลิตเครื่องมือโดยเฉพาะเหล็กและสำริด เนื่องจากอุทกของน้ำมีแหล่งแร่ชนิดนี้ ภาพที่ห้าข้อสรุปถึงการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างเมืองภายในภูมิภาค เห็นได้จากกรณีมาร่วมกัน เรื่องเครื่องปั้นดินเผาที่มีรูปแบบลวดลายถ่ายทอดกันระหว่างชุมชนลุ่มน้ำน้อยและน้ำใหญ่ที่เชื่อมต่อกับลุ่มน้ำจรเข้สามพัน-ท่าจีน ซึ่งรวมถึงอุทกของน้ำมีลวดลายคล้ายกัน (74) ต่อมาอิทธิพลจากการค้าทางทะเลในพุทธศตวรรษที่ 8 เป็นต้นมา ได้กระตุ้นให้ผู้นำเมืองอุทกขยายชุมชนออกไปตามลุ่มน้ำสุพรรณเดิม ท้าให้มีการขยายการติดต่อการแลกเปลี่ยนกับเมืองภายในที่ตั้งอยู่บนลุ่มน้ำเจ้าพระยา-ป่าสักที่เชื่อมต่อกับลุ่มน้ำท่าจีน-สุพรรณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการที่ภาคตะวันตกมีแหล่งแร่เหล็กไม่เพียงพอต่อความต้องการของเมืองในแถบนี้ ในขณะที่เมืองตอนบนลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะลพบุรีมีแหล่งแร่เหล็กและทองแดง ที่นำมาเป็นส่วนผสมสำริดสามารถตอบสนองความต้องการของบ้านเมืองตอนล่างรวมถึงอุทกได้

เมืองต่าง ๆ ที่พบหลักฐานทางโบราณคดีร่วมสมัยกับอุทกแสดงถึงความสัมพันธ์ติดต่อกัน ได้แก่

เมืองคูบัว (75) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองสายเก่า เป็นเมืองขนาดใหญ่กว่าอุทก แต่เติบโตและพัฒนาการขึ้นหลังเมืองอุทก เป็นเมืองที่มีความสำคัญตอนครบวงศูนย์กลางทวารวดีตอนล่างในฐานะที่เป็นเมืองปากแม่น้ำที่ออกสู่อ่าวเบงกอล ปลายเส้นทางลัดทางบกที่เข้าเชื่อมเส้นทางการค้าโบราณระหว่างมหาสมุทรอินเดียกับทะเลจีนใต้ โดยมีครบวงอยู่ทางด้านปากอ่าวไทย เมืองนี้ติดต่อกับมีความสัมพันธ์กับครบวง โดยมีอุทกตั้งอยู่บนเส้นทาง แต่ก็เป็นเมืองที่มีการติดต่อกับอุทกอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เริ่มแรก

เมืองที่ตั้งอยู่ตอนบนของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ เมืองอู่ตะเภา รัชนาทและเมืองการุ้ง อุทัยธานีโบราณ ตลอดจนเมืองในแถบนครสวรรค์ที่สำคัญที่สุดคือละโว้หรือลพบุรี

เมืองการุ้งอุทัยธานี (76) เป็นเมืองโบราณตั้งบนเส้นทางน้ำที่เชื่อมต่อกับต้นน้ำลำน้ำมะขามเฒ่า แคววัดสิงห์ รัชนาท สามารถเดินทางจากอุทกตามลำน้ำท่าวี้ออกสู่แม่น้ำสุพรรณไปจนเมืองนี้ ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านด้านตะวันตกเฉียงเหนือตั้งอยู่บนที่สูง และสามารถเดินทางบกผ่านช่องเขาลงมาทางใต้ถึงเขตสุพรรณ-อุทก-กาญจนบุรีได้

เมืองอู่ตะเภา (77) เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นเมื่อแผ่นดินส่วนที่เป็นช่วงอ่าวไทยตอนบนมีระดับน้ำทะเลลดลงในราวสมัยทวารวดี เวลานั้นแม่น้ำเจ้าพระยาและลำน้ำอู่ตะเภายังเป็นร่องน้ำใหญ่ เรือสำเภาขนาดใหญ่อาจแล่นขึ้นไปถึงท่าที่มีผู้สันนิษฐานว่า เมืองนี้น่าจะเป็นเมืองท่าภายในและมีเส้นทางติดต่อกับเมืองภายในที่อยู่เหนือขึ้นไป เช่น เมืองพิมายอุทยานพิบูลย์ เมืองไพศาลี

เมืองท่าตะโก

นอกจากนี้ยังพบชุมชนเมืองโบราณระหว่างเส้นทางนครสวรรค์-ลพบุรี จากถ้ำเขา
อมรรัตน์ เมืองโพสาลี โครกสารรง บ้านหมี่ และศรีเทพ ซึ่งมีหลักฐานโบราณคดีร่วมสมัยอุ้งทอง-
นครปฐม เช่น จารึกคณาเยธัมมา ธรรมจักร พระพุทธรูปที่มีรูปแบบพุทธศิลป์คล้ายคลึงกัน (78)

อย่างไรก็ตามชุมชนฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่สำคัญที่สุดมีหลักฐานถึงการติดต่อกับ
ชุมชนภาคตะวันตกตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และตลอดสมัยทวารวดี รวมถึงในยุคที่อุ้งทอง
รุ่งเรืองทางการค้า พุทธศตวรรษที่ 8-10 คือละโว้ เส้นทางน้ำที่ใช้ติดต่อกันคือลำน้ำท่าจีนที่ต่อ
ด้วยเส้นทางบกสั้น ๆ ที่สิงห์บุรี และต่อด้วยเส้นทางแม่น้ำลพบุรี ที่ลพบุรีหรือชื่อเดิมคือละโว้นั้น พบ
หลักฐานร่วมกันกับอุ้งทองประเภทลูกปัด เงินเหรียญ หินหยก โดยเฉพาะเงินเหรียญลวปุระ ผลิตภัณฑ์
ที่ลพบุรี ก็มีปรากฏที่อุ้งทองด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนโบราณเมืองพรหมกึ่งที่เป็นเมืองก่อนละโว้
พัฒนาขึ้นมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 มีหลักฐานชัดเจนถึงการติดต่อกับอุ้งทองเพราะหลักฐาน
ร่วมสมัยกับออกแก้ว ศรีเกษตร และอุ้งทอง ที่พบที่นั่นด้วย คือ ลูกปัดทองคำ เงินเหรียญกัทรสิฐ
เงินเหรียญตราช้าง (79) ละโว้พัฒนาตนเองให้เป็นเมืองศูนย์กลางทวารวดีตอนบนลุ่มน้ำเจ้าพระยา
ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 เป็นเมืองที่มีฐานะทางเศรษฐกิจมั่นคง มีความสัมพันธ์ทางเครือ
ข่ายกับเมืองภายในกว้างขวาง จนในสมัยทวารวดี ศูนย์ละโว้สามารถส่งทูตบรรณาการไปค้าขาย
กับรัฐบาลจีนได้ ขณะเดียวกันก็เป็นเมืองศูนย์กลางวัฒนธรรมแบบทวารวดี โดยรับเอารูปแบบ
วัฒนธรรมจากนครปฐม เมืองศูนย์กลางตอนล่างนำมาปรับให้สัมพันธ์กับวัฒนธรรมท้องถิ่น จนมี
ลักษณะเฉพาะทางศิลปกรรมแบบลพบุรีขึ้น เมืองลพบุรียังพัฒนารุ่งเรืองสูงสุดต่อมาหลังจากวัฒนธรรม
ทวารวดีเสื่อมสลายลงหลังพุทธศตวรรษที่ 17

เมืองท่าตะวันออกของอ่าวไทยที่มีหลักฐานร่วมสมัยทวารวดียุคอุ้งทองรุ่งเรือง คือ
เมืองศรีมโหสถ เดิมรัตนสมัยเดียวกับอุ้งทองคือ พุทธศตวรรษที่ 8-9 พบหลักฐานโบราณวัตถุ-
สถานแบบเดียวกับที่ตำบล "เขาพระ" อุ้งทองพบศิลาตั้งค่านฐานโยนิ มีรอยสลักหน้าพระศิวะ พบจารึก
แผ่นทองแดงที่เป็นแบบแผนประเพณีเดียวกันในการถวายนางรำให้แก่พระศิวะพบพระพุทธรูปรุ่นเก่า
ธรรมจักรวงกลมรอบรูปปั้นดินเผา เทวดาเหาะ พุทธรูปศิลปอมราวดี แสดงว่าประชากรทั้งสอง
ศาสนายู่ปะปนกัน ที่สำคัญแผนผังการตั้งเมืองมโหสถนี้ยังเป็นแบบเดียวกับอุ้งทอง คือตั้งบนที่สูง มีคู
น้ำพาดกลางเมือง แสดงว่าเป็นเมืองร่วมสมัยกับอุ้งทอง-ออกแก้ว

การติดต่อสัมพันธ์ทางการค้าที่หมายรวมถึงการเผยแพร่วัฒนธรรมทั้งยุคก่อนและสมัย
ทวารวดี ระหว่างอุ้งทองและนครปฐม โดยอ้างเส้นทางน้ำแม่น้ำท่าจีน เป็นสำคัญนี้ ถึงแม้ว่ารูปแบบ

การค้าเป็นเพียงการแลกเปลี่ยนสิ่งของเป็นหลัก โดยอาจมีการใช้ลูกบัดและเงินตราเป็นสัญลักษณ์ แทนค่าการซื้อขายบ้างแต่คงไม่สูงนัก เงินตราที่ใช้ในภูมิภาคภายในที่สำคัญ คือเงินศรีวัดสะ และเงินเหรียญ "ลวปุระ" สำหรับเงินศรีวัดสะเป็นเงินตราที่ใช้ในการค้าทางทะเลด้วย ถึงแม้การค้านี้จะเป็นการค้าขนาดเล็กที่มีผู้เสนอว่าไม่น่ามีผลต่อการเติบโตของรัฐนัก แต่จากร่องรอยหลักฐานโบราณคดีที่ปรากฏในชุมชนลำน้ําจระเข้สามพัน ตลอดจนถึงลำน้ําสุพรรณดีที่เชื่อมต่อไปยังเมืองแถบตอนบนลุ่มน้ําเจ้าพระยานั้น กลับพบการขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ําทั้งสองสายในช่วงปลายสมัยทวารวดีแถบตอนเจดีย์ เคนียง สามชุก และแม้แต่อำเภอเมืองสุพรรณบุรี แสดงให้เห็นว่า ผลการติดต่อกันของเมืองภูมิภาคภายในที่สัมพันธ์กับการค้าทางทะเลเป็นแรงผลักดันให้มีการขยายตัวของชุมชนในลักษณะการค้าที่เกื้อหนุนกันขึ้นในเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าและวัฒนธรรมแบบทวารวดีร่วมกันในลำน้ําสาขานี้

การค้าทางทะเล การค้าทางทะเลในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์เป็นกิจกรรมสำคัญของเมืองต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการค้าโลกโบราณมาตั้งแต่กลางสองศตวรรษก่อนคริสตศักราช หรือราวพุทธศตวรรษที่ 3 ดินแดนเอเชียอาคเนย์ ซึ่งรวมทั้งคาบสมุทรและหมู่เกาะจีนเรียกว่าดินแดนทะเลใต้หรือหนานไห่ อินเดียเรียกว่า สุวรรณภูมิ ดินแดนแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของการค้าระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มหาสมุทรอินเดียและทะเลจีนใต้

ในยุคนี้มีการแบ่งเขตลำน้ําเดินเรือโดยพวกพ่อค้าอาหรับเดินเรือไปยังเมดิเตอร์เรเนียนถึงทะเลอาหรับ พ่อค้าอินเดียเดินทางติดต่อด้วยยานแอมมหาสมุทรอินเดีย ส่วนน่านน้ําทะเลจีนใต้ ตั้งแต่อ่าวไทยถึงอ่าวตังเกี๋ย รวมถึงหมู่เกาะปาเล็มบัง และฟอร์โมซานั้น เป็นของชาวพื้นเมืองแถบนี้ ได้แก่ พวกชนเผ่าเยว่ตอนใต้ของจีนและแถบตังเกี๋ย พวกจามแห่งจัมปา ชาวจีนในสมัยราชวงศ์ฮั่นยังให้ความสนใจกับการค้าทางบกด้วยเส้นทางสายไหม(80)

กิจกรรมการค้าที่ดำเนินต่อเนื่องหลายศตวรรษ จนราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 รัฐหุ่นเชิดกำเนิดขึ้นโดยผู้ปกครองชาวอินเดียเดินทางเข้ามาแสวงหากันไปเป็นทาส และเดินทางไปค้าขายกับจีน ท่าเลที่ตั้งของรัฐหุ่นเชิดอยู่ในเส้นทางที่สะดวกต่อการติดต่อกับชุมชนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง(81)

ราวพุทธศตวรรษที่ 8 ในสมัยสามก๊ก ชุนกวนผู้บังคับจริงขยายอำนาจลงทางภาคใต้ได้

ครอบครองการค้าทะเลใต้ ส่งทูตจีนเดินทางมาในแถบนี้เป็นครั้งแรกที่ทูตนั้นปรากฏขึ้นในเอกสารจีน ระบุว่า เป็นอาณาจักรตั้งอยู่ระหว่างทางใต้ของกัมพูชาจนถึงภาคกลางของไทย มีบทบาทสำคัญในการควบคุมเส้นทางการค้าหนานไห่ (82)

ชื่อทูตนั้นเป็นตำแหน่งที่ประมุขรัฐราช์เรียกตัวเอง ซึ่งตรงกับภาษาเขมรว่า กษัตริย์แห่งภูเขา (โศเลนทร์) ชาวเมืองเป็นเชื้อสายมลายู มีเมืองหลวงอยู่ที่วยาธปุระใกล้เขาบาทมมและตามลำน้มนามณฑลไพรเวง อาณาจักรแห่งนี้มีชุมชน 7 ชุมชนตั้งอยู่แนวลำน้ํา เมืองท่าสำคัญ คือ ออกแก้ว อยู่ริมทะเลปากน้ำรวงด้านไหลสู่อ่าวไทย เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่มีคลองขุดเพื่อชลประทานสามารถทดน้ำกันฝั่งสู่นาข้าว การปลูกข้าวนั้นพอเพียงสำหรับการเลี้ยงประชากร ออกแก้วเป็นอุตสาหกรรมการค้าติดต่อกับเมืองฝั่งทะเลอ่าวไทย มลายู อินโดเนเซีย อินเดีย และเบอร์เซีย อันเป็นเส้นทางการค้าระหว่างจีน-อินเดีย

ทูตนั้นยังเป็นเมืองท่าชายฝั่งที่มีความสัมพันธ์กับเมืองภายในสามเหลี่ยมที่ราบลุ่มแม่น้ำรวง และยังเป็นอาณาจักรแรกที่รับวัฒนธรรมอินเดีย และส่งทอดต่อไปกับเมืองอื่น ๆ (84) ความสำคัญของทูตนั้นอยู่ที่ความรุ่งเรืองในประวัติศาสตร์การค้าที่นอกจากทางการค้าที่เมืองท่า และการค้าชายฝั่งแล้ว ทูตนั้นยังได้รับอภิสิทธิ์การค้าระบบบรรณาการจากจักรพรรดิจีน เนื่องจากทูตนั้นสามารถระดมผลิตผลจากเมืองภายในปริมาณที่มากพอเพียงต่อความต้องการบริโภคสินค้าเข้าจากทะเลใต้ของผู้นำจีน (85) ด้วยเหตุนี้ทูตนั้นจึงพยายามสร้างความสัมพันธ์กับเมืองต่าง ๆ ภายในที่ราบลุ่มแม่น้ำรวง-แม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อควบคุมเมืองท่าที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าในดินแดนส่วนที่เป็นคาบสมุทรทะเลใต้ นั่นคือ เส้นทางการเชื่อมต่อระหว่างอ่าวเบงกอลและอ่าวไทย หลักฐานบันทึกทูตจีนกล่าวถึงกษัตริย์ทูตนั้น ชื่อพื้นเมืองว่ายกักทาสงครามขณะเมืองจีนในแถบนี้ถึง 10 แห่ง หนึ่งในนั้นคือ ตุนจุน พงสาวดารเหลียงระบุว่า "เป็นตลาดที่ชุมนุมของตะวันตกและตะวันออก" เป็นดินแดนบนเส้นทางการเดินข้ามแหลมมลายู ที่อาจเป็นสหพันธรัฐมณฑลเล็กตอนล่างของแม่กลาง-ท่าจีน ซึ่งจุดพบหลักฐานโบราณคดีอายุพุทธศตวรรษที่ 7-11 ที่พงดึก อุทอง นครปฐม (86) จากหลักฐานเอกสารจีนบันทึกถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 ถึงเหตุการณ์ความไม่สงบภายในอาณาจักรทูตนั้น ท้ากับทบาทการค้าชายฝั่งที่คาบสมุทรลดลง เพราะไม่มีความปลอดภัยในเส้นทางสายนี้ กิจกรรมการค้าทางทะเลจึงหันเหไปที่เมืองในหมู่เกาะ มีผลให้อาณาจักรศรีวิชัยเติบโตขึ้นจนปลายพุทธศตวรรษที่ 9 ทูตนั้นเริ่มเฟื่องฟูทางการค้าขึ้นอีกในสมัยพระเจ้ารุทรวรมัน พร้อมกับความเคลื่อนไหวทางการค้าของเมืองอิสระตามชายฝั่งคาบสมุทรที่มีความสัมพันธ์กับทูตนั้น ได้แก่ ตุนจุน พันพัน ต้นตัน และหลังยะสิวหรือนครชัยศรี (87) สำหรับเมืองหลังนี้เติบโตในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 9 นี้เอง

ดังนั้นในช่วงที่ชุมชนมีบทบาทการค้าทางทะเล ด้วยการควบคุมเส้นทางการค้าแถบนี้
 อุทงเติบโตขึ้นร่วมสมัยกับชุมชนและตั้งบนเส้นทางการคมนาคมทางน้ำสายเดียวกัน อุทงจึงพัฒนาความ
 รุ่งเรืองการค้าในฐานะที่เป็นเครือข่ายสัมพันธ์กับชุมชน และยังเป็นจุดพบปะของพ่อค้า ทูต นักเดิน
 ทาง ที่ตระเวนแถบทะเลใต้มาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์จากหลักฐานโบราณคดีที่มีการสันนิษฐาน
 ถึงเมืองโบราณหลายแห่งว่าน่าจะเป็นเมืองท่าที่อยู่บนเครือข่ายความสัมพันธ์การค้าชุมชน-อุทง ได้
 แก่ ศรีมโหสถ หลินอัน นครปฐม และพงศิก ทั้งนี้มีการขุดพบเครื่องปั้นดินเผาพร้อมสมัย คู่มูแบบลึง
 ลิงโร วัดดุดองซอน กระจายอยู่ตามเมืองโบราณที่กล่าวถึง ซึ่งตั้งอยู่บนชายฝั่งคาบสมุทรเรียงราย
 จนถึงทะเลจีนใต้

จากรายงานการขุดค้นทางโบราณคดีเปรียบเทียบกับชุมชนที่ออกแก้ว เมืองท่าของชุมชน
 จันเสนที่นครสวรรค์ และอุทงนั้น พบหลักฐานร่วมสมัยเดียวกันในเมืองทั้งสาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
 ยี่งที่ออกแก้วกับอุทง มีหลักฐานประเภทเดียวกันจำนวนมาก เช่น เครื่องประดับ แม่พิมพ์ เหรียญ
 โรมันที่พ่อค้าอินเดียนำเข้ามา เครื่องประดับทองจากดักศิลา หินแก้ว คู่มูสีมุก ระฆังสำริด แม่
 พิมพ์หินหล่อ เครื่องประดับ เครื่องกลางดินเผา ประติมากรรมดินเผา พระสงฆ์ครองจีวรแบบอมราวดี
 เทวคาเหาะศิลปะแบบคุปตะ และที่สำคัญคือ เหรียญศรีวิชัย หลักฐานเหล่านี้ทักที่ทั้งเมือง บัวเขลิ
 เยร์ และเวลส์ ลงความเห็นตรงกันว่า อุทงเป็นเมืองรุ่งเรืองสูงสุดตามยุคเดียวกับชุมชน เพราะ
 หลักฐานสมัยชุมชนมีปริมาณมากกว่าหลักฐานสมัยทวารวดีตามยุคต่อมา แต่อุทงก็มาได้เป็นเมืองสำคัญ
 ถึงขั้นเป็นราชธานีของศูนย์กลางอาณาจักรในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 12(88)

การค้นคว้าเรื่องราวเพิ่มเติมเกี่ยวกับเมืองอุทง ภายใต้อัจฉริยะของหลักฐาน
 ประเภทลายลักษณ์ เอกสารจีนดูเป็นเอกสารประเภทเดียวที่เป็นร่องรอยที่นักวิชาการใช้ความ
 พยายามสันนิษฐานความเป็นมาของเมืองอุทงงานสมัยชุมชน เท่าที่มีการศึกษากันเมืองสองเมืองที่มี
 ชื่อตามบันทึกเอกสารจีนที่ได้รับการระบุว่า น่าจะเป็นเมืองอุทง คือจินหรือกิมหลินกับตุนจุน

กรณีการสันนิษฐานว่าอุทง คือจินหรือกิมหลินหรือสุวรรณภูมินั้น ขณะที่นักวิชาการรุ่น
 ก่อนอย่างเวลส์ และวิทเลย์ไม่คิดว่าอุทงเป็นจินหลินนั้น ถูกกลับอาศัยหลักฐานโบราณคดีขุดพบที่
 ท่าม่วงและเมืองอุทง(89) ซึ่งถึงพัฒนาการชุมชนแหล่งนี้ที่มีมาตั้งแต่ยุคหินใหม่จนถึงสมัยทวารวดี
 แม้ว่าการขุดค้นที่ท่าม่วงไม่พบหลักฐานพุทธศาสนาโดยตรง แต่การวิจัยอื่นที่มีส่วนผสมแลกเปลี่ยนถึง
 วัฒนธรรมพุทธศาสนา ตั้งแต่สามศตวรรษ ก่อนคริสตกักราช หรือพุทธศตวรรษที่ 2 แสดงว่าเมืองนี้
 อาจเป็นสุวรรณภูมิตามหลักฐานฝ่ายอินเดียที่บอกว่า เป็นดินแดนแห่งแรกของการเผยแพร่พุทธศาสนา
 และได้รับวัฒนธรรมอินเดียอื่น ๆ ผ่านชุมชน ก่อนหน้าพื้นที่อุทงอาจเติบโตขึ้นด้วยวัฒนธรรมโลหะแต่

คงไม่สูงนัก ดังนั้นเมื่อรับวัฒนธรรมจากที่อื่นเข้ามา จึงยังไม่สามารถพัฒนาเมืองให้รุ่งเรืองได้
อย่างเมืองในเขตแดนของพื้นที่เอง การรับวัฒนธรรมอาจเป็นเพียงการรับรูปแบบทางวัตถุ เนื่อง
จากมีการพบวัตถุวัฒนธรรมที่คล้ายกันของออกแก้ว และพื้นที่ มาอย่างน้อยไม่ต่ำกว่า 100 ปี ก่อน
เวลาที่กษัตริย์พื้นถิ่นยกทัพเข้ามาโจมตีจีนหลิน

สืบแสงเองก็เชื่อว่าอุ๋ตงอาจเป็นเมืองจีนหลินหรือสุวรรณภูมิด้วย⁽⁹⁰⁾ เพราะเอกสาร
จีนระบุว่าอยู่ไม่ไกลจากพื้นที่นัก และถูกกษัตริย์พื้นถิ่นรุกรานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-9 เป็นเมือง
นับถือศาสนาพุทธ มีผลผลิตสำคัญคือ ทองคำและงาช้าง จากการคำนวณที่ตั้งของจีนหลินตามเอกสาร
จีน น่าจะแถวชุมชนจรเข้สามพัน เพราะอุ๋ตงเองตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณที่จีนเรียกว่า
Tsang K'O Road ที่ผ่านเมืองเสฉวน ยูนาน เข้ามาทางลุ่มน้ำสาละวิน อิรวดี ถึงอัสสัมและเบง
กอล ชาวเมืองจีนหลินคล้องช้างเพื่อใช้งาน ซึ่งตรงกับหลักฐานจากการขุดพบคอกช้างดินหรือ
เพนียดที่อุ๋ตง และการขุดพบศิลปวัตถุแบบอมราวดี สารีครูปเต่าที่ใช้แทนเงินตราสมัยราชวงศ์ฮั่น
แหวงเหมี่ยวประทับตรายุคเดียวกัน ซึ่งถ้าหากอุ๋ตงไม่ใช่จีนหลินก็ต้องเป็นเมืองที่ทำการค้ากับจีน

ส่วนความเป็นได้ที่เมืองอุ๋ตงอาจตรงกับเมืองตุนซุน ศูนย์กลางการค้าอีกแห่งหนึ่ง ที่
เอกสารจีนระบุว่า เป็นเมืองที่พ่อค้าตะวันตกมาแลกเปลี่ยนค้าขายกันที่เมืองนี้ ซึ่งเป็นเมืองท่าชาย
ฝั่ง อันตรงกับลักษณะเมืองอุ๋ตงในยุคลุทธิศตวรรษที่ 7-8 ลักษณะการปกครองตุนซุนเป็นแบบ
พันธมิตร เป็นเมืองนับถือศาสนาฮินดู ที่อุ๋ตงเองมีการขุดพบโบราณสถานและวัตถุทั้งศาสนาพุทธ
และฮินดู ตุนซุนเป็นภาษามอญ หมายถึง 5 เมืองย่อยที่ปกครองแบบสหพันธรัฐ ซึ่งงานการศึกษา
พบว่าเมืองโบราณบนเส้นทางลุ่มน้ำตาจีน-แม่กลอง มีเมือง 5 เมือง ที่มีความสัมพันธ์กัน คือ
นครปฐม กาฬเกษม อุ๋ตง หงตีก และกู๋มัว อาจเป็นไปได้ถึง 5 เมืองจวนรัฐตุนซุน⁽⁹¹⁾

แต่ไม่ว่าอุ๋ตงมีชื่อตรงกับเมืองใดตามเอกสารจีน หลักฐานโบราณคดีที่อุ๋ตงเกี่ยวกับการ
การค้า แสดงถึงว่ายุคความเจริญสูงสุดของอุ๋ตงขึ้นอยู่กับระบบการควบคุมเส้นทางการค้าข้ามคาบ
สมุทรตอนบนที่ใช้แม่น้ำแม่กลอง ด้านเจดีย์สามองค์เชื่อมต่อกับแม่น้ำตะนาวศรี เป็นเส้นทางเดิน
จากอ่าวไทยไปอ่าวเบงกอล หลักฐานจดหมายเหตุจีน (ค.ศ. 502-558) ระบุว่า กษัตริย์พื้นถิ่น
แห่งพื้นที่ ยกทัพเรือข้ามอ่าวไทยไปปราบอาณาจักร 10 แห่ง ตุนซุนเป็นเมืองสุดท้าย เหตุการณ์นี้
เป็นความพยายามของพื้นที่พื้นที่ในการควบคุมเส้นทางการค้าสายนี้

จากการที่อุ๋ตงมีบทบาทการค้าที่สัมพันธ์กับเครือข่ายของพื้นที่พุทธศตวรรษที่ 8-10
นั้น ทำให้มีการติดต่อเข้ามาแลกเปลี่ยนของพ่อค้าหลากหลายชนชาติจากภายนอก หลักฐานโบราณ
คดีที่ค้นพบถึงกิจกรรมนี้ ได้แก่

ลูกปัดโรมันที่มาจากทะเลเมดิเตอร์เรเนียนอายุราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ที่คงเข้ามาพร้อมกับพ่อค้าจีนในการแลกเปลี่ยนลูกปัดชนิดนี้ค้นพบที่เมืองอู่ทองหลายลูก

เงินตราโรมัน เป็นเหรียญนูนพุทธศตวรรษที่ 8 ระบุสัญลักษณ์ถึงจักรพรรดิวิคตริอุส แห่งอาณาจักรโรมันที่แยกตัวเป็นอิสระออกจากจักรวรรดิโรมัน เป็นเหรียญที่ทำขึ้นเพื่อใช้จ่ายในการค้าและการทหาร เหรียญที่อู่ทองมีคุณภาพดีเหมือนกับที่ผลิตที่โรงกษาปณ์หลวงที่โครเธอหรือเมืองเทรพ สำหรับการค้าทางทะเลระหว่างตะวันตกกับตะวันออกนั้น ได้มีการค้าขายมาถึงอินเดียและตะวันออกไกลตั้งแต่ก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 8 แล้ว อย่างไรก็ตามอาณาจักรโรมันถึงที่สุดลงหลังจักรพรรดิองค์นี้สวรรคต เพราะผู้คนต่อมายอมขึ้นอยู่กับอำนาจของจักรพรรดิโรมันดั้งเดิม(92)

เงินเหรียญต่างประเทศที่น่าสนใจอีก ได้แก่ เงินเหรียญทองคำรูปท้าวภูเวรจากอินเดีย(93) เป็นสัญลักษณ์ถึงราชาแห่งยักษ์ ท้าพนักที่ท้าวโลกบาล เทพพิทักษ์ และเทพเจ้าแห่งความมั่งคั่ง เงินเหรียญเงินและทองแดงของอาหรับ อายุพุทธศักราช 1310 และเงินตราของจีนพุทธศตวรรษที่ 8

เงินตราต่างประเทศเหล่านี้ยืนยันถึงการเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนของพ่อค้าอาหรับ อินเดีย และจีน นอกเหนือจากพ่อค้าจากญวนแล้ว การค้นพบเหรียญวิคตริอุส(94) เป็นเงินตราที่พบตั้งแต่หน้าตอนเหนือจนถึงออกแก้ว อันได้แก่ ย่านเมืองงานภูมิภาคคาบสมุทรที่ทนมากส่วนใหญ่นี้เป็นเมืองงานวัฒนธรรมทวารวดี ได้แก่ ละโว้ หนีพูนชัย นครปฐม ภูเก็ต และที่อู่ทอง พบบรรจุเรียงติดกันอยู่หน้ามือ ลักษณะตรงกลางด้านหนึ่งมีตัวอักษร "อุ" อีกด้านหนึ่งมีลายรัศมี ซึ่งหมายถึงพระอาทิตย์ บางเหรียญมีลวดลายอื่น เช่น พระจันทร์ บราสาท ปลา ซึ่งมีความหมายถึงฟ้าแผ่นดิน และน้ำ อันแสดงถึงความสมบูรณ์ของจักรวาล เงินเหรียญเหล่านี้น่าจะใช้เป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนการค้าในภูมิภาคที่ถือเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์วัฒนธรรมการค้าเดียวกัน นอกจากนี้ อาจเป็นเหรียญที่นำมาใช้พิธีกรรมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้ฐานะผู้สูงขึ้นไปเป็นการสร้างความยอมรับและเอกภาพของสังคมวัฒนธรรมเดียวกัน เนื่องจากสัญลักษณ์บนเงินตราเป็นของสร้างเลียนแบบรูปสัญลักษณ์อันเป็นราชมงคลของอินเดียที่ผลิตขึ้นโดยกษัตริย์ท้องถิ่น แสดงถึงหน้าที่พระราชาก็ต้องจรโลงความอุดมสมบูรณ์ของประชาราษฎร์

นอกจากเงินตราแล้วยังพบวัตถุประเภทเครื่องรางของพ่อค้านักเดินทางที่มักมีลวดลายศิลปกรรมแสดงสัญลักษณ์ถึงความมั่งคั่ง เช่น ท้าวภูเวรหรือครุฑลักษณะ ลวดลายเหล่านี้มีอายุพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันถึงกิจกรรมการค้าที่ยังคงมีอยู่ที่อู่ทองจนถึงปลายยุคทวารวดี

ความเปลี่ยนแปลงของเมืองอุททองหลังพุทธศตวรรษที่ 12

หลังพุทธศตวรรษที่ 12 พบการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศชายฝั่ง น้ำทะเลลดถอยห่างชายฝั่งจากเดิมมาก มีผลให้อูททองตั้งห่างออกจากปากแม่น้ำท่าไหลสู่อ่าวไทยมากขึ้นด้วยความเปลี่ยนแปลงมีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างเมืองริมนี้ท่าจีน-แม่กลอง อุททองเองไม่สามารถรักษาฐานะความเป็นเมืองท่าชายฝั่งไว้ได้ พร้อมกันนั้นก็ยังมีเมืองท่าชายฝั่งแห่งใหม่ในลุ่มน้ำท่าจีนคือนครปฐมขึ้น เมืองนี้พัฒนาบทบาทความสำคัญ ทั้งในฐานะเมืองท่าการค้าและศูนย์กลางวัฒนธรรมแบบทวารวดีหรือโรดโรปไตอันเอกสารจีนนั่นเอง

ตามตำนาน นครปฐมถือกำเนิดจากชุมชนหมู่บ้านที่พราหมณ์จากอินเดียตั้งขึ้นกลางพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นหมู่บ้านชายทะเลที่อาจเกิดขึ้นเพื่อเผยแพรศาสนา หมู่บ้านนี้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองในเวลาต่อมา มีการเปลี่ยนผู้นำจากชาวอินเดียเป็นชาวพื้นเมือง โดยเฉพาะเชื้อพระวงศ์จากละโว้รับเอาพุทธศาสนาเข้ามาพัฒนาคติความเชื่อบูชาพระธาตุและการกสิกรรม เพื่อดึงดูดประชากรรวมศูนย์การสักการะในขณะเดียวกันเป็นคติสร้างความชอบธรรมให้อาณาจักรศรีวิชัย รวมทั้งการขยายอำนาจการเมืองให้เป็นที่ยอมรับของประชากร(95)

นครปฐมเป็นเมืองใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับระบบการค้าโลก ซึ่งเวลานั้นศูนย์กลางการค้าทะเลใต้ที่หมู่เกาะนั้น คือ ศรีวิชัยแห่งทะเลชวา นอกจากนี้นครปฐมยังเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์เครือข่ายกับเมืองตามลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง นครปฐมมีลำน้ำจากตัวเมืองเชื่อมต่อกับเมืองเครือข่าย โดยมีแม่น้ำบางแก้วไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันออกไปบรรจบแม่น้ำท่าจีน ส่วนลำน้ำที่ไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันตกไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันออก ออกสู่อ่าวไทย เข้าใจว่านครปฐมเป็นเมืองท่าที่มีเรือสินค้าเข้าถึงตัวเมือง(96) พบตราทาสเรือที่เขตวัชรธรรมศาลา ริมคลองบางแก้วด้านตะวันออก

นครปฐมมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดพระประโทณ เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่สุดของเมืองวัฒนธรรมแบบทวารวดี มีคูน้ำล้อมรอบแต่ไม่มีคันดินเป็นกำแพง ผังเมืองทรงสี่เหลี่ยมแบบลพบุรีมีคลองพระประโทณไหลผ่านกลางเมือง เชื่อมคูเมืองด้านใต้(97) ภายในเมืองพบโบราณวัตถุสถาน ร่องรอยสระน้ำเนินดินกระจายอยู่พร้อมเศษดินเผา ที่สำคัญสถาปนาศูนย์กลางเมือง คือ เจดีย์จุลประโทนและเจดีย์พระประโทณ เจดีย์พระบรมธาตุเป็นศูนย์กลางของคติความเชื่อลัทธิบูชาพระธาตุ สำหรับประชากรในเมืองทวารวดีตลอดลุ่มน้ำท่าจีนแม่กลอง นครปฐมจึงเป็นศูนย์กลางเผยแพรวัฒนธรรมทวารวดีที่เน้นรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม รวมทั้งศาสนาพุทธที่กับบ้านเมืองภายในลุ่มน้ำ(98)

อุททองในพุทธศตวรรษที่ 12-16 จึงมีฐานะเป็นศูนย์กลางเมืองรองจากนครปฐมที่

เชื่อมต่อกับบ้านเมืองทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของล้านันทาจีน เช่น สิงห์บุรี ลพบุรี ชัยนาท และนครสวรรค์ เช่นเดียวกับคูบัวที่เชื่อมต่อกับบ้านเมืองภาคใต้ ชำมเขตตะนาวศรี เพชรบุรี(99) ดังนั้นนครปฐม อุทอง และคูบัวจึงเป็นเมืองเครือข่ายความสัมพันธ์เดียวกัน ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี ในขณะที่เมืองอุทองอาจมีความเป็นอิสระทางการเมือง อย่างไรก็ตามเราไม่มีหลักฐานหนักแน่นพอที่จะยืนยันในเรื่องนี้ได้ หลักฐานโบราณคดีเท่าที่พบในเมืองอุทอง บอกรับได้แต่เพียงว่าเมืองนี้ยังคงอยู่อย่างต่อเนื่องมาตลอดสมัยทวารวดี แต่ขนาดของเมืองเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองอื่นในนครปฐมและคูบัว หลักฐานสำคัญส่วนใหญ่ที่เป็นศิลปกรรมยุคทวารวดี จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 16 ผลกระทบจากระบบนิเวศน์ชายฝั่ง และการเปลี่ยนทางเดินของล้านันทาว่าและจรเข้สามพัน จนทำให้แม่น้ำลัดกลายเป็นแม่น้ำสุพรรณแทน ล้านนัจจรเข้สามพันจึงเกิดภาวะขาดแคลนน้ำ ปัญหาเรื่องนี้มีความสำคัญต่อการหล่อเลี้ยงชุมชนและชีวิตชาวเมือง สภาพที่ท้าวพระยาการเมืองอุทองอพยพออกไปสร้างชุมชนแห่งใหม่ อีกปัญหาหนึ่งที่ท้าวเมืองอุทองถูกทอดทิ้งคือมีการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้า ทางบกที่ลัดข้ามจากอ่าวไทยมายังอ่าวเบงกอล ที่ชาวล้านนัจจรเข้สามพันและแม่กลองมุ่งสู่ด่านเจดีย์สามองค์ ราชันเส้นทางใต้ลงบ ที่ตะกั่วป่าระยาและตรัง นครศรีธรรมราช(100) การเปลี่ยนแปลงนี้สัมพันธ์กับบทบาทการค้าของศรีวิชัยที่ขึ้นมาแข่งขันกับการค้าบนคาบสมุทร การค้าเส้นทางใหม่กลับไปกับบ้านเมืองของอาณาจักรศรีวิชัยมากกว่า ปัญหาที่ท้าวเมืองอุทองซึ่งกลายเป็นเมืองริมน้ำตอนบนน่าจะหมดบทบาทการค้าทางทะเล คงรักษาบทบาทในฐานะเมืองที่ประสานเครือข่ายสัมพันธ์การค้าภายในภูมิภาคเท่านั้น จึงไม่จำเป็นต้องมีการอพยพของประชากรเมืองอุทองออกไปยังชุมชนเมืองแห่งใหม่ ดังเรียงรายตามริมแม่น้ำท่าว่า-สุพรรณ ทางตอนเหนือ ที่สามารถติดต่อคมนาคมกับบ้านเมืองทางตอนเหนือขึ้นมาได้ ด้วยเหตุนี้จึงมีการพูดพบโบราณสถานชุมชนโบราณสมัยลพบุรีพุทธศตวรรษที่ 17 ตลอดสองฝั่งแม่น้ำดังกล่าว

เชิงอรรถ

- (1) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ภูมิลักษณะแห่งประเทศไทย, จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในวโรกาสวันคล้ายวันพระราชสมภพและเจริญพระชนมายุครบ 36 พรรษา 2 เมษายน 2534. (กรุงเทพฯ: บริษัทด้านสุทธนาการพิมพ์ จำกัด พ.ศ.2534) หน้า 7 และ 44.
- (2) เรื่องเดียวกัน หน้า 45
- (3) ทิวา ศุภจรรยา "สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณจังหวัดสุพรรณบุรี," บทความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม" จัดโดยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับจังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530 ณ หอประชุมเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี. หน้า 2-3.
- (4) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ภูมิลักษณะแห่งประเทศไทย, หน้า 46.
- (5) Ronald C.Y. NG, "The Geographical Habitat of Historical Settlement in Mainland South East Asia," in R.B. Smith and W. Watson. Early South East Asia. (Oxford University Press. London; Oxford), 1979), pp263-264.
- (6) เรื่องเดียวกัน, หน้า 266.
- (7) แม่น้ำสุพรรณ-ทำว่าเป็นช่วงหนึ่งของแม่น้ำท่าจีนที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอโมรณชัย ทยานาทใกล้วัดพระบรมธาตุแล้วไหลลงใต้ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านชัยนาทเข้าเขตสุพรรณที่อำเภอเดิมบางผ่านสามชุก ศรีประจันต์ อำเภอเมือง สองพี่น้อง ก่อนไหลผ่านบางเลน นครปฐม ทาให้มีชื่อแม่น้ำนครชัยศรี และไหลออกทะเลที่สมุทรสาครเรียกชื่อแม่น้ำท่าจีน
- (8) บันเทิง มุลศิลป์ "แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี," หน้า 11.
- (9) ศรีศักร วัลลิโภดม. "ลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนพุทธศตวรรษที่ 20," งานโบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ 2527), หน้า 39
- (10) ทิวา ศุภจรรยา, สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณจังหวัดสุพรรณบุรี," หน้า 5.
- (11) เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.
- (12) เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

- (13) สิบแสง พรหมบุญและคณะ รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ลุ่มแม่น้ำ
จรเข้สามพัน อ.อุททอง จ.สุพรรณบุรี, เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรม
ศาสตร์ กันยายน 2530. หน้า 33.
- (14) มานิต วัลลิโภคม. "เมืองอุททอง," ใน เรื่องเมืองไตรดิ่งสี่ อุททอง และอโยธยาและเมือง
อุททอง, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนวิศาลเวชกิจ. (ธนบุรี: อมรการ
พิมพ์, 2512), หน้า 48-60.
- (15) ศรีศักร วัลลิโภคม. "สภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาสมัยโบราณ," ใน โบราณ
คดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2525), หน้า 10.
- (16) สิบแสง พรหมบุญ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่
น้ำจรเข้สามพัน อ.อุททอง จ.สุพรรณบุรี เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ กันยายน 2530. หน้า 35.
- (17) ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, (กรุงเทพฯ: สำนัก
พิมพ์เมืองโบราณ, 2532), หน้า 58.
- (18) สิบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่
น้ำจรเข้สามพัน อ.อุททอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 1-5.
- (19) เรื่องเดียวกัน, หน้า 234.
- (20) ศจ. ฮี. ฮอลส์. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1, ชาตวิทย์ เกษตรศิริและคณะ
แปล. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522),
หน้า 29-31.
- (21) สิบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
ลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 40.
- (22) บันเทิง มูลศิลป์. "แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี," เอกสารประกอบการสัมมนา สุพรรณบุรี
: ประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม, สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ
จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530 หน้า 10.
- (23) ศรีศักร วัลลิโภคม. "สภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยโบราณ," ใน
โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ. 2525),
หน้า 8-10.

- (24) สืบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจระเข้สามพัน อ.อุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 43.
- (25) เรื่องเดียวกัน. หน้า 41.
- (26) R.B.Smith "Mainland South East Asia in the Seventh and Eighth Centuries," in R.B.Smith and W.Watson Early South East Asia. (Oxford University Press. Oxford. 1979), p.455.
- (27) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "เรื่องเมืองอุททอง" จากนิทานโบราณคดีเรื่องที่ 18, หน้า 225.
- (28) สืบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจระเข้สามพัน อ.อุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 40.
- (29) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "เรื่องเมืองอุททอง จากรายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี" ใน โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุททอง. กรมศิลปากรรวบรวม. จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509. หน้า 28-9.
- (30) มานิต วัลลิโภคม. "เมืองอุททอง" ใน เรื่องเมืองไตรศรีส อู่ทอง และอโยธยาและเมืองอุททอง, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ชูวิศาลเวชกิจ พ.ศ.2512. ธนบุรี: อมรการพิมพ์ 2512), หน้า 60-65.
- (31) บันเทิง มูลศิลป์. "แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี," หน้า 11.
- (32) เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
- (33) ทิวา ศุภจรรยา การบรรยายเรื่อง "ถมพระร่วงหรือคลองชลประทานสมัยสุโขทัย," เพื่อคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยพิจารณาพร้อมกัน. 22 สิงหาคม 2534. ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์ ป.อ.บ ฉบับพิเศษ (2533-2539) หน้า 320-328.
- (34) มานิต วัลลิโภคม "เมืองอุททอง" ใน โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุททอง. กรมศิลปากรรวบรวม จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 13 พฤษภาคม 2509. หน้า 89.
- (35) ธิดา สาระยา (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ. 2535), หน้า 95.
- (36) เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

- (37) เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.
- (38) เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.
- (39) เขียน อัมศิริ "ประติมากรรมพื้นบ้านอุททอง" ใน โบราณคดีวิทยาเรื่องเมืองอุททอง, กรมศิลปากรรวบรวม จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี. 13 พฤษภาคม 2509.
- (40) สิบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำจรเข้สามพัน อ.อุททอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 76.
- (41) ธิดา สาระยา, (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ., หน้า 180.
- (42) เรื่องเดียวกัน, หน้า 184.
- (43) เรื่องเดียวกัน, หน้า 191.
- (44) เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.
- (45) เรื่องเดียวกัน, หน้า 193-194.
- (46) สิบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุททอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 39.
- (47) G. Coedes, "The Making of South East Asia. M.M. Wright (translated by). (Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1966), pp.1-2.
- (48) R.B.Smith, "Mainland South East Asia in the Seventh and Eighth Century," in R.B.Smith and W.Watson, Early South East Asia, (Oxford : Oxford University Press, 1979), pp1-2.
- (49) ธิดา สาระยา. "การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดี," ใน รัฐโบราณ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534), หน้า 276-277.
- (50) ทิวา ศุภจรรยา, "การพิจารณาเรื่องถนนพระร่วงหรือคลองชลประทานสมัยสุโขทัย," หน้า 320-321.
- (51) สุเทพ สุนทรเกล้าช, "ศาสนานับประวัตินครศรีธรรมราช : ศาสนากับพัฒนาการสังคมเศรษฐกิจและการเมือง," ใน รวมบทความประวัติศาสตร์, มกราคม 2525, หน้า 25-26.

- (52)ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี, ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 58.
- (53)น.ฅ.ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง.
- (54)เรื่องเดียวกัน.
- (55)สืบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 138.
- (56)เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-105.
- (57)เขียน ยิ้มศิริ, "ประติมากรรมพื้นบ้านอุทอง," หน้า 34.
- (58)น.ฅ.ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง, หน้า 63.
- (59)สืบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 244.
- (60)ศิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุพจำกัด, 2533), หน้า 222.
- (61)น.ฅ.ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง, หน้า 130.
- (62)สืบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 73.
- (63)ศิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย, หน้า 223.
- (64)น.ฅ.ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง หน้า 65.
- (65)สืบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 251.
- (66)ธิดา สาระยา, "จากรัฐชายขอบของรัฐทวารวดีถึง "เมืองด่าน" ในประวัติศาสตร์ยุคหลัง," ใน รัฐโบราณ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณจำกัด, 2534), หน้า 318.
- (67)สืบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 111-117.
- (68)ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 233.
- (69)ธิดา สาระยา, เรื่องเดียวกัน, หน้า 237-242.

- (70) ดูรายละเอียดหลักฐานโบราณวัตถุจากการขุดค้นทางโบราณคดีใน ลีบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี และบทความของศรีศักร วัลลิโภดม, "พระพุทธรูปบาทใหม่ที่สุพรรณ," เมืองโบราณ; 17, 3 ก.ค.-ก.ย. 2534, หน้า 75-83. และ ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "พระพิมพ์ปางเลไลย์ในศิลปะมอญ (ทวารวดี) เมืองโบราณ, 17, 3, 2534. หน้า 76-81.
- (71) ธิดา สาระยา, "วัฒนธรรมทวารวดีกับการเปลี่ยนแปลงของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา," ในรัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ จำกัด, 2537), หน้า 95-96.
- (72) Bennet Bronson, "The Late Prehistory and Early History of Central Thailand with Special Reference to Chansen," in R.B.Smith and W.Watson Early South East Asia, (Oxford : Oxford University Press, 1979), p 316.
- (73) เรื่องเดียวกัน, หน้า 332.
- (74) ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 59.
- (75) สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว, กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต.สมศักดิ์ รัตนกุล วันที่ 27 เมษายน 2535. หน้า 22-23.
- (76) ศรีศักร วัลลิโภดม, "อุทัยธานีครั้งโบราณ," ในคำหาอดีตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 224.
- (77) ศรีศักร วัลลิโภดม, "อุตะเภามืองท่าทวารวดีที่ชัยนาท," ในโบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2525), หน้า 54.
- (78) ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 137.
- (79) ธิดา สาระยา, เรื่องเดียวกัน, หน้า 126. และธิดา สาระยา ใน "ละโว้-รัฐชายฝั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 17," ในรัฐโบราณ. หน้า 173-197.

- (80) Wang Gungwu, "The Nanhai Trade : A Study of the Early History of Chinese Trade in South China Sea," มานพ ถาวรวิเทศกุล แปลเรียบเรียง. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : คาบสมุทรและกลุ่มเกาะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ 23-28 มิถุนายน 2535.
- (81) อีกุตะ ชิกะรุ, "การเกิดเมืองงานบริเวณชายฝั่งทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตกาลจนถึงคริสตศตวรรษที่ 17," ยงยุทธ ชูแว่น เรียบเรียงแปล. อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 14, 2, พ.ศ.2535, หน้า 57.
- (82) Wang Gungwu, "The Nanhai Trade : A Study of the Early History of Chinese Trade in South China Sea," หน้า 10-12.
- (83) ศ.จ.ธี.ฮอลส์. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และโครงการตำราวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528), หน้า 32-34.
- (84) อีดา สาระยา. (ศรี)ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 85.
- (85) Elizabeth Lyons, "Dvaravati, a Consideration of Its Formation Periods," in R.B.Smith and W.Watson. Early South East Asia., (Oxford : Oxford University Press. 1973.), p.356.
- (86) ศ.จ.ธี.ฮอลส์. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1, หน้า 34.
- (87) Wang Gungwu. "The Nanhai Trade : A Study of the Early History of Chinese Trade in South China Sea," หน้า 14.
- (88) Bennet Bronson, "The Late Prehistory and Early History of Central Thailand with Special Reference to Chansen," in R.B.Smith and W. Watson. Early South East Asia, (Oxford : Oxford University Press, 1979), p.322.
- (89) H.H.E.Loofs. "Problems of Continuity Between the Pre-Buddhist and Buddhist Periods in Central Thailand, with Special Reference to U-Thong," in R.B.Smith and W.Watson. Early South East Asia, (Oxford : Oxford University Press, 1979), p.342-9.

- (90) สิบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการศึกษาวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนจรเข้สามพัน อ.อุ้มทอง จ.สุพรรณบุรี. หน้า 80.
- (91) เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.
- (92) คริสเตียน ลองเคส, "เหรียญสมัยโรมันพบที่เมืองอุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี," ภูธร ภูมะชน. แบล. ศิลปากร, 26, 1, มี.ค.2525 หน้า 110-112.
- (93) ศิริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. หน้า 223.
- (94) ดูรายละเอียดการอ่านความหมายของเหรียญวัดสะ ในธิดา สาระยา, "ละโว้รัฐชายฝั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 11," หน้า 187. และศิริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. หน้า 188.
- (95) ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "นครปฐมอยู่ที่ไหน," โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2525), หน้า 43-44.
- (96) ธิดา สาระยา, "การก่อตัวของรัฐโบราณในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานโบราณคดี," หน้า 88-89.
- (97) ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "นครปฐมอยู่ที่ไหน," หน้า 45-9.
- (98) ธิดา สาระยา. "การก่อตัวของรัฐโบราณในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง," หน้า 45.
- (99) ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "นครชัยศรี," ในค้นหาอดีตของเมืองโบราณ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 285-289.
- (100) สิบแสง พรหมบุญ. รายงานการศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนจรเข้สามพัน อ.อุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 249-250.

บทที่ 3

สุพรรณภูมิ : เมืองสำคัญในลุ่มน้ำท่าจีนพุทธศตวรรษที่ 17-19

เมืองสุพรรณภูมิถือกำเนิดขึ้นหลังจากเมืองอู่ทองโบราณถูกทิ้งร้างไปราวพุทธศตวรรษที่ 16 พัฒนาการเมืองสุพรรณเกิดขึ้นภายใต้งานโครงการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างพุทธศาสนาแบบทวารวดี พุทธศาสนamahayan และหินยานแบบเถรวาท ตลอดจนถึงอิทธิพลระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-19 สุพรรณภูมิได้พัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองสำคัญขนาดมหึมาในลุ่มน้ำท่าจีน สร้างอาณาจักรเมืองขึ้นมาเป็นรัฐที่สามารถแข่งขันกับรัฐอื่นๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา จนในที่สุดได้ร่วมกับรัฐละโว้สนับสนุนการสถาปนาอยุธยาขึ้นเป็นศูนย์กลางอาณาจักรแห่งใหม่

การกระจายตัวของชุมชนลือทอวัฒนธรรมทวารวดีลุ่มน้ำสุพรรณบุรี

การขยายตัวของชุมชนยุคปลายทวารวดีตามลุ่มน้ำท่าจีนหรือสุพรรณสายเก่า ได้ขยายขึ้นไปทางเหนือจนถึงลุ่มน้ำชะฆามเก่า ชุมชนเก่าที่สุดมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 อยู่แถวสคูปพุทธศาสนสถานริมแม่น้ำสุพรรณ เดิมบางนางบวช ขุดพบพระพิมพ์ขาวเคลือบ ศิลปกรรมมอญทวารวดีผสมกับศิลปะอมราวดี-คุปตะที่แสดงออกด้วยช่างพื้นเมือง(1)

ตลอดลุ่มน้ำสุพรรณขุดพบแหล่งชุมชนโบราณคูน้ำคันดินหรือเมืองโบราณหลายแห่ง บางแห่งมีอายุสืบเนื่องมาตั้งแต่ครั้งทวารวดี เช่น บ้านคูเมือง(เดิมบางนางบวช) บ้านหนองหิน (ตลิ่งชัน) สระกระโจม (ดอนเจดีย์) บ้านไร่รถ(ดอนเจดีย์) บางแห่งเป็นชุมชนเมืองยุคต่อจากทวารวดีคือสมัยลพบุรีได้แก่ สำนักตะโก(ดอนเจดีย์) หนองสาหร่าย (ดอนเจดีย์) ย่าวกระทุ่มปากน้ำ(เดิมบาง) บ้านโพธิ์ตะวันออก(เดิมบาง) บ้านค่ายเก่า (วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อ่าเภอเมือง) เสาชงทอง (ศรีประจันต์) บ้านดงเนินทางพระ (สามชุก) บ้านคอนทอง(อู่ทอง) บ้านหนองขนาบ (ดอนเจดีย์) บ้านเขาพระ (เดิมบาง) บ้านหนองบัว บ้านคอกกอก (อู่ทอง) และบ้านท่าเสด็จ (เมือง)(2)

เห็นได้ว่านอกจากอู่ทองแล้วพื้นที่ทางเหนือของสุพรรณคือ เดิมบางและสามชุกที่ติดต่อกับเมืองตอนเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นพื้นที่ซึ่งมีการตั้งหลักแหล่งชุมชนถาวร ซึ่งพัฒนาขึ้นเป็นเมืองสำหรับบริเวณเมืองสุพรรณนั้น ไม่พบชุมชนเก่ายุคทวารวดี ชุมชนทั้งหมดอยู่ในลพบุรี-อู่ทอง ลงมาทั้งดิน

ชุมชนเหล่านี้เป็นการขยายตัวและเกิดจากการอพยพของประชากรจากเมืองอุทอง-นครชัยศรี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 17 เมื่ออาณาจักรศรีวิชัยแข่งขันการค้าทางทะเลทางใต้พบทางของเมืองท่าชายฝั่งบนคาบสมุทรวนด้านการค้าต้องลดลง การขยายชุมชนเข้าสู่ตอนบนลุ่มน้ำท่าจีน-เจ้าพระยา จึงเกิดมากขึ้น ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา ช่วงเวลานี้เองที่ชุมชนเมืองย่อยริมลุ่มน้ำท่าจีนมีการรวมตัวกัน ภายใต้อำนาจอาณาจักรธรรมการเมืองแห่งใหม่ที่สุพรรณภูมิ ศูนย์อำนาจรัฐใหม่ที่ขึ้นมาแทนที่เมืองอุทอง

สุพรรณภูมิมีการรวมกลุ่มสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับเมืองสำคัญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันตกย่านนครชัยศรี ราชบุรี และมีความสัมพันธ์กับรัฐทางใต้อย่างตามพรลิงค์ โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจการค้า เพราะตามพรลิงค์เป็นเมืองท่าชายฝั่งด้านอ่าวเบงกอล นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับรัฐตอนเหนือ ละโว้ สุโขทัย รวมถึงรัฐสำคัญทางพุทธศาสนา ทางตะวันตกอย่างพุกามและมอญในลุ่มน้ำสาละวิน การเติบโตของสุพรรณภูมิ จึงเป็นบทบาทของรัฐตอนบน ที่ขยายอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจ จนเป็นรัฐสำคัญร่วมสมัยละโว้และสุโขทัย เป็นรัฐหัวภาครัฐหนึ่งที่รองรับการอพยพเข้ามาของคนไทย ที่เข้ามาจับบทบาทสร้างบ้านแปลงเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างในยุคต่อมา

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เมืองสุพรรณพุทธศตวรรษที่ 15-17

การศึกษาเมืองสุพรรณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 นั้น เป็นเรื่องยาก เพราะหลักฐานที่มีอยู่ไม่กระจ่างชัดนัก แต่ก็มีแนวโน้มข้อมูลประวัติศาสตร์บางอย่างที่มีความสัมพันธ์กับรูปแบบศิลปกรรมจากหลักฐานทางโบราณคดี นั่นคือ

ในพุทธศตวรรษที่ 15 น่าจะมีชุมชนศูนย์กลางเมืองสุพรรณตั้งอยู่แล้ว เมืองนี้มีบทบาทที่สัมพันธ์กับหัวเมืองต่างๆ เช่น หัวเมืองมอญ ตามพรลิงค์ ละโว้ พระนครหลวง ทำให้มีการผลิตเปลี่ยนผู้นำจากชนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะพวกมอญ-เขมร ที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในเมืองนี้ ก่อนหน้าทีคนไทยซึ่งทยอยกันเข้ามาอยู่ในเมืองนี้ เช่นเดียวกับเมืองลพบุรี สุโขทัยและอโยธยา จะสามารถรวมกลุ่มขึ้นมาเป็นผู้นำรุ่นสุดท้ายก่อนกรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักร แห่งแรกของคนไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

มอญฝั่งตะวันตกกับตำนานเมืองสุพรรณพุทธศตวรรษที่ 15 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา เมืองต่าง ๆ านฝั่งตะวันตกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัฐพุทธศาสนาในแถบคาบสมุทรด้วยกันอย่างทุกาม มอญในลุ่มน้ำสาละวินโดยรับอิทธิพลพุทธศาสนาหินยานลังกาวงศ์เข้ามา ก่อนที่จะรับพุทธศาสนาแบบมหายานจากพระนครหลวงหรือเขมรในพุทธศตวรรษที่ 16-17 (3)

ตำนานพงสาวดารเหนือที่เรียบเรียงขึ้นจากตำนานเมืองหลายเมือง แสดงถึงความสัมพันธ์ของผู้นำหัวเมืองมอญ เมาะตะมะ ละโว้ สุพรรณกับเมืองอโยธยาพุทธศตวรรษที่ 15-17 (เมืองอโยธยานี้ มีผู้สันนิษฐานว่าเป็นเมืองหน้าด่านเขตละโว้ ศูนย์อำนาจของเขมรในภาคกลางตอนบนของไทยปัจจุบัน) ความสัมพันธ์ของเมืองเหล่านี้เป็นไปด้านในด้านศาสนาพุทธและการผูกพันของกลุ่มผู้นำด้วยการแต่งงาน

พงสาวดารเหนือบันทึกภาคหนึ่งถึงการมีอยู่ของเมืองสุพรรณเข้าใจว่าเมืองนี้ยังน่าจะมีอยู่ก่อน พ.ศ. 1594 เพราะในปีนั้นเจ้าเมืองอโยธยาเชื้อสายวงศ์ละโว้ ส่งสมณทูตไปสักการะเจดีย์กลางพระนครหงสาวดี ได้แวะผ่านเมืองสุพรรณและเมืองพรหมเมืองอินทร์ก่อน เมืองสุพรรณยังคงอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงปลายยุคทวารวดี พ.ศ. 1733 เมื่อผู้นำจากนครชัยศรีเดินทางขึ้นเหนือไปยังศรีอยุธยา ก็ผ่านเมืองนี้ด้วย ในระยะเวลาใกล้เคียงถัดจากนั้น ผู้นำสงฆ์ท้องถิ่นจากหนองโสนอโยธยาก็ได้เผยแพร่พุทธศาสนา ด้วยการนำพระพุทธรูปมาปลูกตามวัดสำคัญในเมืองภาคกลางที่มีความสัมพันธ์กันเช่น อ่างทอง นครสวรรค์ อโยธยา สุโขทัย พิษณุโลก และสาทรบุรีที่เมืองสุพรรณ วัดพระป่าเลไลยก์เป็นวัดนอกเมืองพันธุมบุรี ที่ได้ชื่อว่าเป็นวัดที่มีการปลูกต้นโพธิ์ลังกา(4)

ข้อมูลเท่าที่มีอยู่เอ่ยถึงเมืองสุพรรณด้วยชื่อ "พันธุมบุรี" ที่แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีอายุต่อเนื่องกันมาจากกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 16 -17 มีปรากฏการณ์สำคัญเกิดขึ้นในหัวเมืองมอญฝั่งตะวันตก เมืองหงสาวดีราชธานีรัฐมอญถูกกองทัพพระเจ้าอโนรุท กษัตริย์พม่าจากทุกทางทาสงครามจนได้รับชัยชนะ ชาวมอญที่ไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจการปกครองพม่า อพยพครัวเรือนหนีเข้ามาตั้งชุมชนในหัวเมืองภาคตะวันตกลุ่มน้ำเจ้าพระยา(5) เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ครั้งนี้สอดคล้องกับเรื่องราวในพงสาวดารเหนือ ระบุถึงชื่อพระเจ้ากาแต ผู้นำมอญจากเมาะตะมะหงสาวดี เข้ามาเป็นเจ้าเมืองอโยธยา พ.ศ. 1776 ต่อมาได้ให้โอรส "มอญน้อย" พร้อมขุนนางจางวนหนึ่ง ออกมาฟื้นฟูและขยายชุมชนที่เมืองสุพรรณ ด้วยการมาบูรณะวัดป่าเลไลยก์ในวัดลานมะขวิด กับสร้างวัดสนามไชย(6) ซึ่งเป็นวัดขนาดใหญ่แห่งหนึ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสุพรรณ เหตุการณ์ที่ระบุไว้ในตำนาน แสดงว่ามีการขยายเมืองและสร้างเมืองสุพรรณให้เป็นเครือข่ายสัมพันธ์แบบเครือญาติกับเมืองอโยธยาซึ่งเป็นเมืองแม่และขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับละโว้ ซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางของอโยธยา

ผู้นำรุ่นใหม่ของสุพรรณจากเชื้อสายราชวงศ์มอญใช้พุทธศาสนาเป็นกลไกสำคัญทางสังคม การเมืองในการขยายชุมชน เป็นการแสดงออกถึงบุญบารมีตามคติพุทธศาสนาชุมชน ของผู้นำกลุ่มใหม่ ด้วยการที่ "มอญไฉย" ได้ให้ขุนนางที่ติดตามไปบูรณะและสร้างวัด บวชในพุทธศาสนา จำนวนถึง 2,000 คน พร้อมทั้งยกที่นาถวายให้วัดและพระสงฆ์ทั้งนี้ น่าจะรวมถึงแรงงาน ข้าพระ โยมสงฆ์ แสดงถึงการสร้างชุมชนใหม่ที่มีพุทธศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง การอพยพของประชากร ที่เข้ามาอยู่โดยรอบศาสนสถานขนาดใหญ่ทั้งสองแห่ง จึงน่าจะมีจำนวนมากพอที่จะทำให้เกิดการ สถาปนาอำนาจของผู้นำเชื้อสายมอญ-เขมร ขึ้นในเมืองนี้ได้ สอดคล้องกับรูปแบบศิลปกรรมที่พบจาก ชุมชนศาสนสถานและอีกหลายแห่งในเมืองสุพรรณ มีลักษณะเป็นศิลปะอู่อทอง ที่พัฒนาจากศิลปะลพบุรี ผสมผสานกับแบบทวารวดีพื้นเมือง ที่น่าจะเป็นผลผลิตของชุมชนกลุ่มนี้

อิทธิพล เขมรในหัวเมืองภาคตะวันตกกับชุมชนสมัยลพบุรีในเมืองสุพรรณ : การศึกษาใน
ทางพระและเงินสี่หู ปัจจัยทางประวัติศาสตร์สำคัญที่มีผลต่อพัฒนาการเมืองสุพรรณ คือ ประวัติศาสตร์ การขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐเขมรพระนครหลวงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 รัชกาลพระเจ้า สุริยวรมันที่ 1 เขมรเริ่มต้นควบคุมบรรดาเมืองที่เคยอยู่ใต้อิทธิพลเขมรทางภาคตะวันตก รวมถึงตาม พรลิงค์ที่เติบโตขึ้นหลังจากศรีวิชัยหมดอำนาจทางการเมืองค้า โดยเริ่มจากการเข้าไปครอบครองละโว้ แต่อาณาจักรเขมรที่มีเหนือดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยา ขึ้นอยู่กับการเมืองสุพรรณแต่ละคน ดังนั้น หลังสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เกิดการแข่งขันอำนาจกันภายในราชวงศ์ที่พระนครหลวง การ ปกครองเขมรต่อหัวเมืองต่างๆ คลายความเข้มงวดลง สภาพนี้อาจสร้างความพอใจให้กับผู้นำ หัวเมืองเหล่านี้ ซึ่งอาจเป็นเชื้อสายราชวงศ์เขมรหรือผู้นำท้องถิ่นเอง ความเสื่อมของราชวงศ์เขมร อาจทำให้หัวเมืองเหล่านี้ต้องการแยกตัวเป็นอิสระ ด้วยการดำเนินนโยบายการค้าและการทูต ด้วยตนเอง เห็นได้จากตามพรลิงค์ส่งทูตไปจีนเมืองพ.ศ. 1613⁽⁷⁾

จนกระทั่งรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 พ.ศ.1656 พบหลักฐานความพยายามของ กษัตริย์เขมรองค์นี้ ในการสถาปนาจักรวรรดิเขมรยุค 2 ขึ้น ด้วยการขยายอำนาจเข้าครอบครอง ดินแดนที่เคยอยู่ใต้อิทธิพลเขมรมาก่อน ได้แก่ภาคเหนือคาบสมุทรมลายู ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ และละโว้ แม้กระนั้นก็ตามละโว้ก็ยังพยายามดำเนินนโยบายอิสระด้วยการส่งทูตไปจีนเป็นครั้งแรก ในพ.ศ.1658 สภาพเช่นนี้คงผลักดันให้ผู้นำเขมรดำเนินการปราบปรามหัวเมืองขึ้นต่างๆ อย่าง รวดเร็ว หลังการสวรรคตของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 พ.ศ.1688 ก็เกิดกบฏภายในราชวงศ์ เขมรอีก ติดตามด้วยจามปายกองทัพเข้าโจมตีนครหลวงปี 1720 ทำให้เขมรอ่อนแอลงอีก ใน

ช่วงนี้อาจเป็นได้ว่าเขมรน่าจะมีศูนย์อำนาจ 2 ศูนย์ คือที่นครหลวง และละโว้เพราะมีการส่งทูตไปจีนชื่อว่าหลอซุแทนที่เงินลา ทาให้เห็นว่าพุทธศตวรรษที่ 17 เมืองต่างๆ ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาต่างมีอิสระและดำเนินการค้ากับจีนด้วยตัวเอง เงินลู่ก็เป็นหนึ่งในนี้

ช่วงระหว่างพ.ศ.1720-1724 คาดว่าเป็นช่วงต้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เขมรกลับเข้ามามีอำนาจในหัวเมืองภาคตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่ง ได้ส่งพระโอรสไปปกครองละโว้ในฐานะอุปราชเมืองนี้ หลักฐานสำคัญที่มักถูกอ้างอิงเสมอคือ จารึกนครหลวง พ.ศ. 1724 กล่าวถึงการส่งบรรณาการของผู้ปกครองเมืองลุ่มน้ำเจ้าพระยาต่อกษัตริย์เขมร พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เองก็ได้แผ่บารมีผ่านด้วยการเผยแพร่พุทธศาสนา แสดงอำนาจเหนือเมืองต่างๆ ส่งพระพุทธรูปรมย์มหานาค และรูปปั้นเหมือนพระองค์ไปประดิษฐานยังดินแดนเหล่านั้น เช่น เพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรีและสุพรรณ(8)

อิทธิพลเขมรเหนือดินแดนดังกล่าว มองเห็นได้จากศาสนสถานและรูปแบบศิลปกรรม ที่ได้รับอิทธิพลทั้งศาสนาพุทธมหายานซึ่งเฟื่องฟูอยู่ในนครหลวง โดยเฉพาะในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อิทธิพลทางศิลปกรรมแบบเขมรปรากฏอยู่ในงานฝีมือช่างท้องถิ่นอย่างเด่นชัดหลายแห่งผสมผสานกับศิลปทวารวดีในยุคก่อนหน้านี้ เกิดเป็นศิลปแบบลพบุรี

สำหรับเมืองสุพรรณชุมชนศาสนสถานที่มีรูปแบบศิลปกรรมลพบุรี ริมแม่น้ำท่าจีนมีหลายแห่งที่สำคัญคือเมืองไทรทอง (ดอนเจดีย์) เนินทางพระ (สามชุก) หรือแม้แต่ตัวเมืองสุพรรณ เขตตำบลไทรทองฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสุพรรณ พินทารแดงฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ เมืองโบราณเหล่านี้พบโบราณวัตถุพระพุทธรูปศิลปลพบุรี ทั้งดินทรายและสำริดจำนวนมาก ตามวัดต่างๆ ได้แก่วัดปุ๊บัว วัดสาคะขิว บ้านหัวเกาะ วัดเหล่านี้ตั้งเรียงรายริมฝั่งแม่น้ำสองฟาก เช่นเดียวกับที่พบพระพุทธรูปสมัยลพบุรีลักษณะคล้ายกัน บริเวณวัดสนามชัย ชุมชนตอนบนเหล่านี้น่าจะมีอายุร่วมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (9) แต่สำหรับกรณีเมืองไทรทอง เนื่องจากไม่พบรายงานการขุดค้นทางโบราณคดี จึงไม่สามารถหาข้อสรุปได้

ส่วนแหล่งชุมชนโบราณสถานเนินทางพระ ตั้งอยู่ตำบลบ้านสระ สามชุกระหว่างที่ราบลุ่มลำนี้าท่าคอยทางตะวันตกกับลำนี้าสุพรรณทางตะวันออก ใกล้กับศาสนสถานมีทางน้ำไหลจากตะวันตกไปยังตะวันออกใกล้ลำนี้าสุพรรณหลักฐานโบราณคดีที่หลงเหลืออยู่ เป็นศาสนสถานที่มีเพียงเนินดินสี่เหลี่ยมกว้าง x ยาว 50 เมตร มีผู้สันนิษฐานว่าเป็นลักษณะปราสาทในพุทธศาสนสถานแบบมหายาน ที่มีอิทธิพลในนครหลวงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1768) แต่ศาสนสถานไม่ได้อยู่ใกล้ชุมชนคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบปราสาทเมืองสิงห์โบราณวัตถุที่เหลืออยู่ มีผู้แบ่ง

กลุ่มไว้เป็น 2 กลุ่ม พวกขุนบันประดับศาสนสถาน ได้แก่พระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้วรูป พระวิษณุศรีวิกรม พระพิศมเดศกับนางอัปสร ครุฑยุคช้าง ซึ่งเป็นแบบพื้นเมืองผสมผสานกับศิลป ทวารวดีที่มีอยู่ในท้องถิ่นและศิลปขอมแบบบายนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่ง เป็นโบราณวัตถุแบบดินทรายที่เป็นของฝีมือชั้นสูง เป็นศิลปะบายนโดยตรงที่อาจมาจากนครหลวงหรือ ฌัมปิลพูรี งานเหล่านี้ได้แก่พระพุทธรูปนาคปรก กับพระโพธิสัตว์โลเกศวร เคียรทวารบาลและรูป บุคคล นอกจากนั้นได้แก่พระพิมพ์สำริด พระพุทธรูปยืนทรงเครื่องปางประทานอภัย (10)

ข้อสรุปจากหลักฐานทั้งหมด ในการวิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม เป็นการผสมผสาน ความเชื่อแบบฮินดู-พุทธมหายานที่มีรูปเคารพสองแบบปนกัน ลักษณะผสมกันเช่นนี้เป็นตนเองเดียวกับ ที่ปราสาทหินพิมาย ที่เป็นพุทธศาสนสถานในลัทธิวิชรยานที่รวมเทพฮินดูไว้ด้วย รูปแบบศาสนสถาน และประติมากรรมทำให้มีการสันนิษฐานว่าเป็นเมืองสุวรรณภูมิระตามจารึกปราสาทพระขรรค์ของ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (11) แต่ก็มีความเห็นแย้งด้วยเช่นกันว่าปราสาทนี้อาจเป็นของกษัตริย์สุพรรณภูมิ เอง ที่ทรงนับถือพุทธศาสนามหายานแบบกัมพูชา การเลียนแบบศิลปกรรมเขมร รัฐ ที่ยังหาพบทาง วัฒนธรรมในภูมิภาค เท่ากับเป็นการประกาศความยิ่งใหญ่ของบ้านเมืองตนเองด้วย (12)

การเสนอข้อมูลโบราณคดีชุมชนศาสนสถานในทางพระนี้ เป็นเพียงต้องการชี้ให้เห็น ถึงการรับอิทธิพลทางศิลปและความเชื่อของผู้คนในเมืองนี้ที่ยังไม่มีข้อสรุปชัดเจนว่า เป็นผู้นำที่มี เชื้อสายเขมรหรือผู้นำท้องถิ่นโดยตรง แต่การยอมรับวัฒนธรรมเขมร อาจหมายถึงความสัมพันธ์ ใกล้เคียงระหว่างผู้นำสุพรรณกับผู้นำเขมรที่นครหลวงโดยตรง หรือผ่านผู้นำเชื้อสายราชวงศ์เขมร ที่ละโว้ เมืองลูกหลวงของกัมพูชา หรือแม้แต่อาจต้องยอมรับว่าผู้นำเขมรที่นครหลวงบางยุคสมัย อาจเคยแผ่อิทธิพลมายังบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกในฐานะหัวเมืองประเทศราช ซึ่งรวมถึงสุพรรณด้วย เพียงแต่การสถาปนาอาณาจักรเมืองนั้นคงไม่เข้มงวดนัก ผู้นำท้องถิ่นคงมี อิสระในการปกครองตนเอง ยกเว้นการค้าในการค้าทางทะเลบางยุคสมัยอาจถูกควบคุมจาก กษัตริย์เขมรที่ทรงอำนาจ

เงินลี้ปู เป็นเรื่องราวของเมืองแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่ปรากฏตามเอกสารจีน ทำให้เราคิดว่าอาจเป็นเมืองสุพรรณสมัยอยู่ภายใต้อิทธิพลเขมรพุทธศตวรรษที่ 16-19 ใน ระหว่างนั้น การเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางอำนาจทางการค้าในแถบทะเลใต้ เนื่องจากอาณาจักรศรีวิชัย อ่อนแอลง จนไม่สามารถควบคุมความปลอดภัยบนเส้นทางการค้าในแถบนี้ได้ พร้อมกับที่จีนเองก็ มีนโยบายสร้างความสัมพันธ์การค้าโดยตรงกับผู้นำรัฐในแถบทะเลใต้โดยตรง ไม่ผ่านพ่อค้าคน กลางจากอาณาจักรศรีวิชัยอีก ด้วยการส่งพ่อค้าจีนออกมาทำการค้า พร้อมกับยอมรับการติดต่อค้า

ขายในระบอบรัฐบรรณาการกับผู้นำรัฐท้องถิ่นตามหัวเมืองคาบสมุทรมและหมู่เกาะ แม้ว่าเขมรพยายามแผ่อิทธิพล เพื่อควบคุมเมืองในคาบสมุทรระหว่างลุ่มน้ำโขงและเจ้าพระยา แต่ก็ดูเหมือนว่าความสำเร็จนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถของกษัตริย์แต่ละพระองค์ การขยายอำนาจการเมืองเขมรในแถบนี้จึงไม่ต่อเนื่อง ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าวจึงพบว่าเอกสารจีนกล่าวถึงรัฐเล็กรัฐน้อยในคาบสมุทรรวมถึงในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาต่างมีอิสระในการส่งเรือสินค้าไปจีน

เงินลี้ทู่ก็เป็นอีกเมืองหนึ่งที่เอกสารจีนระบุว่ามีการติดต่อการค้ากับจีนโดยเริ่มตั้งแต่พ.ศ. 1708 พ่อค้าเอกชนจากเงินลี้ทู่เดินทางเข้าไปค้าขายยังจีน การค้านี้พัฒนาเป็นการค้าระดับรัฐระหว่างพ.ศ. 1743-1748 ถึงจำนวน 3 ครั้ง ก่อนหยุดหายไปโดยสิ้นเชิง ระหว่างที่มีการติดต่อค้าขาย พ่อค้าและทูตจีนได้เดินทางเข้ามาที่เมืองนี้ บันทึกสภาพความเป็นอยู่ของชาวเมืองอย่างสังเขป(13)

เอกสารจีนระบุว่าเงินลี้ทู่เป็นแคว้นเทียบเท่ากับละโว้ ดันหลิวเหมย(นครศรีธรรมราช) ปอชื่อหลาน (มีผู้สันนิษฐานว่าเสียงตรงกับปราจีนบุรี) ชานส่ง หมากหลัว เทวิน ลู่หยาง ทุนหลีซู ผูกาน(พุกาม) วาหลี ซีเติง ตู้ห่วย และสินฟ่าน(14) แคว้นเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นเขมรดังนั้นเมืองนี้จึงน่าจะได้รับอิทธิพลเขมรมากมายไม่น้อย

จุดที่ตั้งเมืองระบุว่า เป็นรัฐใกล้ชายฝั่งทะเลอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของกัมพูชา มีอาณาเขตทางตะวันตกเฉียงใต้ติดต่อกับนครศรีธรรมราชและทางตะวันออกเฉียงใต้ติดต่อกับปอชื่อหลานหรือปราจีนบุรี ซึ่งเป็นอีกเมืองหนึ่งที่ติดต่อการค้ากับจีนมานาน เมืองหลวงของเงินลี้ทู่ คือหมอลัวปา ตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน เป็นเมืองตั้งริมแม่น้ำสามารถใช้เส้นทางแม่น้ำออกมามีติดต่อกับเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่อ่าวไทย โดยใช้เวลาเดินทางถึง 10 วัน(15)มีผู้สันนิษฐานที่ตั้งเมืองนี้อาจอยู่ที่สุพรรณ เพชรบุรี ราชบุรี หรือแม้แต่ นครสวรรค์(16) อย่างไรก็ตาม นักวิชาการน่าจะเชื่อมากที่สุด น่าจะเป็นของ โอ.ดับบลิว วอลเตอร์ส(17) เห็นว่าที่ตั้งแน่นอนของเงินลี้ทู่คงอยู่ทางภาคตะวันตกลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นดินแดนที่สืบทอดวัฒนธรรมทวารวดียุคก่อน และต้องตั้งอยู่ในพื้นที่สำคัญต่อเส้นการค้าระหว่างมหาสมุทรอินเดียกับทะเลใต้ โดยเฉพาะระหว่างลังกากับกัมพูชาผ่านทางตอนใต้ของพม่า เป็นเมืองที่สืบทอดศิลปประเพณีพุทธศาสนามาจากวัฒนธรรมทวารวดี ผสมผสานกับวัฒนธรรมเขมร เมืองที่เข้าช่วยนี้ที่สุด คือ สุพรรณบุรี ที่ต่อมาพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางสำคัญของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงต้นและกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งเมืองอื่นตามที่มีการสันนิษฐานไว้ ไม่ว่าจะเป็นนครสวรรค์หรือราชบุรี ก็ไม่สามารถพัฒนาความสามารถทางการเมืองได้เทียบเท่าสุพรรณภูมิ

วอลเตอร์ส ยังวิเคราะห์ให้เห็นว่า ความพยายามของกษัตริย์เงินสีฐานความมีอำนาจอิสระ ติดต่อการด้ากับเงินด้วยตนเอง ยังสะท้อนแนวโน้มการแข่งขันอำนาจระหว่างรัฐเล็ก รัฐน้อย ในช่วงเวลาที่เกิดช่องว่างของอำนาจรัฐในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือการถดถอยของเขมรนครหลวง อุดมคติและประเพณีที่ครั้งหนึ่งบ้านเมืองแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาเคยมีบริบทของอำนาจการเมืองและวัฒนธรรมที่สืบทอดจากทวารวดีมาแล้ว ดังนั้นจึงกลายเป็นอุดมคติที่สืบทอดกันลงมาจนถึงสมัยอยุธยาที่ผู้นำรัฐต่างฝืนอำนาจครอบคลุมบริบทวัฒนธรรมทวารวดีในอดีต (18)

อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมแบบเขมรก็ยังคงปรากฏอยู่ในวัฒนธรรมเมืองเงินสีฐาน อย่างน้อยงานเรื่องชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองสองคนต่างยุคสมัย พ.ศ. 1708 เอกสารจีนระบุชื่อผู้ครองแคว้นเงินสีฐานว่า เป็น "หมอลัวปากานสูติงเอน ชื่อหลี่ฝิงฮุย" ควอริช เวลส์ถอดเสียงว่า กรมตั้งอัครฝิงฮุยแห่งหมอลัวปากา ส่วนผู้นำในพ.ศ. 1743 คือ "มาซีถัวหลัวปาหลัวฮัว" หรือ ศรีวิชรวารมัน แสดงให้เห็นว่าผู้นำทั้งสองอาจมีเชื้อสายราชวงศ์เขมรโดยตรง หรือเป็นผู้นำท้องถิ่นที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร (19)

การเข้ามาของคนไทยในลุ่มน้ำสุพรรณ ถิ่นฐานเดิมของคนไทยหรือคนไต หรือ "เซียม เสียม สยาม" เป็นชื่อที่ชนชาติอื่นเรียกพวกเขา นั้น อยู่ที่บริเวณแถบพุกามได้จามปาและทางเหนือตั้งแต่ยูนาน พุกามเหนือ เวียดนามเหนือ ลงมาจนถึงแนวลุ่มน้ำโขง พื้นที่แถบนี้ ภาษามอญโบราณเรียกว่า "สามู สาม" และ เสม-เส" จารึกถ่าและเขมรโบราณ เรียกคล้ายกันว่า "สุยา" ส่วนภาษาจามโบราณเรียกว่า "สยาม" (20)

ร่องรอยการปรากฏตัวของชาวไทยในดินแดนตอนใต้เพื่อทำเกลือทะเลมากขึ้นเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 ตั้งแต่สมัยทวารวดี พบข้อความจากจารึกในรัฐจามปาและเจเนและสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 พ.ศ. 1132 ระบุว่า มีพวกคนไต เป็นทาสและข้าพระอยู่ตามศาสนสถานในสองรัฐนั้น คนไตเหล่านี้ถูกขายน่านเจ้าที่โครงการขยายอำนาจทางออกทะเล จับตัวมาขายเป็นทาสยังดินแดนตอนใต้ (21) นอกจากนี้ยังพบจารึกที่นิมายพุทธศตวรรษที่ 15 มีการใช้ปีนักษัตร อันเป็นวิธีการนับศักราชตามประเพณีของคนไทย และมีหลักฐานการติดต่อกันระหว่างนิมายกับลพบุรีพุทธศตวรรษที่ 16 แสดงถึงการเคลื่อนตัวของกลุ่มคนพูดภาษาไทยจากลุ่มน้ำโขง เข้ามายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (22)

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 นั้น อาณาจักรน่านเจ้าเกิดกระแสการอพยพของคนไทย จากเมืองแถนหรือเตียนเบียนฟูเข้ามาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยแยกเข้ามาเป็นพวกลานช้าง กลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาตามลำน้ำปิงยมและเจ้าพระยา โดยเข้ามาเป็นผู้อาศัยในอาณาจักร มอญหรือกูยชัยและทวารวดี ตั้งแต่ละโว้ลงมาจนถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก(25) เช่น เมืองนครปฐม สุพรรณภูมิ ราชบุรีและกาญจนบุรี การหลั่งไหลเข้ามาของคนไทยในดินแดนแถบนี้ อาศัยเวลานานกว่าจะคลุกคลีผสมผสานทางวัฒนธรรม จากฐานะเดิมที่อาจเป็นเพียงข้าทาส โพร่ส่วย แรงงาน ทหารรับจ้างอยู่บ้านเมืองแถบนี้ ก่อนสามารถสะสมกำลังและอาศัยการผสมผสานทางวัฒนธรรม ยกฐานะรวมกลุ่มขึ้นเป็นผู้ปกครองได้

ปัจจัยที่ถือเป็นความสามารถประการหนึ่ง ของกลุ่มคนไทย คือความสามารถในการผลิตที่มาจากความรู้ความชำนาญในการปลูกข้าว พืชการเกษตรที่แต่เดิมชาวพื้นเมืองทานลุ่มแบบ ไร่ไร่ไถนา ประเภทใช้คน 3 คน คือคนหนึ่งจูง คนหนึ่งใส่ค้อนวัวและคนที่ 3 ควบคุมการไถ คนไทยที่เข้ามาได้ปรับปรุงทำให้ใช้ควายไถนาแทนการใช้วัว ใช้แรงงานคนเพียง 2 คน ซึ่งรวดเร็ว กว่าและประหยัดแรงงานมีความเหมาะสมกับลักษณะนาลุ่มน้ำในแถบนี้(24) ที่สำคัญประสบการณ์ ของคนไทยในถิ่นฐานเดิม ได้ผ่านการจัดตั้งชุมชนที่เป็นสังคมเมืองเกษตรกรรมเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ มาแล้วรวมถึงรูปแบบการปกครองระบบเจ้าหญิง ที่รวมกลุ่มนายบ้านรวมประมุขหลายตระกูลภายใต้ ชุมชนเมืองที่สัมพันธ์กันในระบบเครือญาติ(25) ดังนั้นคนไทยจึงสามารถสร้างพัฒนาการผลิตและการ รวมกลุ่มสังคมตามประสบการณ์ชุมชนเมือง จนทำให้สร้างอาณาจักรเมืองเหนือชนชาติอื่นๆ ในลุ่ม น้ำเจ้าพระยา ที่สำคัญกลุ่มคนไทยยังติดต่อสัมพันธ์กันในกลุ่มชนชาติเดียวกัน ที่ตั้งถิ่นฐานยังเมือง อื่นในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้สามารถ รวมตัวกันทางการเมืองในสมัยหลังได้

ดังนั้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 จึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองสุพรรณน่านที่จะมีกลุ่มชน ต่างวัฒนธรรม 2 กลุ่ม คือกลุ่มวัฒนธรรมมอญกับกลุ่มวัฒนธรรมเขมร ระยะแรกอาจแยกกันตั้งชุมชน แต่พัฒนาการต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 17 น่าจะมีการผสมผสานแลกเปลี่ยนกลมกลืนทางวัฒนธรรม ร่วมกันเป็นวัฒนธรรมมอญ-เขมร โดยมีศูนย์กลางของเมืองที่ตัวเมืองสุพรรณสองฟากฝั่งแม่น้ำ ในปัจจุบัน ระยะเวลาที่เองที่กลุ่มชนพูดภาษาไทยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองสุพรรณมากขึ้น โดยอยู่ร่วมกับพวกที่เข้ามาก่อน คนไทยได้ปรับตัวรับวัฒนธรรมท้องถิ่นมอญ-เขมร ผสมผสาน วัฒนธรรมไทยค่อยๆ สร้างอิทธิพลเหนือคนพื้นเมืองได้ในที่สุด

เมืองสุพรรณภูมิในสมัยพัฒนาการสหพันธรัฐก่อนราชอาณาจักรอยุธยา หลังพุทธศตวรรษที่ 17 เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของเมืองต่างๆ และความสัมพันธ์ของเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง อย่างลพบุรี อโยธยา ชัยนาท สิงห์บุรี ราชบุรี สุพรรณบุรีและเพชรบุรี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 นั้น ยังคลุมเครือไม่ชัดเจนนัก นอกจากหลักฐานโบราณคดีร่วมสมัยที่เป็นรูปแบบศิลปกรรมแบบลพบุรี ซึ่งเป็นลักษณะศิลปะผสมระหว่างทวารวดีพื้นเมืองกับศิลปะขอมพื้นเมือง และศิลปะอู๋ทอง ซึ่งผสมระหว่างศิลปะทวารวดีกับปาละ ศิลปะทั้งสองแบบมีมาก่อนศิลปะสุโขทัย ส่วนเรื่องราวทางประวัติศาสตร์เท่าที่พอหาได้ เป็นตำนานจากชินกาลมาลีปกรณ์และพงศาวดารเหนือ อันเป็นเรื่องราวในพุทธศตวรรษที่ 15-18 ยุครุ่งเรืองของศิลปะอู๋ทอง

แต่ก็มีเนื้อหากจากเอกสารจีน ที่อาจทำให้ภาพประวัติศาสตร์ยุคนี้กระจ่างชัดขึ้นว่า หลังจากที่ยอมเข้ามามีอิทธิพลในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ครอบคลุมถึงภาคตะวันตก ในระยะใกล้เคียงที่มีการหลั่งไหลของคนไทยเข้ามาในลุ่มน้ำเจ้าพระยาการเพิ่มขึ้นของประชากรในพุทธศตวรรษที่ 18 นี้เอง มีผลต่อพัฒนาการเมืองแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา เกิดรัฐเล็กรัฐน้อยที่เป็นอิสระต่อกัน แต่มีความสัมพันธ์แบบญาติวงศ์ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น เพชรบุรี ไทรบุรี อโยธยา ศรีรามเทพนคร ละโว้ จันทบุรี กลุ่มเมืองเหล่านี้เป็นรัฐที่ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาอำนาจจนในที่สุดเหลือเพียง 3 รัฐ เท่านั้นที่มีอำนาจเหนือรัฐอื่น คือ ละโว้ อโยธยา และสุพรรณภูมิ(26) และต่างก็ดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐสุโขทัยทางเหนือด้วย โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง พ.ศ. 1796 ได้มีเอกสารจีนระบุชื่อรัฐ "เสียน" ในแถบนี้ ด้วยความหมายกว้างขวางถึงเมืองหลายเมือง เช่น สุโขทัย สุพรรณภูมิ และละโว้(หลอหู)(27) จารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ถึงแม้เป็นการเล่าย้อนอดีตยุครุ่งเรืองของสุโขทัยครั้งพ่อขุนรามคำแหงที่ทรงขยายอาณาเขตลงมาถึงทางใต้ ครอบคลุมเมืองคชสี พระบาง แพรกศรีราชา(สรรคบุรี) สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช(28) แต่มีนักวิชาการตีความว่าอำนาจการเมืองของสุโขทัยยังทั่วเมืองเหล่านี้ เป็นเพียงการแสดงออกทางบารมีของผู้ปกครองพ่อขุนรามคำแหง มากกว่ามีอำนาจรัฐเหนือเมืองเหล่านี้ ความสัมพันธ์ต่อเมืองต่างๆ นั้นก็เป็นการยอมรับทางไมตรีมากกว่า เนื่องจากทั่วเมืองทางใต้สุโขทัยทั้งหมดมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจการค้าทางทะเลของสุโขทัยในฐานะที่เป็นเส้นทางผ่านออกสู่ทะเล อำนาจรัฐสุโขทัยที่แท้จริงจำกัดอยู่เพียงแผ่นดินสุวรรณคีเท่านั้น(29) ดังนั้น สุพรรณภูมิในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงน่าที่เป็นรัฐอิสระรัฐหนึ่ง ที่มีศักยภาพในการพัฒนาความเข้มแข็งทางการเมืองมากขึ้น หลังรัฐสมัยพ่อขุนรามคำแหง

ช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 18 จึงน่าจะเป็นช่วงที่คนไทยเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่สุพรรณภูมิ จนอาจเป็นประชากรส่วนมากของที่นี่ จนสามารถขึ้นมาเป็นผู้ควบคุมชนที่มีประชากรหลากหลายได้

หลักฐานโบราณคดีที่อาจตีความได้เช่นนั้น คือ มีการพบภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งจากเตาบ้านบางขุนริมนแม่น้ำสุพรรณ เป็นไหใช้บรรจุกระดูกผู้ตาย ใช้ในพิธีกรรมความตายของกลุ่มคนไทยที่ยังอยู่ในวัฒนธรรมดั้งเดิมก่อนการนับถือพุทธศาสนาหรือศาสนาฮินดู ซึ่งต่อมากลุ่มคนไทยจึงหันมานับถือศาสนาพุทธที่แพร่หลายในแถบนี้(30)

ผู้คนในสุพรรณภูมิได้มีการติดต่อกับเมืองสำคัญทั้งในภาคตะวันตก ภาคใต้ ภาคกลางและภาคเหนือในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

การติดต่อกับกลุ่มหัวเมืองมอญและกลุ่มเมืองท่าอ่าวเบงกอล ทางตะวันตก เป็นการใช้เส้นทางบกด่านเจดีย์สามองค์และลำน้ำแควน้อย ผ่านเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี เข้าไปยังเกาะตะมาหงสาวดี เป็นการติดต่อสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาและค้าขาย ตำนานจากพงศาวดารเหนือ เล่าเรื่องราวการอพยพประชากร การติดต่อทางพุทธศาสนาของชนชั้นนาที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญ รวมถึงค้าขาย ความสัมพันธ์ติดต่อกันนี้ ยังคงสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 20 (31)

เส้นทางจากเมืองราชบุรีนี้ สามารถเชื่อมโยงระหว่างเมืองสุพรรณภูมิไปยังหัวเมืองภาคใต้เพชรบุรีลงไปถึงนครศรีธรรมราช โดยใช้แม่น้ำสุพรรณ-แม่กลองและแม่น้ำเพชรบุรี จากการที่เมืองราชบุรีและเพชรบุรีเป็นเมืองลุ่มแม่น้ำออกทะเลได้สะดวก ทั้งสองเมืองจึงมีฐานะเป็นเมืองท่าให้กับกลุ่มเมืองสุพรรณภูมิ-แพทศรียา(32) สำหรับกรณีนครศรีธรรมราชนั้น นอกจากเป็นเมืองสำคัญและเป็นศูนย์กลางเชื่อมต่อยังหัวเมืองปากน้ำได้อย่างชุมพร สงขลา เมืองเหล่านี้มีอายุและพัฒนาการร่วมสมัยกับสุพรรณภูมิมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 ภายใต้อาณาจักรสุพรรณภูมิแบบลพบุรี โดยมีการยอมรับนับถือแบบเทหayanร่วมกันในระยะแรกจนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ 18 จึงเป็นการแพร่กระจายของพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์(33)

หลักฐานการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองภาคตะวันตกกับสุพรรณภูมิ เห็นได้จากการแพร่กระจายของเครื่องปั้นดินเผาเตาบ้านบางขุน พุทธศตวรรษที่ 18-20 ที่พบกระจายในแถบสระบุรี (ท่าเรือ) ลพบุรี อุทยานและพมมากที่สุดคือราชบุรี แสดงถึงการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันระหว่างเมืองต่างๆ รวมทั้งความสัมพันธ์กับผู้นำเมืองเหล่านั้นด้วย(34) ตำนานเรื่องท้าวอุทองที่มีร่วมกันของเมืองเหล่านี้ น่าจะบ่งบอกความสัมพันธ์ทางความเชื่อถือผู้นำในวีรคดีร่วมกัน เพชรบุรีสร้างตำนานเมืองท้าวอุทองเจ้าเมืองเพชรบุรีว่า ได้ทาสความกับพญาศรีธรรมโศกราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช จนต้องยุติศึกทาสัตย์สาบานไม่รุกรานเขตแดนกัน ที่ตำบลบางสะพาน ประจวบคีรีขันธ์ สงครามตามตำนานนี้(35) ศรีศักร วัลลิโภดม ตีความว่าเป็นเพราะการแย่งชิงอำนาจของผู้นำทั้งสองในการควบคุมเส้นทางคาบสมุทร เนื่องจากบางสะพานสามารถข้าม

มายัง มะริด ตะนาวศรี เมืองท่าอันดามัน ที่สำคัญเมืองนครศรีธรรมราชได้ชื่อว่าเป็นเมืองสถาปนาการค้าหรือเมืองท่า จุดแวะพักเรือสินค้าขนถ่ายสินค้าจากอ่าวเบงกอลมายังอ่าวไทย(36) ตำนานท้าวอุทองจึงปรากฏขึ้นในหัวเมืองต่างๆ ที่ถือว่าเป็นเครือชายเดียวกัน เช่น ตำนานท้าวอุทองที่เมืองอุทองโบราณ สุพรรณ วัตท้าวอุทองทั้งที่สุพรรณ ลพบุรีและปราจีน โดยโยงกับเรื่องพระเจ้าอุทองจึงอาจมีความหมายที่ผูกพันสู่กลุ่มประชากรที่พูดภาษาไทยร่วมกันก็เป็นได้(37)

อย่างไรก็ตามจากการที่พุทธศตวรรษที่ 18 ฐานะของเพชรบุรี นครศรีธรรมราชเป็นเมืองท่าออกสู่ทะเล ของสุพรรณภูมิ ดังนั้นทั้งสามเมืองน่าจะต้องรักษาความสัมพันธ์อันดีต่อกัน เพื่อคุ้มครองเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างสุพรรณภูมิซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางภายในกับเส้นทางออกสู่ทะเลทั้งเส้นทางมะริด-ตะนาวศรีและเพชรบุรี นครศรีธรรมราช เส้นทางนี้มีบทบาทสำคัญเพิ่มขึ้นในสมัยที่ราชอาณาจักรอยุธยาสถาปนาขึ้นอย่างมั่นคงในพุทธศตวรรษที่ 21 และ 22

ละโว้หรือลพบุรีก็เป็นหัวเมืองสำคัญของสุพรรณภูมิติดต่อสัมพันธ์ด้วย เมืองนี้ตั้งอยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำลพบุรี สามารถติดต่อกับหัวเมืองทางใต้ได้ทั้งเส้นทางบกและทางน้ำ โดยเฉพาะแม่น้ำลพบุรี ซึ่งมีทางน้ำแยกเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ท่าวัง ออกสู่เมืองสิงห์ พรหม อินทร์ ชัยนาท แพรกศรีราชา และสุพรรณ(38)

ละโว้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 นั้น เป็นเมืองท่าที่ออกสู่ทะเลได้ เชื่อกันว่าระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 ละโว้มีชื่อว่าแคว้นกันเเพช เป็นเมืองสำคัญภายใต้อิทธิพลการเมืองเขมร ที่ราชวงศ์เขมรได้ส่งรัชทายาทมาปกครองในฐานะเมืองลูกหลวง เพื่อควบคุมหัวเมืองตอนบนของนครหลวง ละโว้เคยขยายอำนาจการเมืองท่าสงครามกับศรีวิชัย เมืองนี้จึงมีพัฒนาการทั้งการเมืองและวัฒนธรรมเจริญสูงสุดในรูปแบบศิลปกรรมแบบลพบุรี โดยเฉพาะวัฒนธรรมานคติพุทธศาสนามหายานแบบขอม ที่ต่อมาปรับเปลี่ยนเป็นลัทธิเถียน มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เปลี่ยนแปลงและแปลกเปลี่ยน พร้อมกับพระพุทธรูปแบบอุทอง ที่พบที่สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา เชื่อกันว่าคงเป็นยุคสมัยที่ผู้ปกครองในรัฐเหล่านี้ เปลี่ยนจากเชื้อสายราชวงศ์พื้นเมืองมาเป็นกลุ่มชนที่พูดภาษาไทย(39)

พัฒนาการการเมืองสุพรรณภูมิก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ยังได้พัฒนาในรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมืองระบบเมืองคู่ระหว่างสุพรรณภูมิกับแพรกศรีราชา หรือเมืองสวรรคหรือชัยนาทปัจจุบัน ในลักษณะเมืองพี่กับเมืองน้อง เช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยายุคนั้น ชิดา สาระยาอธิบายพัฒนาการระบบเมืองคู่นี้ ว่าคงต้องมองความสัมพันธ์ของกลุ่มชนลุ่มน้ำสุพรรณที่ขึ้นไปทางเหนือถึงอุทัยธานี ชัยนาทและนครสวรรค์(40)

แพกศรีราชาเป็นชุมชนโบราณในเมืองอุทัยธานี พัฒนามาตั้งแต่ปลายทวารวดี เดิมโตขึ้นจากการขยายบ้านเมืองสุพรรณภูมิตามลำน้ําสุพรรณ จึงน่าจะมีความสัมพันธ์ระบบเครือข่ายที่มีการแยกตัวออกมาสร้างบ้านแปงเมือง ต่อมาเพื่อขยายอิทธิพลการเมืองให้กว้างขวางขึ้น จึงมีการรวมตัวกันของเมืองทั้งสองภายใต้ผู้นำคนเดียวกัน โดยมีเมืองบวรารของทั้งสองเมือง ผกวมเข้าด้วยกัน ทำให้มีการรวมทรัพยากรทุกด้านทั้งสองเมือง จนกลายเป็นศูนย์กลางสำคัญ ที่เป็นฐานเศรษฐกิจการเมืองสำหรับพัฒนาการทางการเมืองอีกชั้นหนึ่ง(41) ดังเห็นได้จากรูปแบบศิลปกรรมในเมืองนี้อยู่ภายใต้อิทธิพลศิลปะชองด้วย ระบบการเมืองแบบเมืองคู่นี้น่าจะมีมาในแถบนี้ ลักษณะการขยายอำนาจการเมืองแบบนี้ ทำให้อาณาจักรสุพรรณภูมิเติบโตและมีความสำคัญมากขึ้น อาจทำให้กษัตริย์ลิไทแห่งสุโขทัย พยายามขยายอิทธิพลลงมายังเมืองแพกศรีราชาด้วย เห็นได้จากรูปทรงเจดีย์ขุมข้าวปัด อันเป็นศิลปะเฉพาะของสุโขทัย ได้ปรากฏอยู่ในเมืองนี้ด้วย(42)

ระบบการเมืองคู่นี้ทำให้สุพรรณภูมิสามารถสร้างพัฒนาการการเมืองชั้นสูงสุด เมื่อผู้นำสุพรรณภูมิร่วมมือกับผู้นำละโว้ในการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจที่กรุงศรีอยุธยา ด้วยรูปแบบการเมืองแบบสหพันธรัฐ หรือรัฐราชาธิราช ที่จริงการค้นคว้าเรื่องนี้ก็ยังไม่เพียงพอ เพราะหลักฐานส่วนมากคือตำนานและพงศาวดารที่เขียนขึ้นสมัยหลัง

เราไม่ทราบประวัติความเป็นมาที่ชัดเจนของผู้นำละโว้หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ผู้ทอง ที่ทรงเป็นหนึ่งนวิบุรุษตามตำนานกัว่าผู้ทอง ข้อมูลเกี่ยวกับพระองค์ท่านแตกต่างหลากหลาย พงศาวดารสยามฉบับบริติชมิวเขียนกล่าวว่า(43) เป็นบุตรของพระยาไชยภูมิที่ได้รับการอัญเชิญให้ขึ้นครองราชย์ เนื่องจากกษัตริย์สายราชวงศ์เดิมนั้นขาดตอนลง ส่วนพงศาวดารสังเขป ฉบับวันวลิต(44) ระบุว่าทรงเป็นโอรสของจักรพรรดิจีนที่ถูกเนรเทศเดินทางมายังดินแดนทะเลจีนใต้ พร้อมกับอนุชา โดยแวะผ่านเมืองงานคาบสมุทรมลายา เพชรบุรี สุพรรณบุรี พระอนุชาได้อุครองเมืองสุพรรณก่อนส่วนพระองค์เดินทางต่อมาจนถึงอยุธยาและทรงสร้างเมืองที่ใช้อุสรูปนักวิชาการ ส่วนตนเองตรงกันว่าเมืองที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ผู้ทองครองอยู่ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา คือละโว้ แต่ความเห็นที่มองความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 กับขุนหลวงพะงั่ว ผู้นำสุพรรณภูมินั้นแตกต่างกันความเห็นแรกเป็นของนักวิชาการกลุ่มเก่าเชื่อกันว่า(45) สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงอภิเษกกับพระธิดาเจ้าเมืองสุพรรณ (เดิมชื่อว่าเป็นเมืองผู้ทอง)แต่เนื่องจากข้อเท็จจริงเรื่องเมืองผู้ทองนั้นว่างไปก่อน จึงเชื่อว่าจะน่าจะเป็นเมืองสุพรรณ นักวิชาการรุ่นใหม่เสนอข้อคิดเห็นแย้งว่า(46) ที่จริงแล้วทั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และขุนหลวงพะงั่ว ทรงเป็นเชษฐา-อนุชา โดยอ้างเอกสารจีนที่ระบุว่าขุนหลวงพะงั่วทรงเป็นพระปิตุโณภพพระมาตุลาของสมเด็จพระรามาเมศวร

โอรสสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ผู้ครองราชย์ต่อมา สอดคล้องกับพงศาวดารสยามฉบับสังเขปของวันวลิต ที่ระบุว่า ทรงเป็น "His father's brother" ฐานนี้อาจเป็นได้ว่าขุนหลวงพจั่วคือพระเชษฐาต่างมารดาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ได้ลี้ภัยเข้ามาจึ่งขึ้นครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยา ส่วนประวัติของขุนหลวงพจั่ว ทราบแต่เพียงว่าปกครองเมืองสุพรรณ เวลานั้นน่าจะเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่เป็นรัฐหรือแคว้นอิสระ โดยมีเมืองสำคัญในเครือชายเช่น แพรกศรีราชา นครปฐม เหตุการณ์การรวมตัวของผู้นำทั้งสองกลุ่มเมืองหรือรัฐ คือละโว้ฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาและสุพรรณภูมิทางฝั่งตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นยังคงคลุมเครือ ด้วยความสัมพันธ์ของผู้นำทั้งสองก็ยังไม่ชัดเจน แต่พบเอกสารจีนระบุว่าในปี พ.ศ. 1892 นั้น "เขียนยอมอ่อนน้อมต่อหลอซู" ที่น่าจะหมายถึงสุพรรณภูมิยอมร่วมมือกับละโว้(47) านปีนี้เองที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงย้ายเมืองหลวงจากละโว้มาอยู่ที่อโยธยา เหตุผลของการย้ายเมืองหลวงที่สำคัญคือ เพื่อให้ได้อยู่ใกล้ทางออกทะเลมากขึ้น

อโยธยาหรืออยุธยาสมัยหลังก่อนการสถาปนากรุงมีชุมชนเดิมอยู่แล้ว เป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีชื่อปรากฏอยู่ในจารึกเมืองละโว้ ชุมชนนี้น่าจะมีอายุตั้งแต่ปลายทวารวดีโดยมีรูปแบบศิลปกรรมพัฒนามาจนถึงยุคทอง เช่น การสร้างเจดีย์แปดเหลี่ยมทรงสูง ก่ออิฐไม่สอปูน คล้ายสุพรรณ(48) อย่างไรก็ตามยังมีผู้แสดงความเห็นแย้งว่า(49) ชุมชนก่อนอยุธยาตั้งมีอายุไม่เกิน 50 ปี ก่อนสร้างกรุง แต่เห็นว่าเมืองนี้จะมีอายุเก่าแก่หรือเพียง 50 ปี ก่อนสร้างกรุง ก็เป็นการขยายเมืองละโว้ภายใต้อิทธิพลผู้นำขอมมารุ่นก่อน โดยเลือกเมืองจันทาเลที่ตั้งยุทธศาสตร์ที่ปากน้ำ 3 สาย คือ แม่น้ำปากสัก ลพบุรีและเจ้าพระยา เมืองนี้เป็นที่ลุ่มและคงมีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านของละโว้ ต่อมาเมื่อภูมิประเทศเป็นที่ดอนขึ้น จึงมีผู้เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่จันทาเล คำชาย จนกลายเป็นเมืองศูนย์กลางขนาดใหญ่ มีนักวิชาการที่ความว่า การย้ายเมืองหลวงจากละโว้มาอยู่อโยธยาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ก็เพื่อให้อยู่ใกล้ทะเลมากขึ้นและเป็นการแสดงถึงการเปลี่ยนผ่านของกลุ่มคนชั้นนำเชื้อสายเขมร-มอญ มาเป็นชนชั้นนำที่เป็นเชื้อสายไทย-เขมร เป็นการรักษารูปแบบประเพณีแบบละโว้-อโยธยา คนกลุ่มนี้ต้องการเป็นอิสระจากอิทธิพลเขมร(50)

การรวมตัวของรัฐทั้งสองนั้น เป็นในรูปของรัฐราชาธิราชที่แต่ละรัฐเป็นอิสระ รวมตัวกันอย่างหลวมๆ ลักษณะรัฐราชาธิราชมีองค์ประกอบสำคัญ(51) คือ มีขอบเขตอำนาจรัฐที่แสดงถึงความสำคัญสูงสุดของนครรัฐ มีการพัฒนาเชิงอุดมคติ มีศูนย์กลางของปริมณฑลคือจักรวรรดิหรือจักรพรรดิราชา ความสัมพันธ์อย่างหลวม ๆ ของรัฐราชาธิราชผูกพันไว้ด้วยระบบบรรณาการ แต่เป็นความสัมพันธ์เฉพาะรัชกาลหรือเฉพาะบุคคล เมื่อสิ้นสุวัชกาลจึงมีการ

แข่งขันหรือแย่งชิงราชสมบัติ หรือต้องทำสงครามกับภายนอก ดังนั้นการรวมตัวของละโว้ สุพรรณภูมิ จึงมีตำนานท้าวสุทองที่เป็นเอกลักษณ์ทางอุคคคติทางการเมืองของนครรัฐคือจักรวรรดิที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เป็นองค์จักรพรรดิราชา ประทับที่อยุธยาในฐานะศูนย์กลางของราชอาณาจักรหรือศูนย์กลางของจักรวาล

ลักษณะรัฐราชาธิราช พุทธศตวรรษที่ 19 นครรัฐต่างๆ มีอำนาจอิสระทางการเมืองสูงมาก รัฐวงในใกล้ราชธานี ผู้ที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกษัตริย์อยุธยา ดังที่กล่าวมาแล้วถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 กับขุนหลวงพะงั่ว ที่ไม่ว่าจะเป็นเครือญาติด้วยการแต่งงานกัน หรือมีเชื้อสายราชวงศ์เดียวกัน ส่วนรัฐวงนอกจะไม่มีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ แต่เป็นการยอมรับอำนาจของศูนย์กลาง(52)

อย่างน้อยในสองรัชกาลแรกของรัฐราชาธิราชอยุธยา คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 อำนาจรัฐที่ศูนย์กลางอยุธยา นั้นสมมูลกับอำนาจรัฐของสุพรรณภูมิ ผู้บริหารราชาธิราชแห่งสุพรรณภูมิอย่างขุนหลวงพะงั่ว จึงมีอำนาจสูงสุดในการปกครองตนเอง แต่ยอมรับบารมีของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ที่อยุธยา(53) การผนึกกำลังกันของผู้นำทั้งสองรัฐภายใต้ระบบรัฐราชาธิราชสามารถเพิ่มอำนาจขยายขึ้นทั่วเมืองภาคเหนือขึ้นไป อยุธยา-สุพรรณภูมิสามารถยึดชัยนาท(คือเมืองพิษณุโลกหรือสองแคว) และกำแพงเพชรได้ ทั้งนี้ขุนหลวงพะงั่วได้อภิเษกเจ้านายสตรีเชื้อพระวงศ์สุโขทัย เชื่อมโยงความสัมพันธ์แบบญาติวงศ์ด้วยการแต่งงานพร้อมกับผู้นำอยุธยาให้ความสำคัญกับเมืองกำแพงเพชร และพิษณุโลกขึ้นมาแทนที่สุโขทัย(54) ทั้งสองเมืองจึงพัฒนาในรูปแบบศิลปกรรมที่เป็นแบบเฉพาะของตัวเอง จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมืองทั้งสองจึงถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยา ในสมัยขุนหลวงพะงั่ว ทรงใช้หัวเมืองทั้งสองควบคุมการเคลื่อนไหวของสุโขทัยและศรีสัตนาลัยและใช้เป็นศูนย์กลางติดต่อกับหัวเมืองลานนา

อย่างไรก็ตามเมืองสุพรรณภูมิจนในฐานะรัฐราชาธิราชแห่งหนึ่งภายใต้อาณาจักรอยุธยา ต้องถูกปรับเปลี่ยนฐานะไป เมื่อผู้นำจากสุพรรณภูมิ ขุนหลวงพะงั่วตัดสินใจเข้ายึดครองกรุงศรีอยุธยาในฐานะองค์จักรพรรดิราชา แม้ว่าทรงให้สมเด็จพระนครินทราชาธิราชซึ่งเอกสารจีนระบุว่า เป็นพระโอรสของพระองค์ ครองราชย์ที่สุพรรณภูมิ ยังคงเกี่ยวเนื่องและอำนาจการเมืองในฐานะรัฐราชาธิราชอย่างน้อยเห็นได้จากการส่งทูตบรรณาการไปจีน ราชสำนักจีนถวายการต้อนรับอย่างดีด้วยการให้อภิสิทธิ์ทางการค้า การส่งทูตไปจีนในระบบการค้าบรรณาการนั้นดำเนินมาตั้งแต่ครั้งขุนหลวงพะงั่วยังครองเมืองสุพรรณ อย่างไรก็ตามความยิ่งใหญ่ของกรุงศรีอยุธยาที่สามารถดำรงฐานะเมืองศูนย์กลางของรัฐจักรวรรดิและเป็นเมืองศูนย์กลางตามอุคคคติของระบบจักรวาล ทำให้

ขุนหลวงพจั่วและราชาธิราชแห่งสุพรรณภูมิในยุคนั้น ยอมรับการเข้าควบคุมราชอาณาจักรที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อเพิ่มการมีผู้นำและขยายอำนาจให้กับสายราชวงศ์ของตนเอง สุพรรณภูมิจึงมีฐานะเป็นรัฐรอบนอก ของพระราชอาณาจักรอยุธยาก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงในสมัยต่อมา

จนกระทั่งต้นพุทธศตวรรษที่ 20 อยุธยาขยายอำนาจจากศูนย์กลางออกไปมากขึ้น นครรัฐรอบนอกจึงถูกพัฒนาให้อยู่ในระบบอำนาจที่สัมพันธ์กับศูนย์กลางมากขึ้น ด้วยระบบเมืองลูกหลวงอย่างน้อยในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้มีการสถาปนาสถาบันเมืองลูกหลวงอย่างชัดเจนขึ้น เพื่อเป็นที่ประทับของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ ส่วนมากเป็นพระโอรส เมืองลูกหลวงในยุคนั้นคือสุพรรณภูมิ แพรกศรีราชาและชัยนาท(หรือพิษณุโลก)(55)

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงโปรดฯให้โอรส 3 องค์ออกไปครองเมืองลูกหลวงทั้งสามแห่ง โดยโอรสองค์โตครองสุพรรณภูมิซึ่งเป็นเมืองฐานอำนาจเดิมของพระองค์ ที่ตั้งเมืองลูกหลวงทั้งสามแห่ง สามารถออกได้ถึงกึ่งกลางเข้าไปยังหัวเมืองเหนือของกษัตริย์สุพรรณภูมิ-อยุธยา สถาบันเมืองลูกหลวงนี้ตั้งขึ้นเพื่อเป็นการกระจายอำนาจของศูนย์กลางออกไปยังรัฐอิสระเดิมโดยรักษาให้อยู่ในหมู่เชื้อสายราชวงศ์เดียวกัน ด้วยการล้มล้างอำนาจของเจ้าเมืองสำคัญที่เคยแข่งขันอำนาจกันมาก่อน(56)* ซึ่งเป็นการรักษาความปลอดภัยและเสถียรภาพในพื้นที่นอกเขตราชธานีและยังเป็นการตัดปัญหาการรวมกลุ่มทางการเมืองของเจ้านายสายราชวงศ์เดียวกันที่ศูนย์กลาง(57) เห็นได้จากในรัชกาลต่อมาเจ้าสามพระยาโอรสของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครองราชย์ที่อยุธยาเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ก็มีอำนาจพอที่จะให้พระโอรสคือพระราเมศวรขึ้นปกครองเมืองชัยนาท(พิษณุโลก) ปัจจัยหนึ่งของการที่ทรงสามารถทำได้เช่นนั้น คือการใช้ความสัมพันธ์แบบญาติวงศ์ด้วยการแต่งงาน มีนักวิชาการได้เคยศึกษาไว้ถึงการแต่งงานของขุนหลวงพจั่วกับพระชายาจากเชื้อพระวงศ์สุโขทัย เมื่อครั้งเสด็จไปสุโขทัย สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงน่าจะมีเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัย ที่ทำให้รัชกาลของพระองค์มีความเข้มแข็งทางการเมือง และยังทรงอภิเษกกับมเหสี-เชื้อพระวงศ์สุโขทัยด้วยอีกเช่นกัน พระบรมราชาที่ 2 จึงทรงมีความใกล้ชิดกับเจ้านายราชวงศ์สุโขทัย ย่อมเป็นโอกาสสำหรับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อครั้งเป็นที่พระราเมศวร เสด็จขึ้นไปครองเมืองลูกหลวงที่พิษณุโลก หรือสองแควได้นับเป็นการขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าไปยังอาณาเขตสุโขทัยได้อย่างแน่นอน

สถาบันเมืองลูกหลวงน่าจะเป็นประโยชน์ต่อผู้นำสุพรรณภูมิ-อยุธยาในการขยายอำนาจทางการเมืองออกไปอย่างกว้างขวาง แม้ว่าอาจไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการลดปัญหาความขัดแย้งของเจ้านายสายราชวงศ์เดียวกัน เนื่องจากอำนาจอิสระในการปกครองตนเองของ

ผู้นำเมืองลูกหลวงแต่ละเมือง ทำให้พวกเขาสามารถตั้งสมออำนาจการเมืองและแข่งขันกันแย่งชิง
ความเป็นาหตุสูงสุดที่ราชธานีเมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาล

อย่างไรก็ตามพัฒนาการของสุพรรณภูมิถูกลดบทบาทลงภายใต้สถาบันเมืองลูกหลวง
เมื่ออยุธยาสามารถขยายอำนาจลงในราชธานีออกไปได้มากขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลก
นาถ สุพรรณภูมิถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของบริมณฑลราชธานีและมีฐานะเป็นเพียงหัวเมืองชั้น
ตรีในขณะที่ยังเมืองลูกหลวงในรัชกาลนี้ ตั้งห่างราชธานีออกไป เช่น พิชัยโลก กัมแพงเพชร ลพบุรี
สิงห์บุรี โดยมีเมืองหลานหลวง คืออินทบุรีและพรหมบุรี สุพรรณภูมิจึงถูกลดความสำคัญทางการเมือง
เมืองเมื่อผู้นำจากสุพรรณภูมิได้สถาปนาอำนาจอย่างมั่นคงแล้วที่ศูนย์กลางแห่งใหม่ คือราชธานี
จักรอยุธยา

สุพรรณภูมิ : โครงสร้างเมืองทางกายภาพ

เรื่องราวอันเป็นวิวัฒนาการของเมืองสุพรรณภูมิที่มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 นั้น มี
ความสอดคล้องกับโครงสร้างเมืองทางกายภาพเป็นอย่างดี

จุดที่ตั้งเมืองสุพรรณอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 14 28 เหนือ เส้นแวงที่ 100 07 ตะวัน
ออก (58) ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำสุพรรณภูมิมีหลักฐานการขยายชุมชนเมืองจากน้ตพร่องรอยการปรับเปลี่ยน
ฝั่งเมืองสองครั้งบนจุดที่ตั้งเมืองเดิม

หลักฐานที่แสดงฝั่งเมืองครั้งแรก จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ พร่องรอยชุมชน
เมืองเก่าเดิม มีอาคารบริเวณครอบครองสองฝั่งแม่น้ำทั้งทางด้านตะวันออกและฝั่งตะวันตก ลักษณะ
เมืองมีคูน้ำคันดิน กำแพงและป้อมปราการที่สร้างด้วยอิฐ ล้อมรอบเชื่อมต่อแม่น้ำสุพรรณ ฝั่งเมือง
เป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 3600 x 1900 เมตร ลักษณะเมืองที่ตั้งบนสองฟากฝั่ง
แม่น้ำ ทำให้เมืองมีสภาพเป็นเมืองอกนตมแม่น้ำผ่านกลางเมืองจากเหนือลงใต้ โดยมีการขุดคู
เมืองทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตกเชื่อมต่อกันแม่น้ำ คูเมืองด้านตะวันออกเริ่มจากหมู่บ้าน
ตาหมัน วนานแม่น้ำผ่านบ้านน้อยจนจรดโรงเรียนการรถสุครเก่า ปัจจุบันคือโรงเรียนวัดสุวรรณภูมิ
ด้านตะวันตกเป็นคูเมืองเดิมผ่ากลางเมือง โอบล้อมวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งเป็นวัดประจำเมือง
รวมทั้งวัดอื่นๆทางฝั่งตะวันตกไว้(59)แต่ที่วา สุกจรรยาที่ตั้งชื่อสังเกตว่าว่าคูเมือง 3 ด้าน
ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำนั้น มีลักษณะเป็นคูน้ำคันดิน สาทรับกันและระบายน้ำเพื่อการเกษตรและ
หล่อเลี้ยงชุมชน ในลักษณะของการขยายชุมชนมากกว่าเป็นคูคันดินล้อมรอบชุมชนเพื่อการป้องกัน

จอมติ(60)ส่วนคูเมืองด้านเหนือและใต้ซึ่งทับกับคูเมืองในปัจจุบัน มีร่องรอยคูน้ำที่ไหลออกสู่แม่น้ำ
สุพรรณบางตอนยังเหลือร่องรอยให้ปรากฏที่สำคัญยังค้นพบกันพบ เมืองบ่อมปรกาการทางด้านตะวันตก
ที่ท่าค่ายอิฐ(61) เป็นที่เข้าใจว่าผังเมืองรุ่นแรกนี้คงสร้างเมื่อสุพรรณภูมิมีอำนาจการเมืองสูงสุด
ราวพุทธศตวรรษที่ 17 ร่วมสมัยกับสุโขทัยหรืออาจก่อนหน้านั้นเล็กน้อย

มีข้อสังเกตที่สำคัญจากทิวา สุภจรรยา ถึงลักษณะพิเศษของผังเมือง ที่น่าจะโยงได้ถึง
ยุคสมัยที่เมืองสุพรรณภูมิกำลังขยายอำนาจสูงสุด กล่าวคือ มีการขุดคูล้อม ด้านตะวันตกและด้านใต้
ให้เป็นเกาะยื่นออกไปจนเห็นเป็นบ่อมหรือประตูเมือง ซึ่งอาจมีสะพานเชื่อมระหว่างตัวเมืองกับบ่อม
การขุดคูเมืองให้โค้งออกนี้น่าจะใช้เป็นประตูเข้าออกเมืองด้วย(62) ลักษณะบ่อมเช่นนี้พิเศษ
เจียจันทร์พงษ์ มองเห็นว่าเป็นบ่อมกลางน้ำแบบ "หอโพน" ที่เหมือนกับที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ทรงสร้างขึ้นที่อยุธยาเพื่อรอรับข้าศึก คล้ายกับที่มีอยู่ในเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตกและเมืองพิศิตรเก่า
บ่อมลักษณะนี้คงสร้างช่วงต้นอยุธยาหรือก่อนหน้านั้น บ่อมชนิดนี้อาจใช้สำหรับติดต่อค้าขายเป็นจุดเทียบ
ท่าเรือสินค้าได้เช่นเดียวกับใช้ป้องกันข้าศึก ปัจจุบันคูล้อมที่เป็นบ่อมกลางน้ำนี้ได้รับการดัดแปลงให้เป็น
คลองชลประทาน ลักษณะของบ่อมจึงถูกทำลายไป

ผังเมืองยุคแรกนี้น่าจะถูกสร้างขึ้นในสมัยที่ผู้นำเมืองสุพรรณภูมิกำลังมีอำนาจการเมือง
อย่างน้อยน่าจะอยู่ในยุคร่วมสมัยสุโขทัยคือพุทธศตวรรษที่ 17-18

ผังเมืองยุคที่สอง น่าจะสร้างในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 20 เมื่อสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิ แห่งอยุธยาโปรดฯให้รื้อกำแพงเมืองฝั่งตะวันออกทิ้ง หลังสงครามกับพม่าคราวเสียสมเด็จพระ
พระศรีสุริเยศย์ ทาให้ผู้นำอยุธยารับแผนยุทธศาสตร์การรบในการตั้งรับพม่าใหม่ ด้วยการตั้งรับที่
ตัวราชธานี โดยไม่ใช้เมืองรอบราชธานี เป็นด่านตั้งรับกับพม่าอย่างสมัยก่อน จึงให้รื้อดอนกานพง
คันคูและบ่อมยั้งหัวเมืองที่ใกล้เส้นทางกับพม่า เพื่อนำให้พม่าใช้เป็นฐานกองทัพอริหรือกวาดล้อมนำตั้งคน
ได้ ดังนั้นผังเมืองรุ่นที่สองจึงเป็นร่องรอยคูน้ำคันดินที่เป็นตัวเมือง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเท่านั้นขนาด
ของเมืองจึงลดลงเพียง 3600 เมตร x 920 เมตร มีพื้นที่ตัวเมือง 2880 ไร่(63)

สภาพภูมิศาสตร์ของตัวเมือง พบว่าทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสุพรรณ เป็นที่ราบลุ่มต่ำ
น้ำท่วมถึง เป็นพื้นที่ราบกว้างขวาง การขุดคูเมืองจึงน่าถูกใช้เป็นคันคูระบายน้ำด้วยส่วนหนึ่งส่วน
ด้านตะวันตกเป็นที่ราบสูงกว่าจนถึงแม่น้ำท่าหว้าหรือแม่น้ำสุพรรณสายเก่า จากตะวันตกของแม่น้ำ
ท่าหว้า เป็นพื้นที่ลาดเอียงสูงชันจนถึงภูเขาในเขตเมืองอยู่ทอง ทางฝั่งตะวันตกนี้ยังมีการขุดคู
น้ำกักเก็บน้ำเข้าตัวเมือง และมีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่เป็นร่องรอยของทางน้ำสายเก่า เช่น ปิงน้ำ
แขก ปิงระหาร ปิงบ้านโพธิ์ อยู่เชื่อมต่อกัน(64)

ส่วนการตั้งชุมชนในเมืองสุพรรณภูมินั้น จากหลักฐานโบราณคดีที่ขุดค้นพุทธศาสนสถานตามวัดต่างๆ ภายในเขตเมืองที่สร้างคราวแรกทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำ พบว่าศูนย์กลางเมืองเดิมน่าจะเป็นวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นเขตที่มีการกระจุกตัวของชุมชน ตูจากวัดที่ตั้งเรียงรายสองฟากฝั่งแม่น้ำทางฝั่งตะวันตก เริ่มจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดราชคเษ (วัดร้างใกล้วัดพระลอย) วัดนวลจันทร์ วัดพระรูป วัดกุฎีทอง วัดกงจักร และวัดที่อยู่ห่างจากแม่น้ำคือ วัดป่าเลไลย์ วัดพริก วัดชุมมุขสงส์ ส่วนริมฝั่งแม่น้ำด้านตะวันตกตรงข้ามวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ คือวัดปูบัว มีผู้อ้างว่าพบจารึกที่แปลได้ว่า "กลางสุพรรณภูมิ" หมายถึงบริเวณใจกลางเมืองที่อยู่สองฟากแม่น้ำ ถัดจากวัดปูบัว คือ วัดสาปะชีว บ้านหัวเกาะ และอยู่ห่างจากฝั่งแม่น้ำคือวัดลาวทอง วัดสนามชัย วัดชนาวาส(65)

วัดที่เป็นศูนย์กลางการตั้งชุมชนหมู่บ้านในตัวเมืองเหล่านี้ได้มีผู้วางท้องถื่นและนักโบราณคดีพบเห็นและสำรวจขุดค้น พบพระพุทธรูปทำด้วยวัสดุต่างๆ ทั้งดินสีเขียว ดินทรายสำริด พระพิมพ์ดินเผา ที่มีรูปแบบศิลปกรรมลพบุรี อยู่ทอง นอกจากนี้การขุดแต่งพุทธศาสนสถาน เช่น เจดีย์ปรางค์ ตลอดจนการศึกษาภูมิสถาปัตยกรรมอันเป็นแผนผังวัดนั้น ส่วนใหญ่มีผังก่อสร้างรวมทั้งรูปทรงศาสนสถานเป็นแบบศิลปกรรมอยู่ทอง ซึ่งศิลปแบบนี้มีรูปแบบใกล้เคียงกับศิลปะสุโขทัยที่เจืออิทธิพลศิลปะขอมและมีอายุก่อนสมัยอยุธยาอาจนับได้ว่าร่วมสมัยสุโขทัย อย่างไรก็ตามมีสายสกุลช่างศิลปะอยู่ทองอยู่หลายสกุล ที่สำคัญคือสายสกุลช่างสุพรรณภูมิ-อโยธยากับสกุลช่างสรรคบุรีหรือแพรงศรีราชา(66)

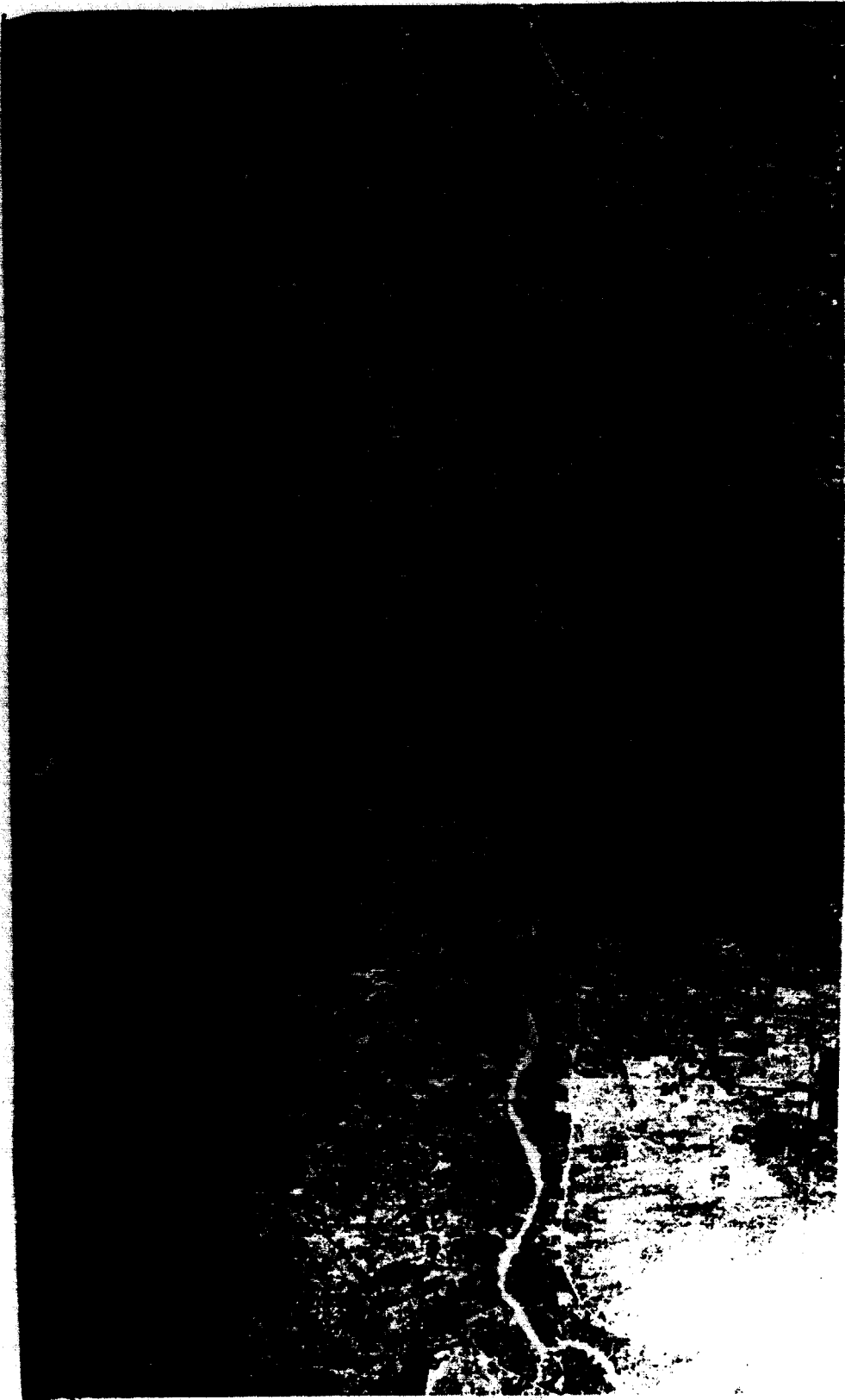
อย่างไรก็ตามวัดต่างๆ เหล่านี้ มีวัดสำคัญที่นำประมวลไว้เพื่อให้เห็นถึงลักษณะเด่นของศาสนสถานนี้อาจสัมพันธ์กับความเชื่อและโครงสร้างสังคมการเมืองยุคนั้น

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นวัดศูนย์กลางประจำเมืองสุพรรณภูมิสร้างครอบศาสนสถานเดิมที่เข้าใจว่ามีมาก่อนปลายทวารวดี (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16) วัดนี้คงสร้างขึ้นในราวพ.ศ.1850 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อยเป็นที่ประดิษฐานพระธาตุประจำเมือง ซึ่งบรรจุนางคปรางค์ที่สร้างด้วยเทคนิคก่ออิฐไม่สอดปูนแบบทวารวดีต่อมามีร่องรอยการซ่อมแซมขึ้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 สมัยต้นอยุธยา(67) การจัดผังศาสนสถานในวัดเป็นไปตามคตินิยมของสุพรรณภูมิคือ มีปรางค์เป็นประธานวัด หน้าองค์ปรางค์เป็นพระวิหาร สองข้างพระวิหารเป็นเจดีย์ทรงสูงสร้างแบบไม่สอดปูน เป็นเจดีย์แบบพายานไม่มีบัลลังก์ แต่ใช้ลูกแก้วกลีมะเพื่อป้องกันที่สำคัญ มีพระนอนหน้าพระวิหารทั้งสองข้าง ความนิยมสร้างพระนอนเป็นคติร่วมสมัยของชุมชนเมืองอโยธยา-สุพรรณภูมิ และแพรงศรีราชา ภายเสมาของพระอุโบสถทำด้วยหินทรายขาวตามแบบนิยมของสุพรรณภูมิ(68)

ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตัวเมืองสุพรรณภูมิ

ที่มา : ศรีศักร วัลลิโภดม "แควนสุพรรณภูมิ," เมืองโบราณ (เมษายน-กรกฎาคม 2526)

หน้า 5.

พระอุโบสถอยู่แนวเดียวกับวิหารหันหน้าไปทางตะวันออก แต่พระประธานในอุโบสถหันหน้าไปทางตะวันตกตรงข้ามกันเป็นคติการสร้างศิลปกรรมแบบเดียวกับวัดพระรูป

บริเวณใกล้เคียงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ถือเป็นชุมชนเมืองแต่แรกเริ่ม มีวัดตั้งเรียงรายต่อกัน เช่น วัดอินทร์ วัดสารภี วัดมดแดง ที่แสดงถึงการขยายตัวของชุมชนไปตามสองฝั่งแม่น้ำ ชุมชนแห่งนี้ยังคงต่อเนื่องมาจนถึงรัตนโกสินทร์และในปัจจุบัน โดยถือเป็นย่านหมู่บ้านเก่าที่สำคัญ มีชื่อเสียงถึงความทรงจำของชนชั้นมา สมัยรัตนโกสินทร์ที่มองเห็นถึงชุมชนแห่งนี้ พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ยังผูกเรื่องราวประวัติความเป็นมาของพระเพทราชากษัตริย์อยุธยาในราชวงศ์บ้านพลูหลวง สัมพันธ์กับชุมชนแห่งนี้ ระบุว่าเป็นที่ฐานเดิมของพระองค์ซึ่งอยู่แถววัดสารภี

วัดป่าเลไลยก์ เชื่อกันว่าเป็นวัดอริยวาสี ตั้งอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตกตามคติมหายาน วัดนี้เป็นวัดพุทธศาสนาไม่มีพระสงฆ์ประจำอยู่ มีผู้สันนิษฐานว่าอาคารที่สร้างครอบองค์พระพุทธรูปคงเป็นพระคันธกุฎีแบบที่นิยมทำกันในสุโขทัย ซึ่งต่อมาในสมัยอยุธยาจึงสร้างเป็นพระวิหาร (69)

ความสำคัญของวัดนี้อยู่ที่พระพุทธรูปที่ชาวบ้านขนานนามว่าหลวงพ่อโต เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ บางป่าเลไลยก์ พระพักตร์อยู่ท่อนั่งท้อยพระบาทเลียนแบบพระพุทธรูปทวารวดี พระพุทธรูปองค์นี้เป็นศูนย์รวมความเชื่อและความศรัทธาจากชาวบ้านทั้งในเมืองและหัวเมืองใกล้เคียงมาอย่างต่อเนื่อง

วัดป่าเลไลยก์เป็นวัดเดียวในเมืองสุพรรณที่ผูกอย่างอิงถึงงานคานาน แสดงถึงความสืบเนื่องที่มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 โดยระบุถึงผู้ครองนครทองโสน ไพรดาให้พระมหาเถรเชื้อสายพระรามเทพ น้าพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า 6500 องค์กับคันศรมหาโหดถึงกา ไปไว้ตามวัดต่างๆ ในเมือง ซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ภายใต้อยุธยา-สุพรรณภูมิ รวมทั้งพระป่าเลไลยก์เมืองพันธุบุรี พุทธศตวรรษที่ 17 พระเจ้ากาแตสืบเชื้อสายจากพระนเรศรหงส์สวัสดิเมืองมอญ เสวยราชย์ที่อยุธยา ไพรดาให้ "มอญน้อย" พระโอรสออกมาสสร้างวัดสนามไชยพร้อมกับบูรณะวัดป่าเลไลยก์ วัดลานมะขวิดพร้อมทั้งยกที่นาถวายวัด ครั้งนั้นข้าราชการที่ตามมาออกมารบูรณะวัด ได้ผนวชพร้อมกันถึง 2000 คน แสดงให้เห็นว่าการบูรณะวัดเป็นการสร้างชุมชนใหม่ในเวลาเดียวกัน

วัดพระรูป เป็นวัดเก่าที่มีอายุก่อนสมัยอยุธยา และตั้งอยู่ในเขตที่เป็นชุมชนสมัยรัตนโกสินทร์ สิ่งก่อสร้างสำคัญที่ทาให้สันนิษฐานได้ถึงอายุชุมชนคือ เจดีย์แปดเหลี่ยมมีฐานแปดทิศก่ออิฐไม่สอปูน เป็นเจดีย์ตามคติแบบอยุธยา-สุพรรณภูมิ สันนิษฐานว่าสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 19

หรือก่อนหน้านั้นเป็นเจดีย์สวมครอบเจดีย์องค์เดิม และมีร่องรอยการซ่อมมาพุทธศตวรรษที่ 20 (70) รูปเคารพที่นำเสนออีกอย่างหนึ่งของวัดนี้คือ วิหารพระนอน โดยเฉพาะองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ พระพักตร์เป็นแบบอุทอง ท่าไสยาสน์มีลักษณะพิเศษคือเอนพระกายชิดคางงานท่าง่าที่สบายแทนที่จะเป็นแบบตั้งตรงเหมือนพระไสยาสน์สมัยอยุธยาที่สำคัญคือพระพักตร์หันไปทางทิศตะวันออก พระเศียรพุ่งไปทิศใต้ซึ่งเป็นทิศหัวนอนตรงตามคตินิยมที่แพร่หลายในแถบนี้ (71)

วัดสนามไชย เป็นวัดที่ตั้งห่างจากใจกลางเมืองคือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แต่ก็ เป็นวัดที่มีชุมชนขนาดใหญ่ล้อมรอบ เพราะบริเวณใกล้เคียงมีวัดร้างหลายแห่ง ผังวัดหันหน้าไปทางทิศตะวันออก สิ่งก่อสร้างที่เป็นประธานของวัดคือ เจดีย์สิบหกเหลี่ยมเจดีย์องค์นี้มีร่องรอยการ ซ่อมถึง 3 ครั้ง (72) จุลทัศน์ พยาธราชนันท์ ตั้งข้อสังเกตว่าวัดนี้มาจะมีอายุก่อนสมัยอยุธยา เป็นวัดสำคัญอาจเป็นวัดอริยวาสี ตัวพระอุโบสถก่อผนังแบบโบสถ์มหาอุดสากวับลงคาถาคง กระพันชาตรีแบบเดียวกับพระอุโบสถวัดป่าแก้ว จุดเด่นของวัดนี้ยังอยู่ที่การจัดผังที่เป็นแนวตั้งหันหน้า ทางตะวันออกคือมีพระเจดีย์เป็นประธานอยู่กลาง พระอุโบสถอยู่ด้านหน้า พระวิหารอยู่ด้านหลัง (73) ศาสนาสถานที่มีอยู่ด้านในตัวเมืองทั้งหมดนี้แสดงถึงความหนาแน่นของประชากรในตัวเมือง วัดและชุมชน เหล่านี้ยังบ่งบอกถึงการสั่งสมทางวัฒนธรรมความเชื่อ คตินิยมเกี่ยวกับผู้นำ ตลอดจนวิถีชีวิตความ เป็นอยู่ของผู้คนในสุพรรณภูมิ

พุทธศาสนานิกายสุพรรณภูมิ

ศาสนาพุทธมีบทบาทอย่างมากในสุพรรณภูมิทั้งในด้านศาสนาของผู้คนสร้างพิธีกรรม สากวับรัฐและเป็นเครื่องหล่อหลอมศูนย์รวมศรัทธาของผู้คนในเมืองนี้ โดยเฉพาะในเรื่องคติการ บูชาพระบรมธาตุและจักรพรรดิราช

ความเป็นมาและคตินิยมทางพุทธศาสนา จากการที่พุทธศาสนาลัทธิหินยานได้เข้ามา แพร่หลายในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีต่อมาเจ้าพระยา (พุทธศตวรรษที่ 10-16) ได้สร้างความ เชื่อถือร่วมกันของสังคมเมือง สร้างสรรค์วัฒนธรรมเฉพาะแบบทวารวดีสืบเนื่องมายาวนาน เชื่อ ว่าศาสนาพุทธนิกายหินยานเป็นที่ยอมรับนับถือจากราชกรอย่างต่อเนื่องยาวนาน ในขณะที่ผู้ปกครอง หรือชนชั้นนำได้มีการปรับเปลี่ยนรับเอาลัทธิฮินดูหรือพุทธศาสนาิกายมหายาน เพื่อใช้ในวัฒนธรรม การปกครองโดยเฉพาะพิธีกรรมสำหรับราชสำนัก

สังคมสุวรรณภูมิก็เช่นกัน การนับถือศาสนาของประชากรขึ้นอยู่กับความแตกต่างกันตามลักษณะชาติพันธุ์ของกลุ่มชนหรือชนชั้นหน้าที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานหรือปกครองชุมชน และกระแสเคลื่อนไหวทางพุทธศาสนาจากภายนอก

พุทธศตวรรษที่ 13-17 พุทธศาสนานิกายมหายานที่ถือกำเนิดในอินเดียได้ มีความรุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 ยุคของนาคารชุนและสาคุนย์ ได้จัดตั้งสถาบันนาลันทาแห่งมคธ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 12-13 นิกายมหายานได้พัฒนาริชาขึ้นมาได้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ปาละ อันเป็นยุคลัทธิตันตระที่เน้นมนตรยาน ได้รับความนิยมสูงสุด ศาสนาพุทธวัชรธรรมปาละจากแคว้นเบงกอล พินาร์ ได้แพร่ขยายเข้ามายังอินโดจีนและสยาม ผู้คิดค้นเมืองคู่ทองโบราณลพบุรี เขมร อโยธยาและสุวรรณภูมิต่อมาเห็นได้จากเจดีย์หมายเลข 1 คู่ทอง เป็นเจดีย์สี่และแปดเหลี่ยมอย่างเดียวกับที่พบที่นาลันทา (74)

บทบาทอิทธิพลของพุทธศาสนามหายานน่าจะเป็นที่ยอมรับสำหรับผู้ปกครองเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำเจ้าพระยาตลอดจนภาคใต้ เนื่องจากพุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นยุครุ่งเรืองของอาณาจักรศรีวิชัยและเขมร ที่ศาสนานิกายและพุทธมหายานมีบทบาทสร้างสรรค์ความเจริญทางศิลปวัฒนธรรม มีคติการก่อสร้าง เจดีย์ทรงปราสาทหรือมณฑป และจัดทำรูปเคารพเช่น พระพุทธรูปทรงเครื่อง พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร นางปรัชญาปารมิตา รูปแบบศิลปกรรมเหล่านี้ได้รับการแพร่ขยายเข้ามายังเมืองนแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ด้วยการแลกเปลี่ยนค้าขายตลอดจนขยายอิทธิพลทางการเมืองเป็นคราว ทำให้ผู้ปกครองเมืองเหล่านี้ รวมทั้งสุวรรณภูมินยอมรับนับถือพุทธศาสนามหายาน ที่นับถือพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่เป็นเทพจักรวาล และสร้างรูปเคารพ เช่น พระอากิพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ พระเมตไตรยโพธิสัตว์ สัมพันธ์กับความเชื่อลัทธิหินยานท้องถิ่นที่พัฒนามาแต่ครั้งทวารวดี (75)

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 นั้นเอง ที่ศาสนาพุทธมหายานได้สัมพันธ์กับลัทธิฮินดู ที่ผู้นำเขมรแห่งนครหลวงนับถืออยู่ ได้แพร่หลายเข้ามาสู่ราชสำนัก หรือเป็นศาสนาของผู้ปกครองในเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองอันนัมสมัยนี้ ทำให้เกิดคตินิยมสร้างศาสนสถานทรงปราสาทและรูปเคารพในลัทธิฮินดู ศิลปะขอม-ลพบุรี อันเป็นที่ฐานพัฒนาการศิลปะลพบุรี-คู่ทอง ในเวลาต่อมา ตัวอย่างศาสนสถานแบบนี้ที่สุวรรณภูมิ คือ เมืองไร่รดและเนินทางพระที่สามชุก ที่เกิดจากความนิยมสร้างศาสนสถานทรงปราสาทขึ้น แม้ว่าพุทธศาสนามหายานสามารถเชื่อมโยงประชากรที่หลากหลายทางชาติพันธุ์ให้มีเอกภาพ ภายใตลัทธิฮินดู-พุทธก็ตาม แต่ลัทธิความเชื่อนี้ ไม่น่าจะยิ่งหนักเพราะประชากรส่วนใหญ่นับถือลัทธิเดรวาทอยู่ จึงทำให้เกิดการผสมกลมกลืนระหว่างพุทธ

มหายานกับเถรวาทขึ้น (76)

ความนิยมนานพุทธศาสนา มหายานเริ่มเสื่อมลงเนื่องจากพุทธศตวรรษที่ 17 การแพร่หลายของพุทธศาสนา ลังกาวงศ์ภายใต้การสนับสนุนของพระเจ้าปรากรมพาทูแห่งลังกา ทำให้มีการเผยแพร่วัทธิลังกาวงศ์เข้ามายังดินแดนทุกามและหัวเมืองมอญ จนเป็นศูนย์กลางการแพร่กระจายความเชื่อนี้เข้ามายังเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา(77) ดังเห็นได้จากตำนานต่างๆ ที่เล่าถึงการติดต่อสัมพันธ์กันของผู้แสวงบุญ ในหัวเมืองทั้งสอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชาวมอญอพยพเข้ามาตั้งรกรากในพื้นที่แถบนี้ร่วมกับสุพรรณภูมิ หลังจากหัวเมืองมอญตกอยู่ใต้อาณาจักรทุกาม

สุพรรณภูมิในช่วงที่คนไทยอพยพเข้ามาในพุทธศตวรรษที่ 17 นั้น คงยอมรับเอาพุทธศาสนาเข้ามาเป็นศาสนาของตน ผู้ปกครองภายใต้อิทธิพลทางวัฒนธรรมการเมืองการปกครองแบบเขมร คงได้ดูดซับเอาวัฒนธรรมพุทธศาสนาผสมผสานระหว่างลัทธิหินยาน มหายานและฮินดู เข้ากับความเชื่อดั้งเดิม

พุทธศาสนาหินยานลัทธิเถรวาทแบบผสมผสานนี้เอง สร้างสรรค์วัฒนธรรมเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาและเป็นศาสนาทั้งของผู้ปกครองและราษฎรร่วมกัน รวมทั้งมีบทบาทในการขยายการจัดตั้งชุมชน การเผยแพร่วาริชของคณะสงฆ์ สร้างความเชื่อถ้อยยอมรับจากราษฎรให้ความร่วมมือในการสร้างศาสนสถานและชุมชน ซึ่งมีบทบาททางเศรษฐกิจควบคู่กับศาสนา

อย่างไรก็ตาม จากการสังมวัฒนธรรมพุทธศาสนาทั้งมหายาน หินยานและลัทธิฮินดูพุทธานสุพรรณภูมิ เมืองนี้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 จึงเป็นหนึ่งในเมืองสำคัญทางศาสนา รวมสมัยกับเพชรบุรี อโยธยา ลพบุรี จากจารึกลานทองวัดสองคชชัยนาท หลักที่ 48 พ.ศ.1951 ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช(78) มีข้อความแสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีพระเถระอาจารย์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่นับถือของเจ้าเมืองชัยนาท ด้วยการทักขุภวายุครวัชระชาวหนึ่งคร้ว ชื่อยี่ข้างให้ปรณณัติพระมหาเถรธรรมบุตรแห่งศรีสุพรรณภูมิ นอกจากนี้เจ้าเมืองชัยนาทผู้ยังเคยทักขุที่เมืองนี้ เมืองสุพรรณภูมิจึงน่าจะเป็นเมืองสำคัญทางศาสนาที่ดึงดูดให้ผู้ปกครองและบริวารจากเมืองอื่นเข้ามาจาริกแสวงบุญ ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

สำหรับผู้ปกครองหัวเมืองต่างๆในแถบนี้ รวมทั้งสุพรรณภูมิ การยอมรับพุทธศาสนา ลังกาวงศ์คงนำมาผสมผสานกับลัทธิมหายานและฮินดู เพื่อสร้างระบบความเชื่อของผู้ปกครองและประเพณีหลวงอันเป็นพิธีกรรมของราชสำนักที่ยั่งยืน ความชอบธรรมของคดียุติธรรมในฐานะจักรพรรดิราชทำให้สถาบันกษัตริย์มีความเข้มแข็งมั่นคงเพิ่มขึ้น และประเพณีหลวงหลายรูปแบบก็ทำหัดคิดความเชื่อนี้แพร่หลายลงสู่ราษฎร

พุทธศาสนาที่เป็นการผสมผสานลัทธิความเชื่อทั้งสามแบบนี้ ได้ถูกนำมาสร้างสรรคผล งานศิลปกรรมในศาสนสถานให้มีรูปแบบเฉพาะ เช่น ความนิยมสร้างเจดีย์ศิลปะปาละเนื่องในคติ มหายาน เช่น สตูปเจดีย์วัดพระรูป วัดสมรโกฏ เป็นเจดีย์ทรงสูง มีฉัตรที่ได้รับการดัดแปลงเป็น ปล้องไฉน ซ้อนกันเหนือบัลลังก์ หรือความนิยมสร้างปราสาท เลียนแบบปราสาทขอม เพื่อบรรจุพระบรมธาตุไว้ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ. วัดประจำเมือง(79) ที่น่าสนใจคือคติความเชื่อเรื่อง มณฑลในคติมหายานนั้นสัมพันธ์กับคตินิยมการสร้างผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม อันเป็นขอบเขตของ จักรวาลตามความเชื่อในลัทธิฮินดูมหายาน(80) ผังเมืองของเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา รวมทั้งสุพรรณภูมิได้สร้างเมืองตามคตินี้ทั้งสิ้น คือผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีวัดพระศรีรัตน มหาธาตุ เป็นวัดากลางเมืองมีที่ตั้งตรงศูนย์กลางของเมือง โดยกำหนดเอาจากปราสาทขอมบรรจุพระบรมธาตุ ทำให้เจดีย์พระบรมธาตุเป็นศูนย์กลางของเมืองเป็นศูนย์กลางของทั้งผู้ปกครองและราษฎรที่มีศรัทธา ต่อพุทธศาสนา

คติมหายานที่ผสมผสานอยู่ในพุทธศาสนาของสุพรรณภูมิ ยังมีส่วนกำหนดโครงสร้าง สำคัญของศาสนสถานอีกด้วย เช่น คติการวางผังวัดป่าแก้วหรือเขตนริชฎิกที่กำหนดให้ต้องเป็นทิศ ตะวันตก เพราะความเชื่อว่าการทิศตะวันตกเป็นทิศที่ตั้งของดินแดนสวรรค์สุชาวดี บนสวรรค์เป็นธาตุน้ำ มีดอกบัวขาวเป็นพาหนะแห่งทิศนั้น คือ พระอมิตาภะพุทธเจ้า ทรงเป็นเทพยดที่ขังมาเข้าสู่นิพพาน โดยมีความมุ่งหวังที่จะขนส่งพระสรีระเข้าสู่นิพพานทั้งหมดก่อน จึงเสด็จเข้าสู่ภาวะนิพพานเป็นองค์สุดท้าย ทิศตะวันตกจึงเป็นทิศที่ตั้งของสงฆ์ฝ่ายนริชฎิกหรือวัดนริชฎิก นามารเมืองสุพรรณ คือวัด ป่าเลโดยตั้งอยู่ในทิศนี้เช่นกัน(81) อีกเรื่องหนึ่งเป็นพระเพ็ชร์การขุดสระน้ำทางด้านทิศตะวันออก โดยถือคติเรื่องสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ตามแบบปราสาทขอม นามารวัดที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ที่ต้องหันหน้าออกสู่ แม่น้ำ หรือความนิยมสร้างรูปแบบศาสนสถานใหญ่โต เช่นเจดีย์หรือพระพุทธรูปขนาดมหึมา ที่ใช้ เทคนิคก่อสร้างแบบทวารวดี คือ ก่ออิฐฉาบปูน(82) นอกจากนี้ยังมีรูปแบบศิลปกรรมเฉพาะ อย่างพระพิมพ์ใหญ่กันพงศอกซึ่งมีแจกันขนาดใหญ่อันดับสองด้าน พระพิมพ์นี้เป็นศิลปะอุททองแบบ เถรวาทที่พบเฉพาะที่สุพรรณภูมิเท่านั้นเป็นลักษณะศิลปพุทธมหายานแบบปาละ(83)

ศาสนาพุทธานศตวรรษนี้ ยังเป็นศาสนาที่ก่อให้เกิดศาสนกิจขึ้นทั้งในกลุ่มผู้ปกครองและ ราษฎร โดยมองว่าเป็นการทักขุ ที่มีเป้าหมายชีวิตหลังความตาย แตกต่างระดับกัน จากสูงสุด ผู้ปกครองคือหวังนิพพานด้วยการไปเกิดเป็นพระพุทธรเจ้าอนาคต หรือขอให้เป็นเทวดาชั้น ดาวดึงส์ หรือชั้นดุสิต ได้ไปไหว้พระศรีอารีย์เมตไตรย์ ดังนั้นรูปแบบการทักขุของผู้ปกครองจึงต่าง จากราษฎร กิจกรรมศาสนมูลของชนชั้นนี้ จึงยิ่งใหญ่อลังการยิ่งเงินทองทรัพย์สินและคนจำนวนมาก ดัง

ตัวอย่างจากจารึกหลักที่ 48 พ.ศ. 1951 (84) ขุนเพชรสารเจ้าเมืองชัยนาทท้าวฤทธิศส่วนบุตรลาให้
แก่ตนเองและเจ้าเมืองคนก่อน ข้อความจารึกระบุประเพณีอันเนื่องในพุทธศาสนา เช่น การบริจาค
บ้านเรือน สร้างกุฏิวิหารถวายวัด การท้าวฤทธิศด้วยการนำชีวิตสงฆ์และข้าคน ซึ่งเป็นเชลยชาวเมือง
ที่ถูกกองทัพเข้าศึกจับเป็นเชลย การให้ทานเงิน ผ้า การสร้างถนนถวายวัด บริจาคข้าคน ที่สำคัญ
คือการบวชซึ่งได้บุญกุศลอย่างยิ่ง

ส่วนการท้าวฤทธิศของราชวรมันนั้นเรียบง่ายและใช้ทรัพย์สินน้อยกว่า เพราะส่วนใหญ่เป็น
การยอมรับนับถือหรือท้าวฤทธิศกับพระสงฆ์ที่เดินทางจาริกแสวงบุญไปยังที่ต่างๆ วิธีการนี้เข้าได้กับการ
นับถือผีแบบชาวบ้านและสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่สำคัญคือ มีพิธีกรรมที่เรียบง่ายกว่าของชนชั้นน่านมาก

คติการบูชาพระบรมธาตุ : การสร้างศูนย์รวมศรัทธาจากผู้นำสู่ราชวรมัน ความเชื่อเรื่อง
พระบรมธาตุเป็นต้นกำเนิดการสร้างประเพณีความเชื่อเชื่อมโยงคนในสังคมให้มีเอกภาพ ยอมรับ
นับถือพระบรมธาตุ ได้มีผู้ศึกษาความเป็นมาของคติบูชาพระบรมธาตุของผู้คนเมืองลุ่มน้ำเจ้าพระยา
ตอนล่างว่า สืบทอดมาจากความเชื่อในสมัยทวารวดีที่อิงอยู่กับพุทธศาสนาเถรวาท ในยุคนั้นการสร้าง
สถูปบรรจุพระบรมธาตุมักอยู่นอกเมือง หรือเป็นเขตป่า เป็นที่จาริกแสวงบุญของมหาชนมากราวไหว
บูชาพระบรมธาตุในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อพระบรมธาตุในสมัยทวารวดีได้หล่อหลอมความหลากหลาย
หลายทางชาติพันธุ์ของประชากร ให้มีเอกภาพด้วยศรัทธาธรรมร่วมกันต่อการบูชาพระบรมธาตุ (85)
เมืองอู่ทองโบราณที่มีการสันนิษฐานถึงเจดีย์หมายเลข 1 ว่า เป็นเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ แสดงให้
เห็นว่า คติบูชาพระธาตุในบริเวณเมืองอู่ทอง-สุวรรณภูมิน่าจะยังคงมีมาแต่อดีตกษัตริย์พุทธศตวรรษ
ที่ 17-19 คติการบูชาพระบรมธาตุเปลี่ยนไป เนื่องจากความเชื่อหลักทางพุทธศาสนาในยุคนี้ได้มีการ
ผสมผสานคติฮินดูและพุทธมหายานจากนครหลวงที่นิยมสร้างปราสาทหรือเทวาลัยเป็นศูนย์กลางเมืองเป็น
เสมือนเขาพระสุเมรุ ศูนย์กลางจักรวาล ผังเมืองก็สร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยม สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง
มณฑลอันเป็นขอบเขตจักรวาลตามคติฮินดู อย่างไรก็ตามธรรมเนียมการมีวัดมหาธาตุเป็นวัดประจำเมือง
ตามคติลังกาวงศ์ ยังมาจากความเชื่อที่ว่า ยังมีพระธาตุบางส่วนที่พญานาคนำไปไว้ยังนาคคิณและ
คติความเชื่อในการสร้างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ที่มีประธานของวัดคือเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ
แพร่หลายในลุ่มเมืองที่มีกลุ่มชนพูดภาษาไทย เป็นชนชั้นน่านเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ได้
แก่สุโขทัย ลพบุรี อยุธยา พิษณุโลก สวรรคโลก สุพรรณ ราชบุรี สรรคบุรี และสิงห์บุรี รูปแบบ
สถูปที่บรรจุพระบรมธาตุในเมืองเหล่านี้แตกต่างกัน (86) มีทั้งลักษณะเจดีย์กลมแบบทวารวดีเจดีย์เหลี่ยม
และรูปทรงเฉพาะท้องถิ่น และทรงปราสาท สำหรับเจดีย์พระบรมธาตุที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุนั้นเป็น

เจดีย์ทรงปราสาทสี่เหลี่ยมแบบปราสาทเทวาลัยของเขมรนครหลวง(87)

สำหรับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแห่งเมืองสุพรรณภูมิ น่าจะได้รับการสร้างขึ้นจากกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาที่มีความสัมพันธ์กับสุพรรณภูมิ จาริกลานทองหลักที่ 47 วัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุพรรณ(88) ระบุว่าผู้สร้างพระเจดีย์บรมธาตุนี้ เป็นพระจักรพรรดิราชแห่งอโยธยา ผู้ขอมคือพระโอรสผู้เป็นราชาธิราชเพื่อกว่ราชาทั้งปวง ช้อสันนิษฐานที่เป็นไปได้มากที่สุด สำหรับกษัตริย์อโยธยาผู้สร้างวัดนี้คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 หรือขุนหลวงพะงั่วและพระโอรสคือสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นผู้ขอม กษัตริย์อยุธยาทั้งสององค์ นอกเหนือจากทรงไว้ซึ่งบารมีความเป็นผู้นำทางการเมืองคนเป็นที่ยอมรับและสามารถสถาปนาราชธานีเขกเป็นจักรพรรดิราชในอโยธยาแล้ว ยังทรงเคยเป็นเจ้าของเมืองหรือราชาธิราชแห่งสุพรรณภูมิมาก่อน ย่อมผูกพันกับเมืองเดิมฐานอำนาจของสายตระกูลของพระองค์ อย่างไรก็ตามความคิดเห็นเรื่องการสร้างวัดมหาธาตุให้เป็นวัดประจำเมืองได้แพร่หลายไปยังเมืองต่างๆ ในสมัยกษัตริย์ต้นอยุธยาได้แก่ที่อยุธยา ราชบุรี ดิษณุโลก ลพบุรี และสระบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณ จึงเป็นวัดที่มีปูชนียสถานสำคัญ คือ พระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุอยู่ในพระธาตุเจดีย์ทรงปราสาท แม้วัดนี้เป็นไปตามคติแบบแผนการสร้างวัดมหาธาตุคือหันหน้าไปทางแม่น้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักแต่โบราณ การจัดเรียงศาสนสถานก็เป็นไปตามแบบแผนประเพณี วัดนี้มีความเจริญสืบเนื่องคู่กันมากับความเจริญของเมืองสุพรรณภูมิ องค์พระธาตุเจดีย์ได้รับการบูรณะเรื่อยมาเช่นเดียวกับสิ่งก่อสร้างเขตพุทธาวาส(89)

ในสมัยที่สุพรรณภูมิเป็นเมืองที่ปกครองอย่างอิสระโดยราชาธิราชของเมืองอย่างน้อยในช่วงต้นอยุธยาก่อนถูกผนวกเข้าเป็นหัวเมืองขึ้นของราชธานีนั้น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุคงทำหน้าที่ศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและประเพณีของรัฐที่เมืองในพุทธศาสนาของผู้นปกครองถือเป็นประเพณีของบ้านเมือง ขณะเดียวกันด้วยบารมีของผู้ที่สร้างวัดและคณาจารย์พระบรมธาตุได้ดึงดูดคห้ชาวเมืองและหัวเมืองบริวารใกล้เคียงมาเคารพบูชา พร้อมกันนี้ก็เป็นการประกาศถึงความเป็นธรรมิกราช หรือจักรพรรดิราชของผู้สร้างวัดนี้เพราะพระบรมธาตุเป็นศูนย์รวมความเชื่อของคนในท้องถิ่นการสร้างวัดมหาธาตุที่เป็นวัดขนาดใหญ่ เท่ากับผู้สร้างได้ประกอบการบุญอันยิ่งใหญ่ เพื่อสืบอายุพุทธศาสนาด้วยการถวายที่นา ช้างคน ทรัพย์สินเงินทอง สัตว์พาหนะ ดังนั้นชุมชนที่อยู่ล้อมรอบวัดนี้ จึงประกอบด้วยผู้คนหลากหลายวัฒนธรรม หล่อหลอมความกลมกลืนสร้างบูรณาการทางการเมือง ผู้ที่สามารถทำบุญได้อย่างยิ่งใหญ่เช่นนี้ได้ คือผู้มีบารมีทางอำนาจอย่างสูงเท่านั้น การสร้างวัดมหาธาตุจึงเป็นการแสดงบารมีในทางธรรมมาให้เห็นปรากฏอย่างเป็นรูป

ธรรม เป็นการประกาศความเป็นผู้นำ ในฐานะธรรมิกราชหรือจักรพรรดิราช ให้แก่ราษฎรผู้มา
บูชาพระธาตุได้บริบูรณ์ และในที่นี้ก็คือการประกาศถึงความยิ่งใหญ่ของราชาธิราชแห่งสุพรรณ
ภูมิ ผู้ดำรงตำแหน่งจักรพรรดิราช ณ กรุงศรีอยุธยา นั้นเอง

นอกจากนี้วัดมหาธาตุยังเป็นที่ยอมรับศรัทธาหล่อหลอมความเชื่อทางศาสนาของผู้ป
ครองและราษฎรร่วมกัน คือ กษัตริย์ในฐานะผู้สร้างและซ่อมวัด ถือเป็น การประกอบศาสนกิจของ
ผู้ปกครองสร้างสมภารมี ประกอบด้วยพระราชกุศลอันยิ่งใหญ่เพื่อจะได้บรรลुพระสัมมาโพธิญาณ หรือ
พระพุทธเจ้าในอนาคต ในขณะที่ราษฎรการได้มาไหว้พระบรมธาตุ ถือเป็น การทำบุญที่สร้างความ
ภาคหรือโอกาสจะได้เกิดใหม่ร่วมชาติกับองค์พระมหากษัตริย์ผู้บรรลुพระสัมมาโพธิญาณพระองค์นั้น อัน
เป็นการหล่อหลอมความศรัทธาที่มีต่อผู้นำผสมผสานไปกับคติการสั่งสมบุญทางพุทธศาสนา (90)

วัดมหาธาตุแห่งสุพรรณภูมิ จึงเป็นวัดศูนย์กลางของเมืองเช่นเดียวกับเมืองสำคัญใน
ยุคเดียวกัน จนถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงลดบทบาทเมืองสุพรรณภูมิลงจากเมือง
ลูกหลวงเหลือเพียงหัวเมืองชั้นนาที่เป็นเมืองชั้นตรี ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงผ่อนคลายความนิยม
ทางการเมืองเรื่องวัดมหาธาตุ ด้วยการแยกบทบาทหน้าที่ในการประกอบรัฐพิธีออกจากวัดพระศรี
รัตนมหาธาตุ ด้วยการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นในเขตพระบรมมหาราชวัง แนวโน้มนี้มาจะทำ
ให้ผู้ปกครองในหัวเมืองต่างๆ ก็ผ่อนคลายการให้ความสำคัญของวัดในฐานะศูนย์กลางของเมือง
หากแต่ยังคงไว้ซึ่งความศรัทธาของราษฎรที่มีต่อการบูชาพระบรมธาตุเท่านั้น

จักรพรรดิราชคตินำสุพรรณภูมิ

ความคิดเกี่ยวกับผู้นำเรื่องจักรพรรดิราช แพร่หลายในกลุ่มเมืองแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา
พัฒนาขึ้นจากพื้นฐานคติศาสนาฮินดูและพุทธ ศาสนาที่ปฏิบัติกันอยู่ในอาณาจักรเขมรที่นครหลวง แต่
คติศาสนาทั้งสองอธิบายถึงองค์จักรพรรดิต่างกัน ตามความเชื่อถือแบบลัทธิฮินดูในเขมร อธิบายถึง
พระอินทร์ในฐานะจักรพรรดิแห่งโลก ทำให้มีการสร้างปราสาทถวายกษัตริย์อันเป็นลัทธิลัทธิถึงเขา
พระสุเมรุเชื่อว่าเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว เป็นการอัญเชิญจักรพรรดิแห่ง
โลกกลับสู่เขาพระสุเมรุ และยังกำหนดคติธรรมสำหรับรัฐที่เนื่องในคตินี้ เช่น คติอินทราภิเษก มีการ
กวนเกษียณสมุทรให้เหล่าเทพและองค์อินทราดื่มแล้วต่อผู้ชนะมารที่มาบูรณการสวรรค์ คตินี้จึงหมายถึง
ถึงการกลับคืนสู่จักรพรรดิโลก (91) ในขณะที่พุทธศาสนาเถรวาทกลับให้ความสำคัญแก่พระพุทธเจ้า
ในฐานะจักรพรรดิโลก ทำให้มีคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องขึ้น (92) คติความเชื่อทั้งสองมีการ

ผสมผสาน ทำให้มีการให้ความสำคัญกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยถือเป็นที่อยู่ทั้งขององค์อินทรา ๕ ยอดเขาพระสุเมรุ และพระพุทธเจ้าคือ พระศรีอาริย์เมตไตรย์และเป็นทีประดิษฐานของพระธาตุเจดีย์จุฬามณี ที่บรรจุพระบรมธาตุ พระเชี้ยวแก้ว เป็นต้นว่า เมื่อกลุ่มคนพูดภาษาไทยอพยพเข้ามาในแถบนี้ สามารถยอมรับคติเรื่องอินทราได้ โดยนำไปเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับความเชื่อเรื่องแกนว่าพระอินทร์คือแกนผู้สร้างมนุษย์และโลกตามความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มคนไทย(93)

จักรพรรดิราชจึงเป็นคติผู้นำรัฐที่มีมาก่อนสมัยอยุธยา ที่ได้พัฒนาสถานะของผู้นำที่เป็นราชาธิราชของรัฐต่างๆ ที่ปกครองเพียงเมืองศูนย์กลางและบริวาร โดยรัฐขนาดไม่ใหญ่นักเหล่านี้ต่างเป็นอิสระต่อกัน ทำให้พัฒนาขึ้นมาสู่สถานะผู้นำที่มีขอบเขตอำนาจการเมืองกว้างขวางกว่าเดิมในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ หรือ "พระราชาธิราชผู้เหนือกว่าพระราชาทั้งปวง" เมื่อผู้นำรัฐสุพรรณภูมิร่วมกับรัฐละโว้ในลักษณะสมาพันธรัฐบ้านพี่เมืองน้อง สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ ทำให้ฐานะกษัตริย์ผู้ครองอยุธยาเป็นใหญ่เหนือกว่าราชาธิราชทั้งปวง ทำให้สภาพการผลัดเปลี่ยนแข่งขันอำนาจของรัฐเล็กๆ หดหายไป อยุธยาสามารถพัฒนาขึ้นสู่ความเป็นอาณาจักรสมบูรณ์แบบ ความคิดเรื่อง จักรพรรดิราชผลักดันให้ผู้นำอาณาจักรอยุธยาขยายอำนาจขึ้นเหนือและเข้าไปยังดินแดนเขมร

อย่างไรก็ตามต้องไม่ลืมว่า การสถาปนาอาณาจักรอยุธยาในระยะต้นสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แม้จะมีผลทำให้ฐานะความเป็นจักรพรรดิราชของผู้นำสมบูรณ์แบบรับมาทางพิธีกรรม (94) แต่ด้านทางปฏิบัติ สุพรรณภูมียังคงเป็นแคว้นที่มีพระราชาที่สืบสายราชวงศ์และมีอำนาจอิสระในการปกครองตนเอง แม้แต่ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แม้กษัตริย์อยุธยาจากสุพรรณภูมิองค์นี้มีอำนาจเพิ่มขึ้น แต่ราชาธิราชเมืองต่างๆ เช่น แพรก ศรีราชา อินทร์ พรหม นครศรีธรรมราช สุโขทัย ก็ยังมีอำนาจอิสระในตัวเอง(95) เว้นแต่เมืองสำคัญบางเมืองถูกจำกัดฐานะให้เป็นเมืองลูกหลวง เมืองรองจากเมืองหลวงในแง่ของการลำดับชั้น

ความสำเร็จของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ในการสร้างกรุงศรีอยุธยา คือการสร้างแบบแผนทางวัฒนธรรมมาที่ราชธานีแห่งนี้ให้กลายเป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์และเป็นเมืองศูนย์กลางถาวรของอาณาจักรแห่งใหม่ มีอำนาจเหนือทางวัฒนธรรม ทำให้ราชสำนักอยุธยาเป็นศูนย์กลางของจักรวาล และเป็นตัวอย่างชีวิตสูงสุดคนโลกที่เป็นแบบอย่างของชนชั้นปกครอง ราชสำนักเมืองอื่น ทั้งสุพรรณภูมิ ละโว้ ยอมแข่งขันที่จะเป็นเวทีละครจักรวาล และในที่สุดสายตระกูลสุพรรณภูมิก็พอใจที่จะใช้อยุธยาเป็นราชธานีด้วย อยุธยาจึงกลายเป็นเมืองศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักร เป็นเมืองที่พระราชาธิราชผู้เหนือกว่าต้องการมาครองราชย์ กระทำพิธีบรมราชาภิเษก อยุธยาจึงเป็นความมุ่งหวังทางการเมืองของบรรดาคู่แข่งทางอำนาจในการสร้างฐานะขึ้นสู่ความ

เป็นจักรพรรดิ (96)

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงเป็นพิธีกรรมที่เป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจรวมศูนย์ความเชื่อทางจิตวิญญาณ อันน่าจะมาจากพราหมณ์ ที่มีพื้นฐานเรื่องนำศักดิ์สิทธิ์จากสวรรค์ความเชื่อเรื่องบ่อนำศักดิ์สิทธิ์ตามเมืองต่างๆ ที่ถูกนำมาใช้ประกอบพิธีกรรมราชาภิเษกที่อยุธยา จึงมีอยู่ตามเมืองที่เป็นจุดเริ่มแรกของการรวมอำนาจ เช่น สระศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 4 ที่สุพรรณ เมืองอินทร์ และเมืองพรหม (97) อย่างไรก็ตามความเป็นจักรพรรดิต้องกระทำผ่านพิธีราชาภิเษก ที่ต้องพราหมณ์ผู้ทรงศิลปศาสตร์เท่านั้น จึงประกอบพิธีได้ถูกต้องตามขั้นตอนทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ทรงเป็นกษัตริย์ได้โดยสมบูรณ์ กษัตริย์จึงต้องทรงแทนพราหมณ์ไว้ในราชสำนักตนเอง นอกจากนี้ยังมีเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ราชบัลลังก์ ปราสาทที่ประทับอันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันวิ้ง แบบแผนนี้เห็นกษัตริย์ในฐานะเทวราชหรือสมมติเทพด้วยและเป็นรูปแบบที่มีอยู่อย่างเด่นชัดในอยุธยา โดยเฉพาะพระราชพิธีถวายสัตย์สาบานของข้าราชการต่อกษัตริย์ (98) ก็เป็นพิธีที่สืบทอดจากรัฐตอนล่าง มีตัวอย่างให้เห็นถึงการสืบทอดประเพณีนี้แต่โบราณจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า พิธีตั้งน้ำสาบานสำหรับตัดสินคดีลงโทษผู้กระทำผิด การตั้งน้ำสาบานนี้ น่าจะสัมพันธ์กับพิธีโดยการแข่งน้ำ และสระศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 4 ที่นำมาใช้ในพิธีนี้ ซึ่งเป็นที่ยืนยันถึงความเชื่อสัตย์จงรักภักดีต่อผู้นำสูงสุดด้วยการตั้งน้ำสาบาน

การสถาปนาอยุธยาจึงเป็นการพัฒนารัฐที่ขึ้นสู่ความเป็นอาณาจักราณาภิเษกการเมืองที่มีคติความเชื่อจักรพรรดิเป็นฐานรองรับ เป็นการประกาศศูนย์กลางจักรวรรดิตามแนวคิดโลกภูมิวิทยาแบบพราหมณ์และพุทธ เพื่อปฏิเสศศูนย์กลางเดิมโดยเฉพาะเขมรและสุโขทัย กิจกรรมทางวัฒนธรรมหลายอย่างที่ถูกรื้อสร้างและเผยแพร่ขึ้นเพื่อสร้างความยอมรับคิจักรพรรดิราชจากประชาชนเห็นได้จากหลักฐานโบราณคดี ได้แก่

พระพุทธรูปทรงมงกุฎเทริด ศิลปะลพบุรี อายุพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นรูปแบบศิลปกรรมพบที่สุพรรณ สามชุก อุทัยธานี และกรุพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุอยุธยา และศรีสุโขทัย ลักษณะเป็นพระพุทธรูป 3 องค์เรียงกัน เรียกว่าตรีภาย หรือตรียาน ตามหลักพุทธศาสนามหายาน คือ ธรรมกาย สัมโภคกาย นิรมานกาย แต่บางครั้งก็สร้างเป็นพระพุทธรูปองค์เดียวสวมมงกุฎคตินี้มีต้นเค้าตามจักรวาทินในศิลปะอินเดียปาละ-เสนะ แห่งแคว้นพิหาร-เบงกอล การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเช่นนี้เป็นไปตามความเชื่อที่ว่า พระพุทธเจ้ายังคงสถิตอยู่บนสวรรค์ฐานจักรพรรดิแห่งจักรวาล จึงประดิษฐ์พระพุทธรูปมีเครื่องทรงอย่างกษัตริย์ (99)

รอยพระบาทลาย 108 มงคล (100) ที่จริงรอยพระบาทนี้ก็เป็นรูปเคารพเช่นเดียวกับ พระพุทธรูปและพระเจดีย์ในพุทธสถาน สร้างขึ้นในคติพุทธศาสนาที่อ้างว่าพระพุทธองค์เคยเสด็จลงมา ถึงสถานที่นั้น เพื่อเผยแผ่ศาสนา และถือเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ที่ดึงดูดผู้คนทั้งผู้ปกครองและราษฎร ให้เข้ามาบูชา ลายมงคล 108 นี้ ประกอบด้วยสัญลักษณ์แห่งโชคลาภ ความเจริญอุดมสมบูรณ์ รูปธรรมและนามธรรมของสุคติภพในจักรวาลและที่สำคัญคือลวดลายสัญลักษณ์ที่เป็นเครื่องประกอบ บารมีของกษัตริย์และจักรพรรดิ สำหรับรอยพระบาทที่พบที่สุพรรณภูมิมีลักษณะการวางรูปแบบการ จัดมงคล 108 (101) ลงในผังจักรวาลทรงกลม อันเป็นแบบที่นิยมกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-23 ผังจักรวาลนี้มีเขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยแนวเทือกเขามหาคสมุทร 7 ชั้น มีแนวโคจร พระอาทิตย์ พระจันทร์ แนวสัตว์หิมพานต์ พืช สัตว์ แต่ที่สำคัญคือองค์ประกอบที่แสดงถึงโลกมนุษย์ ที่ สำคัญคือมีเครื่องสูงอันเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ สัญลักษณ์แห่งองค์จักรพรรดิ แนวออกสุดเป็น สัญลักษณ์ของเทวโลก พรหมโลก มีรูปท้าวโลกบาลทั้ง 4 นั่งรักษารอยพระบาทซ้าย ขวาข้างละ 2 องค์ ลายสัญลักษณ์เครื่องสูงที่ล้อมรอบองค์จักรพรรดิผู้ผ่านทางโลก แสดงถึงการประกาศพุทธศาสนาพร้อม กับการขยายอำนาจทางการเมืองของผู้ปกครองด้วยการอิงพระราชาอาณาจักรพระจักรพรรดิผู้หนุนหลัง สัทธิธรรมจักร

นอกจากนี้คติจักรพรรดิราชยังทำให้แพร่หลายในหมู่ประชาชน ในรูปของการสร้างพระ บรมธาตุเจดีย์ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งเป็นวัดประจำเมืองทั้งที่อยุธยาและสุพรรณภูมิ ดังได้ กล่าวมาแล้วถึงจารึกลานทอง ที่พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุพรรณภูมิที่ระบุว่า ผู้สร้างคือองค์ จักรพรรดิราชและผู้ขอมคือพระราชูปถัมภ์ว่าพระราชองศ์อื่นๆ อันเป็นการสะท้อนคติจักรพรรดิ ราชที่เผยแผ่พุทธศาสนาอย่างชัดเจน

คงต้องยอมรับว่าคติจักรพรรดิราชที่พัฒนามาตั้งแต่ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราช ธานีนั้น มีความสมบูรณ์แบบเมื่อสถาปนาอยุธยาเป็นราชธานี และมีการสร้างแบบแผนทางวัฒนธรรม ราชสำนักตามคติจักรพรรดิราชอย่างชัดเจนสร้างความเป็นประเพณีหลวง ผู้นำรัฐราชาธิราชรวม ทั้งสุพรรณภูมิเองต่างก็ยอมรับที่จะเข้ามาสถาปนาอำนาจความเป็นจักรพรรดิที่อยุธยา โดยผ่านพิธี บรมราชาภิเษก แต่อยุธยาคงไม่สามารถดำรงฐานะศูนย์กลางจักรวาลถาวรได้หากไม่สามารถสร้าง ความสำเร็จทางเศรษฐกิจการค้า อันเป็นผลประโยชน์ของรัฐและผู้นำทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะ การค้าบรรณาการกับจีน เนื่องจากทำเลที่ตั้งของอยุธยานั้นเหมาะสมกว่าสุพรรณภูมิและละโว้ ใน การเปิดเส้นทางพาณิชย์ ที่อำนวยต่อมาอยุธยาได้กลายเป็นเมืองท่าในภูมิภาคที่เปิดตลาดการค้า ทั้งการค้าบรรณาการกับจีนและการค้ากับประเทศตะวันตก นอกเหนือจากการทำหน้าที่เมืองศูนย์กลาง

รวบรวมผลิตผลสินค้าส่งออกจากเมืองภายในราชอาณาจักร

เห็นได้ว่าคติจักรพรรดิราชที่แพร่หลายและพัฒนาขึ้นอย่างสมบูรณ์ในสมัยอยุธยา โดยคติกรรมที่เนื่องด้วยคติที่สำคัญคือคติบรมราชาภิเษก และสร้างน้ำมูรธาภิเษกและพิธีเทือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา คิติดังกล่าวมีส่วนเกี่ยวข้องกับอย่างสำคัญต่อเนื่องกับสุพรรณภูมิ เนื่องจากส่วนหนึ่งของคติกรรมต้องนำน้ำจากสระศักดิ์สิทธิ์เมืองอื่น ที่เป็นเมืองแรกเริ่มในการรวมกลุ่มสถาปนาอยุธยา เช่นเดียวกับสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 4 สระ คือ สระแก้ว สระคา สระยมนา และสระเกษ(102)

จากการสำรวจพบเนินดินระหว่างสระคาเป็นคันดินคาดว่าเป็นสระบึงเจดีย์ ที่ขุดพบพระพุทธรูปปางสมาธิจำนวนมากและเศษเครื่องปั้นดินเผา เจดีย์นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สันนิษฐานว่า เป็นเทวสถานที่ยุทธศาสนิกชนนำน้ำไปเปือกก่อนเข้ามัสการตามคติกรรม มีหลักฐานชัดเจนถึงความสืบเนื่องในการนำน้ำจากสระนี้ เข้าไปประกอบพิธีกรรมในราชสำนักอยุธยา น้ำจากสระศักดิ์สิทธิ์นี้มิใช่เสี่ยงเป็นที่ยอมรับมาช้านาน มีผู้สันนิษฐานว่า คติเรื่องสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นคติพุทธมหายาน มีที่มาจากเขมรนครหลวง กษัตริย์เขมรกำหนดให้เจ้าเมืองต่างๆ นำน้ำศักดิ์สิทธิ์จากเมืองนั้นมากระทำพิธีราชาภิเษก อันเป็นที่มาของการส่งส่วยน้ำจากเมืองประเทศราช(103) และเมื่อคตินี้เข้ามาสู่ราชสำนักอยุธยา การนำน้ำจากหัวเมืองต่างๆ ย่อมแสดงถึงพระราชอำนาจที่ทรงมีเหนือเมืองเหล่านั้น น้ำศักดิ์สิทธิ์ยังเป็นที่นับถือกันว่า สามารถเพิ่มพระราชอำนาจให้กับกษัตริย์ผู้ผ่านพิธีบรมราชาภิเษก แต่สระศักดิ์สิทธิ์ที่สุพรรณ ความศักดิ์สิทธิ์นั้นถูกอิงเข้ากับพุทธศาสนา มหายาน เนื่องจากเมืองนี้ไม่มีร่องรอยหลักฐานโบราณคดีพุทธศาสนาแบบมหายานมาก่อนและเป็นเมืองที่ผ่านความเจริญวัฒนธรรมมหายานที่เน้นมณฑลสถาน เวทมนต์อาคม และเป็นเมืองที่มีพระเถระสงฆ์ชั้นครู ฝ่ายมณฑลสถาน(104) หรือ "ครูบา" ได้ทูลทูลลงอาคมที่อิงใหญ่ไว้ที่สระน้ำทั้งสี่(105) เพื่อฐานพิธีกรรมดังกล่าว โดยไม่ต้องการใช้คติพิธีเทวราชที่ได้นำมาจากแม่สายสำคัญเก่าๆ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่นี้ราชสำนักอยุธยาและรัตนโกสินทร์ได้แต่งตั้งผู้รักษาสระ เพื่อป้องกันเจ้าเมืองอื่นมาลักลอบตักน้ำไปใช้ในพิธีบรมราชาภิเษกเพิ่มอำนาจให้ตนเอง อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่าหลังสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อสุพรรณภูมิถูกลดฐานะให้เป็นเมืองชั้นตรี ความสำคัญทางการเมืองก็ถูกลดไปด้วย สายสัมพันธ์ทางการบริหารที่ศูนย์อำนาจมีต่อเมืองนี้เกือบไม่มีอยู่เลย แต่ความสำคัญและข้อมูลกันที่เมืองนี้ยังมีต่ออยุธยาตลอดมาคือ การนำน้ำจากสระศักดิ์สิทธิ์ไปใช้ในรัฐพิธีของกษัตริย์อย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ชีวิตทางสังคมและการผลิต

ชีวิตสังคมเมืองในสุพรรณภูมิจากหลักฐานที่มีอยู่อย่างจำกัด ชี้ให้เห็นถึงการแบ่งแยกบทบาทฐานะและการใช้ชีวิตของคนในสังคม ระหว่างผู้ปกครองที่เป็นชนชั้นสูงหรือชนชั้นนำกับราษฎรทั่วไป ชนชั้นสูงในเมือง ประกอบด้วยพระสงฆ์ชั้นเถรจารย์ ซึ่งเมืองสุพรรณเองก็มีชื่อเสียงและบทบาทสำคัญทางพุทธศาสนาเมืองหนึ่ง จากจารึกหลักที่ 47 ระบุชื่อพระมหาเถรธรรมบุตรแห่งศรีสุพรรณภูมิ เป็นพระชั้นผู้ใหญ่ที่ขุนเพชรอุปฮาดเข้าเมืองชัยนาทให้ความเคารพนับถือ นอกจากพระสงฆ์แล้ว พราหมณ์หรือครุบา ผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมของรัฐตามลัทธิฮินดู เพื่อแสดงถึงอำนาจบารมีของผู้ว่าสุพรรณภูมิ ขุนนางผู้ทำหน้าที่บริหารดูแลความสงบเรียบร้อยภายในเมือง หัวหน้าหมู่บ้านหรือผู้นำท้องถิ่น เป็นไปได้ที่ขุนนางและหัวหน้าหมู่บ้านมีความสัมพันธ์อันดีเครือญาติกับเจ้าเมืองตามลักษณะการขยายชุมชนในระบบศักดินาเนื่อง เทนเนื่องจากมีเชื้อเจ้าเมืองและกลุ่มผู้สืบเชื้อสายในตระกูล

ฐานะของเจ้าเมืองในพุทธศตวรรษที่ 17 จากเอกสารจีนเรื่องรัฐเงินหลี่ผู้ เจ้าเมืองหมอล้วนปามีตำแหน่งเป็นกรมตั้งฮู้ เป็นตำแหน่งขุนนางหัวเมืองในระบบการปกครองของเขมร อย่างไรก็ตามอิทธิพลของฮินดู-พุทธมหายานแบบเขมร คงผสมผสานกับพุทธศาสนาเถรวาทลังกา วงศ์ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 ทำให้ฐานะของเจ้าเมืองเป็นราชาธิราช นอกจากนี้ระบบการศึกษาทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีและการใช้ภาษาเขมรซึ่งเป็นภาษาราชการสำนัก มีส่วนหล่อหลอมวัฒนธรรมของผู้ปกครองให้ต่างไปจากราษฎรทั่วไป

ชีวิตความเป็นอยู่ของผู้ปกครองสุพรรณภูมิ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 จากหลักฐานเรื่องรัฐเงินหลี่ สะท้อนถึงอิทธิพลพุทธศาสนา บรรยายที่อยู่เจ้าเมืองว่ามีรูปแบบเลียนแบบโบสถ์วิหารพุทธศาสนา มีประเพณีเครื่องใช้ เครื่องแต่งกาย ที่กำหนดฐานะเจ้าเมืองให้ห่างจากขุนนางและราษฎร เช่น เครื่องราชกกุธภัณฑ์ทำด้วยทองคำ การแต่งกายที่กำหนดด้วยสีเฉพาะ อย่างเครื่องทรงใช้สีขาวแสดงถึงความสูงศักดิ์ ใช้ม่านทำด้วยผ้าแพรแดง กระโจมที่นำจะเป็นพลับพลาใช้ผ้าแพรสีสีขาวคันทองส่วนบนของกระโจมใช้สีเหลืองชมพู พลับพลาอย่างรองใช้สีแดง และสำหรับขุนนางใช้สีแดงลายจุดสีเขียวและครามตามลำดับ หนังสือราชการมีปกติคำเขียนด้วยพู่กันสีขาวที่นำจะหมายถึงสมควรขอย นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียมปฏิบัติเฉพาะ เช่น การเข้าเฝ้าเจ้าเมืองต้องกันศีรษะพร้อมกับพนมมือ เป็นแบบพิธีถวายบังคมด้วยความเคารพสูงสุด เครื่องใช้ขุนนางทั่วไปใช้เครื่องเงิน ม่านแพรเป็นผ้าลายดอก เป็นต้น (105)

น่าเสียดายว่าไม่มีหลักฐานแสดงพัฒนาการต่อเนื่องชีวิตทางสังคมดังกล่าว หลักฐานที่มีอยู่ในช่วงต่อจากนั้นเป็นเรื่องราวพุทธศตวรรษที่ 19 ที่ปรากฏบนลวดลายภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาเผา - บ้านสมุนและบ้านบางปูน พินาการแดงใกล้วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี เรื่องราวส่วนใหญ่เป็นประเพณีและพิธีกรรมราชสำนัก รวมถึงวิถีชีวิตของชนชั้นนำ ที่สะท้อนความซับซ้อนของโครงสร้างสังคมมากขึ้น

การแต่งกายของชนชั้นนำในพุทธศตวรรษที่ 19 มีการสวมเทริดที่ศีรษะ เครื่องประดับคอ หุ่นรูปสามเหลี่ยมและวงกลม สวมกำไลต้นแขน ชาย-ขวา นุ่งโจงกระเบนเส้นหรือหยักริ้ว เครื่องแต่งกายมีความอลังการด้วยเครื่องประดับต่างจากราชภูมิตัวเบ (107)

การใช้ชีวิตของชนชั้นนำนอกเหนือจากภารกิจงานการบริหารและชีวิตประจำวัน คือ การล่าสัตว์ มีภาพลวดลายแสดงถึงการวิ่งข้างหรือคล้องข้าง การล่ากวาง การจับและฝึกหัดขี่ม้า ภาพชีวิตเหล่านี้สัมพันธ์กับภาระหน้าที่ผู้ปกครองในฐานะราชาราชินี (108)

ลวดลายบนภาชนะดินเผายังแสดงถึงบทบาทหน้าที่ผู้ปกครองในฐานะราชาราชินีสำคัญ 2 ประการ คือ

1) ในฐานะผู้นำที่มีบุญหรืออำนาจพิเศษในการรักษาความสมดุลย์ของธรรมชาติ บันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ทางการผลิตด้านการเกษตร ที่มีผลต่อภาวะความเป็นอยู่ของประชากรในเมือง ผู้นำจึงต้องมีหน้าที่โดยตรงในการประกอบพิธีกรรมของรัฐ คือ พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพิธีกรรมที่บอกวันเริ่มต้นฤดูกาลเพาะปลูกข้าวในรอบปี และเป็นศิริมงคลทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ต่อพืชผลที่ปลูกในปีนั้น (109)

2) บทบาทหน้าที่สำคัญของผู้ปกครองในฐานะรัฐราชาราชินี คือการทาส่งความและความสามารถที่จำเป็นของผู้ปกครองคือการรบ ภาพลวดลายบนภาชนะดินเผาแสดงเรื่องราวการคล้องข้างแบบวิ่งข้าง เป็นที่ทราบกันอยู่ว่าข้างเป็นสัตว์บกสำคัญที่ใช้เป็นพาหนะขนส่งเพื่อการคมนาคมและการสงคราม และยังมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่หมายถึงพาหนะของกษัตริย์ กิจกรรมคล้องข้างจึงเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองหรือราชาราชินีต้องกระทำ เพื่อแสดงถึงบุญบารมีที่ครอบครองหรือเป็นเจ้าของไพร่พลจำนวนมาก ลวดลายภาพการวิ่งข้างในฐานะข้างศึกเป็นภาพบุคคล 2 คนบนหลังช้างด้วยท่าทางกำลังออกสงครามพร้อมด้วยจตุรงค์บาท (110) การยุทธบนหลังช้างที่เรียกว่ายุทธหัตถีก็ถือเป็นความรู้ความสามารถที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ผ่านทางบารมีและอำนาจของผู้นำ นอกจากภาพการออกรบด้วยการวิ่งข้างแล้วยังมีภาพการต่อสู้บนหลังม้า เป็นภาพเคลื่อนไหวเงื้อง่าเหมือนท่าต่อสู้ และยังมีภาพการต่อสู้ตัวต่อตัวด้วยทอกของคนสองคน

ภาพที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เหล่านี้ น่าจะแสดงถึงภาวะสงครามของผู้คนนั้นแล้ว ยังสะท้อนถึงบุคลิกภาพผู้นำทางการเมือง หรือความรู้ความสามารถที่จำเป็นต่อความเป็นผู้นำ คือการรบหรือการใช้อาวุธ ความรู้ชนิดนี้จำเป็นต่อผู้นำที่ต้องการราชาธิราช ซึ่งต้องแข่งขันทางการเมืองกับรัฐหรือแว่นแคว้นอื่น เห็นได้จากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ผู้นำสุพรรณภูมิ ขุนหลวงพะงั่วได้พิสูจน์ความเป็นจักรพรรดิราช ด้วยการยกกองทัพไปอยุธยา โดยร่วมมือกับมหาอำมาตย์ในเมืองนั้น ท้าให้สมเด็จพระบรมราชาที่ครองราชย์อยู่ที่อยุธยาต้องยอมแพ้ กลับไปปกครองละโว้ สภาวะการแข่งขันอำนาจเพื่อรักษาความเป็นราชาธิราชนี้มีอยู่เด่นเด่นในกลุ่มสายราชวงศ์เดียวกัน เช่น กรณีเจ้าอ้าย ครองเมืองลูกหลวงที่สุพรรณ เจ้ายี่ครองเมืองลูกหลวงที่แพทศวีรราชา พระโอรสสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่สงครามชนช้าง เพื่อแย่งชิงราชสมบัติจนสิ้นพระชนม์ ทั้งคู่ท่านที่สุดเจ้าสามพระยาได้ขึ้นครองราชย์เป็นที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2

ชีวิตชาวบ้านในเมืองนี้ทั้งไพร่ ข้าพระ ทาสเชลย ส่วนใหญ่ประกอบการผลิตด้านเกษตรด้วยการทำนาปลูกข้าวภาพลวดลายภาษาเหน็ดเผาที่เป็นพระราชพิธีจรดพระนังคัล แสดงถึงเทคนิคการทำนา ที่เป็นนาดำและใช้น้ำคู่โค คือใช้เทียมโค 2 ตัว ในการไถนา เทคนิคการทำนาที่น่าจะเป็นกลุ่มคนที่ใช้ภาษาไทย ซึ่งได้พัฒนาวิธีการทำนาแต่ดั้งเดิมและสามารถปรับปรุงเทคนิคการทำนาตามที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างดี เมื่ออพยพเข้ามาอยู่ในเมืองนี้

อย่างไรก็ตามมีชาวเมืองบางกลุ่มที่ประกอบการผลิตอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผา เพื่อการค้าขายในท้องถิ่นและหัวเมืองใกล้เคียง จากหลักฐานเตาเผาบ้านบางขุนและเตาเผาบ้านสมุนตั้งอยู่ใกล้วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ศิขารแดงย่านใจกลางเมืองสุพรรณภูมิ และอยู่ริมแม่น้ำสุพรรณ สะดวกแก่การคมนาคมขนส่ง

ภาชนะเตาเผาจากบ้านบางขุน เป็นภาชนะทั้งเนื้อดินและเนื้อแกร่งแบบไม่เคลือบตามแบบภาชนะดินเผาภาคกลางทั่วไป ที่ได้มีการขุดค้นพบเตาเผาสร้างซ้อนทับกันถึง 10 เตา แสดงว่ามีการใช้งานอย่างต่อเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 หรือ 17 มาจนถึงหลังสุราราวพุทธศตวรรษที่ 21(111)

ส่วนเตาบ้านสมุนตั้งห่างออกไปไม่กี่กิโลเมตร เป็นเตาเผาภาชนะชนิดทั้งเนื้อดินและเนื้อดินเช่นกัน แต่ที่พบเฉพาะภาชนะไทเท่านั้น เตาเหล่านี้กระจายอยู่ในพื้นที่บริเวณกว้างทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำสุพรรณ อายุของเตาเผาอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 18-19 และใช้งานอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ 22 คุณภาพเนื้อดินที่บ้านสมุนไม่สูงนัก ลวดลายและเทคนิคการเผาเป็นลักษณะเฉพาะท้องถิ่นแต่ปริมาณและจำนวนเตาเผามีมาก อาจเป็นได้ว่า การแพร่กระจายของการใช้ภาชนะจากแหล่ง

ผลิตที่ไม่มีไว้ใช้ภายในท้องถิ่น และพบว่าเตาเผาจากที่นี้เลิกผลิตไปหลังจากภาชนะ เครื่องเคลือบ และสังคโลกจากจีนสมัยราชวงศ์หมิงถูกสั่งเข้ามาใช้ในชุมชน(112)

ในขณะที่การผลิตอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาที่บ้านบางขุนนั้น น่าจะผลิตเพื่อการค้า สำหรับตลาดนอกท้องถิ่นในบริเวณเมืองลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคตะวันตก เช่น ราชบุรี กาญจนบุรี และเพชรบุรี เนื่องจากจุดพบภาชนะดินเผาย่างบางขุนในเมืองเหล่านั้น(113)

รูปแบบการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปด้านอื่นๆ ของราษฎรสามัญเมือง พบว่ามีการดำเนินกิจกรรมค้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 ชาวบ้านซื้อขายแลกเปลี่ยนอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และภาชนะของใช้ที่ส่วนใหญ่เป็นภาชนะดินเผาที่ผลิตในท้องถิ่น คือจากเตาบ้านบางขุนและบ้านสมุน ชาวบ้านนิยมใช้ผ้าแพรแดง ลักษณะการซื้อขายแลกเปลี่ยนนี้ใช้ระบบของต่อของ แต่ที่มีการอ้างอิงถึงการใช้เบี้ยตะกั่วสำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าภายนอกที่มากับเรือพาณิชย์ที่เดินทางเข้ามาตามลำแม่น้ำจนถึงเมืองนี้(114)

พบว่าการนับถือพุทธศาสนาของชาวเมืองสุพรรณภูมิเมื่ออิทธิพลเข้ามาถึงการใช้ชีวิตประจำวันรวมทั้งกำหนดหลักเกณฑ์ประเพณีสังคม เช่น เวลาที่เกิดข้อพิพาท คู่กรณีจะพากันไปตีหม่าพุทธมนต์สาบานกันที่วัด ฝ่ายที่ตีแล้วมีสวัสดิภาพถือว่าพูดความจริง ฝ่ายที่เจ็บป่วยถือว่าพูดเท็จ(115) ประเพณีการนับถือพุทธศาสนานี้ยังได้กล่าวไว้ก่อนหน้านี้อีกแล้ว

สุพรรณภูมิรัฐการค้าพุทธศตวรรษที่ 19

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 สุพรรณภูมินามของรัฐเงินหลี่พยายามขึ้นมาบทบาทการค้าภายนอกกับจีน เนื่องจากหาอำนาจที่มีอิทธิพลในการควบคุมเส้นทางการค้าแถบนี้อย่างเขมรและศรีวิชัยอ่อนแอลง ราวพ.ศ.1708 เอกสารจีนระบุถึงพ่อค้าจากเงินหลี่เดินทางมาถึงจีนจนถึง พ.ศ. 1743-1748 จึงเริ่มติดต่อการค้าระดับรัฐ ด้วยการที่กมรเหิงอู่ของเงินหลี่ส่งทูตบรรณาการเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีน ถึง 3 ครั้งด้วยกันและนักการทูตจีนยังได้เดินทางมาเงินหลี่ด้วยการค้า หลังจากนี้ทูตชะงักลงโดยสิ้นเชิงต่อมา(115)ด้วยเหตุผลที่เชื่อได้ว่าผู้นำเขมรแม่อิทธิพลเข้ามายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่ง แต่เชื่อว่าการมุ่งหวังที่จะดำเนินการค้ากับจีนของผู้นำรัฐแถบนี้ยังคงมีอยู่เพียงแต่รอคอยโอกาสและเวลาอันเหมาะสม

พุทธศตวรรษที่ 19 เมื่อผู้นำสุพรรณภูมิสามารถสร้างอำนาจการเมืองขึ้นมาได้นั้น สภาพของสุพรรณภูมิเป็นรัฐภายในแผ่นดินที่ไม่ได้ตั้งอยู่ติดทะเลดังเช่นเมืองท่าสำคัญแห่งอื่น แต่รัฐ

นี้ก็สามารถทำการผลิตเพื่อการเกษตรและทำการค้าภายในระบบแลกเปลี่ยนกับหัว เมืองบริวาร และเมืองใกล้เคียง แต่ปริมาณการผลิตและการค้าอยู่ในระดับเพียงพอเลี้ยงตัวเอง ลักษณะเช่นนี้ทำให้ราษฎรพึ่งพารัฐน้อย อำนาจรัฐในการควบคุมประชากรจึงมีจำกัด ผู้นำหมู่บ้านอาจมีอำนาจควบคุมคนหมู่บ้านโดยตรงได้มากกว่า ผลประโยชน์ของผู้นำจากการผลิตในท้องถิ่นจึงเป็นลักษณะการประนีประนอมกันกับกลุ่มผู้นำหมู่บ้าน ประสิทธิภาพการผลิตแบบพึ่งตัวเองของท้องถิ่น คงไม่ปริมาณที่มากพอที่จะให้ผลประโยชน์ส่วนเกินแก่ผู้นำรัฐได้มากนัก และไม่มากพอที่จะจูงใจให้ผู้นำรัฐจัดเก็บภาษีผลผลิตภายในรัฐ ทั้งที่ผู้นำรัฐมีความต้องการขยายอำนาจทางการเมืองเพื่อรักษาสถานะความเป็นราชาธิราชและเพื่อก้าวขึ้นสู่ความเป็นจักรพรรดิราช ดังนั้นเมื่อรัฐสุพรรณภูมิมีขีดจำกัดทางเศรษฐกิจภายใน ผู้นำรัฐจึงต้องทดแทนหรือเสริมพลังทางเศรษฐกิจด้วยการค้ากับภายนอกโดยเฉพาะการค้ากับจีน เหมือนผู้นำรัฐในภูมิภาคต่างพยายามกันอยู่

สุพรรณภูมิดำเนินการค้ากับทั้งกลุ่มพ่อค้าฝั่งมหาสมุทรอินเดีย ได้แก่ พ่อค้าชาวอินเดียและอาหรับ และกลุ่มพ่อค้าทางฝั่งทะเลใต้ ซึ่งมีการค้าบรรณาการกับจีนเป็นเป้าหมายหลัก เมืองท่าที่สัมพันธ์กับสุพรรณภูมิฝั่งมหาสมุทรอินเดีย น่าจะเป็นนครศรีธรรมราช เพชรบุรี และหัวเมืองมอญตอนใต้ เมาะตะมะ ที่ต่อมาได้พัฒนาะริด ตะนาวศรีขึ้นเป็นเมืองท่าสำคัญในพุทธศตวรรษที่ 21 ต่อมา

การค้ากับภายนอกเท่าที่ปรากฏหลักฐานการดีรัฐสุพรรณภูมิ เป็นการค้าบรรณาการกับจีน มีงานศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ระบุว่า (116) ราว พ.ศ. 1840 และ 1842 ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา มีคณะทูตจากผู้นำรัฐสุพรรณภูมิ (เอกสารจีนใช้คำว่าเสียน) เดินทางไปเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีน ถึง 2 ครั้ง ระหว่างเดียวกันคณะทูตจากละโว้และสุโขทัยก็ได้เดินทางไปถึงจีนด้วยเช่นกัน แต่สุโขทัยยุติการส่งทูตไปโดยสิ้นเชิง พ.ศ. 1866 เหตุผลอาจเป็นได้ว่ารัฐสุพรรณภูมิมีอำนาจเข้มมากขึ้นสามารถปิดกั้นทางออกทะเลของสุโขทัยได้ ขณะที่ผู้นำสุโขทัยก็อ่อนแอลงด้วยปัญหาการแย่งอำนาจภายใน

หลังกรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนา พ.ศ. 1894 หลักฐานจีนระบุว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 กษัตริย์อยุธยาผู้เคยปกครองสุพรรณภูมิมาก่อน ได้ส่งทูตบรรณาการไปเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีน พระองค์ยังทรงสนับสุนนพระเจ้าหงสาวดี "เจ้าสุรินทนางแห่งชวเหมินอัน" หรือเจ้านครอินทร์ เจ้าเมืองสุพรรณภูมิที่ต่อมาคือ สมเด็จพระนครินทราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยาให้เป็นที่รับผู้แทนองค์จักรพรรดิจีนเอกสารจีนที่เรียกว่า "หมิงลือสุ่" ได้ให้รายละเอียดลำดับครั้งการเดินทางของคณะทูตเจ้านครอินทร์ รวมถึงการเสด็จเยือนจีนด้วยพระองค์เองหลายครั้งดังนี้ (117)

พ.ศ.1916 กษัตริย์เสียนหลอซู ชื่อ ชานเสียนเป่ามีพญาชื่อหลี่ตัวหลอสู (สมเด็จพระพุทธศาสดาราช) ซึ่งวินัย พงศ์ศรีเพียรพิสูจน์ว่าเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงแจ้งต่อจักรพรรดิจีนถึงการเปลี่ยนรัชกาล อ้างเหตุผลว่ากษัตริย์องค์เดิม (สมเด็จพระราเมศวร) ทรงอ่อนแอและไม่ทรงปรีชาสามารถ ประชาชนในอาณาจักรจึงยกย่องพระองค์ในฐานะพระปิตุลาห์ขึ้นครองราชย์แทน

ถัดมาปีเดียวกันนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ส่งขุนนางเป็นทูตเดินทางพร้อมบรรณาการเมื่อเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีน ทูตเองพยายามถวายบรรณาการส่วนของตนด้วย แต่จักรพรรดิจีนปฏิเสธไม่ยอมรับบรรณาการส่วนของตน

ปีเดียวกันนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ส่งขุนนางเป็นทูตนำเครื่องบรรณาการและแผนที่อาณาจักร จักรพรรดิจีนทรงงำให้การต้อนรับและพระราชทานของตอบแทน

พ.ศ.1917 เจ้านครอินทร์เจ้าเมืองสุพรรณ พระโอรสองค์โตของกษัตริย์เสียนหลอซู ส่งขุนนางของพระองค์เข้ามาเป็นทูต พร้อมกับถวายของพื้นเมืองแต่ต้องคุ้มกฎราชกุมารของจักรพรรดิจีน จักรพรรดิทรงรับรายงานและได้พระราชทานของตอบแทน

พ.ศ.1918 เจ้านครอินทร์แห่งสุพรรณภูมิเสด็จนำทูตไปเมืองจีนด้วยพระองค์เองเป็นครั้งแรก

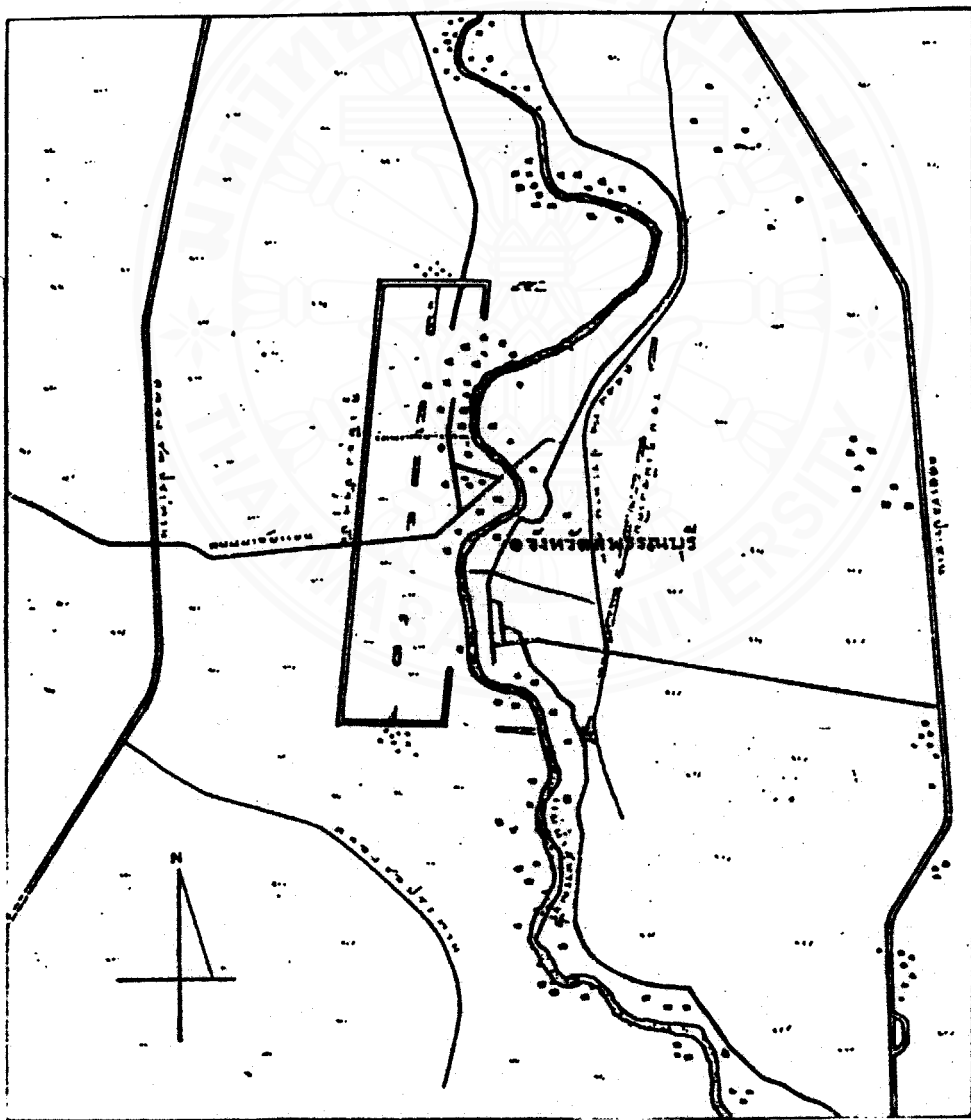
พ.ศ.1920 กษัตริย์เสียนหลอซู ซึ่งน่าจะเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จัดส่งเจ้านครอินทร์พระโอรสองค์โตมาเข้าเฝ้าถวายพระสุพรรณภูมิ งามช้าง ช้าง พริกไทย ผาง จักรพรรดิจีนให้การต้อนรับอย่างดี พร้อมกับพระราชทานดวงตราประทับ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเอกสารจีนเอ่ยถึงอาณาจักรสยามนาม "เสียนหลอ" แทน "เสียนหลอซู"

พ.ศ.1922 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ส่งคณะทูตบรรณาการมาเข้าเฝ้าจักรพรรดิจีน ทรงพระราชทานของตอบแทนทั้งพระองค์และแก่เจ้านครอินทร์เจ้าเมืองสุพรรณ พ.ศ.1972 เจ้านครอินทร์ส่งทูตไปจีนถึง 2 ชุดด้วยกันชุดแรกเสด็จร่วมขบวนทูตไปด้วย

พ.ศ.1932 เจ้านครอินทร์แห่งสุพรรณภูมิส่งราชทูตและคณะพร้อมเครื่องบรรณาการ มีม้า ผาง และกานพลู แต่องค์จักรพรรดิจีนก็ไม่ได้พระราชทานของตอบแทน

พ.ศ.1938 เจ้านครอินทร์แห่งสุพรรณภูมิได้สืบราชสมบัติอาณาจักรเสียนหลอซู หรืออยุธยา ทรงส่งคณะทูตพร้อมขบวนบรรณาการ แจ้งข่าวสวรรคตของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 านปีนั้นเองจักรพรรดิจีนส่งราชทูตเดินทางมากรุงศรีอยุธยา ทาพิธีเคารพพระศพของกษัตริย์พระองค์ก่อน และนำของพระราชทานถวายแด่กษัตริย์องค์ใหม่

แผนที่ เมืองสุพรรณบุรี แสดงร่องรอยของเมืองสุพรรณภูมิ

ที่มา : ศรีศักร วัลติโกตม. "แคว้นสุพรรณภูมิ," เมืองโบราณ. 9,2 (เมษายน-กรกฎาคม 2526) หน้า 5.

พ.ศ. 1941 เจ้านครอินทร์ เจ้าเมืองสุพรรณ แห่งอาณาจักรเสียนหลอ
ถวายเครื่องราชบรรณาการพร้อมกับอวยพรปีใหม่

ได้มีผู้มีความว่า ปี 1941 นี้เอง ที่เจ้านครอินทร์ได้ขึ้นครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยา
แล้ว ต่อจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ผู้เป็นพระราชบิดา แทนที่จะเป็นการกลับคืนสู่อำนาจ
ของสมเด็จพระวราเมศวร และพระเจ้าทองตัน ตามที่ระบุไว้ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเนื่องจาก
เอกสารจีนไม่เคยเอ่ยถึงชื่อกษัตริย์องค์อื่นเลยนอกจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และเจ้า
นครอินทร์ แต่อย่างไรก็ตามหากเลือกเชื่อข้อมูลจากพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ ที่มีอยู่แล้ว
ก็ต้องมองปัญหาอำนาจการเมืองระหว่างรัฐต่างๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างใหม่ว่า ในช่วง
ต้นอยุธยาอย่างน้อย 4 รัชกาลแรกสุพรรณภูมิน่าจะเป็นรัฐมีอำนาจเหนืออยุธยา และสุพรรณอาจมี
ฐานะเป็นราชธานีมากกว่ากรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุผลสำคัญคือบันทึกในเอกสารจีนเป็นข้อมูลร่วมสมัยที่
คณะทูตจีนได้เดินทางเข้ามาเฝ้าเจ้านครอินทร์ด้วยตนเอง (118)

อย่างไรก็ตามจากสถิติการส่งทูตบรรณาการของเจ้านครอินทร์ไปประเทศจีนตั้งแต่
ครั้งยังดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณแสดงถึงความสัมพันธ์อันดีของทั้งสองรัฐ และผู้นำรัฐ
สุพรรณภูมิน่าจะได้ประโยชน์จากการค้าที่นี้อย่างสูง สิ่งที่น่าสนใจจากระบบการค้ากับจีน ก็คือ สินค้า
บรรณาการที่นำไปถวายจักรพรรดิจีน ซึ่งก็คือสิ่งที่ตอบสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ
นั่นพบว่า เป็นสินค้าประเภทใกล้เคียงกันมาก

จากหลักฐานรายชื่อสินค้าที่ระบุไว้ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 กรณีสัญญาเงินหลี่ซู่ ได้แก่
ช้าง งาช้าง นอแรด ผ้าพื้นเมือง เครื่องถ้วยพื้นเมือง (อาจเป็นเครื่องปั้นดินเผาจากแหล่งเตา
เผาที่สุพรรณ) นอระมด ชีฉิ่ง กรีกชี่ น้ำมันเทศู เชียง (เครื่องหอมชนิดหนึ่ง) กระวาน แก่น
ไม้ระเกสือลาย (119)

ลักษณะสินค้าในอดีตนั้นพบว่า พุทธศตวรรษที่ 19 เมื่อท้าวฮั่นชาวจีนที่ติดตามกองทัพ
เรือของเจิ้งเหอเข้ามาสำรวจดินแดนทะเลใต้ ได้เข้ามาแวะอยุธยา พ.ศ. 1952 ตรงกับรัชกาล
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช "เสียน" ที่ท้าวฮั่นกล่าวถึงในบันทึก อาจเป็นสุพรรณภูมิก็ได้
ท้าวฮั่นกล่าวถึงผลิตภัณฑ์ของ "เสียน" ว่ามีรูปกษยาน ไม้สัก ไม้หอมจันทร์ ไม้ผาง ตูบก งา
ช้าง ชนบกกระเด็น ไม้ผางที่มีไม้มากพอกับพื้นและมีคุณภาพดีกว่าประเทศอื่น (120)

และในรายงานจดหมายเหตุจีนที่บันทึกถึงเครื่องบรรณาการของเจ้านครอินทร์
แห่งสุพรรณภูมิ ได้แก่ ช้าง งาช้าง พริกไทย ผาง น้ำมันและกานพลู (121)

เห็นได้ว่าสินค้าเหล่านี้แม้จะต่างยุคสมัย แต่ทั้งหมดเป็นผลิตภัณฑ์ของป่า ส่วนหนึ่งคงมา

จากพื้นที่ป่าในบริเวณรอบอาณาเขตเมืองสุพรรณตนเอง เนื่องจากเมืองนี้นอกจากเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำแล้วยังเป็นพื้นที่ป่าเบญจพรรณ ที่อุดมไปด้วยไม้เนื้อแข็ง ไม้เบญจพรรณ รวมถึงพืชผลจากไม้ป่า และสัตว์ป่า ที่สำคัญคือช้าง แหล่งของป่าอีกส่วนหนึ่งอาจมาจากเมืองบริวาร เช่น แพรกศรีราชา หรืออุทัยธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าต่อเนื่องกันและยังสามารถใช้เส้นทางแม่น้ำสุพรรณขนส่งผลิตผลถึงกันได้โดยตรงอีกด้วย

ความสามารถและความคุ้นเคยตลอดจนลักษณะที่ได้รับอนุเคราะห์ที่ยิ่ง ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และเจ้านครอินทร์แห่งสุพรรณภูมิทรงได้รับจากจักรพรรดิจีนแห่งราชวงศ์หมิงอย่างสม่ำเสมอ น่าจะเป็นลัทธิประโยชน์ที่ทราบดีทางเศรษฐกิจต่อผู้นาอย่างมาก ทำให้กษัตริย์อยุธยาผู้มาจากสุพรรณภูมิ นับแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ได้พยายามจัดการให้ผู้นาอยุธยาได้เป็นผู้ดำเนินการค้าบวรราชการกับจีนแต่เพียงผู้เดียว ทรงสามารถทำให้ผู้นาเมืองอื่นไม่สามารถดำเนินการค้ากับจีนอย่างอิสระได้ เหมือนกับที่เจ้าเมืองสุพรรณภูมิในอดีตเคยกระทำมาก่อน (122) ประจวบกับนโยบายจักรพรรดิจีนเอง ก็ต้องการรักษาสถานะแห่งอำนาจของอาณาจักรในแถบนี้ การส่งกองทัพเรือมาโดยเจิ้งเหอมาสำรวจเยียมเยียนบ้านเมืองย่านทะเลใต้เท่ากับเป็นการศึกษาสภาพความเป็นจริงของรัฐบาลแถบนี้ และยังเป็นการไม่เปิดโอกาสให้มีการรับรองอิสรภาพของรัฐเล็กรัฐน้อยที่ส่งบวรราชการอย่างเคย ดังนั้นตั้งแต่ พ.ศ. 1952 เป็นต้นมา อยุธยาภายใต้การปกครองของกษัตริย์จากสุพรรณภูมิ จึงเป็นเมืองท่าเพียงแห่งเดียวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกับจีน แม้แต่ผู้นาสุพรรณภูมิเองก็ต้องยุติบทบาทการค้ากับจีนโดยตรง

รัฐสุพรรณภูมิที่มีความเคลื่อนไหวทางประวัติศาสตร์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นรัฐที่สืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูมาตั้งแต่ครั้งทวารวดี และพัฒนาผสมผสานวัฒนธรรมมอญ-เขมร ที่กลุ่มชนชั้นมหาทั้งสองชาติหันรื้ออพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่เมืองนี้ จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 19 พัฒนาการดังกล่าวได้ลงรอยกับพุทธศาสนาเถรวาทลังคาวงศ์ที่แพร่หลายเข้ามาในแถบนี้ พร้อมกับการเข้ามาของคนไทยที่เข้ามาเป็นชนชั้นนำสู่อาณาจักรเมืองนี้ ภายใต้วัฒนธรรมพุทธศาสนาที่ผสมผสานระหว่างลัทธิมหายานและเถรวาท เมืองสุพรรณภูมิถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นอย่างมีแบบแผนทางโครงสร้างกายภาพที่ชัดเจน เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่น่าจะมีประชากรจำนวนมากในยุคสมัยนั้น ผู้คนทั้งผู้นาและราษฎรนับถือพุทธศาสนา มีอุดมคติทางสังคมร่วมกันโดยเฉพาะระบบความคิดผู้นำแบบจักรพรรดิราช เมืองสุพรรณภูมิจึงพัฒนาความสัมพันธ์ภายในชุมชนขึ้นมา เป็นรัฐราชาธิราชที่มีความสำคัญแห่งหนึ่ง ภายใต้พื้นฐานสังคมการผลิตเกษตรทำนาและอุตสาหกรรม

ขนาดย่อยเพื่อการค้าภายใน ทั้งนี้ผู้มาได้พัฒนาบทบาทเศรษฐกิจการค้ากับภายนอก โดยเฉพาะการค้ากับจีน สุพรรณภูมิพุทธศตวรรษที่ 19 จึงพัฒนาตนเองทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจถึงจุดสูงสุดในฐานะรัฐราชาธิราชทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ภายใต้อิทธิพลกระตุ้นความคิดทางการเมืองของผู้เฒ่าที่ต้องการขยายอำนาจขึ้นสู่จักรพรรดิราช ดังนั้นเมืองกรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาในฐานะศูนย์การเมืองแห่งใหม่ ด้วยความเหมาะสมอย่างยิ่งทั้งในด้านยุทธศาสตร์ทำเลที่ตั้งในจุดที่แม่น้ำสามสายบรรจบกัน เป็นเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อและสามารถใช้ควบคุมเมืองภายในจำนวนมากได้ในเวลาเดียวกัน ที่สำคัญเรือสินค้าจากภายนอกยังสามารถแล่นเข้ามาค้าขายถึงอยุธยาได้อย่างสะดวก และยังเป็นเมืองที่ได้รับการวางแผนทางพิธีกรรม ตามคติศูนย์กลางจักรวาลตั้งแต่เริ่มแรก สว่างแรงจูงใจให้ผู้เฒ่ารัฐราชาธิราชต่างหวังที่จะสถาปนาอำนาจของตนเองที่ศูนย์กลางการเมืองแห่งนี้ เพื่อบรรลุถึงความเป็นจักรพรรดิราช หนึ่งวันหนึ่งผู้เฒ่าแห่งสุพรรณภูมิ เมืองกรุงศรีอยุธยาสามารถพัฒนาอำนาจศูนย์กลางได้อย่างถาวรมั่นคงภายใต้อิทธิพลจากสุพรรณภูมิและขยายอำนาจออกไปกว้างขวางมากขึ้น สุพรรณภูมิจากฐานะเมืองอิสระได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของราชธานีอยุธยาในฐานะเมืองลูกหลวง และค่อยๆ ถูกดูดกลืนเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของบรมฉัตรราชธานีในฐานะหัวเมืองชั้นใน ที่ทำให้ความรุ่งโรจน์ในพุทธศตวรรษที่ 19 ผ่านพ้นไปกลายเป็นเมืองสุพรรณบุรีที่มีฐานะเพียงเมืองชั้นตรีด้วยสภาพแบบเมืองชั้นนอกของกรุงศรีอยุธยา

เชิงอรก

- (1) ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ "พระพิมพ์บางเลไลย์ในศิลปะมอญ (ทวารวดี)," เมืองโบราณ, 17, 3 (กค-กย 2534), หน้า 76-81.
- (2) บันเทิง ศิลป์. "แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี," หน้า 5.
- (3) ศรีศักร วัลลิโภดม. สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคศึกษารวมถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2535). หน้า 185
- (4) พระราชพงศาวดารเหนือ . ประชุมพงศาวดาร. ภาคที่ 1 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ก้าวหน้า. 2506). หน้า.30-31.
- (5) สุคารา สุขฉายา. "ประวัติศาสตร์มอญยุคต้น," เมืองโบราณ 10,3. (กค-กย. 2527), หน้า 8-11
- (6) พระราชพงศาวดารเหนือ, หน้า 38-39 และหน้า 63.
- (7) O.W. Wolters. "Chen-Li-Fu. A State on the Gulf of Siam at the beginning of the 13th Century " ใน Journal of Siam Society. Volxlv III Part II. (November 1960), PP. 17-18
- (8) เรื่องเดียวกัน, P 19.
- (9) มนัส ไขภากุล, "ชุมชนพันปีกับโบราณวัตถุที่เมืองสุพรรณบุรี,"
- (10) ศรีศักร วัลลิโภดม, "เส้นทางพระ : พุทธสถานหายานที่สามยุค," ใน เมืองโบราณ, 9,2 (เมษายน-กรกฎาคม 2526) หน้า 46-52. และ ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "เส้นทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายัน ในจังหวัดสุพรรณบุรี " เมืองโบราณ. 13,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2530) หน้า 23-33.
- (11) ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ภูมิหลังทางปฏิกวบบนแบบทางศิลปกรรม. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชนจำกัด. 2537), หน้า 21
- (12) ศรีศักร วัลลิโภดม, "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ, 10,4. (ตุลาคม-ธันวาคม,2527), หน้า 6-19.
- (13) O.W. Wolters "Chen-Li-fu. A State on the Gulf of Siam at the Beginning of the 13th Century, "P. 19.

- (14) ประพุกดิ์ ศุภรัตน์เมธีแปล วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบาย. "เงินหลั่ : วัฏพริศนาคินดินแดนไทยก่อนสมัย สุโขทัย" ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์ นิธิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ 2539.
- (15) เรื่องเดียวกัน, หน้า 246.
- (16) เรื่องเดียวกัน, หน้า 251-253.
- (17) เรื่องเดียวกัน, หน้า 252.
- (18) O.W.Woltens, "Chen-Li-Fu. A State on the Gulf of Siam at the Beginning of the 13th Century, "P.20.
- (19) เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.
- (20) ชิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 163.
- (21) จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของสยาม ไทย ลาวและขอม และ ลักษณะทางสังคมของชนชาติ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมลและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ พ.ศ.2524), หน้า 112-116 และ หน้า 151.
- (22) ศ.ศ.ธี ฮอลส์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เล่ม 1, หน้า 147.
- (23) Lawrence Palmer Briggs. "The Appearance and Historical Usage of the Terms Tai, Thai, Siamese and Lao," Journal of the American Oriental Society. Vol 69, 1949. PP 66-73.
- (24) ชิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, หน้า 165-169.
- (25) จิตร ภูมิศักดิ์. องการแข่งน้ำ และข้อคิดพม่าในประวัติศาสตร์ไทยสมัยเจ้าพระยา. (กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์ดวงกมล จำกัด. พ.ศ.2524). หน้า 119-122.
- (26) จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยสมัยเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า 257-262.
- (27) วินัย พงศ์ศรีเพียร, ข้อมูลโบราณคดีเรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา เอกสารอัครเสนา. นครปฐม คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525. หน้า 54-55.

- (28) นาฏวิภา ชลิตานนท์. ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), หน้า 10.
- (29) ศรีศักร วัลลิโภดม. เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย : รายงานการวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2532), หน้า 47-49.
- (30) ศรีศักร วัลลิโภดม, "ราชบุรีเมืองท่าที่ถูกลืม," ในคันทอศิตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 472-489
- (31) ศรีศักร วัลลิโภดม, "สุมน้ำแม่กลอง" ใน สุมน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม. (กรุงเทพฯ : คีรีภัณฑ์บ้านม่วงและมหาวิทยาลัยศิลปากร), 2536. หน้า 47-48.
- (32) ศรีศักร วัลลิโภดม, "เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์," ใน คันทอศิตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 556-579.
- (33) ศรีศักร วัลลิโภดม, "สิ่งพระและสิ่งกาสุกะ," ใน คันทอศิตของเมืองไทย. หน้า 320 และเล่มเดียวกันเรื่อง "จากท่าชนะถึงสงขลา," หน้า 72. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 72.
- (34) ศรีศักร วัลลิโภดม, "ราชบุรีเมืองท่าที่ถูกลืม," หน้า 476-477.
- (35) ศรีศักร วัลลิโภดม, "เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์," หน้า 558.
- (36) ศรีศักร วัลลิโภดม, "จากท่าชนะถึงสงขลา," หน้า 73.
- (37) ศรีศักร วัลลิโภดม, "เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์," หน้า 458.
- (38) ศรีศักร วัลลิโภดม, "ละโว้," ในคันทอศิตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538). หน้า 32-34.
- (39) เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-51.
- (40) ธิดา สาระยา, "สร้างบ้านแบ่งเมือง ระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง," หน้า 125-128.
- (41) ศรีศักร วัลลิโภดม, "แพรทศรัราชหรือสวรรคบุรี" ในคันทอศิตของเมืองโบราณ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ 2538), หน้า 23-25.
- (42) เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

- (43) พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 82. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร 2537), หน้า 11.
- (44) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182, วนาศรี สามนเสน ประเสริฐ ๓ นคร ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์ 2523), หน้า 18-19
- (45) นักวิชาการกลุ่มที่มีความเห็นว่าเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เป็นพระราชบุตรเขยของเจ้าเมืองสุพรรณ นั้น เริ่มตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพเรื่อยมาจนเป็นความเห็นที่ยอมรับจากนักประวัติศาสตร์ทั่วไปจนกลายเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ความเห็นแย้งนี้ เริ่มจากวินัย พงศ์ศรีเพียรและประพจน์ สุภรัตน์เมธี. ข้อสมมติฐานใหม่ เรื่อง การสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทย "สมัยศรีอยุธยา" จากหลักฐานประวัติศาสตร์จีนและไทย. (เอกสารอัคราเนา) คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2531 หน้า 11-30.
- (46) มานพ ถาวรวัฒาสกุล, "ราชวงศ์อุทองราชวงศ์สุพรรณภูมิความจริงหรือมายาภาพ" ใน อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 11, 2. 2531. หน้า 81-99
- (47) วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1349-ประมาณ 1430), : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา," ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ. คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2534. หน้า 24-26.
- (48) น.๓ ปากน้ำ "เที่ยวเมืองศิลปอุทอง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ 2516. หน้า 371-373
- (49) วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตามอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1349-ประมาณ 1430) : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา," หน้า 13
- (50) เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.
- (51) วินัย พงศ์ศรีเพียร. ข้อสมมติฐานใหม่ เรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทย "สมัยศรีอยุธยา" จากหลักฐานประวัติศาสตร์จีนและไทย. หน้า 52-65.
- (52) อาคม พิริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรวมเทพนคร รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2527), หน้า 29.

- (53) เรื่องเดียวกัน, หน้า 30-32.
- (54) พิเศษ เจียจันทร์พงศ์, "บทบาทขุนหลวงพะงั่วที่มีต่อราชวงศ์สุโขทัย," ใน ศาสนาและการเมืองกรุงสุโขทัย. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา 2528), หน้า 3-10.
- (55) ธิดา สาระยา "สร้างบ้านแบ่งเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง," หน้า 129
- (56) อาคม พิริยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนคร รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 32.
- (57) วินัย พงศ์ศรีเพียร "ข้อเสนอปฏิรูปรายใหม่เรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทยสมัยศรีอยุธยา" จากหลักฐานประวัติศาสตร์จีนและไทย, หน้า 60.
- (58) ศรีศักร วัลลิโภดม, "สุพรรณภูมิอยู่ที่ไหน," ใน โบราณคดีในทศวรรษที่ผ่านมา. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2525), หน้า 65.
- (59) เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-80
- (60) ทิวา ศุภจรรยา "สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณจังหวัดสุพรรณบุรี," เอกสารประกอบการสัมมนาสุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530.
- (61) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ "สุพรรณภูมิ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสุโขทัย," ศิลปวัฒนธรรม. 17-12 (ตุลาคม 2539) หน้า 70
- (62) ทิวา ศุภจรรยา "สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณคดี จังหวัดสุพรรณบุรี,"
- (63) ศรีศักร วัลลิโภดม, "สุพรรณภูมิอยู่ที่ไหน," โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. หน้า 78-80
- (64) มนัส โอภากุล, "ชุมชนต้นปึกกับโบราณวัตถุที่เมืองสุพรรณบุรี," เมืองโบราณ., 10, 4. (ตุลาคม-ธันวาคม) 2527. หน้า 44-45.
- (65) น.ธ. ปากน้ำ. เที่ยวเมืองศิลปคู่ทอง. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2516).
- (66) จารึก วิไลแก้ว, "กลุ่มเจดีย์แปดเหลี่ยม : เมืองสุพรรณบุรี," รวมบทความทางวิชาการ 72 พรรษาท่านอาจารย์ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนส พรินติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2538).
- (67) น.ธ. ปากน้ำ. เที่ยวเมืองศิลปคู่ทอง. (กรุงเทพฯ : เกษมบรรณกิจ, 2516).

- (68) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ "สุพรรณภูมิ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสุโขทัย," หน้า 71.
- (69) ลันดี เล็กสุทุม, "เจดีย์วัดพระรูป อ.เมือง จ.สุพรรณบุรี หลักฐานใหม่ที่ค้นพบ,
"เมืองโบราณ 17-3. (กรกฎาคม-กันยายน 2534) หน้า 102-108.
- (70) น.ธ. ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เชงมบรรณกิจ, 2516.
หน้า 104-124.
- (71) น.ธ. ปากน้ำ, เที่ยวเมืองศิลปอุทอง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เชงมบรรณกิจ, 2516
หน้า 132-174.
- (72) จุลทัศน์ พยามรานนท์, "เจดีย์สถานในสุพรรณบุรี," เอกสารประกอบการสัมมนาสุพรรณบุรี
: ประวัติศาสตร์ศิลปะวัฒนธรรมสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
และจังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530
- (73) น.ธ. ปากน้ำ, "ศิลปะปาละที่มีอิทธิพลต่อศิลปะในดินแดนสยามประเทศ" ศิลปะโบราณในสยาม
, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), หน้า 217.
- (74) ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539). หน้า 54-59.
- (75) ศรีศักร วัลลิโภดม, "สุมน้ำแม่กลอง," ในสุมน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและ
วัฒนธรรม. พิธีกร่วมที่บ้านวัดม่วงเฉลิมพระเกียรติ. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2536), หน้า 43.
- (76) ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ, หน้า 67-68.
- (77) จารึกหลักที่ 48 พุทธศักราช 1951 ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จารึกลานทอง
ขุดพบที่วัดสองคชชัยนาท ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3. (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ
จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. พ.ศ. 2509), หน้า 73.
- (78) น.ธ. ปากน้ำ, "ศิลปะปาละที่มีอิทธิพลต่อดินแดนสยามประเทศ," หน้า 218-225.
- (79) ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ, หน้า 61.
- (80) น.ธ. ปากน้ำ, "ศิลปะมหายานแห่งอาณาจักรสุพรรณภูมิ," ในศิลปะโบราณในสยาม. (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), หน้า 76-77.
- (81) น.ธ. ปากน้ำ, "วัดมหายานก่อนกรุงศรีอยุธยา," ใน เมืองโบราณ 11, 4. (ตุลาคม-
ธันวาคม 2528) หน้า 35.

- (82) น.ต.ปากน้ำ, "ศิลปะร่วมสมัยแห่งอดีต, "ศิลปะโบราณในสยาม. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), หน้า 420.
- (83) จารึกหลักที่ 48 จารึกลานทองวัดสองคบชัยนาท, หน้า 73.
- (84) ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 55-59
- (85) ธงทอง จันทรางศุ เรียบเรียง. มหาธาตุ. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี เจริญพระชนมายุ ครบ 3 รอบ (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2534), หน้า 27.
- (86) ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 78.
- (87) จารึกหลักที่ 47 จารึกลานทองวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี ในพระราชพิธีสถาปนาภาค 3. (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี 2509). หน้า 76.
- (88) ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 98.
- (89) คู่มือความในจารึกหลักที่ 41 จารึกลานเงิน วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 1917 จารึกหลักที่ 44 จารึกลานเงินอักษรและภาษาไทย เจดีย์วัดสองคบ จังหวัดชัยนาท พ.ศ. 1916 ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2509), หน้า 48-51.
- (90) ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 156.
- (91) น.ต.ปากน้ำ. "ศิลปะมหากาพย์แห่งอาณาจักรสุพรรณภูมิ," ในศิลปะโบราณในสยาม, หน้า 75.
- (92) จิตร ภูมิศักดิ์. โครงการแข่งน้ำ. หน้า 70-76.
- (93) อาคม พิริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนคร. รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม. 2527), หน้า 15.
- (94) เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.
- (95) เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-63.
- (96) เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.
- (97) เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

- (98) ศิลปชัย ชื่นประเสริฐ, "ภาพชุดพระพุทธรูปสวมมงกุฎเทวिक ศิลปพบุรี," เมืองโบราณ, 11,3 (ตุลาคม-ธันวาคม) 2534, หน้า 73-80.
- (99) นันทนา สุทธิวงศ์ รอยพระบาทานศิลปเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2533), หน้า 36-51.
- (100) เรื่องเดียวกัน, หน้า 51.
- (101) สิบแสง พรหมบุญและคณะ, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 67.
- (102) ธิดา สาระยา. กว่าจะเป็นคนไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 98 และ ยอร์ช เซเดส์. นครวัด, ปราสาท ว่างษ์เทศแปล. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2529), หน้า 140.
- (103) น.ธ.ปากน้ำ, "ศิลปมหายานแห่งอาณาจักรสุพรรณภูมิ," ศิลปะโบราณในสยาม. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537). หน้า 75.
- (104) จิตร ภูมิศักดิ์. โองการแข่งน้ำ, หน้า 116-117.
- (105) ประพาศย์ สุกลรัตนเมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, "เงินหล่อ รัฐบาลโบราณดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัย," ความมยอกย้อนของประวัติศาสตร์, หน้า 240-241.
- (106) จารึก วิลานแก้ว. แหล่งเตาเผาบ้านบางขุน. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), หน้า 37, 39.
- (107) เรื่องเดียวกัน, หน้า 35, 41, 47.
- (108) เรื่องเดียวกัน, หน้า 34, 37, 39-40.
- (109) เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-55.
- (110) เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.
- (111) จารึก วิลานแก้ว, "แหล่งเตาเผาบ้านสมณ," บทความประกอบการสัมมนา. สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ ศิลปะวัฒนธรรม, 17-20 พฤศจิกายน 2530.
- (112) จารึก วิลานแก้ว. แหล่งเตาเผาบ้านบางขุน, หน้า 75-78.

- (113) ประพททธิ์ สุกลรัตนเมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, "เงินหลั้ฟู รัฐบริศนาในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัย," หน้า 240.
- (114) ประพททธิ์ สุกลรัตนเมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, "เงินหลั้ฟู รัฐบริศนาในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัย," ความยกย่อนของประวัติศาสร์, หน้า 239-240.
- (115) สืบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282-1853. กาดูจณี ละอองศรีแปล. ชาดูวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสร์และมนุษยศาสร์. 2525, หน้า 60.
- (116) วินัย พงศ์ศรีเพียรและประพททธิ์ สุกลรัตนเมธี. ข้อสมมติฐานใหม่เรื่องการสืบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทย "สมัยศรีอโยธยา" จากหลักฐานประวัติศาสร์จีนและไทย. (เอกสารอค์สาเนา) มกราคม 2531. หน้า 30-32. และสืบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282-1853. หน้า 85-100.
- (117) ความามลงตัวของจำนวนกษัตริย์ค่อนอยุธยา ซึ่งนักวิชาการรุ่นก่อน ใช้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ เป็นข้อกัทนคการวินิจฉัย รวมทั้งงานค้นคว้าของสืบแสง พรหมบุญ เรื่อง ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282-1853. ที่ถึงแม้ได้พบความมลงรอยที่ได้จากเอกสารจีนโดยเฉพาะปีสวรรคตรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และปีครองราชย์ของสมเด็จพระนครินทราธิราช รวมถึงความสัมพันธ์ของบุคคลทั้งสองที่เอกสารจีนระบุว่า เป็น พ่อ-ลูก และสืบราชสมบัติต่อเนื่องกัน โดยไม่มีการระบุดึงกษัตริย์อีก 2 รัชกาลที่มาก่อนหน้านี้ คือ สมเด็จพระราเมศวร ครั้งที่ 2 และพระเจ้าทองสัน ดังนั้นในการ "ชำระ" ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสร์ต่อนี้ วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้เขียนเรื่อง ข้อสมมติฐานใหม่เรื่องการสืบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทย "สมัยศรีอโยธยา" จากหลักฐานประวัติศาสร์จีนและไทย. และเรื่อง "อโยชปุระ-ศรียสาธร ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ ไทย-กับพูซาหลังการสถาปนาพระนครศรีอโยธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ. 1350 จินตทัศน์กับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสร์ในแถลงงานประวัติศาสร์และโบราณคดี ฉบับพิเศษ (2533-2539) หน้า 44-63. วินัยได้คัดลีนประเมินคุณค่าความถูกต้องของพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทุกฉบับอธิบายว่าพงศาวดารเกือบทุกฉบับเขียน

ชั้นในช่วงหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ที่มีผลต่อความทรงจำในการบันทึกอดีตของ นักพงศาวดารรุ่นนั้น และมีส่วนตอกย้ำความสับสนข้อเท็จจริงเกี่ยวกับลำดับรัชกาลและ ปีครองราชย์อ้างว่า ในขณะที่เอกสารจีนคือ บันทึกว่าสมชัย ที่มีชื่อยืนยงจากคณะทูตจีน ที่ได้เข้ามาถวายความเคารพพระบรมศพของกษัตริย์ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ว่าไม่มีข้อความที่แสดงถึงการแทรกตัวของกษัตริย์อื่น นอกจากการครองราชย์ที่ต่อกันของกษัตริย์ พ่อ-ลูก สองพระองค์ นั้น มีข้อสังเกตว่าการตีความที่แตกต่างกันนี้ ยังเปิดช่องให้ทำการศึกษาตรวจสอบข้อเท็จจริงจากเอกสารประเภทอื่น รวมถึงเอกสารจีนเอง ที่น่าจะมีการนำมาชำระจัดการแปลใหม่ทั้งหมด สำหรับการวิจัยครั้งนี้ เนื่องจากข้อจำกัดหลายประการไม่สามารถกระทำได้จึงขอเลือกวินิจฉัยเหตุการณ์ช่วงนี้ ตามข้อเสนอของวินัย พงศ์ศรีเพียร ซึ่งมีข้อสรุปที่ชัดเจนถึงบทบาทในการติดต่อสัมพันธ์กับจีนของกษัตริย์อยุธยาคือเจ้าเมืองสุพรรณภูมิทั้งสองพระองค์

- (118) ประพฤติ สุภรัตน์เมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, "เจินหลิง รัฐบาลในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัย," หน้า 240.
- (119) วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1349-ประมาณ 1430) : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา, "หน้า 28.
- (120) วินัย พงศ์ศรีเพียร. ข้อสมมุติฐานใหม่ เรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทย "สมัยศรีอโยธยา" จากหลักฐานประวัติศาสตร์จีนและไทย. หน้า 30-32.

บทบาทสุพรรณบุรีหัวเมืองชั้นในสมัยอยุธยา

หลังจากที่สุพรรณภูมิยอมรับการสืบทอดอำนาจในฐานะจักรพรรดิราชที่อยุธยา ศูนย์กลางรัฐราชอาณาจักร สุพรรณภูมิจึงผนวกตนเองเข้ากับอยุธยาเป็นเพียงหัวเมืองชั้นในบริมณฑลราชธานี ปรับเปลี่ยนบทบาทสู่ฐานะเมืองสุพรรณบุรีหัวเมืองชั้นในของอยุธยา ความเคลื่อนไหวทางประวัติศาสตร์ตลอดจนบทบาทเมืองทั้งทางการปกครองและเศรษฐกิจการผลิตจึงถูกกำหนดภายใต้ความสัมพันธ์ของราชธานีที่มีต่อหัวเมืองชั้นใน

ความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ของเมืองสุพรรณบุรีสมัยอยุธยา

เมืองสุพรรณภูมิเดิมมีการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของเมืองโดยสิ้นเชิง เนื่องจากตัวกำหนดคือความสัมพันธ์ทางการปกครองที่สุพรรณต้องตกอยู่ภายใต้ระบบการปกครองหัวเมืองที่มีอยุธยาเป็นศูนย์กลางหรือราชธานี รูปแบบการเมืองการปกครองในยุคนี้มีผู้ระบุว่า เป็นการปกครองแบบมณฑล (Mandala) สุพรรณบุรี หรือเมืองสุพรรณถูกกำหนดฐานะให้เป็นเมืองชั้นในเขตบริมณฑลราชธานี

การปกครองแบบมณฑล : ความคลี่คลายจากเมืองลูกหลวงสู่เมืองจัดว่า การปกครองแบบมณฑลมีลักษณะที่กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับเมืองบริวารตามคติอินเดีย-ทิเบต ที่มองว่ามณฑลคือแกนกลางที่เป็นการจัดระเบียบสัญลักษณ์ของศาสนสถานที่มีศูนย์กลางและส่วนล้อมรอบที่ศรัทธาเป็นไปตามคติจักรวาลวิทยาและโลกภูมิแบบพราหมณ์และพุทธศาสนา เมืองบริวารมีระเบียบการปกครองเลียนแบบศูนย์กลาง มีแบบแผนพิธีกรรมาณะระบบสัญลักษณ์กษัตริย์ผูกพันกับเมืองบริวารด้วยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ พันธะระหว่างผู้ปกครองส่วนกลางกับผู้นำท้องถิ่น คือการส่งบรรณาการและเป็นความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ที่สำคัญอำนาจแท้จริงของกษัตริย์มิได้แต่เฉพาะดินแดนส่วนที่ระบบราชการสามารถควบคุมและมีอำนาจโดยตรงในดินแดนรอบวงราชธานี(1)

กรณีของราชอาณาจักรอยุธยา นั้น อยุธยายุคต้นอย่างน้อยสามรัชกาลแรก กษัตริย์อยุธยาแม้จะดำรงตำแหน่งในฐานะจักรพรรดิราชตามพระราชพิธีสถาปนาบรมราชาภิเษก แต่ทรงมีพระราชอำนาจแต่เพียงเขตราชธานี เพราะข้อเท็จจริงที่ปรากฏสุพรรณภูมิยังเป็นรัฐหรือแคว้นที่มีราชาสืบสายวงศ์ต่อกันมา เพียงแต่ต้องได้รับการแต่งตั้งจากกษัตริย์อยุธยาเท่านั้น แม้บ้านสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อธิบดีเจ้าเมืองสุพรรณภูมิต่อมาขึ้นครองราชย์ที่อยุธยา แม้พระองค์จะ

ทรงมีอำนาจเพิ่มขึ้นแต่หัวเมืองสำคัญใกล้ เคียงงานสมัยพระองค์ก็ยังมีราชาบปกครองตนเองอย่างอิสระ อยู่ เช่น แพรกศรีราชา อินทร์ พรหม หรือนครศรีธรรมราช(2)

ต้นอยุธยาการที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงให้ขุนหลวงพะงั่วปกครองเมืองสุพรรณ ภูมิและพระรามเมศวรพระโอรสปกครองลพบุรีนั้น ถึงแม้ว่าทั้งสองเมืองเป็นเมืองเดิมของพระองค์ แต่อาจมองได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของประเพณีการปกครองเมืองลูกหลวง โดยยึดเอาเมืองสำคัญทั้งสองเมืองเป็นรากฐานความสัมพันธ์แบบเครือญาติและต่อยอดกลืนอำนาจการเมืองเหนือทั้งสองเมือง

ระบบเมืองลูกหลวงชัดเจนเป็นทางการมากขึ้นหลังจากนี้ เป็นกลไกสำคัญในการขยาย อำนาจการเมืองของอยุธยาให้กว้างขวางขึ้น และทำให้อำนาจศูนย์กลางมั่นคงเพิ่มขึ้น การขยาย ปริมาณพลของราชธานีด้วยการส่งพระโอรสออกไปครองเมืองสำคัญที่มีความสัมพันธ์และเป็นเครือญาติ กับอยุธยา อย่างกรณีสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงให้พระโอรส เจ้าชายพญาครองเมืองสุพรรณ เจ้าชายพญาครองเมืองแพรกศรีราชา เจ้าสามพญาครองเมืองชัยนาท เมื่อเจ้าสามพญาขึ้นครอง ราชย์เป็นที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงใช้วิธีการเดียวกับพระบิดา กล่าวคือ หลังจากตี เขมรที่นครหลวงได้ ทรงให้พระราชกุมารคือ พระนครอินทร์ซึ่งเชื่อกันว่าทรงเคยครองเมือง สุพรรณภูมิมาก่อนครองราชย์ที่เมืองนครหลวงกับพญา และให้พระรามเมศวรโอรสอีกองค์หนึ่งครอง เมืองพิษณุโลก(3) เห็นได้ว่าเป็นการขยายปริมาณพลเมืองสำคัญให้ห่างราชธานีออกมาอีกชั้นหนึ่ง มีผู้เรียกระบบการส่งพระญาติวงศ์ใกล้ชิดชั้นสูงออกมาครองเมืองสำคัญนี้ว่า "เมืองลูกหลวง"(4) การขยายปริมาณพลของอำนาจนี้เป็นไปตามนโยบายขยายอำนาจการเมืองขึ้นไปทางเหนือ ด้วย เหตุผลที่เป็นไปได้ 2 ประการคือ ประการแรกเป็นไปเพื่อการสร้างความสัมพันธ์กับเมืองเครือ ญาติสำคัญตอนบนที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญของป่าที่เป็นสินค้าออกของรัฐบาลอยุธยา ได้แก่ สุราชัย กานพงเพชร ซึ่งสามารถเชื่อมต่อกับหัวเมืองลานนาและลานช้าง ที่มีของป่าประเภทหายากมูลค่าสูง เหตุผลอีกประการหนึ่ง คือ ในระยะแรกการส่งเจ้านายชั้นสูงออกไปปกครองเมืองลูกหลวงเป็นการ ลดความกดดันในการแข่งขันอำนาจกันภายในราชสำนัก ตัดปัญหาการรวมกลุ่มเจ้านายที่ศูนย์กลาง เพื่อสร้างความปลอดภัยและรักษาเสถียรภาพภายนอกเขตราชธานี

นโยบายนี้เป็นผลทำให้เจ้านายที่มีฐานะ เป็นอุปราชปกครองเมืองลูกหลวงอย่าง เป็นอิสระ สามารถสร้างสมบารมีและคุมอำนาจในเมืองนั้นได้ ปัญหาที่เกิดขึ้นต่อมาคืออุปราชทั้งหลายต่าง แข่งขันอำนาจกันเอง โดยรัฐบาลอำนาจการเมืองจากเมืองของตนเพื่อรักษาสิทธิในการสืบทอด ราชบัลลังก์จักรพรรดิราชที่อยุธยา ซึ่งคติพุทธศาสนานับเรื่องผู้นำที่สวดคล้องกับการอ้างสิทธิ์ดัง กล่าว โดยถือเป็นเรื่องของบุญบารมีของแต่ละบุคคลที่จะได้มาจากความสามารถทางการทหารและ

การยอมรับจากราชทูต เหมือนกับที่ขุนหลวงพะงั่วทรงอ้างในพระราชสาส์นถึงจักรพรรดิจัน ถึงสิทธิ
ธรรมเนียมการครองราชย์ ว่าสมเด็จพระราเมศวรทรงอ่อนแอและราชทูตไม่ยอมรับ(5)

อยุธยาอย่างน้อยสามรัชกาลแรกจึงเป็นระบบรัฐราชาธิราชที่ควบคุมรัฐหรือหัวเมือง
สำคัญรอบอ่าวไทยทั้งทางเศรษฐกิจการเมือง บังคับให้ส่งส่วยแก่จักรพรรดิราช และห้ามค้าเงินการ
ค้าบรรณาการกับจีน ด้วยความพยายามพัฒนาระบบการค้าผูกขาดและตัดสิทธิการค้าต่างประเทศ
ของนครรัฐรอบราชธานี ทำให้อยุธยาเป็นศูนย์กลางเดียวที่ควบคุมการค้ารอบอ่าวไทย ส่วนนคร
รัฐรอบนอกอยุธยาที่ใช้อิทธิพลและมาตรการดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ด้วยการแต่งตั้งบุคคลที่สนับสนุน
ผู้นำอยุธยาให้ขึ้นเป็นเจ้าเมือง

เมืองสุพรรณภูมิในระยะแรกจึงยังเป็นเมืองสำคัญระดับเมืองลูกหลวงของอยุธยา แต่
เมื่ออยุธยาขยายอำนาจกว้างออกไป ก็ได้เลือกเมืองลูกหลวงที่อยู่รอบนอกแทนสุพรรณ อย่างกรณี
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงเลือกพิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวง สุพรรณจึงค่อย ๆ ลด
ความสำคัญในทางการบริหารปกครองตนเองลง แต่ก็ยังเป็นเมืองที่เป็นฐานอำนาจด้านประชากร
และทรัพยากรแก่กษัตริย์อยุธยาสายสุพรรณภูมิ

จนกระทั่งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างบูรณาการทางการเมืองใหม่
ด้วยการจัดระบบราชการและระเบียบสังคมแบบศักดินา เพื่อเป็นกลไกรองรับและรักษาอำนาจ
อาณาจักรที่ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น ทรงปรับปรุงการปกครองส่วนกลางด้วยการจัด
ระเบียบราชการศักดินาทหารและพลเรือน แยกเป็นกรมกลาโหมและกรมมหาดไทยโดยมีเสนาบดี
ทั้งสองฝ่ายและระบบจตุสดมภ์ และกำหนดการปกครองหัวเมืองด้วยการแบ่งเป็นการปกครองหัว
เมืองชั้นในหัวเมืองชั้นนอกโดยแบ่งเป็นเมืองพระยามหานคร และหัวเมืองประเทศราช สำหรับ
หัวเมืองชั้นในและชั้นนอกได้มีการจัดลำดับฐานะเมืองออกเป็นชั้นเอก โท ตริ และจัตวา พร้อมกับ
ทรงดำเนินการบูรณาการทางสังคมด้วยหลักการพุทธศาสนา เพื่อให้อยุธยาเป็นศูนย์กลางศาสนาใน
ภูมิภาคนี้ และยังเป็นกลไกทางสังคมเพื่อบูรณาการจิตสำนึกและความเชื่อที่เป็นเอกภาพ เช่นโปรด
ให้หล่อพระโพธิสัตว์ 500 ชาติ พร้อมกับจัดงานฉลอง สร้างวิหารวัดจุฬามณีที่พิษณุโลก พร้อมกับ
ทรงผนวชนานถึง 8 เดือน ทรงฉลองวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระราชนิพนธ์มหาชาติคาถาหลวงและ
ให้ผนวชพระโอรสถึง 2 พระองค์(6)

การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในรัชกาลนี้เป็นผลให้ยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงโดย
ปริยาย มีผู้วิเคราะห์ให้เห็นว่าเหตุผลหนึ่งของการไม่ใช้เมืองลูกหลวงอีกต่อไปเนื่องจากทรงเห็น
ว่าระบบเมืองลูกหลวงไม่มีประสิทธิภาพ เพราะทำให้เกิดข้อขัดแย้งทางการเมืองในกลุ่มเจ้าเมือง

ลูกหลวงด้วยกันเอง หรือระหว่างเมืองหลวงกับเมืองลูกหลวง อันเนื่องจากการแข่งขันอำนาจ การเมืองกันเอง เช่นกรณีสงครามชนช้างระหว่างเจ้าอ้ายกับเจ้ายี่พระโอรสของสมเด็จพระนคริน ทราธิราช ความขัดแย้งทางการเมืองนั้นนำมาซึ่งความไร้เสถียรภาพทางการเมืองมาสู่ศูนย์อำนาจ ส่วนกลาง ที่สำคัญระบบราชการใหม่สามารถตอบสนองการขยายอำนาจของศูนย์กลางที่มีลักษณะ รวมศูนย์การเมืองได้มากขึ้น (7)

การขยายอำนาจปริมณฑลอยุธยาออกอย่างกว้างขวางและการปฏิรูประบบราชการ ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำให้ฐานะเมืองสุพรรณลดจากเมืองลูกหลวงกลายเป็นหัวเมืองชั้น าน เนื่องจากอยู่ในพื้นที่ปริมณฑลของราชธานี และมีฐานะเป็นเพียงเมืองจัตวาชั้นที่ 4 เป็น 1 ใน 33 เมืองจัตวาเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

การปฏิรูปการปกครองยังเป็นการยุติบทบาทของกลุ่มเชื้อสายพระราชวงศ์ที่ดำรง ตำแหน่งเจ้าเมืองเดิมานหัวเมืองสำคัญที่กลับเข้ามาบริหารราชการในราชธานีและแต่งตั้งข้าราชการ ส่วนกลางออกไปเป็นผู้รั้งเมืองหรือเจ้าเมืองจัตวาเหล่านี้ หัวเมืองจัตวาลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมด ต้องขึ้นตรงต่อราชธานีอย่างใกล้ชิด รวมทั้งเมืองสุพรรณ หลัง พ.ศ. 2112 เสียกรุงครั้งแรกแก่ ฆ่า อยุธยาได้ปรับปรุงการปกครองหัวเมืองให้กระชับมากขึ้น สมัยสมเด็จพระนเรศวรทรงแบ่ง เขตปกครองหัวเมืองออกตามพื้นที่ หัวเมืองภาคใต้ขึ้นสังกัดเสนาบดีสมุหกลาโหม สมุหนายกคุม หัวเมืองภาคเหนือ และเจ้าพระยาพระคลังคุมหัวเมืองชายทะเล สุพรรณบุรีได้รับการจัดให้เป็นหัว เมืองฝ่ายใต้ขึ้นอยู่กับสมุหกลาโหม ลักษณะนี้ยิ่งเป็นการแสดงว่าเสนาบดีส่วนกลางหรือราชธานีเข้า มามีอำนาจปกครองโดยตรงมากขึ้น ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชามีการพัฒนาการปกครอง หัวเมืองเพิ่มขึ้นอีก เพื่อทำการเกณฑ์ไพร่พลหัวเมืองให้ประจำกองทัพให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น และ เพื่อประโยชน์ในการปราบกบฏหัวเมือง อย่างไรก็ตามทางปฏิบัติอำนาจการปกครองหัวเมือง อย่างแท้จริงโดยตรงจากส่วนกลางทำได้ยากยิ่ง

สำหรับการควบคุมไพร่พลหัวเมืองจัตวาชั้นานอย่างกรณีเมืองสุพรรณนั้นยังกระทำผ่าน กรมพระสุรัสวดี ซึ่งเป็นกรมที่คุมทะเบียนบัญชีไพร่พลทั่วราชอาณาจักรขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ระบบนี้ทำให้กษัตริย์มีอำนาจเหนือเมืองสุพรรณเพิ่มขึ้น รวมทั้งมีการวางระบบความมั่นคงทางทหาร ด้วยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 โปรดฯให้ฝึกศรารักษัยสงครามและสารบัญชีพะราชพิธีานหัวเมืองทุก เมือง กำหนดพิธีระบบทหารเป็นอย่างเดียวกันหมด (8)

กล่าวโดยสรุปอำนาจการเมืองที่แท้จริงของกรุงศรีอยุธยาสามารถควบคุมได้แต่เฉพาะ หัวเมืองชั้นานเท่านั้น โดยที่ช่วงก่อน พ.ศ. 2112 กรุงศรีอยุธยาเสียแก่ฆ่าครั้งแรกนั้น อำนาจของ

กรุงศรีอยุธยาขยายออกไปได้ด้วยระบบเมืองลูกหวง ครอบครองละโว้และสุพรรณภูมิ ต่อมาในสมัย สมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีเมืองลูกหวงเพิ่มขึ้นอีกหลายเมือง ได้แก่ สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา ชัยนาท สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตรากฎเกณฑ์รบราล ระบุรายชื่อเมืองลูกหวง คือ พิษณุโลก สวรรคโลก กำแพงเพชร ลพบุรี สิงห์บุรี เมืองหลานหลวง คือ เมืองอินทร์ และเมือง พรหม⁽⁹⁾ ท้าวท้าวว่า เมืองสุพรรณภูมินี้ไม่ได้มีฐานะเป็นเมืองลูกหวง หรือหลานหลวงอีก ต่อไป ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการปฏิรูปของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นการขยายอำนาจเข้าสู่ ทางเหนือโดยใช้พิษณุโลกเป็นที่ประทับว่าราชการ นอกจากนี้ยังทรงขยายอำนาจลงทางใต้ด้วย ใน สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงขยายอำนาจไปสู่เขมรด้วยการส่งพระโอรสออกไปครอง นครหลวงถึงสองพระองค์ ความสำเร็จในการสถาปนาอยุธยาให้เป็นราชอาณาจักร นอกจากการ จัดระเบียบพิธีกรรมให้สอดคล้องกับลัทธิเทวราชาแล้ว สถาปนาเมืองลูกหวงยังทำหน้าที่กลไกสังคม ควบคุมและขยายอำนาจไปยังหัวเมืองท้าวที่เมืองพระยามหานครไม่อาจแยกเป็นอิสระและยอมรับ อำนาจรวมศูนย์ท้าวให้อยุธาขยายอำนาจออกไปยังหัว เมืองประเทศราชท้าวที่มีฐานะ เป็นเมืองพระ ยามหานคร

จากการปฏิรูปการปกครองสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยกเลิกเมืองลูกหวง มี การจัดหัวเมืองชั้นเอก ๓๓ ศรี จัตวา และสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงยกเลิกเจ้าครองเมือง มาเป็นระบบขุนนางปกครองหัวเมืองแทน เป็นผลให้ขุนนางขึ้นมามีบทบาททางการเมืองในระบบ ราชการ⁽¹⁰⁾ ซึ่งท้าวที่ระบบราชการมีความสัมพันธ์ส่วนบุคคลมากกว่าหลักเกณฑ์กันช่วงนี้เองสุพรรณ ภูมิจึงมีฐานะเป็นหัวเมืองจัตวา แต่ก็ยังมีความสำคัญต่ออยุธยาตลอดรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

สถานะของหัวเมืองจัตวากรณีเมืองสุพรรณบุรี จากท้าวเียบศักดิ์คินาหัวเมืองปรากฏชื่อ เมืองว่า "สุพรรณบุรี" เป็นหนึ่งในสามสิบสามหัวเมืองจัตวาที่เป็นเมืองบริวารชั้นในของอยุธยา ลักษณะของระบบราชการในหัวเมืองชั้นจัตวาในเขตบริมณฑลราชธานี เป็นดังนี้

ตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองตามท้าวเียบศักดิ์คินา มีผู้รั้งเมือง ปลัด ยกกระบัตร แห่ง จำเมือง สุภาพตรา สัสดี แฉวงและกรรมการชั้นผู้น้อยเช่น รองแห่ง รองจำเมือง รองสุภาพตรา รองสัสดี รองแฉวงและตำแหน่งอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏในท้าวเียบ แต่ปรากฏที่ธรรมเนียมว่าด้วยการราช ตราตำแหน่งทางราชการ เช่น หมื่นนา ภูคาช ขุนสรรพากร หมื่นสรรพากร ขุนสวน หมื่นสวน นายระวางสวน กำนันสวน เพชรคา ท้าวทรง นายอากร นายจนอน⁽¹¹⁾

การแต่งตั้งขุนนางระดับสูงในเมือง เช่น ผู้รั้ง หรือปลัดเป็นหน้าที่มหาดไทย หรือ

กลาโหมเสนาบดีต้นสังกัด ส่วนตำแหน่งยกกระบัตร แห่ง สุภมาตราตั้งโดยเสนาบดีวัง ส่วนสี่สตีมี
กรมพระสุรัสวดีเป็นผู้ตั้ง จำเมืองและแขวง กรมเมืองเป็นผู้ตั้ง หัวเมืองชั้นานไม่มีที่ตั้งตามแห่ง
พล มหาศไทยหรือจตุสดมภ์ เนื่องถูกนำมารวมกับส่วนกลาง นับเป็นความสำเร็จที่ส่วนกลางเข้าไป
บริหารราชการในหัวเมืองชั้นาน แต่ผ่านทางปฏิบัติเจ้าเมืองชั้นานเป็นผู้แต่งตั้งหมื่นแห่งนครบาลโดย
ไว้ส่วนกลางรับรอง

สมัยพระเพทราชาทรงตั้งกรมพระสุรัสวดีให้ทำหน้าที่ถือบัญชีไพร่ทุกกรม ขึ้นตรงต่อ
พระมหากษัตริย์เพียงผู้เดียว ในหัวเมืองแม้ว่าสี่สตีทำหน้าที่คุมไพร่หลวงหัวเมือง แต่ผ่านทางปฏิบัติ
กรมพระสุรัสวดีมีอำนาจแต่ในนาม โดยที่สมุหนายกและสมุหกลาโหมสามารถเกณฑ์ไพร่โดยไม่ผ่าน
กรมพระสุรัสวดี นอกจากนี้เจ้าเมืองในหัวเมืองต่างก็เกณฑ์ไพร่และคุมบัญชีไพร่เอง โดยนำมาสี่สตี
โดยทั่วไปแล้วพระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2276 ระบุว่าเลขไพร่ในเมืองหลวงและหัวเมืองชั้นาน
ขึ้นกับกรมพระสุรัสวดี ส่วนไพร่สมันนั้นมีมูลนายต้นสังกัดโดยตรง กรณีเมืองสุพรรณมูลนายต้นสังกัด
คือ กรมพระกลาโหม และโดยทั่วไปไพร่สมันหัวเมืองมีมากกว่าไพร่หลวง

ตามหลักการแล้วขุนนางเมืองสุพรรณมีอำนาจหน้าที่คือ ควบคุมไพร่ในสังกัด ไพร่หลวง
ไพร่สมสังกัดพรรคที่อาศัยในเมือง ดูแลการท้าวหาหิน เก็บภาษี พิพากษาคดี เกณฑ์ แรงงาน-
ประจำการ ตรวจสอบไพร่หลวงให้ครบถ้วนตามบัญชี หรือในกรณีเรียกเกณฑ์ประจำการ รายงาน
ความเคลื่อนไหวทางการเมืองที่ผิดปกติ และสำคัญที่สุดคือ คำนึงพระพิพัฒน์ไศคยาทุกตรุษสารทของปี
พิธีนี้มีมาอย่างต่อเนื่องงานสังคัมถ่มน้ำ เจ้าพระยาโดยมีพัฒนาการมาจากสังคัมสุพรรณภูมิ พิธีนี้พระ
พิพัฒน์ไศคยา ที่เมืองสุพรรณสมัยอยุธยา มักทำกันที่วัดพระรูป

ในฐานะที่สุพรรณบุรี เป็นหัวเมืองชั้นานที่ส่วนกลางปกครองโดยตรงผ่านระบบเสนาบดี
พบว่ารัฐบาลพยายามควบคุมการใช้อำนาจของขุนนางและเจ้านายส่วนกลางที่อาจมีไปถึงหัวเมือง
ด้วยการห้ามนัตราในกรมของตนออกไปเบิกเนื้อความที่มีคดีในหัวเมืองด้วยตนเอง หรือดำเนิน
การช่วยอากร ถ้าจะออกไปต้องกราบบังคมทูลก่อน พร้อมทั้งดำเนินการตามระเบียบ เพื่อป้องกันการ
การออกไปใช้อำนาจฉ้อฉล บิดบังผลประโยชน์ช่วยสาอากร ระหว่างเจ้านายส่วนกลางกับขุนนาง
หัวเมือง

สำหรับศักดินาและผลประโยชน์ตอบแทนของเจ้าเมืองสุพรรณในฐานะหัวเมืองชั้นานมี
ศักดินาเท่ากับ 3000 รายได้ของเจ้าเมืองขึ้นอยู่กับพระราชกำหนดที่ระบุในการแต่งตั้งแต่ละครั้ง
ไม่เท่ากัน ส่วนปลัดและกรรมการอื่น ๆ ได้รับความประโยชน์ตามระบายนกฎหมาย สำหรับหน้าที่
ต่าง ๆ ของกรรมการเมืองก็แตกต่างกันเป็นต้นว่า เจ้าเมืองทำหน้าที่คล้ายนครบาล แห่งเป็นขุนนาง

ตุลาการ สุพมาตราชรักษากฎหมายและประกาศตัดสินคดี สัสดีทาหน้าที่คุมทะเบียนเลขไพร่ นอกจาก
นี้ให้หมื่นแขวงมีจำนวนเท่าแขวงตามลานเมืองนั้น ถือเป็นผู้นำท้องถิ่นระดับย่อยที่สุด

หมื่นแขวงหรือกำนันรับผิดชอบปกครองตำบลแขวง ส่วนระดับหมู่บ้านผู้นำหมู่บ้านเป็น
หัวหน้าปกครอง ผู้นำระดับแขวงและผู้นำหมู่บ้าน ข้าหลวงเมืองสุพรรณเป็นผู้คัดเลือกและแต่งตั้งราย
งานต่อส่วนกลาง แขวงและหมู่บ้านจึงเป็นเขตปกครองชุมชนย่อยที่มีกำนันและผู้นำหมู่บ้านคอยควบคุม
ดูแลราษฎรในหมู่บ้านมิให้โยกย้าย หรืออพยพออกไปจากหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามสมัยอยุธยาไม่มีชื่อ
มูลรายละเอียดจำนวนแขวงของเมืองสุพรรณ

ผลประโยชน์หรือรายได้ของเจ้าเมืองจวนหัวเมืองชั้นในพุทธศตวรรษที่ 21 ตามหลัก
ปฏิบัติแล้วเจ้าเมืองได้ส่วนแบ่งผลประโยชน์จากแรงงานไพร่ในหัวเมือง จากอัตราส่วนแบ่งค่าบริบ
ตัดสินใจ คัดสินคดี ภาษีผลิตผล หรือเงินภาษีที่เก็บได้ในแขวง ขุนนางชั้นผู้น้อยอย่างกำนัน ผู้นำหมู่บ้าน มี
หน้าที่จดทะเบียนไพร่แบ่งที่ดินหรือจองที่นา รวมทั้งออกเอกสารเพียบย้านรูปของตราแดงตรา
จอง(12)

บทบาทหน้าที่ของเจ้าเมืองได้รับการกำหนดให้ชัดเจนขึ้นในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ
ด้วยพระราชกำหนดวิธีปกครองหัวเมืองครั้งแผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ พ.ศ.2270 พระราชกำหนด
นี้มีเป้าหมายเพื่อให้ส่วนกลางหรือราชธานีควบคุมบทบาทความเคลื่อนไหวของเจ้าเมืองในการติดต่อกับ
กับผู้นำส่วนกลางในทางการเมือง และยังพยายามควบคุมพฤติกรรมของเจ้าเมืองมิให้ดำเนินการ
ใด ๆ ในการกบฏราษฎรจนทำให้เกิดการโยกย้ายหนี หรือเปลี่ยนแปลงนาย บทบาทหน้าที่หลักของ
เจ้าเมืองตามพระราชกำหนดนี้ คือ การควบคุมจำนวนประชากรและการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย
ภายในหัวเมือง ดังข้อสรุปต่อไปนี้คือ

- 1) ในการติดต่อกับราชธานีไม่ว่าขุนนางหรือพระมหากษัตริย์ต้องมิหนังสือแจ้งก่อนทุก
ครั้ง
- 2) เจ้าเมืองต้องไม่พวักหญิงชาวบ้านมาเป็นภรรยา ทาส ยกเว้นด้วยความยินยอม
จากบิดามารดา และการใช้แรงงานราษฎรใช้ได้เฉพาะราชการแผ่นดินเท่านั้น ในการใช้
ประโยชน์ส่วนตัวเจ้าเมืองต้องจ่ายค่าแรง
- 3) หน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองในการดูแลสุขทุกข์ของราษฎรเป็นเรื่องการป้องกันภัย
จากโจรผู้ร้าย และถ้าไม่สามารถดำเนินการปราบปรามต้องแจ้งส่วนกลาง มิฉะนั้นจะถือเป็นโทษ
หนัก

4) หน้าที่ในการพิพากษาตีความต่าง ๆ ต้องอาศัยการระบับรับรู้โดยเป็นผู้ตรวจสอบคำสั่งตราจากส่วนกลาง มิให้มีการสั่งการนอกกฎหมาย

5) ห้ามโอนถ่ายกำลังคนด้วยการโอนไพร่สมสังักตพรรคเข้าเป็นไพร่สมประจำหัวเมือง เนื่องจากเป็นไพร่ที่ทนายเดิมไม่ได้ ำให้โอนถ่ายมาเป็นไพร่สมของเจ้าเมือง

หน้าที่อื่นจากที่กล่าวมาแล้วเป็นหน้าที่หลักของเจ้าเมืองที่กำหนดไว้แต่เดิม เช่น ต้องตรวจตราเขตแดนของเมือง กำหนดเขตด่านรักษาหรือท้าวภาคนามกันเขตเชื่อมต่อกัน เพื่อป้องกันโจรผู้ร้าย และให้คอยตระเวนด่านระวังชาวลา ลาว มอญ พม่า ไทยใหญ่ เขมร ที่เดินทางผ่านด่าน โดยไม่มีตราปลอม รวมทั้งให้คอยดักจับพระสงฆ์ปลอมไว้เป็นชาวด่าน ส่วนกิจการในเมืองให้เจ้าเมืองต้องควบคุมประชากรชาวเมือง ด้วยการควบคุมสารบบบัญชีไพร่ทหาร ข้าพระโขนงสงฆ์ในหัวเมือง รวมทั้งสืบหาเกลี้ยกล่อมคนไม่มีสังกัด ข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนาย คนข่มขืนจรจัดแตกฉานไปอยู่เมืองอื่น หรือตามป่าดง รวมทั้งรับเรื่องราวร้องทุกข์ผู้ข่มเหงไพร่ราษฎร แล้วแจ้งไปยังราชธานี ในด้านการปกครองให้จัดตั้งกรมการเมืองให้ครบตามแห่ง คอยตรวจตราดูแลขุนนางส่วนกลางที่ไปติดต่อราชการหัวเมือง มิให้เกิดการข่มเหงคุกคามทวิภัยสินราษฎร ถ้าจัดการเองไม่ได้รอให้ขุนนางผู้ใหญ่นักถึงเมืองหลวง จึงคอยมีหนังสือบอกเข้ามายังลูกขุน ๓ ศาลา ประการสุดท้ายคือ เจ้าเมืองต้องจัดให้มีพระราชาพิธีถือไม้พระคัมภีร์ได้ดียว เนื่องในพระราชพิธีตรุษ-สารททุกปี ส่วนยกกระบัตร์ต้องเดินทางกลับราชธานีเพื่อถือไม้ที่ราชธานีพร้อมกับรายงานสุขทุกข์ราษฎรเมืองนั้น (13)

ทั้งหมดถือเป็นข้อกำหนดหน้าที่อื่นถึงกระทรวงเจ้าเมืองเป็นระเบียบทั่วไปที่เจ้าเมืองสุพรรณบุรีกระทำ แต่ในทางปฏิบัติที่ส่วนกลางขาดการตรวจสอบที่มีอิทธิภาพเพียงพอในระดับหัวเมืองจึงมักประสบปัญหาว่าเจ้าเมืองกรมการเมืองท้าวการกตไพร่ทางออกของไพร่ตามหัวเมืองคือ หนีเข้าป่า ชายตัวเป็นทาส หรือหามูลนายใหม่เป็นผลให้เกิดการสูญเสียกำลังคน ที่มีราชธานีพยายามป้องกันแต่ไม่เป็นผลนัก

สภาพเมืองสุพรรณก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112 บทบาทของเจ้าเมืองสุพรรณบุรีในทางประวัติศาสตร์ เท่าที่มีการบันทึกในพงศาวดารอยุธยา นับแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา หัวเมืองชั้นนหรือเมืองน้อยทั้ง 33 เมืองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับอยุธยาในทางทฤษฎีส่วนกลางสามารถสั่งการได้โดยตรง พบว่าหน้าที่หลักของหัวเมืองชั้นนเหล่านี้ รวมทั้งเมืองสุพรรณ คือ การเป็นกองกำลังป้องกันกรุงศรีอยุธยาในสงครามไทยรบพม่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองสุพรรณเป็นสนามในการทาสงครามบ่อยครั้ง (14)

ครามไทยรบพม่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองสุพรรณเป็นสนามรบการทาสงครามบ่อยครั้ง(14)

มีข้อสังเกตว่าก่อนเสียกรุงครั้งที่ 1 พ.ศ.2112 กษัตริย์อยุธยายังเป็นผู้นำเชื้อสายสุพรรณภูมิการเลือกสรรตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณบุรีคงต้องเป็นบุคคลากลัษิตหรือว่าเจ้าดี เนื่องจากเป็นเมืองเดิมของราชวงศ์ และยังเป็นเมืองที่น่าจะมีจำนวนประชากรและความอุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากร ราชธานีจึงต้องการผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองที่สามารถควบคุมไพร่หรือประชากรในเมืองได้

พงศาวดารอยุธยาระบุชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณบุรีในสมัยพระมหาจักรพรรดิ-พระมหินทราธิราช ช่วงก่อนเสียกรุงไว้ตรงกันว่า คือ พระสุนทรสงคราม บุคคลผู้ไม่มีบทบาทสำคัญในการรบมังคมกฤตเสนาณะ รวมทั้งการตัดสินใจ กำหนดแผนการรบ ตั้งแต่การยุทธไทย-พม่าครั้งแรก พ.ศ.2098 จนถึงการรบก่อนเสียกรุง พ.ศ.2112(15)

ด้วยความเป็นหัวเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากรและประชากรมาแต่เดิม เมืองสุพรรณบุรีที่ตั้งอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์ไทยรบพม่า จึงเป็นเป้าหมายของกองทัพทั้งสอง ฆ่าเองกวาดต้อนกำลังคน และเสบียงอาหารเพื่อตัดกำลังหนุนของฝ่ายไทย ส่วนอยุธยาเองก็คาดหวังให้สุพรรณเป็นกองกำลังฝ่ายหน้าด้านทัพพม่า

สภาพเมืองสุพรรณหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ.2112 ภาวะสงครามกับพม่าก่อนเสียกรุงครั้งที่ 1 พ.ศ.2112 เกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ละครั้งเป็นสงครามขนาดใหญ่ มีผลทำให้พื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างบริเวณกาญจนบุรี สุพรรณบุรี ป่าโมกข์อ่างทอง เป็นสนามรบ ในขณะที่เดียวกันพื้นที่แถบนี้ยังเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจปลูกข้าว ดังนั้นยามสงครามราษฎรจึงไม่สามารถเพาะปลูกได้ตามปกติ การค้าขายกับต่างประเทศหยุดชะงัก ในระหว่างสงครามจึงต้องสูญเสียกำลังไพร่พล ประชากรในเมืองสุพรรณน่าจะลดน้อยลง เพราะประชากรไพร่ชายฉกรรจ์คงต้องถูกเกณฑ์ไปป้องกันพระนคร เมื่อกรุงศรีอยุธยาประสบความพ่ายแพ้อาจถูกกวาดต้อน หรือบ้างก็หลบหนีไป(16)

หลังสงคราม เมื่อพระมหาธรรมราชาเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ด้วยความเห็นชอบจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองกษัตริย์พม่า พระมหาธรรมราชาทรงแต่งตั้งขุนนางตำแหน่งสำคัญทั้งส่วนกลางและหัวเมือง โดยมีกำลังคนที่เหลือจากการกวาดต้อนกลับใจพม่า พร้อมกับพม่าได้ส่งตัวพระสุนทรสงครามอดีตเจ้าเมืองสุพรรณที่ถูกเกณฑ์เป็นตัวประกัน พร้อมกับพระราเมศวรก่อนเสียกรุงที่เมืองหงสาวดี คืนกลับมารับตำแหน่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จากการที่พระมหาธรรมราชาขึ้นราช

วงศ์สุโขทัย ต้องจัดคนลงไปตามหน่งราชการทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง คงทาทั้ฐานอำนาจผู้นำเดิมที่เมืองสุพรรณบุรีซึ่งน่าจะเป็นเชื้อสาย หรือมีความสัมพันธ์กับราชวงศ์สุพรรณภูมินั้นหมดไปอย่างสมบูรณ์ แม้แต่พระสุนทรสงครามที่เข้ารับแต่งตั้งเป็นที่พระยาธรรมมาธิกรณ์หรือเสนาบดีวังในรัชกาลนี้ คงไม่สามารถเชื่อมต่อความสัมพันธ์ระบบมูลนาย-ไพร่กับประชากรในหัวเมืองสุพรรณ รวมถึงความสัมพันธ์ส่วนบุคคลกับผู้นำในสุพรรณบุรีได้ เนื่องจากต้องไปเป็นตัวประกันที่ผ่านานถึง 6 ปี การกลับมาภายใต้การปกครองของกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่ ย่อมมีการปรับเปลี่ยนบุคคลในราชการใหม่ เนื่องจากมูลนายจำนวนมากเสียชีวิตระหว่างสงคราม หรือถูกกวาดต้อนไปพม่า ท้ากักกษัตริย์อยุธยาหลังเสียกรุงทรงมีนโยบายแปลงไพร่ไว้สังกัดมาเป็นไพร่หลวงและปรับเปลี่ยนบัญชีไพร่พลใหม่(17) การแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ไปปกครองเมือง จึงเป็นการปกครองไพร่หลวงมาชำระสมานหัวเมืองนั้น สภาพเช่นนี้ท้ากั้รัฐได้ประโยชน์จากมูลนายที่ต้องคุมไพร่อย่างเข้มงวด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหาอุปราชอย่างสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงเข้มงวด น่าจะท้ากั้ขุนนางทั้งส่วนกลางและหัวเมืองถูกตรวจสอบและไม่สามารถสะสมกำลังได้ ราชธานีจึงสามารถเพิ่มจำนวนประชากรได้มากขึ้น

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรขึ้นครองราชย์ ทรงท้าสงครามหลายครั้งเพื่อขยายอำนาจไปทางเหนือ ท้ากั้สามารถกวาดต้อนประชากรที่มาลงในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันเป็นเขตอยู่อาศัยและเป็นเขตควบคุมของระบบราชการอยุธยาอย่างใกล้ชิด เป็นเขตที่ต่อเสียงชีวิตกั้กับอยุธยา เมืองสุพรรณนั้นน่าจะมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปลายรัชกาล ตามพงศาวดารหลายฉบับระบุตรงกันว่าพื้นที่หัวเมืองภาคตะวันตกรวมทั้งเมืองสุพรรณเป็นสถานที่ประทับของพระองค์นานถึง 4 ปี ก่อนยกทัพตีเมืองหางและสิ้นพระชนม์ที่นั่น(18) ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง เมืองสุพรรณ และหัวเมืองอื่น ๆ น่าจะมีความสำคัญ และมีจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น

ในรัชกาลต่อมาสมเด็จพระเอกาทศรถ ความถึ้นการท้าสงครามไทย-พม่าเริ่มลดลง ภาวะบ้านเมืองเข้าสู่ความสงบและมั่นคง มีการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พ่อค้าต่างชาติทั้งจีน ญี่ปุ่น ฮอลันดา และแขกมัวร์ ได้เข้ามาแข่งขันการค้าของป่า รับซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า การค้าต่างประเทศได้เปิดช่องทางให้มีการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวของบรรดาขุนนาง ทั้งที่เป็นการค้าผูกขาดโดยรัฐ เนื่องจากการควบคุมดูแลผลประโยชน์และการปกครองหัวเมืองนั้นกระทำผ่านเสนาบดีและขุนนางในกรมกลาโหมและมหาดไทย จึงเปิดช่องทางให้พวกเขาสามารถซื้อขายส่วนตัวได้ สภาพเช่นนี้หัวเมืองต่าง ๆ จึงมีบทบาทในฐานะเครือข่ายสัมพันธ์กับขุนนางส่วนกลาง(19) สำหรับเมืองสุพรรณความสัมพันธ์ที่มีต่อกรมส่วนกลางคือ กลาโหม ท้ากั้ระบบเกณฑ์

ส่วยของป่ามีส่วนสร้างผลประโยชน์ส่วนตัวต่อเสนาบดีกลาโหมให้เป็นช่องทางทำการค้าได้ ถึงแม้ว่าเมืองสุพรรณบุรีไม่ต้องเกณฑ์ส่วยประเภทสินค้าส่งออก แต่ผลผลิตของป่าในเมืองนี้บางอย่าง เช่น ไม้ เร่ว รง ก็อาจได้รับการกระตุ้นจากการเติบโตทางเศรษฐกิจการค้าต่างประเทศที่มีการเก็บของป่าเหล่านั้นเพื่อนำมาขายที่ขุนนางเหล่านี้ ด้วยราคาการซื้อขายเป็นไปตามที่กำหนดไว้ซึ่งไม่สูงนักก็ตาม

ความตื่นตัวทางการค้าอย่างต่อเนื่องทางทิศใต้ของอยุธยาสมัยราชวงศ์ปราสาททองต่อมา พยายามหาวิธีควบคุมจำกัดอำนาจขุนนางมากขึ้น เพื่อไม่ให้มีการสังสรรค์สัมพันธ์จากการค้า ด้วยการที่ทรงผูกขาดการค้ามากขึ้น สับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ ในเมืองหลวงและหัวเมืองถึง 2 ครั้ง และจัดร่อนอำนาจสมุหกลาโหมด้วยการโยกย้ายกรมข้างออกจากบังคับของกลาโหม ทำให้เมืองภายใต้การควบคุมของกลาโหมไม่อาจสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ถาวรได้ เพราะขาดความเชื่อมต่อ(20) ผลคือ เจ้าเมืองสุพรรณและหัวเมืองอื่น ๆ สามารถควบคุมการผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงตัวเองในท้องถิ่นเท่านั้น โดยไม่มีแรงจูงใจทางเศรษฐกิจมากระตุ้นให้เมืองสุพรรณเติบโตหรือมีความเปลี่ยนแปลงได้มากกว่านี้

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ด้วยการดำเนินนโยบายสงครามกับหัวเมืองลานนา เขมรและลานช้าง เพื่อผลประโยชน์ของป่า ในช่วง พ.ศ. 2202-2206 มีผลที่ต้องเกณฑ์ไพร่พลประจำกองทัพจำนวนมาก โดยเฉพาะผู้คนจากหัวเมืองภาคตะวันตก อันได้แก่ เมืองสุพรรณและหัวเมืองอันนภูมิภาคนี้ ผลก็คือเกิดการขาดแคลนแรงงานในการเพาะปลูก และช่วงระหว่าง พ.ศ. 2202-2208 ยังเกิดโรคระบาดข้าว การเพาะปลูกไม่ได้ผล รัฐบาลจึงห้ามส่งออกข้าวมีผลต่อระบบการค้า นอกจากนี้การทางสงครามกับหัวเมืองตอนบนเริ่มไม่ได้ผล(21) ภาวะเช่นนี้ย่อมมีผลกระทบต่อสุพรรณในฐานะหัวเมืองผลิตข้าวและส่งส่วยของป่าแก่อยุธยา ทว่าการผลิตได้น้อยลง ไพร่ราษฎรมีความเป็นอยู่ยากลำบาก และยิ่งพบว่าฐานะของเจ้าเมืองสุพรรณบุรีในรัชกาลนี้เป็นเพียง "พระสุพรรณบุรี" ขณะเดียวกันก็มีบทบาทในการเข้าร่วมสงครามหัวเมืองภาคเหนือโดยตลอด

ความกระทบกระเทือนทางเศรษฐกิจการเมืองนี้มีผลต่อเนื่องระยะยาว เมื่อเกิดการจลาจลช่วงต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ที่มีผลต่อชีวิตราษฎรในหัวเมืองด้วย แต่ด้วยนโยบายการสนับสนุนเศรษฐกิจการค้าของกษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างมาก ท้าที่ระบบการค้าเริ่มเฟื่องฟูขึ้น การขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้าในราชธานีมีผลต่อความเข้มงวดของระบบไพร่ในเรื่องของการเกณฑ์แรงงานผ่อนคลายลง ราชธานีให้ความสำคัญกับระบบไพร่ส่วยที่มีผลต่อหัวเมืองขึ้นนอกมากกว่าท้าวหัวเมืองชั้นใน รวมถึงเมืองสุพรรณบุรีได้รับแรงกระตุ้นจากความ

เติบโตทางการค้าเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตเพื่อการค้าด้วย แต่ขณะเดียวกันความอ่อนแอของระบบไพร่ที่คลายความเข้มงวดมีผลระยะยาวต่อการสร้างความเข้มแข็งและประสิทธิภาพที่กองทัพ และเป็นสาเหตุประการหนึ่งของการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310

สภาพเมืองสุพรรณบุรีหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 จนถึงสมัยธนบุรี (พ.ศ. 2310-2325) ป่านเมืองหลังเสียกรุงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เป็นสภาพจราจล เพราะนอกจากกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายอย่างยับเยิน ทั้งยังขาดผู้นำที่อยู่รักษาศูนย์อำนาจแตกต่างจากการเสียกรุงครั้งแรกที่ผู้นำพาให้การรับรองพระมหากษัตริย์เจ้าเมืองกรุงสืบต่อมา การเสียกรุงครั้งหลังเหมือนกับพม่ามีความตั้งใจที่จะทำลายศูนย์อำนาจของราชอาณาจักรอยุธยาอย่างสิ้นเชิง กองทัพพม่าใช้กองกำลังและวิธีการรบแบบกองโจร ดังที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพวิเคราะห์ว่าสงครามคราวนี้พม่ายกทัพใหญ่เข้ามา 2 ทาง เข้ามาจากด่านเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งยกเข้ามาทางเหนือ ทั้งทั้งสองมีลักษณะเป็นกองโจรตีชิงทรัพย์สินจับผู้คนเป็นเชลยและเกณฑ์เสบียงอาหารตามชุมชนรายทาง ชุมชนบางแห่งก็สู้รบ บางแห่งก็เข้าด้วยกับพม่า บางแห่งก็หลบหนีเข้าไป (22)

กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางตะวันตกนั้น มีลักษณะปล้นทรัพย์จับเชลยมาจนถึงราชบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรี โดยยังไม่เข้าตีกรุงที่ยวบสิ้นศกมภ์เรื่อยมาจนถึงธนบุรี ยึดกองทัพเรือที่ธนบุรี ขณะเดียวกันก็ยกทัพลงมาทางเมืองสุพรรณ พร้อมกับทัพทางเหนือที่ปล้นศกมภ์ชุมชนรายทางจากนครสวรรค์ลงมาจนถึงเมืองอินทร์ เมืองพรหม (23)

ภาวะการปล้นศกมภ์ทรัพย์สินและทำลายชีวิตคน คงเกิดขึ้นกับชุมชนแขวงเมืองสุพรรณด้วย มีพงศาวดารบางฉบับบันทึกถึงราษฎรหลายหมู่บ้านในเขตแดนเชื่อมต่องระหว่างเมืองสุพรรณวิเศษไชยชาญ และสิงห์บุรี ได้รวมกลุ่มกันเพื่อปกป้องชีวิตและพิทักษ์ทรัพย์สินชุมชน ด้วยการยกกำลังร่วมกันตีทัพพม่า แล้วหนีไปซ่อนสมุทกกำลังคนที่บ้านบางระจันหมู่บ้านที่มีเสบียงอาหารอุดมสมบูรณ์และนิมนต์เชิญพระอาจารย์ธรรมโชติแห่งเขาวิคตางบวช แขวงเมืองสุพรรณ อาจารย์เป็นผู้รู้อาคมมีผู้ให้ความเคารพนับถือมากเข้ามานำกลุ่ม จึงทำการเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าร่วมด้วยมากจนสามารถตั้งค่ายต่อทัพพม่า จัดหาอาวุธ ตั้งกองสอดแนม แต่การต่อสู้ที่สู้สุดมีปัญหาก็เพราะขาดปืนใหญ่ ซึ่งขอจากกรุงไม่ได้ ในที่สุดถูกกองทัพพม่าตีค่ายแตกในเวลา 5 เดือนต่อมา (24) การรวมกลุ่มชาวบ้านกรณีนี้ แสดงถึงสภาพการต่อสู้เพื่อปกป้องตนเองของชุมชนหมู่บ้านในหัวเมือง ในช่วงที่ศูนย์อำนาจราชธานีไร้ประสิทธิภาพทางกำลังทหาร ไม่สามารถคุ้มครองหมู่บ้านได้ ที่สำคัญเวลานั้น

เมืองสุพรรณเองคงถูกกองทัพพม่ากวาดต้อนผู้คนไปก่อนหน้าแล้ว หรือไม่ก็หลบหนีเข้ามา ย่อมไม่สามารถคุ้มครองหมู่บ้านเช่นกัน

เมื่อกองทัพพม่าเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาได้ก็เที่ยวกวาดต้อนทรัพย์สินก้างคนกับพม่า โดยไม่ต้องการรักษากรุงไว้แบบสงครามครั้งที่ผ่านมา หากแต่จัดกองกำลังขนาดย่อมกระจายทั่วทั้งบริเวณพลหัวเมืองอยุธยา-ธนบุรี ตลอดมาจนถึงหัวเมืองภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้คนในแถบนี้จึงตั้งอยู่อย่างกระจัดกระจายรวมตัวกันไม่ติด ผู้มีกำลังก็หนีไปสมทบกับหัวเมืองที่ไม่มีกองกำลังทหารพม่าตระเวนอยู่ พวกที่มีกำลังน้อยก็ต้องคอยหลบหลีก ที่มีพวมากตั้งช่องบกรองกันเป็นหมวดหมู่ ช่วยกันต่อสู้ยันตราตามกำลัง

สภาพเมืองสุพรรณซึ่งตกอยู่ภายใต้การยึดครองของกองทัพพม่าตั้งแต่แรกยกทัพเข้ามาฐานะผู้คนจึงมีความระส่ำระสาย หมู่บ้านแถบบ้านคอนหรือบ้านป่า จึงมีชาวบ้านหลบหนีเข้ามาตั้งช่องสุพรรณพวก หนีการโจมตีกวาดต้อนของกองทัพพม่า หรือเข้าร่วมกับชาวบ้านหมู่บ้านอื่นจัดตั้งกองกำลังอย่างชาวบ้านบางระจัน คอยต่อสู้กับพม่าในแควงเมืองนี้ แต่คงไม่มีผู้นำชุมชนคนใดที่มีศักยภาพทางบารมีและกองกำลังเพียงพอที่จะรวมกลุ่มกันเข้ามาจัดตั้งเมืองขึ้นมาใหม่ได้เอง ตัวเมืองระหว่างนี้อาจถูกทิ้งร้างก็เป็นได้

จนกระทั่งพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ ทรงมีนโยบายให้เที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับมาอยู่บ้านเมืองหลังจากรื้อฟื้นเมืองธนบุรีได้แข็งแรงดีพอแล้ว ทรงกระทำพิธีราชาภิเษก และเร่งรีบกันใบฟื้นฟูสภาพหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำน ด้วยการจัดข้าราชการส่วนกลางออกไปรักษาหัวเมืองใหญ่ย่อยเวลานั้น พบว่าเมืองที่ยังพอมีผู้คนรวบรวมมาจัดตั้งเมืองได้มีเพียง 11 เมืองเท่านั้น(25) หัวเมืองภาคตะวันตกอย่างกาญจนบุรี ราชบุรี และสุพรรณบุรี น่าจะยังร้างอยู่ การจัดตั้งเมืองเกิดขึ้นได้ครั้งใหม่กินเวลาถึง 7 ปีต่อมา ราว พ.ศ.2317 ดังปรากฏหลักฐานว่า เมืองสุพรรณได้จัดตั้งเป็นเมืองแล้ว คือ เมื่อกองทัพพม่าได้ยกเข้ามาติดตามครอบครัวมอญที่อพยพหนีการขยายอำนาจของพม่าที่ลงมายังหัวเมืองมอญตอนใต้ ครอบครัวมอญได้พากันเดินทางเข้ามายังด่านเจดีย์สามองค์ ท้าให้เมืองสุพรรณต้องตั้งรับกองกำลังพม่าในฐานะที่ตั้งอยู่บนเส้นทางผ่าน สงครามครั้งนี้มีอะแซหุ่นก็เป็นผู้บัญชาการทัพ ว่าที่กองทัพทางปากแพรกกาญจนบุรีเข้าทำการปล้นทรัพย์จับผู้คน แถบแควงเมืองกาญจนบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี และตั้งค่ายที่นี่ ส่วนกองทัพแห่งที่สองตั้งค่ายที่บางแก้ว ราชบุรี เพื่อควบคุมเมืองสมุทรสงครามและเพชรบุรี(26)

มีหลักฐานนอกจากเมืองนครชัยศรี ระบุปีเดียวกันนี้จึงมายังกรุงธนบุรีว่า กองทัพ

พม่า ที่ยวบลันทรัพย์จับคนในแขวงเมืองสุพรรณ-นครชัยศรี จึงมีรับสั่งให้พระยาพิชัยอาสาจารย์ ว่าที่
รักษาบริศคุมไพร 1000 คน ไปรักษาเมืองนครชัยศรี และทรงจัดทัพเข้าล้อมค่ายพม่าที่บางแก้วจน
ได้ชัยชนะ การรบกับพม่าที่บางแก้วนี้มีผลต่อเมืองสุพรรณที่ตั้งได้จัดตั้งขึ้น เนื่องจากเป็นการรบที่
กองทัพพม่าใช้เส้นทางด่านเจดีย์สามองค์เป็นเส้นทางเดินทัพ บางส่วนแขวงเมืองสุพรรณบุรี ซึ่ง
เป็นเขตต่อแดนนครชัยศรีเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางมุ่งสู่ราชธานีธนบุรีโดยตรง จึงต้องรับสภาพการ
เป็นจุดที่กองทัพไทย-พม่าต้องทำสงครามกัน นับแต่รัชสมัยพระเจ้ากรุงธนเป็นต้นมา ผู้คนที่อาจรวบรวม
ขึ้นได้ในเมืองก็อาจหลบหนีเข้าไปชุมนุมอยู่ตามป่าดงอีก

พ.ศ. 2318 กองทัพพม่าเปลี่ยนเส้นทางยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา เมืองตากเข้า
ยึดเมืองพิษณุโลกได้ ในขณะที่ทัพไทยได้เข้าไปตั้งสกัดอยู่ที่เมืองชัยนาท แต่กองกำลังพม่าตั้งกระจาย
ลงมาจนถึงนครสวรรค์ และเข้าปะทะกับกองทัพไทยที่กระจายกำลังอยู่ทั่วภาคตะวันตกเช่นเดียวกัน
กองทัพบางส่วนได้ลงมาจนถึงแขวงเมืองสุพรรณบุรีตอนเหนือ ดังปรากฏข้อความพงศาวดารว่า

"กองทัพไทยพันทัพทำที่บ้านเดิมบางนางบวช แขวงเมืองสุพรรณบุรีต่อเมือง
สวรรค์ ด้รบพุ่งกันจนพม่าสู้ไม่ได้ ก็แตกหนีไปทางด้านเจดีย์สามองค์"(27)

เมื่อเป็นเช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าแขวงเมืองสุพรรณไม่เคยว่างเว้นจากภาวะสงคราม
เพราะพื้นที่การรบนั้นติดต่อกันเป็นผืนเดียวกันต่อเนื่องมาจนถึงทางเหนือของสุพรรณบุรี แม้ว่ากอง
ทัพไทย และพม่าทำการต่อสู้กันนานแรมเมืองอุทัยธานี นครสวรรค์ แต่การต่อสู้ก็ได้กระจายกันลงมา
ถึงแขวงเมืองสุพรรณด้วย ชีวิตผู้คนในเมืองนี้คงต้องอยู่ภายใต้ความเครียดพร้อมสำหรับเผชิญกับภัย
สงครามไพร่ชายส่วนหนึ่งคงถูกเกณฑ์ไปร่วมกองทัพ ชาวเมืองที่เหลือคงเลือกการหลบหลีกต่อสู้อัน
สงครามที่เสี่ยงต่อการถูกกองทัพพม่าจับตัวเป็นเชลยหรือถูกกวาดต้อนไปที่ยื่น พวกเขาคงบงกช
ตัวเองในรูปแบบของการล่องสุมเป็นขุมโจร หรืออยู่ภายใต้การคุ้มครองของกลุ่มอำนาจไม่เป็นทาง
การ ลักษณะเช่นนี้เป็นการก่อรูปแบบชีวิตทางสังคมของเมืองชนบทในศตวรรษต่อมา

สุพรรณในฐานะเมืองบนเส้นทางยุทธศาสตร์ไทยรบพม่าในสมัยอยุธยา

จากความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ของเมืองสุพรรณ เห็นได้ว่าบทบาทสำคัญ
ประการหนึ่งของเมืองนี้ คือ บทบาทในสงครามไทยรบพม่าตลอดช่วงสมัยอยุธยา ด้วยเงื่อนไข 2
ประการ คือ เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์การเดินทัพผ่านของพม่ามุ่งสู่กรุงศรีอยุธยา
ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง คือ หลักยุทธศาสตร์ของไทยสมัยอยุธยาที่ใช้ในการรบพม่า ทำ

าห์พื้นที่เมืองสุพรรณต้องมีสภาพเป็นฉากสนามรบของสงครามไทย-พม่า

เส้นทางเดินทัพและเส้นทางการค้าจากพม่าเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาที่อยู่อย่างน้อย 3 ทาง คือ เส้นทางปากแพรก เส้นทางด่านเจดีย์สามองค์ และเส้นทางด่านแม่ละเมา เส้นทางที่ผ่านเมืองสุพรรณโดยตรง คือ เส้นทางด่านเจดีย์สามองค์(28) เส้นทางนี้ทัพพม่าต้องยกลงมาถึงหัวเมืองมอญ เข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ จนถึงเมืองไทรโยค (เก่า) กาญจนบุรี มีทางแยกตามลำน้ำแควน้อย ผ่านช่องเขาเมืองท่ากระดาน ด้านกรามสู่ลำน้ำแควใหญ่ แล้วส่องใต้ผ่านบ้านทุ่งนาเขาด่าน บ้านท่ามะนาว ทุ่งลาดหญ้า กาญจนบุรี (เก่า) ที่เขาชนไก่ ตัดขึ้นเหนือไปถึงพนมทวน แล้วตัดไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านจรเข้สามพันทุ่งทอง บ้านสระกระโจม บ้านหนองสาหร่ายคอนเจดีย์ ลำน้ำท่าคอย ตัดทุ่งราบโบสถ์ประจันต์ข้ามลำน้ำสุพรรณบุรีเข้าสู่อำเภอสามโก้เมืองอ่างทอง เข้าสู่ลำน้ำน้อย ผ่านวิเศษไชยชาญ เข้าสู่กรุงศรีอยุธยา(29)

จากแนวทางการเดินทัพนี้ เห็นได้ว่ากองทัพพม่าจำเป็นต้องผ่านตัวเมืองสุพรรณ แต่เนื่องจากตัวเมืองเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีประชากรหนาแน่นกว่าบ้านอื่น และยังเป็นแหล่งการผลิตเกษตรกรรมที่อุดมสมบูรณ์ และความเป็นเมืองสำคัญเก่าขนาดใหญ่ จำนวนประชากรมาก ดังนั้นในช่วงต้นอยุธยา สงครามไทยรบพม่า สองครั้งแรกกองทัพพม่าจึงเข้ายึดตัวเมืองสุพรรณเป็นฐานที่มั่นก่อนที่จะมุ่งเข้าโจมตีพระนคร และนับแต่ครั้งมาสงครามไทยรบพม่า แม้ว่าจะกองทัพพม่าอาจมาได้เข้าถึงตัวเมืองสุพรรณ เนื่องจากการรื้อกำแพงเมืองและการลดจำนวนประชากรที่จะกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป แต่พื้นที่ในแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งอยู่บนเส้นทางเดินทัพ กลับเป็นฉากสนามรบของทั้งสองกองทัพ

ส่วนในเรื่องของหลักยุทธศาสตร์ มีผู้ยืนยันว่า เนื่องจากตลอดสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ผู้ปกครององค์ใช้หลักยุทธศาสตร์ในการทำสงครามไทยรบพม่าว่า เป็นการนำพระนครเป็นฐานที่มั่นในการตั้งรับทัพพม่า ดังนั้นหลักการรบ พระมหากษัตริย์ทรงใช้การเรียกเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองบริวารพลชั้นในเข้าบงกชพระนคร ขณะเดียวกันการออกรับทัพพม่านอกเมืองก็เป็นการตั้งรับบนเส้นทางสู่อยุธยา พม่าเองส่วนใหญ่นำใช้เส้นทางเดินทัพตอนล่างจากทวายเข้ามายังเพชรบุรี ราชบุรี และสุพรรณบุรี นำราชบุรีเป็นฐานที่มั่นและหาทางควบคุมหัวเมืองภาคตะวันตกด้วยการปิดสกัดหัวท้ายหัวเมืองภาคตะวันตก คือเมืองกาญจนบุรีและราชบุรี กองกำลังอีกส่วนหนึ่งปิดสกัดหัวเมืองตอนใต้ คือธนบุรีและนนทบุรี(30) หลักยุทธศาสตร์นี้ทำให้เมืองสุพรรณซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์โดยตรง จึงยากที่ประชากรในเมืองจะหลบเลี่ยงภาวะสงคราม ถ้าไม่ถูกเกณฑ์เข้าในกองทัพไทยเพื่อป้องกันพระนครก็ต้องถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึกในกองทัพพม่า ยกเว้นการเร่ินหายเข้า

ป่า หรือหนีไปอยู่เมืองอื่น

เมืองสำคัญภาคตะวันตก คือ กาญจนบุรีและสุพรรณบุรีสองเมืองจึงกลายเป็นเมืองในพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่ทัพพม่าใช้เป็นฐานกำลังในการเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ดังหลักฐานพงศาวดารอยุธยาเล่าถึง การยกทัพพม่าเข้าตีกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก พ.ศ. 2073 เมื่อพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ นำทัพเข้าทางด้านเจดีย์สามองค์ ด้วยเหตุที่ทราบข่าวการจลาจล หลังผ่านดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช ทัพพม่ายกเข้ามาตีกาญจนบุรี เมื่อตีได้แล้วก็กลับทราบข่าวจากกรมการเมืองว่า กรุงศรีอยุธยาสงบแล้ว แต่ยังคงการยกไปถึงขานพระนครเพื่อหยั่งกำลัง เมื่อเดินทัพถึงเมืองสุพรรณ เวลานั้นแม้จะมีฐานะเป็นหัวเมืองจัตวา และผู้คนกานพเมืองยังแข็งแรงบริบูรณ์อยู่ เนื่องจากอยุธยาให้ความสำคัญเมืองสุพรรณในฐานะเมืองหน้าด่าน คอยป้องกันอยุธยาด้านตะวันตก พระมหาจักรพรรดิเองก็ให้เจ้าเมืองแต่งกองทัพออกไปจัดค้ำทัพพม่าที่อยุธยา ฝ่ายกองทัพพม่าได้เข้าตียึดเมืองสุพรรณไว้ได้ แล้วยกเดินตัดทุ่งเข้าทำยาบรามอย่างทอง ตั้งค่ายที่ตำบลลุมพลี ทัพพม่าตีเอาผู้คน เสบียงอาหารและเข้าล้อมกรุง จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงยอมแพ้แก่พม่า (31)

จากการแพ้สงครามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงดำเนนวิธีการป้องกันพระนครใหม่ ด้วยการเสริมกานพพระนครที่แข็งแรงขึ้นพร้อมกับดำเนนพระราชบายที่มีผลกระทบต่อเมืองสุพรรณโดยตรง และหัวเมืองขึ้นอื่น ๆ หลายเมือง โดยเฉพาะเมืองที่มีผลต่อรบบายกำลังคนในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเผชิญสงคราม คือ ทรงให้สำรวจบัญชีไพร่เลขสมสังักตพรรค ตั้งแต่เมืองชัยนาทถึงเมืองเพชรบุรี เพื่อตรวจสอบจำนวนไพร่ฉกรรจ์ทั้งหมด พบว่า ตามบัญชีนั้นมีชายฉกรรจ์ที่เป็นกำลังรบถึงแสนเศษคน แต่ปรากฏว่าช่วงสงครามไพร่พลในหัวเมืองศรีและจัตวา ตลอดจนหัวเมืองปักษ์ใต้ ที่เกณฑ์เข้ามาเพื่อรักษาพระนครนั้นกลับมีน้อยกว่าที่คาดไว้มาก กำลังคนส่วนใหญ่นี้อยู่ป่าดงห้วยเขา ทาให้กวาดต้อนไม่ได้ แสดงว่าไพร่หัวเมืองต่างต้องการรักษาชีวิตตนเอง จึงหนีเข้าป่ามากกว่าถูกเกณฑ์เข้ารบเพื่อรักษาราชธานีที่นำชมุขชนของตนเอง พระมหาจักรพรรดิจึงแก้ปัญหานี้ด้วยการดึงจำนวนประชากรและพื้นที่แวงชุมชนเมืองเดิมออกมาจัดตั้งเมืองใหม่ มีเจ้าเมืองคนใหม่ปกครองเมืองด้วยการ "ให้เอาบ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นนนทบุรี ให้แบ่งเอาแวงเมืองราชบุรี แวงเมืองสุพรรณบุรีตั้งเป็นเมืองนครชัยศรี" เพื่อให้มีหัวเมืองขึ้นเพิ่มขึ้น เป็นแหล่งรวมพลอยู่รายรอบพระนครห่างกันพอระยะทางเดิน 1 วัน และโปรดให้เรียกกานพเมืองหน้าด่าน 3 แห่ง คือ ลพบุรี นครนายก และสุพรรณบุรี เพราะการที่เมืองหน้าด่านเสียแก่ข้าศึกย่อมไม่ เป็นประโยชน์ต่อยุทธศาสตร์การป้องกันพระนคร แต่กลับเป็นประโยชน์ต่อข้าศึก เพราะใช้เป็นฐานที่มั่นเสบียงอาหารเป็นกำลังตีพระนครได้ (32) uly นบายทั้งสองประการ

มีผลต่อการลดขนาดความสำคัญของเมืองและอำนาจเจ้าเมืองลงอย่างมาก ทั้งนี้เพราะอำนาจเจ้าเมืองส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับจำนวนประชากรและสัญลักษณ์ของเมืองที่มีกำแพงเมืองที่แสดงว่า แม้จะเป็นหัวเมืองจัตวาแต่ก็เป็นเมืองหน้าด่าน อย่างไรก็ตามเจ้าเมืองสุพรรณยุคนี้ ยังคงมีบทบาทสำคัญต่อการถวายข้อปรึกษาราชการแก่ราชสำนัก และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ดังเห็นได้จากสงครามครั้งต่อมา

สงครามครั้งต่อมาเป็นเวลาอีก 10 ปีหลังจากนั้น คือใน พ.ศ. 2086 เป็นช่วงที่รัฐราชอาณาจักรทั้งสองแห่ง คือ อโยธยาและหงสาวดี ได้เผชิญหน้าการแข่งขันทางการค้า เมื่อพม่าขยายอำนาจลงใต้สู่ย่าวเมาะตะมะ เพื่อประโยชน์การค้า จึงต้องเผชิญกับการแข่งขันกับอโยธยา เวลานั้นได้ขยายอำนาจเข้าไปควบคุมเมืองท่าตอนใต้ของเมาะตะมะคือมะริด ตะนาวศรี สงครามครั้งนี้ กองทัพพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ ยกเข้ามาทางแม่น้ำเมาะตะมะ เมื่อเมืองกาญจนบุรีมีหนังสือบอกเข้ามา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิส่งคนไปฟังกำลังข้าศึกที่สุพรรณ พบว่าเมื่อพม่ายกเข้ามาถึงทัพหน้าที่กาญจนบุรี ด้านทัพพม่าได้ก็ถอยไปเอาสุพรรณบุรีเป็นฐานที่มั่น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงหาวิธีการดึงประชากรเข้านคร "ตราสี่ทิศรวเมืองศรี จัตวา แลแขวงจังหวัดเจ้าพระนคร" ทั้งนี้เพื่อเพิ่มกำลังพระนคร และนำมาที่ข้าศึกใช้ประชากรในหัวเมืองเหล่านั้นเป็นกำลัง ในเวลานั้นหัวหน้าชุมชนรอบนอกกลับนครอย่าง "พระมหานาค" บวชอยู่วัดภูเขาทอง ซึ่งเป็นวัดขนาดใหญ่มีมาก่อนสถาปนากรุง ทำนาได้สีกกออกมาเกณฑ์ผู้คนในชุมชนตั้งค่ายกันทัพเรือ เกณฑ์พรรคพวกไพร่สมกำลังญาติริยม ทาสชายหญิง ช่วยกันขุดลอกคลองมหานาค ตั้งแต่วัดภูเขาทองจนถึงวัดป่าพลู(33)

บรรยายด้วยกำลังจากหัวเมืองขึ้นอันเข้ามาป้องกันราชธานี ท้าทีเจ้าเมืองสุพรรณและกำลังไพร่พลซึ่งเป็นประชากรชาวเมืองสุพรรณที่เกณฑ์มาเป็นจำนวนถึง 10,000 คน เข้ามาตั้งค่ายรักษาป้อมเมืองต่าง ๆ ร่วมกับเสนาบดีกรุง แสดงว่าเจ้าเมืองสุพรรณน่าจะมีความสามารถในการเรียกเกณฑ์คนได้มากพอ สงครามครั้งนี้พระสุนทรสงครามมีบทบาทในกรุงศรีอยุธยา ในฐานะหนึ่งในกลุ่มขุนนางที่ได้รับความไว้วางพระทัย และอยู่ในกลุ่มขุนนางและเจ้านายชั้นสูง เช่น พระราเมศวรและพระยาจักรีที่เข้าข้อเสนอแนะที่มีน้ำหนักน่าเชื่อถือจากองค์พระมหากษัตริย์ในการคัดค้านการส่งช้างเผือกให้แก่พม่าตามที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงขอมมา พระมหาจักรพรรดิทรงเลือกตัดสินใจพระทัยตามข้อเสนอแนะนี้เป็นผลให้ทัพพม่ายกเข้ามาทางเหนือ ยึดสุราษฎร์ กำแพงเพชร พิษณุโลก และแม้ว่าพระสุนทรสงครามเจ้าเมืองสุพรรณทำการต่อสู้กับทัพพระมหาอุปราชที่เข้าล้อมเมืองอย่างสุดความสามารถ แต่ท้ายที่สุดค่ายของพระสุนทรสงครามก็ถูกพม่าตีแตกไป

ขณะนั้นทัพพม่าขาดแคลนเสบียงอาหารจึงต้องถอยทัพกลับไปพระสุนทรสงครามผู้เฝ้า

คาดการณ์ว่าการถอนทัพของพม่า คงต้องถอยขึ้นไปทางเหนือ เพราะจะได้ตีเมืองที่ยังสมบูรณ์ เพื่อให้ได้กำลังคนและเสบียงอาหาร พระสุนทรสงครามในฐานะเจ้าเมืองสุพรรณที่ "จัดเจนทางป่า" จึงได้รับมอบหมายให้คุมทัพ 5000 คน ชุมโจมนตีทัพหงสาวดี และพระโอรส คือ พระมหินทราธิราช กับพระราเมศวร นำทัพตามขึ้นไปตีทัพพม่า ปรากฏว่าเสียทีถูกกองทัพพม่าจับตัวได้ ทำให้พระมหาจักรพรรดิต้องยอมแพ้สงครามครั้งนี้ โดยเสียพระราเมศวรให้เป็นตัวประกัน พร้อมกับพระยาจักรีและพระสุนทรสงคราม คงไว้แต่พระมหินทราธิราช ดังนั้นพระสุนทรสงครามพร้อมครัวจึงถูกกวาดต้อนไปยังพม่าในสงครามข้างเผือกคราวนี้ และได้กลับเข้าอีกครั้งหนึ่งหลังเสียกรุง

พ.ศ.2112 พ่ายกองทัพเข้ามาหาสงครามในรัชสมัยสมเด็จพระมหินทราธิราช ขณะนั้นพระมหาจักรพรรดิทรงผนวชอยู่ ได้ลาผนวชออกมาช่วยการศึกษา แต่เสด็จสวรรคตก่อน ผลของสงคราม กรุงศรีอยุธยาตกเป็นของพม่า กำลังคนทั้งข้าราชการขุนนางและไพร่พลถูกกวาดต้อน พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองกษัตริย์องค์ใหม่ของพม่า ทรงสนับสนุนให้พระมหาธรรมราชา ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลก ราชวงศ์สุโขทัย ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ โดยมีกำลังคนที่เหลือจากการถูกพม่ากวาดต้อนเป็นกำลังของบ้านเมือง และให้พระสุนทรสงครามที่เป็นตัวประกันอยู่ที่พม่าในสงครามคราวก่อน กลับเข้ามารับราชการเป็นที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เสนาบดีวัง อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏบันทึกงานพงสาวดารถึงบทบาทของอดีตเจ้าเมืองสุพรรณบุรีผู้นี้อีกเลย อาจเป็นได้ว่าความสัมพันธ์ส่วนบุคคลระหว่างพระสุนทรสงครามกับกษัตริย์อยุธยาราชวงศ์สุโขทัย อาจไม่มีความใกล้ชิดเท่ากษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิ

สงครามเสียกรุง พ.ศ.2112 นี้ พบปัญหาการเกณฑ์กำลังคนอีกว่า ราชอาณาจักรสามารถระดมพลเรียกเกณฑ์ไพร่พลได้แต่เฉพาะแขวง 4 แขวงใกล้พระนคร ที่เหลือนอกนั้นหนีออกไปอยู่ป่า ได้แต่ตัวเจ้าเมืองและไพร่เมืองเล็กน้อย แต่กระนั้นก็เป็นเจ้าเมืองและไพร่พลเมืองสุพรรณ ได้เข้าร่วมกองทัพประจำหน้าที่รักษาพระนคร รบกับกองทัพพม่า เช่นเดียวกับกองกำลังหัวเมืองชั้นานส่วนใหญ่อ่างลพบุรี นครชัยศรี ชนบุรี และหัวเมืองชั้นนอกอย่างมะริด

หลัง พ.ศ.2112 เป็นต้นมา สุพรรณบุรียังคงเป็นเมืองบนเส้นทางผ่านของกองทัพพม่า และเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่กองทัพพม่าออกมาตั้งรับทัพพม่า หลายครั้งพื้นที่แขวงเมืองนี้แถบบ้านจรเข้สามพัน หนองสาหร่าย จนถึงท่าคอย และขึ้นไปถึงอ่างทอง สิงห์บุรี เป็นสนามรบ หรือจุดปะทะกันโดยตรงของกองทัพพม่าและไทย เช่น การรบในรัชกาลพระมหาธรรมราชา สิกขญาพะสิม หรือคราวสงครามยุทธหัตถีในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร หรือคราวที่พระเจ้าแปรซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงนำหูกองหน้ายกเข้ามาตั้งทัพรับพม่าที่สุพรรณบุรี (34)

ช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรหลัง พ.ศ. 2132 เมื่อเสด็จกลับจากสงคราม เชียงใหม่เพื่อตีตองอูแต่ไม่สำเร็จ พงศาวดารอยุธยาฉบับพระพนรัตน์ระบุว่าไม่ทรงกลับเข้าพระนคร แต่กลับตั้งทัพหลวงที่สุพรรณบุรี และประทับอยู่ที่นั่นตลอด อาจเพื่อคอยระดมทัพข่าวกัณฑ์มา เพื่อกันมิให้ทัพพม่าเข้ามาถึงตัวกรุงอีก เมื่อมีข้อราชการใดก็ให้ข้าราชการหัวเมืองลงมากราบทูลพระกรุณา (35) มีข้อสันนิษฐานที่เชื่อถือได้จากพงศาวดารอยุธยาฉบับวันวลิต (36) ระบุว่า หลังจากทรงชนะเมืองอื่น ๆ หลายเมืองแล้ว ทรงตั้งสัจนิยมญาณว่า ถ้าเอาชนะตีเมืองตองอูไม่ได้ก็จะไม่ทรงเข้าเมืองอยุธยา และเมื่อล้อมตองอู แต่ตีไม่ได้ จึงทรงประทับอยู่นอกเมืองหลายแห่ง เป็นช่วงเวลายาว ๆ แม้ว่าทรงรบชนะขบถตะนาวศรี ก็ยังเสด็จกลับมาประทับที่เพชรบุรีและบริเวณใกล้เคียง อยู่เป็นเวลานาน ข้อมูลนี้กล่าวตรงกับพงศาวดารหลายแห่งที่ระบุว่าสมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่เมืองสุพรรณ ไบรดาที่พระอนุชา คือ พระเอกาทศรถประทับอยู่ ณ อยุธยา นอกจากนี้พงศาวดารฉบับวันวลิต ยังระบุว่าในปีสุดท้ายนั้น สมเด็จพระนเรศวร ทรงยกทัพขึ้นไปเมืองหางเพื่อตีตองอู แต่ไม่สำเร็จสิ้นพระชนม์ที่นั่น อย่างไรก็ตามการนำเรื่องประทับอยู่ในหัวเมืองภาคตะวันตกอย่างต่อเนื่องในช่วงปลายรัชกาลนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงปรากฏไม่ทรงเห็นด้วย ทรงเชื่อตามข้อมูลพงศาวดารอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ ที่ระบุแต่เพียงว่าในปี 2145 เท่านั้นที่สมเด็จพระนเรศวรได้ประพาสหัวเมืองลพบุรี สุพรรณบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี (37)

หลังรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรสุพรรณบุรีและไพร่พลในเมืองนี้ก็ยังได้ทำหน้าที่รับใช้ราชธานีในการทำสงครามหัวเมืองภาคเหนือ ใน พ.ศ. 2203 สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้กองทัพส่วนกลางไปช่วยพระยาแสนหลวงเมืองเชียงใหม่ปราบฮ่อ ครั้งนั้นเจ้าเมืองสุพรรณมีฐานะเป็น "พระสุพรรณบุรี" ได้รับหน้าที่แยกกายร่วมอยู่ในกองทัพพระยานครราชสีมา เมื่อเสร็จสงครามยังรับพระบรมราชโองการให้ไปตีเมืองตั้งที่อยู่ทางภาคเหนือขึ้นไป (38) เห็นได้ว่าหน้าที่ของไพร่หรือประชากร และผู้นำของเมืองสุพรรณบุรีในฐานะหัวเมืองชั้นในน่าจะถูกเรียกเกณฑ์ได้โดยตรง เนื่องจากอยู่ใกล้ราชธานี และถูกปกครองโดยตรง จึงต้องถูกเกณฑ์ให้เข้าร่วมสงครามตลอดเวลา

ปลายราชวงศ์บ้านพลูหลวง เมืองสุพรรณเป็นจุดยุทธศาสตร์การทำสงครามไทย-พม่า อีก ราว พ.ศ. 2302 ในรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ กองทัพพม่าของพระเจ้าอลองพญายกทัพเข้ามาทางกาญจนบุรี ทำให้พระเจ้าอุทุมพรได้รับอนุญาตให้ลามนวขอออกมาช่วยการศึก กษัตริย์อยุธยาทรงใช้ยุทธวิธีจัดทัพหน้าไปตั้งรับทัพพม่าที่แขวงเมืองสุพรรณบุรี (39) ทำให้แขวงเมืองนี้กลายเป็นสนามรบก่อนเสียกรุงครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310

หน้าที่และความสัมพันธ์ของเมืองสุพรรณบุรีต่อราชธานีด้านการเมืองการปกครอง

บทบาทหน้าที่และความสัมพันธ์ของเมืองสุพรรณบุรีก็คือ บทบาทของหัวเมืองชั้นานที่พึ่ง มีต่อเมืองหลวงและเป็นไปตามพระราชกำหนดการปกครองหัวเมืองชั้นาน หน้าที่ตามพระราชกำหนด นี้ คือการควบคุมประชากรและการจัดเก็บภาษีหรือส่งส่วยให้ราชธานี

ก. การควบคุมประชากร จากการที่สมัยต้นอยุธยา การขยายอำนาจศูนย์กลางท้าวพื้นที่ยังมีขอบเขตการขยายกว้างขวางขึ้น ซึ่งหมายถึงส่วนกลางมีอำนาจควบคุมประชากรหรือกำลังคนเพิ่มขึ้น ด้วยการจัดหมวดหมู่ระบบไพร่ เพื่อให้ไพร่มีสังกัดที่แน่นอน มีการควบคุมดูแลระหว่างเจ้าหมู่-ลูกหมู่ตามลำดับชั้นจากหัวสิบ หัวปาก หัวหมื่น จนถึงเจ้าเมือง การควบคุมประชากรตามเมืองต่าง ๆ นี้ เป็นการจัดสรรอำนาจให้ผู้นาระดับที่ส่วนกลางสามารถจัดการปกครองหัวเมืองได้โดยตรงมากที่สุด เท่าที่จะทำได้ ดังนั้นจึงมีการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองหนึ่งมาตั้งถิ่นฐานอีกเมืองหนึ่ง หรือมีการจัดรูปแบบเมืองใหม่ เช่นกรณีการปรับแขวงเขตแดนเมืองสุพรรณ ราชบุรี จัดตั้งเมืองนครชัยศรี นนทบุรี และสาครบุรี ขึ้นเป็นเมืองใหม่ ท้าวมมีการเฉลี่ยประชากรมายังเมืองใหม่ ท้าวมเมืองหลวงเข้ามาควบคุมประชากรส่วนนี้ได้มากขึ้น(40) นอกจากนี้ก่อน พ.ศ. 1899 การขยายอำนาจของกษัตริย์สายสุพรรณภูมิได้คุกกลืนไพร่สมานหัวเมืองภาคตะวันตก รวมทั้งเมืองสุพรรณเข้ามาเป็นไพร่หลวง แต่ผู้มีอำนาจดูแลไพร่หลวงเหล่านี้แทนองค์พระมหากษัตริย์คือขุนนายหัวเมือง ด้วยเหตุนี้ ไพร่หลวงในหัวเมืองจึงมีพันธะการทำงานให้กับทั้งองค์ พระมหากษัตริย์และขุนนายท้องถิ่น

อย่างไรก็ตามจากสภาพการผลิตในสังคมไทย ไพร่ท้าวการเกษตรนาสุ่มแบบเลี้ยงตัวเองโดยไม่ต้องพึ่งพาระบบชลประทานจากรัฐ ท้าวมอำนาจรัฐส่วนกลางควบคุมไพร่ได้จำกัด ระบบไพร่ที่มีอยู่จึงเปิดโอกาสให้ขุนนายท้องถิ่นควบคุมไพร่ในท้องถิ่นได้มากกว่า และอำนาจส่วนกลางต้องประนีประนอมผลประโยชน์กับผู้นำท้องถิ่นด้วย ท้าวมความสัมพันธ์ของผู้นำท้องถิ่นกับส่วนกลางเป็นความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ที่เป็นแบบเครือญาติมากกว่าหลักเกณฑ์ของราชการ(41) ดังนั้นเจ้าเมืองสุพรรณช่วงก่อน พ.ศ.2112 อันเป็นสมัยของกษัตริย์สายสุพรรณภูมิ คือพระสุนทรสงครามเจ้าเมืองยุคนั้น ผู้มีบทบาทส่วนร่วมในสงครามไทยรบพม่าถึง 2 ครั้ง รวมทั้งสามารถเสนอแนะข้อราชการร่วมกับพระราชวงศ์ชั้นสูงได้อย่างดีตามที่พงศาวดารระบุไว้ นั้น อาจมีความสัมพันธ์ส่วนตัวหรือมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับราชวงศ์นี้ ความสัมพันธ์ส่วนตัวนี้น่าจะท้าวมเจ้าเมืองสุพรรณปกครองควบคุมเกลี้ยกล่อมไพร่ในเมืองเป็นจำนวนมากด้วย

อย่างไรก็ตามในสมัยอยุธยาเมืองสุพรรณเป็นหัวเมืองชั้นานที่ถูกควบคุมทะเบียนไพร่โดยตรงจากส่วนกลาง ผ่านกรมพระสุรัสวดีที่สามารถส่งนายหมวด นายกองจากเมืองหลวงให้มาจัดการควบคุมไพร่ ด้วยการเกณฑ์ราชการหรือเกณฑ์เงินจากไพร่ในสังกัด ซึ่งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองต้องคอยให้ความช่วยเหลือ และสอดส่องดูแลไพร่พลให้ มิฉะนั้นจะถูกลงโทษ(42)

ข้าราชการในหัวเมืองที่ทำหน้าที่ดูแลไพร่โดยตรงคือ กำนันหรือกำนันพันทนาย กับ นายบ้านหรือผู้ใหญ่บ้าน นายบ้านเป็นมูลนายระดับล่างสุดทำหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยและปกครองหมู่บ้านที่เป็นชุมชนขนาดเล็ก เป็นคนในหมู่บ้านนับถือยำเกรง ได้รับความแต่งตั้งจากเจ้าเมือง ทำหน้าที่ควบคุมในหมู่บ้านรักษาความสงบเรียบร้อย สอดส่องผู้คน ใช้ออกหมู่บ้าน ตรวจตราโจรผู้ร้าย จดทะเบียนอาวุธ ส่วนกำนันเป็นผู้ปกครองระดับสูงขึ้นไป อาจทำหน้าที่ทำนองเดียวกัน แต่ขอบเขตความรับผิดชอบกว้างขวางกว่าหลายหมู่บ้าน กำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นมูลนายระดับล่างที่คุมไพร่โดยตรง เป็นตัวกลางเชื่อมระหว่างข้าราชการในเมืองและไพร่ในชนบท

ไพร่ในหัวเมืองประกอบด้วย เลกคองเมือง คือไพร่ในเมืองนั้น หรือไพร่จรจัดที่มาหลบซ่อน แล้วนายหมวดนายกองเกลี้ยกล่อมมาสังกัดเป็นเลกคองเมืองไว้เข้าราชการ ไพร่หลวงช่วยประจำเมือง ไพร่สมที่ขึ้นสังกัดเจ้าเมือง กรมการเมือง สมสังกัดพรรค คือสมที่มีมูลนายอยู่ที่อื่น แต่ตนเองมีภูมิลำเนาในเมืองนั้น ข้าพระโยมสงฆ์ ป่าว ข้าทาส เป็นต้น ไพร่ทุกประเภทเหล่านี้ตั้งบ้านเรือนตามหมู่บ้าน มูลนายที่ควบคุมไพร่จึงมีทั้งมูลนายต้นสังกัดและมูลนายท้องถิ่น คือนายบ้านและกำนัน มูลนายต้นสังกัดอาจไม่ได้คุมไพร่โดยตรง แต่คุมผ่านมูลนายท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้จึงมีปัญหาการเรียกเกณฑ์ราชการหรือเก็บส่วยไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย(43)

หน้าที่หลักของไพร่ในหัวเมืองทั้งไพร่หลวงและสม ประการแรกเสริมแรงงานอยู่เวรประจำราชธานี เช่น กรมล้อมพระราชวัง กรมกองตระเวน และเป็นแรงงานโยธาสำหรับการก่อสร้างสาธารณูปโภค หรือการงานเฉพาะกิจเช่น ล้อมช้าง โพนช้าง หรืองานพระเมรุ ประการที่สอง คือการเสียดส่วย สำหรับไพร่ส่วยโดยตรง ซึ่งมีการกำหนดประเภทและอัตราที่จะต้องส่งส่วยให้หลวง หรือไพร่หลวง-สมที่ต้องการเสียดเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน(44) ประการสุดท้ายคือแรงงานในการป้องกันพระนคร หรือจัดเป็นกองกำลังเข้าร่วมกองทัพยามสงคราม

อย่างไรก็ตามไพร่ในเขตราชธานีและหัวเมืองชั้นานอย่างเมืองสุพรรณบุรีต้องรับภาระหน้าที่หนักกว่าไพร่หัวเมืองชั้นนอก เพราะอยู่ใกล้ศูนย์กลางมากกว่า ส่วนกลางสามารถใช้อำนาจรัฐอย่างเข้มงวด ทำให้ต้องถูกเกณฑ์แรงและรับภาระเรื่องส่วย ไพร่ในหัวเมืองเหล่านี้จึงหาทางหลบเลี่ยงหรือหนีไป ดังปรากฏหลักฐานว่ามีความคลาดเคลื่อนระหว่างบัญชีไพร่ในหอทะเบียนกรม

พระสุรัสวดี กับภูมิลานาเนาทัจจริงของไพร่บ้านหัวเมืองนั้น(45) นอกจากนี้ยังพบว่าในสมัยพระมหาจักรพรรดิ หลังสงครามกับพม่า พ.ศ.2073 คราวเสียสมเด็จพระสุริโยทัย พระองค์ให้พิจารณาสมสังักตพรรค์ จนได้กำลังคนถึงแสนเศษ ด้วยการแต่งข้าหลวงออกเที่ยวสำรวจทาบัญชีสำมะโนครัวและคัดคนเข้าทะเบียนเพิ่มเติมกำลังทหารทุกหัวเมืองชั้นาน พบว่าราษฎรในหัวเมืองชั้นานต่างแยกย้ายกันตั้งบ้านเรือนตามหาหิน ในเวลาสงครามมูลนายจึงเรียกระดมหมวดกองไม่ทัน การแก้ปัญหาที่ทรงให้จัดตั้งหัวเมืองชั้นานเพิ่ม ครอบคลุมพื้นที่จากเมืองสุพรรณราชบุรี จัดตั้งเมืองใหม่คือ นครชัยศรี ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองสามารถเรียกเกณฑ์คนได้ทันเป็นการควบคุมคนได้ผลมากขึ้น

ตลอดสมัยอยุธยาทุกครั้งที่มีการเปลี่ยนรัชกาล พระมหากษัตริย์ นอกจากตรวจสอบและเพิ่มบัญชีไพร่ ด้วยการให้เสนาบดีคุมหัวเมือง คือกรมกลาโหม กรมมหาดไทย พระคลังและกรมพระสุรัสวดีออกไปสักเลก หรือในเวลาที่มีการปรับเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีใหม่ เป็นต้นว่า ในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พ.ศ.2276 เมื่อมีการแต่งตั้งพระยาราชภักดีขึ้นเป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหนายกแทนคนเก่า ทรงให้ออกไปเกลี้ยกล่อมเลกวัดพระกับไพร่หัวเมือง ในแขวงหัวเมืองชั้นาน วิเศษไชยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์บุรี ชัยนาท มโนรมย์ อุทัย และนครสวรรค์(46)

เช่นเดียวกับ พ.ศ.2285 รัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อมีการแต่งตั้งสมุหนายกคนใหม่ พระยาราชภักดี โปรคาให้ออกไปเกลี้ยกล่อมเลกหัวเมืองให้คงหมวดหมู่เป็นราชการแก่แผ่นดินานหัวเมืองชั้นานตามรายชื่อข้างต้น ครั้งนี้พบว่ามีเลกข้าพระกระจัดกระจายกันมาก การออกไปสำรวจบัญชีเกลี้ยกล่อมทาบให้ได้ประชากรเพิ่มขึ้นในกลุ่มเลกไพร่หลวงสังักตพรรค์ และเลกคองเมือง(47) ซึ่งเป็นประชากรหลักของเมืองนั้น ดังนั้นเลกไพร่บ้านเมืองสุพรรณในฐานะหัวเมืองชั้นาน จึงได้รับการตรวจสอบควบคุมจากส่วนกลางอย่างสม่ำเสมอ แม้ว่าอำนาจการควบคุมไพร่เป็นของเจ้าเมืองกรมการเมืองก็ตาม

แต่ในเวลาต่อมาพบว่ามีแนวโน้มการควบคุมไพร่และการเกณฑ์แรงงานหัวเมืองชั้นานผ่อนคลายลง ทำให้การควบคุมระบบไพร่อ่อนประสิทธิภาพ กลายเป็นปัญหาการขาดแคลนกำลังคน ซึ่งเกิดจากความไม่พร้อมในการเรียกเกณฑ์กำลัง จนกระทั่งกลายเป็นปัจจัยหนึ่งของการเสียกรุง เหตุผลการผ่อนคลายของระบบไพร่ สืบเนื่องจากภาวะการเติบโตทางการค้าในอยุธยาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ในราชวงศ์บ้านพลูหลวง การค้าที่เติบโตมากขึ้นนี้มีผลกระทบต่อระบบไพร่คือเป็นแรงกระตุ้นให้ราษฎรปลูกข้าวเพิ่มขึ้น รัฐบาลสามารถเรียกเก็บภาษีข้าวได้เพิ่มมากขึ้น พื้นที่

ปลูกข้าวของราษฎรในพื้นที่นารอบราชธานี และหัวเมืองชั้นานแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างรวมถึงสุพรรณบุรีนั้น ได้ให้ผลผลิตที่หล่อเลี้ยงผู้คนในราชธานี เนื่องจากความสมบูรณ์ของที่ดินและน้ำท่า ทำให้ได้ผลผลิตข้าวมากพอที่ราษฎรนำไปขายยังราชธานี และในเวลาเดียวกันไพร่ในเขตปลูกข้าวแถบนี้ ก็มีพันธะเพิ่มเติมเนื่องจากการถูกเกณฑ์แรงงานแล้ว ยังต้องเสียภาษีผลผลิตข้าวในรูปของภาษีค่านา และอากรทางข้าว ด้วยภาระดังกล่าวทำให้เวลาต่อมาพบว่าจำนวนไพร่ในหัวเมืองแถบนี้ร่วงโรย คือ ไพร่ไม่คงอยู่ในบัญชีกลายเป็นไพร่ไร้สังกัด ดังมีรายงานว่าเลิกจัดพลัดพรายไม่มียุทธนายพลหนักอยู่ ณ เมืองวิเศษไชยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี พรหมบุรี อินทร์บุรี สิงห์บุรี สรรคนบุรี ชัยนาท มรินรมย์ อุทัยธานีและนครสวรรค์ ไพร่ที่ไม่คงอยู่ในบัญชีบางพวกหลบหนีไปตั้งบ้านเรือนใหม่ หาสังกัดมูลนายใหม่ บางพวกสมยอมกับมูลนายทำการจมนาย ตาย ชรา พิกัดและบวช ทำให้ไม่ต้องมาเข้าเดือนและมูลนายก็สามารถใช้ประโยชน์จากไพร่ ด้วยการให้แรงงานเก็บของป่า เป็นการเพิ่มทรัพย์สินของตนเอง หรือบางพวกก็เป็นไปด้วยมูลนายเบียดบังไพร่ ไม่ทักเทเบียดแต่เก็บไว้ใช้ประโยชน์ส่วนตัวตอบสนองความเติบโตทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้รัฐบาลกลางเองก็หาทางผ่อนปรนให้มูลนายใช้วิธีเกลี้ยกล่อมไพร่ให้มาขึ้นสังกัดได้ด้วยการอนุโลม วิธีนี้กลับส่งเสริมให้ไพร่หนีสังกัดเมื่อได้รับการบีบคั้นจากมูลนาย (48)

ปัญหาไพร่ไม่ปรากฏอยู่ตามบัญชีมีผลต่อความค้ำยประสิทธิภาพของเจ้าเมืองกรมการเมืองานแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างและเมืองสุพรรณอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะช่วงหลังเสียกรุงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 จำนวนประชากรยิ่งลดน้อยลงมาก เนื่องจากถูกกวาดต้อนไปในสงคราม ใน พ.ศ. 2316 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีตรารับสั่งให้เจ้าเมืองในเขตหัวเมืองชั้นาน ได้แก่ พระยาสุพรรณบุรี พระยาอ่างทอง พระชัยนาท พระสิงห์บุรี พระพรหมบุรี พระยาลพบุรี หลวงอินทบุรี คูมเล็ก พรรคพวกสม หรือไพร่สมของมูลนายเหล่านั้นเอง เข้าไปจุลเลนพระนคร ปรากฏว่า เจ้าเมืองเหล่านี้ไม่สามารถจัดหากำลังคนให้ทันตามกำหนดจึงต้องโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเสนาบดีที่คุมหัวเมืองโดยตรงมีหนังสือเร่งออกมาอีกครั้งหนึ่ง (49)

อย่างไรก็ตามแม้จะมีปัญหาการควบคุมประชากรเพียงใดก็ตาม ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยังคงต้องเรียกเกณฑ์ไพร่จากหัวเมืองชั้นาน ให้เป็นกองกำลังหลักของกองทัพเพื่อต่อสู้ข้าศึกจากพม่าที่ยังไม่ยุติลงตัว ดังใน พ.ศ. 2316 ปีเดียวกันนั้นเอง เจ้าพระยาจักรีมีหนังสือมาถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ คือ พระยาอ่างทอง พระสิงห์บุรี พระพรหมบุรี พระชัยนาท พระยาสุพรรณบุรี หลวงอินทบุรี หลวงอินทรากร กรมช้าง กรมม้า ให้ระดมทัพเดินทางไปสกัดทัพพม่า-ลาว จำนวน 400 คน ทียกเข้ามาทางปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา โดยทัพหลวงจะตีทัพพม่าให้แตก แล้วให้หัวเมือง

ศักดิ์วงหลังจับกุมตัวไว้(50) เห็นได้ว่าไพร่พลในหัวเมืองเหล่านี้รวมทั้งเมืองสุพรรณ จำเป็นต้อง
รับหมายเกณฑ์ที่พลตลอดเวลาอย่างต่อเนื่องนับแต่เสียกรุงมา

ข. เมืองส่วย ถึงแม้ว่า ภาระงานของไพร่หรือประชากรหัวเมืองชั้นในส่วนใหญ่ถูก
เกณฑ์แรงงานมากกว่าเป็นไพร่ส่วย แต่แนวโน้มความเติบโตของเศรษฐกิจการค้าช่วงปลายอยุธยา
ทำให้พื้นที่เพาะปลูกหัวเมืองชั้นในพัฒนาบทบาทขึ้นมาเป็นแหล่งปลูกข้าวมีพระราชธานีด้วย ไพร่พลใน
เมืองสุพรรณจึงมีภาระต้องเสียภาษีในรูปของผลิตผลข้าวเพิ่มขึ้นจากการเป็นแรงงานเกณฑ์ด้วย

อย่างไรก็ตามมีหลักฐานด้วยว่าสำหรับไพร่เมืองสุพรรณบางกลุ่มมีภาระ เป็นไพร่ส่วย
ส่วยที่ราชธานีกำหนดสำหรับไพร่เมืองนี้ไว้ คือ ส่วยหญ้าช้าง หญ้าม้า และส่วยด่าน

ความเป็นมาของการเป็นเมืองส่วยหญ้าช้าง หญ้าม้า สืบเนื่องจากเหตุการณ์ประวัติ
ศาสตร์รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อทรงทราบว่าพระศรีศิลป์ อนุชาคิดกบฏต่อพระองค์หลาย
ครั้ง จนครั้งสุดท้ายถูกจับได้ให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ ส่วนเหล่าขุนนางที่เข้าด้วยก็ให้
ประหารชีวิต แต่พระพรหมผู้เป็นอาจารย์ของสมเด็จพระนารายณ์ได้ขอพระราชทานเว้นโทษคน
เหล่านั้น พระองค์จึงโปรดยกให้ "แต่ให้ส่งไปเป็นพวกเกี่ยวหญ้าช้างหญ้าม้าเมืองสุพรรณบุรี"(51)
เมืองนี้จึงกลายเป็นเมืองส่วยหญ้าช้างหญ้าม้าเป็นต้นมา ที่สำคัญจากสภาพพื้นที่ราบลุ่ม ที่เป็นเขต
ป่าโปร่งเต็มไปด้วยท้องทุ่งหญ้าคาปนาใหญ่โดยทั่วไป จึงเป็นสภาพที่เหมาะสมต่อการส่งคนโทษให้
มาตั้งชุมชนเป็นไพร่ส่วยหญ้า ดังกล่าว

นอกจากนี้จากการที่แขวงเมืองสุพรรณมีพื้นที่ป่าติดต่อกัน ต่อเนื่องกับแขวงเมืองอุทัย
ธานี และทางใต้กาญจนบุรี ทากัทหมช้างป่า ควายป่าในพื้นที่ป่าแถบนี้ จึงมีหลักฐานว่าเมือง
สุพรรณยังได้รับผลิตขอบดแลการเลี้ยงช้างหลวงเหมือนกับเมืองอื่น ๆ ได้แก่ ระแหง อุทัยธานี
สรรค เพชรบุรี ปราชัย สวรรคโลก นครชัยศรี กาญจนบุรี และชัยบุรี(52) การเลี้ยงช้าง
หลวงเหล่านี้เพื่อให้ราชธานีเบิกจ่ายช้างไปใช้ในภารกิจต่าง ๆ เมื่อแล้วเสร็จก็นำมาส่งคืนให้ดูแล
ต่อไป ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีหลักฐานมีบัญชีช้างหลวงระบุจำนวนช้างที่ฝากเจ้าเมืองและ กรม
การเมืองสุพรรณดูแลจำนวน 5 ตัว เป็นช้างพลาย 4 ตัว ช้างพัง 1 ตัว บัญชีนี้รายงานการ
เบิกจ่ายช้างตามหมายสั่งของราชธานี เช่นหาหน้าไปบรรทุกปืนเกณฑ์ห้ามเพื่อทำสงครามครั้งเชียง
ใหม่ หรือคราวโปรดหาหน้าไปอยู่เชิญพระไตรปิฎกจากนครศรีธรรมราช(53)

นอกจากการเป็นเมืองส่วยและรับผลิตขอบเลี้ยงช้างหลวงแล้ว จากคำให้การชาว
กรุงเก่ายังระบุว่า เมืองสุพรรณบุรีและ เมืองนครชัยศรีเป็นหัวเมืองภาคตะวันตกที่ต้องส่งส่วยด่าน
โดยนำไม้พินจากป่าที่มีอยู่อย่างกว้างขวางมาเผาเป็นถ่าน ส่งให้ราชสำนักอีกด้วย

บทบาทหน้าที่หลักของเมืองสุพรรณบุรีต่อราชธานีอยุธยาจึงเป็นเรื่องการเกณฑ์แรงงาน เพื่อเข้าร่วมกองทัพทางสงคราม ทางานโยธาอยู่เวรยามรักษาพระนคร ในขณะที่พันธะกิจการเป็นไพร่ส่วยมีอยู่มากนักและไม่ใช่เรื่องยุ่งยาก เนื่องจากเมืองสุพรรณมีสภาพภูมิประเทศที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทุ่งหญ้า และป่าโปร่งกว้างขวางอยู่แล้ว การถูกเกณฑ์ให้รับผิดชอบด้านส่วยหญ้าและด่านจึงดูสอดคล้องกัน

การผลิตของเมืองสุพรรณกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการค้าของราชธานี

การผลิตของเมืองสุพรรณไม่มีความแตกต่างจากยุคที่ผ่านมา คือยังเป็นการเกษตรปลูกข้าวและหาของป่า เพื่อเลี้ยงชุมชนและเสียภาษีให้กับรัฐ แต่การผลิตนี้มีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงสัมพันธ์ตามความเติบโตทางการค้าและการขยายตัวของราชธานี

ลักษณะการผลิต จากการที่สภาพการเกษตรในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสามารถปลูกข้าวได้เพียงพอกับความต้องการของชุมชน ราษฎรจึงไม่ต้องการระบบชลประทานขนาดใหญ่ ลักษณะการเกษตรเป็นการปลูกข้าวในลุ่มที่มีการทคน้ำอย่างง่าย ๆ จุดศูนย์กลางพื้นที่เกษตรกรรมอยู่ที่อยุธยา และทางใต้ของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งรวมถึงเมืองสุพรรณ สภาพพื้นที่ในที่ดังกล่าวไหลแรงเกินกว่าเทคโนโลยี และผู้คนจะควบคุมน้ำไว้ได้ จึงมีการคิดค้นพันธุ์ข้าวเติบโตหนีน้ำได้รวดเร็ว เป็นพันธุ์ข้าวเบา ไพร่พลทั่วไปมักประกอบอาชีพการเกษตรปลูกข้าวในพื้นที่ขนาดเล็ก เพราะปัญหาด้านแรงงาน และการอพยพย้ายถิ่นทำได้ยาก แรงงานที่ใช้ นอกจากแรงงานในครัวเรือน หญิงเด็ก ไพร่พลชราแล้วยังใช้แรงงานโรค กระบือ วัว ช้าง หนา อาศัยน้ำพุงและน้ำท่าไว้หล่อเลี้ยงต้นข้าว เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วใช้แรงงานโรคกระบือนวดข้าว สีข้าว ลักษณะนาเป็นนาหว่าน อย่งไรก็ตามในการทำงาน ชาวนาหรือไพร่ต้องเสียภาษีอากรค่านาโดยจ่ายเป็นข้าวเปลือกส่งฉางหลวง เรียกหางข้าว ฉางหลวงนี้ตั้งอยู่ทั้งในและนอกเมือง หางข้าวนี้ถ้าคิดเป็นเงินอัตราไร่ละสี่ถึง

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 อยุธยามีระเบียบห้ามส่งข้าวออก เพราะภาวะการผลิตตกต่ำ จนกระทั่ง กลางพุทธศตวรรษที่ 22 เขตปลูกข้าวในลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้รับการฟื้นฟู เนื่องจากปลอดสงคราม และราชสำนักอยุธยายังให้การสนับสนุนการปลูกข้าว เนื่องจากความเติบโตของการค้าต่างประเทศที่ท่าเรืออยุธยาขยายตัวทางประชากร จนเป็นมหานครใหญ่ที่สุดในภูมิภาค และยังมีความต้องการบริโภคข้าวไทยจากตลาดต่างประเทศ กล่าวคือ ชาวซึ่งปกติเป็นแหล่งผลิตข้าวใหญ่ให้กับหมู่เกาะทะเลใต้ เกิดภาวะสงคราม ได้ทำสงครามกับรัฐในแถบชายฝั่งโรค

โรมันเคล จึงไม่สามารถปลูกข้าวได้เองต้องซื้อข้าวจากไทย ยี่งในช่วง พ.ศ.2167-2169 ฮอลันดาได้เปิดเมืองท่าปัตตาเวียเป็นอาณานิคม ก็มีความต้องการข้าวจากไทยสูงขึ้น หลังจากนั้น ตลาดข้าวส่งออกของไทยสมัยอยุธยาขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อยมา ตลาดเหล่านี้ได้แก่ ยะโฮร์ จามบี ปัตตาเวีย มะละกา ใต้หวัน ญี่ปุ่น มาเก๊า และสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง ตลาดข้าวสำคัญมีจีน และโรชิน ไชนา เป็นต้น(54)

สุพรรณบุรีในฐานะ เมืองหนึ่งในหัวเมืองภาคตะวันตกกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจึงได้พัฒนาพื้นที่เขตปลูกข้าวตอบสนองความต้องการของพื้นที่ราชธานี ทั้งในการส่งออกและเลี้ยงประชากรในเมืองที่ขยายตัวเพิ่มขึ้นจากภาวะการเติบโตของเศรษฐกิจการค้า การขยายตัวของพื้นที่ทำนาทั้งในสุพรรณและหัวเมืองขึ้นใน ทำให้รัฐบาลหาการพัฒนาผลประโยชน์ของรัฐที่ได้จากที่ดินในเขตปลูกข้าว อันเป็นที่มาของรายได้จากการจัดเก็บภาษีที่ดินที่เรียกว่าอากรนาและหางข้าว ซึ่งทั้งมูลนายท้องถิ่นและรัฐบาลต่างมีส่วนแบ่งในรายได้ทั้งสองประเภทนี้ ที่สำคัญความตื่นตัวในเรื่องเศรษฐกิจการปลูกข้าวในสมัยปลายอยุธยาทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกระบวนการจัดการเรื่องที่ดินของรัฐ เช่น เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน เนื่องจากสังคมไทยถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในราชอาณาจักรแต่เพียงผู้เดียว แต่ในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงยอมรับการซื้อขายที่ดิน มีการออกใบสำคัญจองที่ดินสมัยพระเจ้าบรมโกศ ในการเก็บภาษีก็หักเว้นภาษีที่นาเฉพาะนาหมื่น ออกกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดหน้าที่ราชการที่เกี่ยวข้องกับการหารายได้จาก การเกษตร เช่นผู้พิพากษาที่พิจารณาคดีที่นาจะได้ค่าธรรมเนียมฤชา ข้าราชการบางพวกก็มีหน้าที่เร่งหางข้าวส่งหลวง เร่งอากรสวน หรือดูแลการวิดน้ำเข้านา รวมทั้งรัฐเองก็พยายามให้การสนับสนุนการปลูกข้าวด้วยการออกกฎหมายปกป้องคุ้มครองทรัพย์สินทางการเกษตรของราษฎร

สำหรับเมืองสุพรรณบุรีเองก็ถูกระบุว่า เป็นเมืองในเขตพื้นที่ทำนาก่อนที่รัฐกำหนดอัตราการเก็บภาษีค่านานาในรูป "นาสุร์โค" คือเป็นนาที่ได้รับประโยชน์จากทั้งน้ำท่าและน้ำฝน เป็นเขตนาหว่านอยู่ในเขตเดียวกับอยุธยา ลพบุรี อ่างทอง นาสุร์โคจะมีเอกสารสิทธิจองจองเป็นตราแดง ซึ่งจัดเป็นเอกสารสิทธิทำนาแบบดาวรานยุคนั้น แต่ก็ไม่ได้มีความหมายอย่างกรรมสิทธิ์ที่ดินในปัจจุบัน(55) การเก็บภาษีนาสุร์โคใช้การประเมินความสามารถของโค 1 คู่ ว่าจะทำนากานเนื้อที่เท่าใด และชาวนาผู้เป็นเจ้าของที่นาสุร์โคจะปลูกข้าวได้ผลิตผลเท่าใด เจ้าของนาสุร์โคจึงถูกกฎหมายภาษีที่นาให้ต้องทำนากานพื้นที่จับจองให้มากที่สุด และลักษณะนาสุร์โคจึงเป็นพื้นที่ที่ได้ผลิตผลเต็มที่มากที่สุด

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่นากานสุพรรณนี้เอง น่าจะเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลที่ราช

ธานีอยุธยากำหนดเป็นพื้นที่นาหลวงด้วย พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้อ้างอิงพื้นที่นาหลวงไว้ในสมัยธนบุรี ว่า(56) ในช่วงเทศกาลทานา ำให้มีการรักษานาหลวงในเขตพื้นที่ทุ่งตะวันตกตอนล่าง ด้วยการให้พระยายมราช พระยาราชสุภาวดีและกองมอญ ยกทัพมายังเมืองสุพรรณบุรี นครชัยศรี ราชบุรี ระบุว่าถ้าพบพม่าให้ตีให้แตก ถ้าพบครัวซ่อนเร้นนำไปก็ให้กวาดต้อนลงมายังธนบุรี และถ้าทัพลาดตระเวน ด้านชายขอบเมืองจากด้านสุพรรณบุรี ถึงด้านแม่ละเมา ให้ตามตีพม่าได้ตลอดทาง ข้อมูลนี้เป็นการแสดงถึงการวางกองกำลังปกป้องพื้นที่นาหลวงให้ปลอดภัยจากสงคราม ส่วนหนึ่งของพื้นที่ดังกล่าวคืออยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี และยังเป็นการสำรวจประชากรหรือกำลังคนที่อยู่ระหว่างการหลบหนีกองทัพทั้งสองฝ่าย แอบแฝงอยู่ตามป่าเขาให้เข้ามาอยู่ในเมืองด้วย เพื่อให้การควบคุมหัวเมืองมีกำลังคนเพียงพอแก่ภาวะสงคราม

การค้าของกรุงศรีอยุธยาและความสัมพันธ์ต่อการผลิตของสุพรรณบุรี แม้ว่าเมืองสุพรรณบุรีเป็นเพียงเมืองชนบทเกษตรกรรมที่มีฐานะทางการปกครองเป็นเพียงหัวเมืองจัตวาของราชธานีที่มีการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจและราชธานี มีพื้นฐานความสัมพันธ์กับหัวเมืองชั้นในที่วางอยู่บนระบบไพร่เป็นเกณฑ์ เศรษฐกิจหรือวิถีการผลิตของไพร่ในเมืองสุพรรณจึงถูกดึงให้เข้าไปมีส่วนร่วมในกระแสการเติบโตทางการค้ากับต่างประเทศของราชธานีอย่างช่วยไม่ได้

ระบบการค้าของอยุธยาเป็นการค้าผูกขาดภายใต้ระบบพระคลังสินค้า ระบบนี้เริ่มมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เมื่อต้องติดต่อการค้ากับประเทศตะวันตกที่มีอาวุธเป็นสินค้าสำคัญ การผูกขาดนี้หมายรวมถึง การซื้อขายผลิตผลในภูมิภาคและการค้าสาขาที่หาได้แต่เฉพาะกับองค์พระมหากษัตริย์และเอกชนที่ได้รับพระบรมราชานุญาตเท่านั้น การผูกขาดนี้พัฒนาการเรื่อยมาพุทธศตวรรษที่ 22 อาณาจักรอยุธยาสามารถพัฒนาระบบการค้า จนก้าวขึ้นมาสู่ความเป็นศูนย์กลางการค้า และตัวแทนจากนายสินค้าจากจีนนำทัพพ่อค้าชาวยุโรป เนื่องจากเวลานั้นจีนยังปิดประเทศ พ่อค้าตะวันตกจึงไม่สามารถเดินทางไปค้าขายที่จีนได้ด้วยตนเอง ในช่วงนี้เองที่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงขยายตลาดการค้าติดต่อกับจีน และต่อมารวมถึงญี่ปุ่นด้วย มีการทำสัญญาการค้าระหว่างเมืองท่าปัตตานีกับเมืองฮิราโอะ ความเจริญเติบโตของการค้าทำให้มีการพัฒนาการผูกขาดสินค้าทุกชนิด เสนาบดีคลังเป็นผู้ดำเนินการควบคุม โดยเฉพาะการส่งออกสีบุก ต่อมาสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีการพัฒนาการค้าชายฝั่งของไทยกับคาบสมุทรมลายูและประเทศเพื่อนบ้าน ทรงใช้พ่อค้าจีนนำสินค้าขายแข่งขันกับพ่อค้าฮอลันดาในการค้ากับญี่ปุ่น จนใน

ที่สุดนำมาซึ่งความขัดแย้งทางการเมือง จนพระองค์ต้องลงนามสัญญาการค้าที่ขอลงนามเป็นผู้ผูกขาดการค้าหนังกวางและวัว และห้ามใช้ชาวจีนในเรือหลวง แต่สามารถผูกสินค้าไปกับเรือเอกชนของจีนได้(57)

ลักษณะสินค้าส่งออกที่เป็นผลผลิตภายในท้องถิ่นของราชอาณาจักรอยุธยา ส่วนใหญ่เป็นของป่า เนื่องจากทำเลที่ตั้งทางเศรษฐกิจแบบเมืองท่าทั้งภายในและภายนอกของอยุธยาสามารถขยายเครือข่ายการค้าถึงผลิตผลและการค้าขายกับบ้านเมืองภายในแถบลุ่มน้ำปิง เช่น เมืองฝาง ตาก กานแพงเพชร แม่เฒ่า เมืองพิษณุโลก สุราษฎร์ ที่สามารถติดต่อถึง แพร่ น่าน อุตรดิตถ์ เพชรบูรณ์ เลยเข้าไปยังลานนา ลานช้าง และสิบสองปันนา รวมทั้งหัวเมืองเขมรตามแม่น้ำโขงตอนล่าง การขยายความสัมพันธ์เข้าไปยังบ้านเมืองตอนใน มีผลต่อการดำเนินนโยบายสงครามกับอาณาจักรลานนา ลานช้าง มาตั้งแต่ก่อนสมัยพระมหาจักรพรรดิเพื่อตอบสนองความต้องการผลประโยชน์จากของป่าในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อการค้าต่างประเทศของอยุธยาตนเอง(58)

ลักษณะของป่าที่อยุธยาได้จากพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เป็นของป่าจากเมืองสุพรรณและหัวเมืองอื่น แตกต่างจากผลิตผลตอนเหนือ และจากกัมพูชา ที่เป็นของป่าราคาแพงและหายาก เช่น กายาน ไม้เนื้อหอม ฝาง ครั่ง รัก ชะมดเข็ด ไม้กฤษณา หรือทางพิษณุโลก ได้แก่ หนังสัตว์ งาช้าง นอแรด(59) ในขณะที่ของป่าจากสุพรรณและเมืองอื่นภาคกลางส่วนใหญ่เป็นของหาง่ายราคาถูก เช่น รง เหว กระจวาน อย่างไรก็ตามรัฐบาลได้กำหนดของป่าประเภทต้องห้ามบางชนิด มีให้ราษฎรซื้อขายกันเอง หรือขายให้ชาวต่างชาติอย่างเด็ดขาด ได้แก่ ไม้กฤษณา ฝาง ดีบุก นอระมด งาช้าง ไม้จันทน์ ไม้หอม ดังนั้นของป่าชนิดอื่นราษฎรย่อมสามารถนำมาขายให้กับพ่อค้าได้(60)

ดูเหมือนว่า พัฒนาการการค้าอยุธยามีผลกระทบต่อเมืองสุพรรณไม่มากนัก เพราะสินค้าส่งออกหลักของอยุธยา เป็นของป่าประเภทหายากที่ส่งมาจากหัวเมืองเหนือและอีสาน ลานช้างและเขมร มากกว่าจะได้จากภาคกลาง ยกเว้นฝาง ช้างและงาช้าง และวิธีการค้าของอยุธยายังเป็นระบบผูกขาดที่ราษฎรหรือขุนนางหัวเมืองจากสุพรรณยากที่จะเข้าไปมีส่วนร่วม แต่ในความเป็นจริง ไม่ได้หมายความว่าเมืองสุพรรณจะไม่สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมอยู่ในกระแสนการค้าต่างประเทศของอยุธยาเลย แม้ว่าเมืองสุพรรณเท่าที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ระบุว่า มีพันธะเพียงการส่งส่วยหญ้าและธำนาที่อยุธยา เพื่อเป็นของที่ใช้กันในราชสำนักไม่ใช่เพื่อการส่งออก แต่เมืองสุพรรณก็เป็นแหล่งผลิตของป่า ประเภทราคาไม่แพงอย่าง เหว รง กระจวาน และไม้อยู่ในรายการสินค้าผูกขาดของรัฐ โพร ราษฎรชาวเมืองนี้จะได้มีการนำของป่าราคาถูกเข้ามาขายที่

กรุงศรีอยุธยาด้วยตนเอง เพียงแต่ระหว่างการเดินทางเข้าสู่ราชธานี ต้องเสียภาษีอากรขนอนนำ
กับรัฐ(61)

แต่ผลผลิตที่สำคัญกว่าของป่า สำหรับเมืองสุพรรณ คือ ข้าว ซึ่งกลายเป็นสินค้าส่งออก
ออกของอยุธยามาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ในช่วงที่ภาวะบ้านเมืองว่างศึกสงครามโดย
เฉพาะกับพม่า น่าจะทำให้ปริมาณการผลิตข้าวแบบเลี้ยงตัวเองของอยุธยาและหัวเมืองชั้นใน มี
ส่วนเหลือให้ราษฎรจัดส่งให้หลวงในรูปของส่วนหางข้าว เป็นภาษีประเภทหนึ่งที่รัฐนำมาเก็บไว้ที่
คลังหลวงเป็นเสบียงบำรุงกองทัพและช่วงปลอดสงครามคงจะมีเหลือเกินการนำเข้ารัฐบาลนำไปขาย
ได้ ทั้งนี้ในปลายพุทธศตวรรษที่ 22-23 รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เมืองจีนมีความต้องการข้าว
จากไทยมากขึ้น รัฐบาลอยุธยาจึงจัดส่งข้าวออกไปขายยังมณฑลกุ้ยเกียน กวางตุ้ง หนิงโป ตามพระ
บรมราชานุญาต และคำร้องขอจากจักรพรรดิจีนราชวงศ์เฉิง และตั้งแต่สมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง
เป็นต้นมา ข้าวกลายเป็นสินค้าออกสำคัญประเภทหนึ่ง ที่มีการส่งออกไปเมืองจีนในปริมาณที่ขยาย
ที่เพิ่มสูงขึ้น จักรพรรดิจีนเองถึงกับต้องวางระเบียบการขนส่งข้าวจากสยาม และส่งเสริมพ่อค้าจีน
ให้นำซื้อข้าวจากสยามในปริมาณมาก เพื่อใช้แก้ปัญหาทุพภิกขภัยทางตอนใต้

ความเติบโตทางเศรษฐกิจการค้านี้มีผลต่อการขยายตัวของประชากรในราชธานี ชาว
เมืองและพ่อค้าทั้งที่เป็นชาวอยุธยา ไทย มอญ ลาว เขมร ฉวน และชาวต่างชาติ เช่น โปรตุเกส
ฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าชาติตะวันตกออกอย่างชาวจีน อินเดีย และ
อาหรับ ได้เข้ามารับราชการค้าขายทางเรือ ตลอดจนมีการตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนเพื่อค้า นิคม
การและเผยแพร่ศาสนาเป็นผลให้อยุธยากลายเป็นนครท่าใหญ่ที่สุดคาบสมุทรอินโดจีนในพุทธ
ศตวรรษที่ 22 ตามหลักฐานรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช พ.ศ. 2080 ระบุว่าอยุธยามีทหาร
ประจำกองทัพถึง 50,000 คน มีบ้าน 10,050 หลัง มีราษฎรถึง 200,000 คน แม้ว่าอยุธยาเสีย
กรุงครั้งแรก ก็สามารถฟื้นตัวได้เร็วมาก รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ
สามารถดึงดูดพ่อค้าต่างชาติและประชากรที่กลับเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนสามารถ
รักษามหาชนครรัฐการค้าท่าใหญ่ที่สุดคาบสมุทรอินโดจีนที่นี้ไว้ได้(62) จำนวนประชากรและชุมชนที่หลากหลาย
ก็ถูกค้ำด้วยกิจกรรมการค้าและการบริหารของราชธานีเป็นปัจจัยความต้องการสินค้าที่เพิ่มมาก
ขึ้นจากแหล่งผลิตของหัวเมืองชั้นใน

การค้าและความเติบโตของอยุธยาในฐานะจุดรวมของแหล่งผลิตจากหัวเมืองต่าง ๆ
ทำให้เกิดการจัด "ตลาด" ขึ้นในตัวเมือง ว่าเป็นที่ประชาชนแลกเปลี่ยนสินค้า รัฐได้เข้าไปจัด
ระบบตลาดหลวง วางระเบียบควบคุมและคุ้มครองการค้าภายใน(63) เพื่อบำรุงชีวิตทางเศรษฐกิจ

ของชาวเมืองที่ไม่ได้ทำการเกษตร หากแต่ประกอบกิจกรรมอุตสาหกรรมและการพาณิชย์ ทำให้ชุมชนหมู่บ้านนอกเมืองและไพร่ราษฎรหัวเมืองชั้นนสามารถนำผลิตผลอุป-บริโภคจากชนบทเข้ามาแลกเปลี่ยนสินค้าตัด-อุตสาหกรรมจากชาวเมือง คงไม่คิดนักที่จะกล่าวว่าการค้าต่างประเทศตลอดพุทธศตวรรษที่ 22-ต้นพุทธศตวรรษ 23 มีผลให้การค้าภายในเติบโตเคลื่อนไหวมีชีวิตมากขึ้น ตลาดการค้าภายในจึงคึกคักด้วยแม่ค้าขายปลีก เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้าหัวเมืองนำสินค้าเกษตรและของป่ามากมายมาขายที่อยุธยา ตลาดที่นี้จึงเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนและผลิตสินค้าสำเร็จรูปทั้งเกษตร อุตสาหกรรม ที่เป็นเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน รวมทั้งโรงสีข้าว เพื่อตอบสนองความต้องการของประชากรในเมืองจำนวนมาก(64)

การเติบโตทางการค้าต่างประเทศและการเพิ่มขึ้นของประชากรในราชธานีในปลายอยุธยา จึงเป็นตลาดใหญ่รับแลกเปลี่ยนผลผลิตจากหัวเมือง รวมถึงเมืองสุพรรณบุรี จากหนังสือคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ระบุว่าแหล่งท่าขนานาคาใหญ่คนนี้อยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้แก่ อ่างทอง ลพบุรี อินทร์ พรหม สิงห์ สรรค และสุพรรณบุรี ชาวเมืองเหล่านี้บรรทุกข้าวเปลือกใส่เรือใหญ่ค่อยมาจอดขาย หน้าวัดสมอ วัดขุน วัดขนาน โดยชาวบ้านอยุธยาแถวหน้าวัดดังกล่าว จะตั้งโรงสีโรงกระเคื่องสีข้าวซ้อมข้าวขายชาวพระนคร ขายให้พวกคัมสุราชาว และถึงฤดูกาลที่เรือสำเภาเข้ามาค้าขาย ก็หาข้าวสารขายพวกจีนสำเภาเพื่อใช้เป็นเสบียงในเรือ

"แถวหน้าวัดสมอ วัดขุน วัดขนานสามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทองและเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสรรค เมืองสุพรรณ เอาข้าวเปลือกนั้นทุกเรือใหญ่ค่อย มาจอดขายที่นั้น แลชาวบ้านแถวหน้าวัดทั้งสามนั้นตั้งโรงสี โรงกระเคื่อง สีเข้าซ้อมเข้าขายพระนคร แลขายพวกโรงคัมสุรา ถึงระตูสำเภาเข้า "ท่าเข้าสาร" ขายเงินในสำเภาเป็นเสบียงบ้านปากเข้าสารพวกจีนตั้งโรงคัมสุรา แลเลี้ยงสุกรขาย"(65)

นอกจากการนำข้าวมาขายที่อยุธยาแล้ว ชาวบ้านสุพรรณยังนำของป่าอื่น ๆ เช่น เร่ว รง กระวานที่หาได้จากป่าในเมืองสุพรรณ ส่งเรือมาขายที่อยุธยาด้วย อย่างไรก็ตาม การนำของป่าและข้าวบันทุกเรือลงมาขายไม่จะเป็นทางน้ำหรือทางเกวียน ชาวบ้านต้องเสียภาษีให้นายอากรขนอน ตั้งด่านทั้งทางบกและทางน้ำรอบสี่ทิศของแม่น้ำใหญ่ บริเวณปากคลองสำคัญและเส้นทางบกสำคัญ การเรียกเก็บภาษีนี้อาจเก็บทั้งในรูปแบบของเงินตราและสิ่งของ(66) เพื่อให้พระคลังสินค้านำไปขายต่อพ่อค้าต่างชาติ

เมืองชนบทเขตปลอดอาชญาส่วนกลาง

เมืองสุพรรณถึงแม้เป็นเมืองชั้นานของราชธานีอยุธยา เป็นเมืองที่อยู่ใกล้ แต่เหมือนไกลราชธานี เพราะนอกจากภาระหน้าที่เรื่องเกณฑ์แรงและการเสียส่วย ที่ทำให้เสนาบดีกรมการไหมผู้บริหารจากกรมต้นสังกัดส่วนกลางอาจเคยเดินทางมาสักเลกอย่างน้อยหนึ่งครั้งในตอนที่เริ่มรับตำแหน่ง นอกนั้นอาจเคยเดินทางมาที่เมืองนี้เป็นครั้งคราวแต่คงไม่บ่อยนัก ในยามบ้านเมืองปกติถือเป็นความรับผิดชอบของเจ้าเมืองกรมการเมืองเป็นผู้ดูแลปกครองหัวเมือง ในทางปฏิบัติราชธานีหรืออาชญาส่วนกลางเกือบไม่เคยลงมารับรู้เรื่องราวในหัวเมือง ภาพของเมืองสุพรรณจากการรับรู้ของชาวอยุธยาตอนปลาย ที่มีชีวิตอยู่จนถึงต้นรัตนโกสินทร์ จึงเห็นว่าเมืองนี้เป็นเมืองชนบทบ้านนอก

ภาพประวัติศาสตร์ที่สื่อความหมายเมืองและวัฒนธรรมชนบทได้ดี คือ จากเหตุการณ์ต้นรัชสมัยพระเพทราชา พงสาวดารอยุธยาเกือบทุกฉบับ⁽⁶⁷⁾ บรรยายภาพสมเด็จพระเพทราชาในฐานะที่มีถิ่นกำเนิดจากชาวบ้านพลหลวง แขวงเมืองสุพรรณ ได้ให้การต้อนรับชาวบ้านเดิมที่มาเยี่ยมและขอเข้าเฝ้าหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จากชาวบ้านเมืองสุพรรณ ที่เข้ามาชมพระราชวังเป็นการนำเสนอภาพขัดแย้งกันระหว่างวัฒนธรรมและบุคลิกภาพของชาวบ้านนอกกับวัฒนธรรมราชสำนักชีวิตชาววัง ถึงแม้เป็นการยากที่พิสูจน์ว่าพระเพทราชาเป็นชาวสุพรรณหรือไม่ แต่ภาพชาวสุพรรณในพงสาวดาร เป็นภาพคนจากสังคมชนบทในความคิดและการรับรู้ของผู้แต่งพงสาวดาร ดังที่พงสาวดารฉบับพระพนรัตน์ บรรยายไว้ว่า "เมื่อญาติและข้าหลวงเดิม ซึ่งอยู่ ณ บ้านพลหลวง แขวงเมืองสุพรรณบุรี แจ้งว่าทรงครองราชย์ ก็มีความยินดีจึงชวนกันพามาจะมั่งสาแลผลตาลแก่อ่อน สิ่งของต่าง ๆ ตามมีประสาชนบท ประเทศบ้านนอกนาเข้ามาทูลเกล้าถวาย" และเมื่อญาติบ้านนอกได้เข้าเฝ้าก็ "พูดจาเพ้อทูลแบบชาวบ้านนอก" ไม่ทรงห้ามกลับให้พาเยี่ยมชมพระราชวัง เลี้ยงอาหารและนอนค้างในวัง พระราชทานเงินทองสิ่งของก่อนให้กลับไป ภาพของพระเพทราชาในพงสาวดารจึงดูเป็นผู้มีบุคลิกธรรมดามากกว่าเป็นองค์สมมุติเทพตามแบบราชาธิราชของกษัตริย์อยุธยา

ภาพดังกล่าวสอดคล้องกับหลักฐานเรื่องทางประวัติศาสตร์ ที่ทำให้พระองค์มีภูมิหลังเป็นชาวสุพรรณ ซึ่งเป็นเมืองในการรับรู้ของชาวกรุงศรีอยุธยา ว่าเป็น "ประเทศชนบทบ้านนอก" เป็นภาพชนบทเกษตรกรรมที่ลักษณะและสภาพศูนย์กลางเมืองและหมู่บ้านไม่ต่างกัน เนื่องจากตัวเมืองเองก็มีเพียงกำแพงเก่าสามด้าน แต่การตั้งบ้านเรือนก็ดูไม่ต่างจากหมู่บ้านขนาดใหญ่ เมือง

แห่งนี้ก็เหมือนกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่อำนาจแท้จริงจากส่วนกลางไม่สามารถเข้าไปถึงได้ อำนาจท้องถิ่นทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ จึงเป็นพลังแอบแฝง ที่ทำให้ระบบการควบคุมดูแลและการอุปถัมภ์ในระบบบุญนาย-ไพร่อยู่ภายในกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและบ่อยครั้งที่ภูมิภาคนี้สามารถเข้าเป็นที่ยึดเหนี่ยวของอำนาจการเมืองส่วนกลาง หรือบางครั้งก็เป็นเขตชนบทที่ส่วนกลางเนรเทศนักโทษการเมืองมาตั้งชุมชนที่เมืองนี้

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้ส่งเหล่าขุนนางที่เข้าด้วยกับพระศรีศิลป์พระอนุชาที่คิดกบฎให้ไปเป็นพวกเกี่ยวหญ้าช้างหญ้าม้าเมืองสุพรรณ การส่งนักโทษการเมืองพร้อมครัวอดีตขุนนางเก่ามาตั้งถิ่นฐานและรับโทษทัณฑ์ที่เมืองนี้ น่าจะเป็นแนวร่วมของการจัดตั้งกลุ่มกำลังที่ทำการปกครองตัดสินคิดความดูแลกันเองทำให้เกิดอำนาจท้องถิ่นระดับชุมชนย่อยที่เป็นพลังแอบแฝง บางครั้งกลุ่มอำนาจเหล่านี้อาจทำการต่อต้านอำนาจทางการของท้องถิ่นอย่างตรงไปตรงมา แต่ราชธานีก็มาได้เข้ามาแทรกแซงตรงไปที่การแสดงออกซึ่งอำนาจนั้นไม่ได้ทำทลายราชธานี ทว่าที่เกดลักษณะการส่องสู่ศูนย์กลางแบบลับ ๆ (68)

สุพรรณบุรีจึงมีสภาพเป็นชนบทที่ล้อมการเมือง เป็นต้นว่า กรณีปลายรัชกาล สมเด็จพระเพทราชา มีเหตุการณ์แย่งราชสมบัติระหว่างโอรสสององค์ จนความทราบถึงขุนหลวงสรศักดิ์ พระอุปราชจึงให้ประหารชีวิต ปรากฏว่า ขุนนางที่เข้าด้วย มีนายทูน พระยายมราช ได้หนีไปบวชยังแขวงเมืองสุพรรณ ท้ายที่สุดถูกจับตัวได้ให้ประหารชีวิต (69)

หรือในพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน เล่าว่า พ.ศ. 2265 หลังรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ เกิดสงครามแย่งชิงราชสมบัติระหว่างพระอนุชา ซึ่งเป็นที่พระอุปราชกับเจ้าฟ้าอภัยพระโอรส จนถึงขั้นทำสงครามกลางเมือง เจ้าฟ้าอภัยสู้ไม่ได้หนีไปขุนนางในสังกัดเจ้าข้างเจ้าฟ้าอภัยสองคน คือ พระยาพิชัยราชา (เสม) และพระยายมราช (ทูน) เมื่อเจ้าหนีทั้งคู่อีกได้หนีไปบวชเป็นภิกษุที่แขวงเมืองสุพรรณบุรี แต่ถูกจับได้คุมตัวไว้ที่วัดฝางและถูกแซกถามที่พระมหาอุปราชสั่งการให้มาทรงถึงแก่ชีวิต

อีกภาพหนึ่งเป็นตัวอย่างของการส่องสู่ศูนย์กลางในแขวงเมืองสุพรรณที่เจ้านางบวช กล่าวคือ ปลายรัชสมัยพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เมื่อพระเจ้าอลองพญาหนีเมืองหงสาวดี มอญชาวเมาะตะมะจึงพากันอพยพหนีเข้ามาอยู่เมืองทวายถึง 1000 คนเศษ กษัตริย์อยุธยาทรงนำให้รับเข้ากรุง ครั้นถึงปีมะโรง พวกมอญไปรุ่มกันอยู่เจ้านางบวช คิดขบถยกมาตีเมืองนครนายก งานที่สุดถูกปราบปรามจึงหนีไปอยู่เมืองหล่มสัก (70)

ที่เจ้านางบวชนี้เป็นสถานที่พำนักของผู้นำท้องถิ่นเมืองสุพรรณ พระอาจารย์วัดเขา

นางบวช ที่เป็นผู้นำชาวบ้านรวมกลุ่มกันต่อสู้กับพม่าในคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เพื่อป้องกันชีวิตทรัพย์สินและชุมชนด้วยตนเอง ด้วยการตั้งค่ายที่บ้านบางระจัน สิงหนบุรี สามารถชักจูงชาวบ้านแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ แขวงเดิมบางสุพรรณบุรี สิงหนบุรี สรรค์บุรี ที่หนีมาพึ่งพระอาจารย์ผู้นำให้เข้าร่วมรบพม่าหลายครั้ง จนในที่สุดค่ายนี้ต้องพ่ายแพ้แก่กองทัพพม่า เนื่องจากไม่สามารถขอปืนใหญ่จากราชธานีได้ (71) การรวมกลุ่มครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงธรรมชาติของราชธานีเรียกร้องกำลังคนจากหัวเมืองโดยมีเป้าหมายเพียงเพื่อป้องกันพระนคร ทิ้งให้ชนบทหรือหัวเมืองป้องกันตนเองเท่านั้น สภาพเช่นนี้ทำให้การรวมกลุ่มของอำนาจท้องถิ่นอย่างไม่เป็นทางการเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อพิทักษ์ชีวิตและทรัพย์สินของชุมชน

ภาพข้างต้นนี้ปรากฏชัดเจนมากขึ้นตามหลักฐานช่วงหลังเสียกรุง พ.ศ. 2310 ในขณะที่พื้นที่ภาคตะวันตกยังไม่ปลอดจากสงคราม พม่าได้ตั้งพระยาตากไว้รั้งเมืองอยุธยาที่ถูกทำลายขณะนั้นบรรดาเจ้าเมืองเอก โท ศรี และจัตวา ที่ขึ้นอยู่กับอยุธยาต่างพากันเป็นอิสระ "กาเรียบอหังการตั้งตัวเป็นใหญ่" เพราะไม่ต้องการอยู่ในการสั่งการของราชธานี มีการสั่งการเป็นหมู่เหล่ากัน เป็นผลให้เกิดอำนาจย่อยขึ้นแก่กัน ไม่อยู่ภายใต้หลักการอำนาจเดียวกัน เป็นต้นเหตุให้เกิด "จรภัย ทูตภัย" ผู้คนที่พึ่งไม่ได้ (72) สภาพเช่นนี้เกิดช่องว่างของอำนาจเพราะอำนาจจากส่วนกลางไม่สามารถเข้ามายังหัวเมืองนั่นเอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีการแต่งตั้งกองทัพออกมาคุ้มครองชุมชนหัวเมืองด้วยการกวาดล้างกองทัพพม่ามอญที่ยังคงอยู่ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคตะวันตกรวมทั้งสุพรรณบุรี เพราะเป็นพื้นที่เส้นทางสู่เมืองธนบุรีฐานที่มั่นของพระองค์ พระราชพงศาวดารระบุว่า กองทัพพม่าพากันแยกย้ายเที่ยวไล่จับผู้คนครอบครัวในแขวงเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรีและนครชัยศรีทุกบ้านทุกตำบล

ดังตัวอย่าง พ.ศ. 2317 ทรงรับแจ้งจากกรมการเมืองนครชัยศรีแจ้งว่า พวกตำรวจถือท้องตราพระราชสีห์ไปเมืองสุพรรณ ระหว่างทางพบกองทัพพม่า 30 คนไล่ก็เลยหนีจนท้าวท้องตราหาย ในที่สุดถูกกองทัพพม่าล้อมไว้ที่บ้านภูมิ ตำรวจส่วนหนึ่งนากองกำลังหนีออกมาได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯ ให้พระยาพิชัยอาสาธรรมรักษาพล 1000 คนออกมายังเมืองนครชัยศรีตีกองทัพพม่า (73)

อีกกรณีหนึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกันว่า พ.ศ. 2319 พระยายมราชได้มีหนังสือกราบบังคมทูลว่า ทหารพม่าที่ตั้งอยู่ที่อุทยานจัดเสบียงอาหาร ถอยออกมาตั้งทัพที่ดอนไก่เดือน จึงโปรดฯ ให้หม่อมอนุรุทธเวท หลวงเสนารักษ์ หม่อมเจ้านราธิเบศ กองแก้วจินดา ยกทัพออกไปติดตามทัพพม่า ต่อมากองทัพไทยมีใบบอกรายงานว่า ไล่ตามทันทัพพม่าที่ยกลงมาทางสรรค์บุรี ได้ปะทะ

กันที่บ้านเดิมบางนางบวช แขวงเมืองสุพรรณ ปรากฏว่ากองทัพพม่าล้มตายมาก(74)

ในรัชกาลสมัยพระเจ้าตากสิน กิจกรรมของกองทัพอย่างหนึ่งคือ การรักษาพื้นที่ภาค ตะวันตกให้ปลอดภัยจากกองทัพเจ้าศึก และทรงใช้ชีวิตที่เกณฑ์กองกำลังจากไพร่พลเมืองราชบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรี กาญจนบุรี และนครชัยศรีให้ช่วยกันตั้งรับทัพพม่า อย่างไรก็ตาม พบว่า บางครั้ง ที่เมื่อมีการปะทะแล้วแตกทัพก็หาตัวเจ้าเมืองและไพร่พลไม่พบ กรณีนี้ เจ้าเมืองถ้าไม่ถึงแก่ชีวิตก็ อาจพาไพร่พลหนีไปส่งสมุทกษัตริย์รวมกลุ่มอาศัยยาม(75)

สภาพเมืองสุพรรณตลอดสมัยอยุธยา จึงเป็นเมืองชนบทที่ห่างไกลอาณาจักรส่วนกลาง ท้าให้เกิดภาวะปลอดภัยจากส่วนกลางในระดับหนึ่ง สภาพเช่นนี้เอื้อต่อการครอบงำของอาณาจักร ท้องถิ่นซึ่งมีอยู่ภายในแต่ละแขวงบ้านของเมืองนี้อยู่แล้ว ซึ่งเป็นเพราะสภาพพื้นฐานสังคมหมู่บ้าน เกษตรชนบท หรือลักษณะการตั้งชุมชนจากกลุ่มคนโทษทางการเมืองที่เคยเป็นขุนนางระดับสูงใน ราชธานี รวมทั้งต่อมาบางพื้นที่กลายเป็นสถานที่ลี้ภัยทางการเมือง อาณาจักรท้องถิ่นเมืองสุพรรณ นี้มีบทบาทในการต่อสู้พิทักษ์ชุมชน ปกป้องชีวิตและทรัพย์สินในช่วงเวลาที่ที่ส่วนกลางไม่สามารถให้ การคุ้มครองชุมชนท้องถิ่นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสงครามเสียกรุง พ.ศ.2310 หรือหลัง สงคราม อย่างไรก็ตามต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามเข้ามาฟื้นฟูพื้นที่แถบนี้รวมทั้ง เมืองสุพรรณให้เข้าสู่ภาวะปกติเพื่อวางกำลังคนให้อยู่ในชุมชนท้องถิ่นที่สามารถหล่อเลี้ยง และปกป้องราชธานีเหมือนครั้งอยุธยา

เชิงอรรถ

- (1)มานพ ถาวรวัฒนัสกุล. ขุนนางอยุธยา. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2536), หน้า 50-51.
- (2)อาคม พัญยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนคร. หน้า 10
- (3)พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจักรพรรดิพงศ (จาก). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยากลาโหมราชเสนา (เล็ก ปาณิกบุตร) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 2 มีนาคม 2502 พระนคร: โรงพิมพ์หามกุฎราชวิทยาลัย 2502 หน้า 4-5.
- (4)พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 435.
- (5)วินัย พงศ์ศรีเพียร และประพุกดิ์ สุกรัตน์เมธี. ข้อสมมุติฐานใหม่เรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหากษัตริย์ไทยสมัย "ศรีอยุธยา". หน้า 60.
- (6)พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514), หน้า 14-16.
- (7)รัตนา หนูน้อย. "ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยาระหว่าง พ.ศ.1893-พ.ศ. 2231." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529. หน้า 3-5 และ 50-63.
- (8)พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. หน้า 436-438.
- (9)เรื่องเดียวกัน, หน้า 454-458.
- (10)มานพ ถาวรวัฒนัสกุล, ขุนนางอยุธยา. หน้า 143-147.
- (11)เรื่องเดียวกัน, หน้า 145-146.
- (12)ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 184-193.
- (13)มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง. ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จดศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2529), หน้า 185-190.
- (14)พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. หน้า 403.
- (15)ดูรายละเอียดข้อมูลเรื่องนี้ได้จากพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ และพระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ ดูหน้า 53-120.

- (16) เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.
- (17) มาณพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 200-222.
- (18) พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์, หน้า 292.
- (19) มาณพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 207-220.
- (20) เรื่องเดียวกัน, หน้า 238.
- (21) พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน. ใน
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 82 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. 2537), หน้า 213.
- (22) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ไทยรบพม่า. (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2514),
หน้า 342.
- (23) เรื่องเดียวกัน, หน้า 349.
- (24) เรื่องเดียวกัน, หน้า 342-349.
- (25) เรื่องเดียวกัน, หน้า 378-379.
- (26) เรื่องเดียวกัน, หน้า 454.
- (27) เรื่องเดียวกัน, หน้า 468-469.
- (28) อีกเส้นทางหนึ่งที่ทัพพม่าเข้ายึดทัพผ่านเมืองสุพรรณเข้าสู่อยุธยา แต่มาช้าหน่อยนัก ยกเว้นจา
เป็นต้องการตัดกำลังหัวเมืองภาคใต้ เพราะต้องใช้เวลาเดินทางนานขึ้น คือ ยกเข้ามา
ทางกาญจบุรี ปราณ ชะอ่า เพชรบุรี ราชบุรี จนถึงสุพรรณ และตั้งมั่นที่นั่นก่อนยกเข้ากรุงศรี
อยุธยา
- (29) สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย. ว่าด้วยสงครามระหว่างไทยกับพม่า. ศิลปวัฒนธรรม
ฉบับพิเศษ. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2537), หน้า 216.
- (30) เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.
- (31) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ไทยรบพม่า. หน้า 14-22.
- (32) เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-27.
- (33) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 546-547.
- (34) พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พ.ศ.
2515), หน้า
- (35) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 292.
- (36) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182, หน้า 108.

- (37) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 676-677.
- (38) เรื่องเดียวกัน, หน้า 252.
- (39) เรื่องเดียวกัน, หน้า 280.
- (40) มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา. หน้า 191.
- (41) นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 14-16.
- (42) อาคม พันธ์ะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนคร. รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. หน้า 53.
- (43) อัญลี สุสายัณฑ์. "การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2524, หน้า 98-99.
- (44) บุษกร กาญจนจारी "ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแรงหนึ่งของการเมืองเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย," วารสารอักษรศาสตร์ 16, 2 กรกฎาคม 2527. หน้า 23.
- (45) เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.
- (46) พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน, หน้า 321-322.
- (47) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. หน้า 615.
- (48) บุษกร กาญจนจारी, "ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแรงหนึ่งของการเมืองและเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย," หน้า 26-27.
- (49) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65-66 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (กรุงเทพฯ: องค์การคำจารุสภา, 2527), สำนักพิมพ์กรมศิลปากร พ.ศ.2316 ฉบับที่ 4.
- (50) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). สำนักพิมพ์กรมศิลปากร พ.ศ.2316 ฉบับที่ 5.
- (51) คำให้การชาวกรุงเก่า. (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 99.
- (52) เรื่องเดียวกัน, หน้า 109.
- (53) เรื่องเดียวกัน, หน้า 199.
- (54) มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 32.

- (55) สมชาย หลั่งหมอยา, "ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527 หน้า 42.
- (56) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. หน้า 223.
- (57) ดี.จี.อี.ฮอลล์. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. ชาวมอญ เกษตรศิริ และคณะแปล. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, และสำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช. 2522), หน้า 211-214.
- (58) ปาริชาติ วิลาวรรณ. "การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ. 1893-2310," วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528. หน้า 54-55.
- (59) เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.
- (60) เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.
- (61) เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-184.
- (62) Anthony Reid, "Documenting the Rise and Fall of Ayudhya as a Regional Trade Center." An International Workshop. Ayudhya and Asia. Core University Program between Thammasat University under Scientific Co-operation Program by the National Research Council of Thailand and the Japan Society for Promotion of Science 18-20 December 1995.
- (63) มานพ ถาวรวัฒนไสกกุล, ขุนนางอยุธยา. หน้า 34-37.
- (64) คำให้การชาวกรุงเก่า. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 109.
- (65) คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. ในแถลงงานประวัติศาสตร์อักษรศาสตร์และโบราณคดี, 3, 1 มกราคม, 2512 หน้า 57.
- (66) เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.
- (67) พงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม, หน้า 245. และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระพนรัตน์, หน้า 464.
- (68) คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า 109.
- (69) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระพนรัตน์, หน้า 607.

- (70) พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม, หน้า 318.
- (71) เรื่องเดียวกัน, หน้า 336.
- (72) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). จดหมายเหตุรายวันทัพมโหรีเสด็จ พ.ศ.2316.
หน้า 15.
- (73) เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.
- (74) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 378-417.
- (75) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). หน้า 47.

สุพรรณบุรีเมืองชนบทสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2411)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองสุพรรณบุรีอยู่ในพื้นที่ปลอดภัยจากภาวะสงคราม ท้าให้ชุมชนพื้นตัวได้รวดเร็วขึ้น ประกอบกับนโยบายราชอาณาจักรกรุงเทพฯ ได้จัดสรรกำลังคนที่กวาดต้อนจากหัวเมืองลาวและเขมรให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในแถบหัวเมืองภาคตะวันตก การตั้งชุมชนใหม่จึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ เมืองสุพรรณบุรีจึงมีบทบาทความเคลื่อนไหว มีชีวิตทางชุมชนในฐานะเมืองชนบทที่ได้รับผลจากการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้ายุคต้นรัตนโกสินทร์ โครงสร้างประชากรผูกพันภายใต้ระบบการควบคุมกำลังคน คือ ระบบไพร่ที่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจเงินตรา พร้อมกันนี้การเติบโตของเศรษฐกิจการปลูกและการค้าข้าวก็เริ่มขยายตัวขึ้น ท้าให้สังคมเมืองมีความสัมพันธ์กับชีวิตชาวบ้าน และวัฒนธรรมของชาวเมืองด้วย

การตั้งชุมชน : ความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์และประชากร

ในสมัยรัตนโกสินทร์จากการที่ผู้นำราชอาณาจักรกรุงเทพฯ ปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การทางสงครามไทยรบพม่า ด้วยการหันมาชี้หัวเมืองสำคัญอย่างราชบุรี กาญจนบุรี ที่ตั้งอยู่บนเส้นทางเดินทัพเป็นฐานรับศึก และโดยที่ราชธานี คือ กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ทางใต้จากอยุธยา ท้าให้มีการเปลี่ยนเส้นทางเดินทัพจากสมัยอยุธยา ที่ผ่านกาญจนบุรีเก่า ทมทวน สุพรรณบุรี อ่างทอง เข้าสู่อยุธยา มาเป็นเส้นทางกาญจนบุรี ราชบุรี นครปฐม และธนบุรี เส้นทางเดินทัพใหม่จึงไม่ผ่านเมืองสุพรรณบุรี ตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สุพรรณบุรีจึงไม่อยู่บนเส้นทางทัพพม่าและไม่อยู่บนสมรภูมิต่างกึ่งทั้งสอง(1) แต่เมืองนี้ก็ยังคงเป็นฐานกำลังรบสำคัญของราชธานี และมีบทบาทในฐานะเมืองหน้าด่านชั้นใน

การที่เมืองสุพรรณบุรีได้เข้าร่วมการสงครามโดยตรง บ้านเมืองจึงฟื้นตัวขึ้นอย่างช้า ๆ มีการขยายตัวของประชากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายราชธานีตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ที่จัดสรรกำลังคนที่ได้มาจากการกวาดต้อนหัวเมืองลาว เขมร เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แขวงเมืองนี้ เป็นการเพิ่มอัตราประชากร และขยายตัวชุมชน

หลักฐานสมัยต้นรัตนโกสินทร์ บรรยายที่ตั้งชุมชนแขวงเมืองสุพรรณ ตั้งแต่เขตแดนด้านที่เชื่อมต่อกับนครชัยศรีไปจนถึงกาญจนบุรี และทางด้านเหนือที่อุทัยธานี คือวรรณกรรมสำคัญ 2 เล่ม ครอบนิราศสุพรรณของสุนทรภู์(2) และนิราศสุพรรณของเสมียนมี แต่ง พ.ศ.2387(3) ทั้งสองเรื่องได้บรรยายสภาพภูมิศาสตร์ตามเส้นทางเดินทาง มองเห็นภาพการเติบโตของชุมชน

ตลอดลำน้ำที่เชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ นครชัยศรี และสุพรรณ คือคลองบางกอกน้อย คลองบางใหญ่ แม่น้ำนครชัยศรี คลองสองพี่น้องและแม่น้ำสุพรรณ ทิศนิยมจากนครชัยศรีที่เข้าสู่เขตแดนเมืองสุพรรณ ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนจากหนองบึงมาเป็นป่าไผ่ ที่เป็นในคุณภาพดีและต้นไม้ใหญ่ ชาวบ้านจะทานา ทำให้เห็นท้องนาสลับต้นไม้ใหญ่ ผู้คนมักใช้เรือเป็นพาหนะเดินทาง แม้จะเป็นหน้าแล้งท้องนาเริ่มแห้งก็ตาม ชาวบ้านสามารถใช้เกวียนเป็นพาหนะเดินทาง ทำให้การสัญจรทางน้ำลดลง แต่การใช้เส้นทางนี้ในการขนส่งผลิตผล เช่น ไม้ ไม้ผาง ฟืนด้วยเรือแพยังคงจำเป็นอยู่มาก(4)

นอกจากนี้ยังมีข้อมูลการเดินทางของนักเดินทางทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ แสดงถึงอาณาเขต แขวงเมืองสุพรรณ ตลอดจนชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสุพรรณ ตั้งแต่เขตแดนนครชัยศรี เป็นต้นมา คือ

เขตสองพี่น้อง เป็นจุดเริ่มต้นแขวงเมืองนี้ เป็นจุดที่ตั้งด่านสองพี่น้อง บริเวณปากคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำนครชัยศรี และแม่น้ำสุพรรณ ชุมชนด่านสองพี่น้องเป็นแขวงใหญ่ สภาพชุมชนอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ริมตลิ่งชาวบ้านปลูกสวนตาลสลับกับทุ่งอ้อแฉม ถัดจากด่านเป็นที่ตั้งหมู่บ้าน มีหมู่บ้านขนาดใหญ่เขตสองพี่น้อง เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่กลางทุ่งนาใกล้แนวป่าไผ่ ตั้งเรียงรายใกล้เชิงเขา บันทึกบาทหลวงบาลเลกซ์ที่เดินทางผ่านหมู่บ้านนี้ ใน พ.ศ. 2386 ระบุว่าหมู่บ้านที่ไม่มีฐานะร่ำรวย เป็นเจ้าของช้างถึง 20 เชือก และควายหลายร้อยตัว นอกจากหมู่บ้านใหญ่แล้วยังมีหมู่บ้านที่ขึ้นอยู่กับเขตนี้ ได้แก่ บางขอ บางตาเถร สีสนุก บ้านสาเกทหลาย บ้านบางปลาร้า ซึ่งเป็นเขตปลาชุกชุมจนชาวบ้านต้องทำปลาร้าไว้เป็นอาหาร บางสะแก ในปี 2387 ที่เสมียนมีเดินทางผ่านมานั้น ชาวบ้านกำลังเพาะถั่วแระเศรษฐกิจตกต่ำ ฝนแล้ง ทานาไม่ได้ผล ชาวบ้านบางคนออกไปหางพงเพื่อทานบั้งงานฤดูฝน เพื่อปลูกข้าวไว้กินยามข้าวแพง บ้านตลาดแก้ว เป็นหมู่บ้านลาวร้อง หรือลาวแถว ชนเผ่าไททางตอนเหนือของเวียตนาม ที่ยังคงรักษาขนบประเพณีความเชื่อและการแต่งกายแบบชนเผ่าของตนเอง(5)

ก่อนถึงตัวเมืองผ่านบ้านสวนจึง บ้านยอด บ้านขมจีน บ้านน้ำยา บ้านทับจีเหล็ก บ้านเกาะ ทำดินเหนียว บางยี่สุก และบ้านกล้วย มีข้อสังเกตว่าหมู่บ้านก่อนเข้าสู่ตัวเมืองเป็นเขตชุมชนลาว เช่นบ้านกุฎีทอง ชาวบ้านที่เป็นลาว ปลูกผักและหักพินชาย บ้านรอกหม้อ ชาวบ้านมีอาชีพปั้นหม้อและเผาหม้อขาย(6) หมู่บ้านทั้งสองแห่งมีขนาดใหญ่ ผู้คนอาศัยอยู่หลายพันคน

เขตเมืองสุพรรณ สุนทรภู่บรรยายที่ตั้งเมืองว่าอยู่ที่เมืองเดิม ริมแม่น้ำสุพรรณ ศูนย์กลางเมืองมีศาลากลางและบ้านผู้รั้งหรือจวนเจ้าเมืองตั้งอยู่ไม่ห่างกันนัก ทางฝั่งขวาของ

แม่น้ำ ลักษณะตัวบ้านเจ้าเมืองเป็นเรือนไทยหมู่เลี้ยงวัวควายเดินขัวไก่ขัวอยู่เต็มลานบ้าน ถัดไป
เป็นบ้านกรมการเมืองตั้งอยู่ริมตลิ่ง บ้านเหล่านี้ต่อเรียงลือเลื่อนไว้เต็มแถว ถัดไปจึงเป็นตลาด
ของเมืองนี้ ตลาดเป็นตลาดน้ำจุดศูนย์กลางที่ชาวสวนสองเรือมาผูกเรือค้าขายแลกเปลี่ยนพืชผล
จากสวนของตนเอง กับสิ่งของเครื่องใช้อื่น ๆ ตลาดในเมืองจึงเป็นตลาดน้ำขนาดเล็ก ชื่อขาย
ของจีปาดะ เช่น ข้าว ปลา เผือกมัน หมูมีขายอยู่บ้างแต่ไม่ทุกวัน รวมทั้งสัตว์ปีกประเภท เป็ด
ไก่ หรือไข่ ผังตรงข้ามบ้านผู้รั้ง คือวัดพระรูป วัดเก่าโบราณ ถัดมาเป็นวัดประตูลาศ วัดตระกร
วัดแค วัดผาโร วัดเหล่านี้สุนทรภู่อ้างว่า ตรงกับชื่อที่มีอยู่มบทเสภาขุนช้างขุนแผนด้วย สภาพบ้าน
เรือนของราษฎรทั่วไป เป็นเรือนไม้ชนบท รัชหลังคาแฝก ซึ่งยกเว้นเรือนเจ้าเมืองที่ปลูกด้วยผา
กระดานและหลังคามุงกระเบื้อง (7)

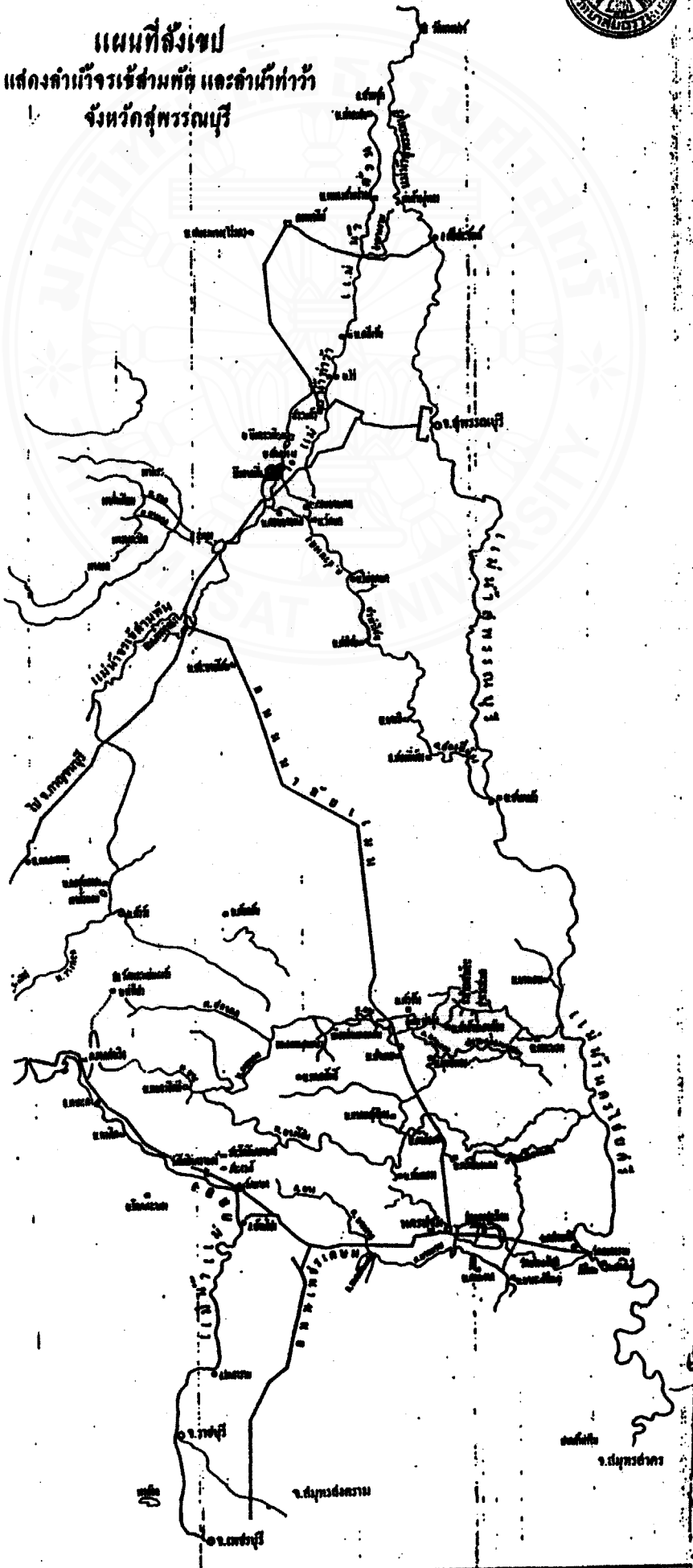
สถานที่ตั้งบ้านเจ้าเมืองน่าจะเป็นบ้านท่าพี่เลี้ยง ตามที่ระบุนานเสภาขุนช้างขุนแผน
เนื่องจากอยู่ตรงข้ามวัดพระรูปปัจจุบัน ศูนย์กลางชุมชนในตัวเมืองที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือบ้าน
ริ้วใหญ่ ซึ่งเป็นชุมชนเมืองเก่าฝั่งตะวันตก อย่างไรก็ตามสันนิษฐานว่า ศูนย์กลางเมืองในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ คงอยู่ทางฝั่งตะวันออกอันเป็นที่ตั้งของจวนเจ้าเมือง

อย่างไรก็ตาม ความเคลื่อนไหวและความสำคัญของชุมชนฝั่งตะวันตกยังคงมีอยู่
เนื่องจากเป็นที่ตั้งของวัดสำคัญคือวัดป่าเลไลยก์ วัดศูนย์รวมทางจิตวิญญาณและความเชื่อทางพุทธ
ศาสนาของชาวเมืองและหัวเมืองใกล้เคียง ซึ่งในเทศกาลสำคัญ เช่น สงกรานต์และงานเดือน
สิบคี่สารท มีผู้คนเข้ามาชุมนุมพร้อมหน้ากัน มีพิธีชมนายเข้าวัด ทานบุญตักบาตร (8)
ทั้งสุนทรภู่อะและเสมียนมีต่างเคยแวะนมัสการพระป่าเลไลยก์ในครั้งที่เดินทางมายังเมืองนี้ ถึงแม้ว่า
ภาพของเมืองสุพรรณในสายตาของผู้เดินทางผ่านเมืองนี้มองว่า อยู่นานสภาพทรุดโทรม แต่ผู้พบ
เห็นนยุคนั้นดูเหมือนจะยอมรับว่า โบราณสถานขนาดใหญ่ที่ยังหลงเหลือในเมืองนี้ น่าเชื่อว่าก่อน
พม่ารุกรานใน พ.ศ. 2310 เมืองนี้คงต้องเป็นเมืองที่ร่ำรวยและรุ่งเรืองมาก่อน

หมู่บ้านนอกตัวเมืองขึ้นไปทางเหนือ เป็นชุมชนหมู่บ้านลาวที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งเช่นกัน
คือบ้านโพธิ์คลาน บ้านศิระเวียงหรือหัวเวียง เป็นที่อยู่ของพวกลาวพวน หมู่บ้านถัดมาคือหมู่บ้าน
โพธิ์หลวงเป็นชุมชนลาวเวียง ถัดจากนั้นเป็นชุมชนใหญ่สำคัญ คือบ้านโพธิ์พญาเป็นชุมชนหลากหลาย
เชื้อชาติ เข็ก มอญและไทย เป็นหมู่บ้านใหญ่ตั้งแต่วัดสามะจิว หรือสามะทิว จนถึงบ้านกร่างเขต
ศรีประจันต์ ภูมิประเทศแถบนี้เป็นเขตป่ามีต้นไม้อายุ เช่น โพธิ์ ไม้เต็งรัง ไม้ตะเคียน ไม้
ตะขบ กระบาก กะเบา ตระแบก กระบก และเสลา เป็นต้น นอกจากนี้ชาวบ้านยังปลูกไร่ฝ้าย
ทาสวนผักผลไม้ เช่น ถั่ว พัก กกล้วย อ้อย ติดกับบ้านโพธิ์พญา เป็นบ้านช่อง หมู่บ้านกระเหรียง

แผนที่สังเขป แสดงลำน้ำจรเข้สามพัน และลำน้ำท่าบัว จังหวัดสุพรรณบุรี

๖

จังหวัดสุพรรณบุรี

จังหวัดสุพรรณบุรี

จังหวัดสุพรรณบุรี

ซึ่งเป็นที่สำหรับพรหลพหมีภูณาย มาสองสมคนอยู่ที่นี้ เนื่องจากสามารถแฝงตัวปะปนกับกระเหรียง ได้โดยได้รับความคุ้มครอง(9) เป็นหมู่บ้านที่มีการดูแลชุมชนสูงมาก

เขตศรีประจันต์ เป็นเขตเศรษฐกิจอุตสาหกรรมที่นาสนาจ ที่ตั้งเขตศรีประจันต์อยู่ริมลำน้ำสุพรรณานช่วงที่ตื่นเงิน เนื่องจากมีหาคทรายมาทับถมอันเป็นช่วงตอนานของแม่น้ำ ทากที่ความแรงกระแสน้ำไม่เพียงพอ ตะกอนแม่น้ำจึงทับถม ช่วงหน้าแล้งจึงสามารถใช้เป็นทางช้างและทางเกวียนข้ามมามาได้ ปัจจุบันการสร้างเขื่อนพระยาตากที่ระดับน้ำสูงขึ้น ชุมชนศรีประจันต์เป็นชุมชนใหญ่ประกอบด้วยหมู่บ้านชาวไทย-ลาว ตั้งเรียงรายกัน มีกิจการสำคัญที่เป็นอุตสาหกรรมหนักยุคนั้น คือ โรงเหล็กของชาวจีน และมีด่านขนอนทางน้ำเป็นหมู่บ้านที่ตรวจเก็บภาษีอากรจากชาวเรือทั้งไทย จีน มอญ ลาวที่ผ่านด่าน ถัดไปเป็นบ้านกร่าง บ้านไร่ เป็นที่อยู่ของคนหลายเชื้อชาติ ไทย จีน และทวาย ชาวบ้านนิยมปลูกกล้วยไข่บ้านย่านยาวก็เป็นหมู่บ้านชาวลาวที่มีอาชีพจับปลา(10) จากเขตศรีประจันต์ออกไปเป็นแนวป่า มีวัดอยู่บ้างแต่ก็มีสัตว์ป่าชุกชุม

เขตสามชุก ถึงแม้หมู่บ้านส่วนใหญ่ในเขตนี้เป็นหมู่บ้านกระเหรียง แต่เป็นชุมชนที่มีท่าเรือค้าขาย เพราะเป็นพื้นที่ทบปะแลกเปลี่ยนระหว่างชาวกระเหรียงที่มีอาชีพปลูกฝ้ายในเขตภูเขาและที่ราบสูงชายเขตแดนไทย-พม่า กับกลุ่มพ่อค้าที่เดินทางมาแลกเปลี่ยนเครื่องใช้อุปโภคบริโภคท่าเรือในเขตสามชุกจึงเป็นตลาดน้ำเรือจอดขายฝ้ายเป็นสำคัญ(11)

เขตอุทอง เป็นพื้นที่ติดต่อกับสามชุกทางตอนใต้ ชุมชนนี้มีเมืองร้างเก่า ซึ่งได้วิเคราะห์ถึงประวัติความเป็นมาแรกของเรื่องนี้ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ชาวบ้านในชุมชนแขวงอุทอง มีศูนย์กลางชุมชนอยู่บริเวณลานน้ำจรเข้สามพัน และชาวบ้านมีเรื่องบอกเล่าถึงตำนานเมืองเก่าที่สัมพันธ์กับตำนานท้าวอุทอง

เหนือเขตอุทองไปทางตะวันตก เป็นชุมชนลานน้ำกระเสี้ยวจุดสิ้นสุดลำน้ำนี้ต้องเดินทางบกไปตามทางวังหินเข้าสู่หมู่บ้านกระเหรียง สุนทรภูได้ใช้เส้นทางสายนี้ค้นหาปรอทยาอายุวัฒนะหมู่บ้านกระเหรียงมีอาชีพทำไร่ฝ้ายตั้งอยู่แนวแขวงเดิมบาง เป็นพื้นที่ป่าเขาสูง ลึกเข้าไปเป็นหมู่บ้านละว้า เป็นชุมชนโบราณ(12) และเป็นจุดสิ้นสุดการเดินทางของสุนทรภู

อย่างไรก็ตาม สุพรรณบุรีมีเส้นทางที่สามารถติดต่อกับหัวเมืองใกล้เคียงได้ กรณีเส้นทางติดต่อกาญจนบุรีเป็นเส้นทางที่ออกจากตัวเมือง บ้านไร่ใหญ่ ผ่านเส้นทางประตูตาจอมวัดตะดุมบองข้ามหนองน้ำ รอก กายาน ผ่านทุ่งชายป่าข้ามลำน้ำบ้านพลับข้ามห้วยจรเข้สามพันผ่านมายังบ้านกล้วยทุ่งทะเลสาบ เขตอุทอง เข้าเขตป่าออกสู่บ้านหนองตะพาน เขตกาญจนบุรี(13)

ส่วนเส้นทางเหนือของเมืองที่ออกสู่อ่างทอง นครสวรรค์ ภูมิประเทศสมัยนั้นเป็นป่า

รชฎ ทิป คุนากลัว นักเดินทางส่วนใหญ่มักเกรงเข้าป่า แต่เส้นทางนี้สายนี้สามารถนำออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาได้

จากการบรรยายของนิราศสุพรรณทั้งสองเรื่อง เห็นได้ว่าหมู่บ้านส่วนใหญ่นานเมืองสุพรรณทำการเกษตร คือ ทานา ไร่ และสวน และจับปลาในแม่น้ำ เช่น บางปลาสำ บางเลน บางปลาฆ่า ท่าที่เลี้ยง บ้านหัวเวียง ย่านยาวและสามชุก ชาวบ้านเมื่ออาชีพจับปลา บ้านโคกคราม สวนจึง ทาไร่ครามและสวนจึง บ้านกุฎีทองปลุกผัก บ้านสายชะทิวทาไร่ผัก บ้านโพธิ์คานทาสวนมะเขือ บ้านใหม่เขตศรีประจันต์ และหมู่บ้านกระเหรี่ยงที่สามชุกและเขาเขียวเดิมบางปลากี่ร้อยบ้านไร่และบ้านกล้วยปลุกกล้วยไข่และอ้อย บ้านจอมจันทาจอมจัน ที่ใหม่ว่ามีชาวจีนตั้งโรงงานทาจอมจันจนมีฐานะร่ำรวย บ้านโคกหม้อทาหม้อดินขายเป็นต้น

ลักษณะหมู่บ้านตั้งกระจายเรียงรายตามริมลำน้ำ และมีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลายเชื้อชาติ ไทย ลาว มอญ จีน กระเหรี่ยง ทวาย และเขมร เป็นไปได้ว่าครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 24 หรือศตวรรษ 2343 หัวเมืองภาคตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือ ผู้คนแถบนี้ยังเบาบาง เนื่องจากถูกกวาดต้อนในสงครามไทยรบพม่า นับแต่เสียกรุง พ.ศ.2310 เป็นต้นมา เมืองสุพรรณก็เช่นเดียวกัน ชาวเมืองเกือบทั้งหมดคงอาศัยอยู่ส่วนตัวเมืองและเป็นกลุ่มชนชาติ "สยาม" การเพิ่มขึ้นของประชากรและการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านในแขวงเมืองสุพรรณตลอดสองฝั่งแม่น้ำคงเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ จากนโยบายรัฐบาลกลาง ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ.2322 ทรงโปรดเกล้าฯให้กองทัพเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์กนิษฐราช ไปถึงเมืองลานช้างได้ยึดทรัพย์สิ่งของ ครอบครัวเข้ามา ณ เมืองพันพร้าวและราชทัณฑ์หลวงพระบางไปถึงเมืองกันต์ ซึ่งญวนเรียกเมืองชื่อหัว เมืองมอญ ทั้งสองเมืองนี้เป็นเมืองของชนชาติลาวทรงคา หรือลาวโง่งหรือลาวแกว กองทัพกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้นพาครอบครัวลาวเวียงและลาวทรงคาลงมา โปรดให้ครัวลาวทรงคาไปตั้งบ้านเรือนแถวเพชรบุรี ราชบุรี ส่วนพวกลาวเวียงโปรดให้ตั้งบ้านเรือนแถวสระบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี และจันทบุรี การอพยพประชากรครั้งใหญ่นักขณะกวาดต้อนครัวจากการทำสงครามทำให้เข้ามาตั้งชุมชนในหัวเมืองตะวันตกรวมถึงสุพรรณบุรี⁽¹⁴⁾ คือ พ.ศ.2370 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวปราบกบฏเจ้าอนุแห่งเวียงจันทน์ ครั้งนั้นพระยาราชสุภาวดีหรือเจ้าพระยามหินทรเทศฯ (สิงห์ สิงหเสนี) ที่สมุหนายกในเวลาต่อมา ได้กวาดต้อนครัวลาวชาวเวียงจันทน์เข้ามาเป็นจำนวนมาก เล่ากันว่าเมืองเวียงจันทน์เกือบเป็นเมืองร้าง พงศาวดารระบุว่า "ครัวเมืองเวียงจันทน์ครั้งนั้น โปรดให้อยู่เมืองลพบุรีบ้าง สระบุรีบ้าง สุพรรณบุรีบ้าง เมืองนครไชยศรีบ้าง พวกเมืองนครพนมที่

พระอินทราชาไปเกลี้ยกล่อม ก็เอามาไว้ที่เมืองพนมดงรัก กับพวกลาวอาสาปากน้ำ ซึ่งไปตั้ง
อยู่ก่อน"(15)

ชาวลาวทั้งสองกลุ่มนี้ได้ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่รอบนอกตัวเมือง กลุ่มลาวทรงศัพท
การตั้งถิ่นฐานในแถบสวนแตงอู่ทอง ส่วนลาวเวียงหรือลาวพวน ซึ่งมีจำนวนมากว่า ตั้งถิ่นฐาน
กระจายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เช่นแถบบ้านกู่ทอง และบ้านโรคหม้อ แถบตอนเหนือของตัวเมือง เช่น
บ้านโพธิ์คลาน บ้านหัวเวียง บ้านโพธิ์หลวง และบ้านโพธิ์พระยา นอกจากนี้ในเขตอู่ทองก็พบการ
ตั้งถิ่นฐานกลุ่มลาวครั้งที่มีถิ่นกำเนิดจากเทือกเขาอุลั่ว ได้แยกย้ายกันตั้งบ้านเรือนแถบหนองตาสาม
บ้านท่าม้า บ้านโรค ชาวลาวเหล่านี้ ดูเหมือนเป็นกลุ่มประชากรกลุ่มใหญ่ ในเมืองสุพรรณสมัยต้น
รัตนโกสินทร์

ส่วนชาวจีนนั้นน่าจะอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองสุพรรณตามกระแสความเติบโต
ของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมน้ำตาลในเมืองนครชัยศรี ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 2 และค่อย ๆ ขยายตัว
เพิ่มมากขึ้นเมื่อมีการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว และระบบเจ้าภาษีนายอากรในสมัยรัชกาลที่ 3
ชาวจีนส่วนใหญ่ คงตั้งถิ่นฐานในชุมชนใหญ่หรือในตัวเมืองมากกว่า และมักประกอบอาชีพทำสวน
ผักหรือไม้ค้ำขาย

ส่วนชนชาติทวาย ละว้าหรือกระเหรี่ยงนั้น ที่จริงแล้วภูมิลำเนาเดิมนั้นอยู่ทางภาค
ตะวันตกเฉียงเหนือของตัวเมืองใกล้ชายเขตแดนพม่า การเคลื่อนย้ายของคนกลุ่มนี้ น่าจะเกิดจาก
การซื้อขายแลกเปลี่ยนสิ่งของและทรัพยากรระหว่างชาวพื้นราบกับชาวที่สูง และบางครั้งนโยบาย
ของรัฐบาลกลางและผู้นำท้องถิ่นเองก็อาศัยกลุ่มชาติพันธุ์ ทวายแดนเหล่านี้ทำหน้าที่กองด่านตระเวน
เขตแดนรักษาความมั่นคงให้ราชอาณาจักรด้วย

นอกจากกลุ่มต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีชาวเขมร มอญ ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองนี้
ด้วย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ผู้คนที่อาศัยในเมืองสุพรรณจึงเป็นกลุ่มคนที่หลากหลายทางชาติพันธุ์ เจก
เช่นเดียวกับหัวเมืองภาคตะวันตกอื่น ๆ

ถึงแม้ว่ามีหลักฐานสถิติจำนวนประชากรในยุคนี้บ้างแล้ว แต่ข้อมูลดังกล่าวไม่ชัดเจน
แน่นอนนัก ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องของการตั้งถิ่นฐาน ข้อมูลประชากรที่กล่าวมาสะท้อนให้เห็น
ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทั้งสยาม ลาว จีน มอญ กระเหรี่ยง เขมร และญวน ชาวสยาม
เป็นประชากรหลักในตัวเมือง ส่วนกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ตั้งหมู่บ้านเรียงรายสองฝั่งแม่น้ำ โดย
เฉพาะหมู่บ้านชาวลาวหลายแห่งที่ตั้งอยู่ใกล้ตัวเมือง ส่วนชาวจีนนั้นจากข้อมูลของสกินเนอร์ระบุว่า
ในช่วงรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ชาวจีนที่เข้าไปอยู่เมืองสุพรรณแพร่กระจายจากเมืองนคร

ชัยศรี และเป็นเพียงเข้าไปตั้งบ้านเรือนปะปนกับหมู่บ้านลาว หรือไทย จนกระทั่งในช่วงที่มีการขยายตัวของระบบเจ้าภัณินายอกร และเศรษฐกิจข้าว จึงมีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในตัวเมืองสุพรรณมากขึ้น

ข้อมูลจากนักเดินทางได้ประมาณการครัวเรือนและจำนวนประชากรตามชุมชนตอนใต้แม่น้ำสุพรรณ นับจากชายเขตเมืองนครชัยศรี ว่ามีทั้งกระต๊อบและบ้านเรือนมากถึง 2000-3000 ครัวเรือน คิดเป็นจำนวนประชากรราว 11000-16000 คน⁽¹⁶⁾

สำหรับประชากรในเมืองนั้น มีผู้คนอาศัยหนาแน่นมากกว่า 1000 ครัวเรือน น่าจะมีจำนวนประชากรเฉลี่ยราว 5000-6000 คน ส่วนใหญ่เป็นชาวยุโรป ที่เหลือเป็นจีนบ้าง ลาวบ้าง และ 3-4 ครอบครัวเป็นชาวมอญและเขมร⁽¹⁷⁾

จำนวนประชากรในตัวเมือง จากข้อมูลของมัลลอคาน พ.ศ.2370 ระบุว่า เป็นชาวยุโรป 450 คน ชาวจีน 750 คน และ พ.ศ.2383 มีสถิติประชากรภายในเมืองคิดเป็น⁽¹⁸⁾

เลกาหม	จำนวน	164 คน
ไพร่คงเมือง	จำนวน	300-400 คน
ลาวเก่า	จำนวน	1000-1778 คน
	รวม	1464-2342 คน
	หรือประมาณ	1500-2400 คน

ส่วนข้อมูลประชากรโดยรวมทั้งหมดภายในแขวงเมืองนี้เมื่อประมาณว่า 10,000-15,000 คน

การปกครอง

เนื่องจากโครงสร้างการบริหารการปกครองเมืองสุพรรณสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยังคงยึดถือระเบียบการปกครองหัวเมืองในสมัยปลายอยุธยา ตราบใดตามพระไอยการนาทหารหัวเมือง จ.ศ.1298 เมืองสุพรรณมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นในของราชธานีกรุงเทพฯ เป็นเมืองจัตวาขึ้นสังกัดกรมมหาดไทย เจ้าพระยาจักรีสมุหนายกเป็นเสนาบดีบังคับบัญชาดูแลเวลานั้น ภาวะสงครามไทยกับพม่ายังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ท้าหัวเมืองภาคตะวันตก สุพรรณบุรี กาญจนบุรี และราชบุรี ถูกกำหนดให้ต้องเตรียมความพร้อมด้านกำลังทหาร เมืองเหล่านี้จึงมีบทบาทหน้าที่พิเศษมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การเป็นเมืองหน้าด่าน สุพรรณบุรีจึงเป็นเมืองหน้าด่านชั้นใน เจ้าเมืองและกองกำลัง

สังกัดมหาดไทยในเมืองนี้ ต้องเตรียมพร้อมด้านไพร่พลสำหรับเข้าร่วมกองทัพพระนครในการทำสงครามระยะนั้น

ฐานะและตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณ คือ "ออกพระสุนทรสงครามรามพิไชย พระสุพันธุรีย ชั้นประแดงจุลาเทพชัย" ตำแหน่งนี้มีศักดินา 3000(19) และมียศเพียงชั้น "พระ" เท่านั้น แต่ในทางความเป็นจริง เจ้าเมืองสุพรรณแต่ละคนได้ติดตามราชการศึกสงครามเกือบตลอดอายุราชการ จึงได้รับพระราชทานยศ และความดีความชอบสูงขึ้น เจ้าเมืองสุพรรณที่มีหลักฐานปรากฏตามเอกสารราชการมักดำรงฐานะเป็นยศ "พระยา" เกือบทุกคน ภาระหน้าที่เจ้าเมืองสุพรรณไม่ต่างจากเจ้าเมืองชั้นนันทวปคือ หน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณ รายงานเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวในเมืองและด่านเมือง ควบคุมดูแลไพร่พลบ้านสังกัดกรมกอง รวมทั้งตรวจตราเกลี้ยกล่อมไพร่ราษฎรขึ้นทะเบียนมีสังกัดมูลนายเหล่าชัดเจน เป็นผู้พิพากษาดูแลทุกข์สุข ตัดสินคดีความราษฎร ห้ามทำทารุณกดขี่ไพร่ราษฎร ป้องกันโจรภัยผู้ร้าย และเป็นแม่ทัพนายกองในการทำสงคราม(20)

อย่างไรก็ตามในการบริหารงานในเมือง เจ้าเมืองมีกรมการประกอบด้วย ข้าราชการระดับรองลงมาในเมืองนั้น เข้ามาช่วยเหลือราชการ ทำเนียบโยยการนาทหารหัวเมืองได้กำหนดตำแหน่งกรมการเมืองสุพรรณไว้ดังนี้(21)

ปลัด นา		600
ยุกระบัตร นา		500
แพ่ง		
เจ้าเมือง		
สุฆาตรา	นาคล	400
สักสี		
แขวง		
รองปลัด		
รองแพ่ง		
รองเจ้าเมือง		
รองสุฆาตรา	นาคล	300
รองสักสี		
รองแขวง		

จากทำเนียบกรมการเมือง ข้าราชการชั้นสูงรองจากเจ้าเมือง คือปลัดถือว่าเป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง สามารถปฏิบัติหน้าที่แทนเวลาเจ้าเมืองไม่อยู่ หรือไม่สามารถรักษาราชการได้ ยกกระบัตรก็เช่นกัน นอกจากทำหน้าที่ตรวจสอบการปฏิบัติงานของเจ้าเมืองและกรมการเมือง โดยรายงานให้ส่วนกลางทราบแล้ว ต้องทำหน้าที่ผู้เชี่ยวชาญทางกฎหมายลักษณะอาญาหลวง ตรวจสอบการตีความและการใช้กฎหมายของเจ้าเมืองมาให้คิดไปจากข้อกฎหมายในการพิจารณาคดี ดังนั้นทุกครั้งที่เจ้าเมืองว่าคดีความ ยกกระบัตรต้องอยู่ด้วยเสมอ ตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัดและยกกระบัตรเป็นการแต่งตั้งจากส่วนกลาง และสามารถควบคุมพรหลวงได้ แม้ว่าในทางปฏิบัติแล้วมักเป็นการสืบทอดอำนาจกันของกลุ่มผู้นำในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งหลวงมหาดไทย ทาหน้าที่ออกหมายทัณฑ์โทษและรายงาน ส่วนตำแหน่งข้าราชการระดับรองลงมา ที่สำคัญคือ ลี้คดี ทาหน้าที่จดทะเบียนเกณฑ์ไพร่ คุมบัญชีหางว่าว อย่างไรก็ตามข้าราชการระดับรอง สามารถคุมกำลังคนในสังกัดได้เฉพาะไพร่สมที่ได้รับมาจากมรดกตกทอด หรือใช้ความสามารถมีส่วนตัวชักจูงผู้คนให้มาขึ้นสังกัด(22)

การปกครองระดับย่อย คือหมู่บ้าน มีผู้หมู่บ้านดูแล รับผิดชอบการแต่งตั้งจากเจ้าเมือง ผู้หมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นผู้นำจากสมาชิกหมู่บ้านนั่นเอง หน้าที่ผู้หมู่บ้านดูแลความสงบเรียบร้อยและป้องกันโจรสลัดร้าย หมู่บ้านมากกว่าหนึ่งแห่งรวมตัวกันเป็นตำบล กำนันเป็นผู้ดูแลเขตตำบล มีหน้าที่รายงานเจ้าเมืองเรื่องการปกครองและตุลาการ รักษาความสงบเรียบร้อยภายในคอยประสานงานกับราชการส่วนกลางผ่านเจ้าเมือง หน่วยที่เหนือขึ้นมาคือ แขวงหรืออำเภอ มีหมื่นแขวงหรือนายอำเภอ ซึ่งระบุศักดินาไว้ถึง 400 เป็นผู้ดูแลพิจารณาตีความต่าง ๆ ในแขวงควบคุมป้องกันโจรสลัดร้าย การลักขโมยทรัพย์สินโดยเฉพาะวัวควาย เจ้าเมืองมักไม่ลงมาทำร่างกาย แทรกแรงกิจการแขวง โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ แต่หมื่นแขวงก็มีหน้าที่ต้องรายงานเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวให้เจ้าเมืองรับรู้(23) สำหรับแขวงเมืองสุพรรณทั้งหมดมีไม่น้อยกว่า 4 แขวง คือ สองพี่น้อง ศรีประจันต์ สามชุก อุทอง ทั้งนี้ไม่นับรวมแขวงเมือง

ในฐานะที่เป็นหัวเมืองด่านหน้า ทพว่าเมืองสุพรรณ ยังมีข้าราชการชั้นกรมมหาดไทย ที่มีขุนหมื่นในสังกัด เป็นจำนวนถึง 8 กอง ได้แก่กองขุนโรตริทา กองขุนอาสาสงคราม กองขุนรามธรมป กองขุนยุศพิไชย กองขุนพิทักษ์ภูผา กองขุนศรีสงคราม กองขุนกำแหงฤทธิ์ กองขุนปราบชารพล ทั้ง 8 กอง มีข้าราชการชั้นหมื่นพันในสังกัดแต่ละกองรวมทั้งสิ้น 142 คน(24) ข้าราชการกลุ่มนี้ น่าจะเป็นกองทหารที่มีหน้าที่ลาดตระเวนด่าน หรือเป็นกองกำลังสำรองสำหรับราชการส่วนกลาง ยกตัวอย่างกองขุนพิทักษ์ภูผามีหน้าที่ตระเวนรักษาด่านโดยมีพรละว่าเป็นกำลัง

ในสังกัดและมีหน้าที่ส่งส่วยแว่ว ในยามบ้านเมืองสงบเมื่อไพร่ในสังกัดไม่ต้องถูกเกณฑ์ ส่วนกลาง จึงเรียกร้องผลผลิตส่วยแทนการเกณฑ์แรง

ลักษณะการปกครองหัวเมืองแบบนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงอธิบายไว้ว่า เป็นระบบกินเมือง กล่าวคือ เป็นระบบที่ถือว่า เจ้าเมืองต้องตั้งกิจธุระมาปกครอง บ้านเมืองราชการ ราชการจึงต้องตอบแทนบุญคุณเจ้าเมือง ด้วยการออกแรงช่วยการทำงานหรือแบ่ง ส่วยของ ข้าวปลาอาหารเหลือใช้มากำหนดอุปการะ ทาทำไม้ต้องหุงเรื่องหาเลี้ยงชีพ จากการศึกษาของรัฐบาลส่วนกลางไม่ต้องเลี้ยงดูหรือจัดเงินเดือนให้ ยกเว้นเบี้ยหวัดเงินเป็นซึ่งบางพระองค์การใช้จ่าย ประจำ แต่รัฐบาลได้ตราพระราชกำหนดอนุญาตให้เจ้าเมือง กรมการเมืองเก็บเงินค่าธรรมเนียม จากการพิพากษาคดีจดทะเบียนที่นา ได้รับส่วนแบ่งผลผลิตตามศักดิ์ ต่อมาเมื่อระบบเศรษฐกิจเงิน ตราขยายตัว ทำให้การหาเลี้ยงชีพต้องใช้จ่ายเงินตรา ผลประโยชน์รายได้ของเจ้าเมืองกรมการ เมืองแบบเก่าไม่พอเลี้ยงตัวเอง จึงต้องเพิ่มผลประโยชน์ทางอื่น เช่น ทาไรนา ค้าขาย ภาษี มีเงินทองพอใช้สอย ซึ่งเจ้าเมืองและกรมการเมืองอยู่ในฐานะที่จะทำเช่นนั้นได้ดีกว่าผู้อื่น รวมทั้งการให้ตำแหน่งเอื้อประโยชน์แก่เจ้าภาษีนายอากรที่ได้รับสัมปทานจากกรุงเทพฯ โดยเจ้าภาษี ก็แบ่งสรรผลประโยชน์ให้ต่างตอบแทน นอกจากนี้กฎหมายยังเปิดช่องให้อาณาจตุสดมภ์ ซึ่งก็คือ เจ้าเมือง กรมการเมือง สั่งการให้ไพร่ช่วยทำการต่าง ๆ เพียงแต่อนุญาตห้ามกดขี่ แต่เนื่องจาก กฎหมายก็มีได้ระดับการกดขี่ ดังนั้นถ้าจะรู้ว่ามีการกดขี่ ไพร่ก็ย้ายหนีไปอยู่เมืองอื่น ถึงแม้ว่าไพร่สามารถถวายฎีกาถ้าหากถูกอนุญาตกษัตริย์(25)

จากการที่เจ้าเมือง กรมการเมืองและขุนนาง ซึ่งเป็นข้าราชการในสังกัดส่วนกลาง แต่ รับผิดชอบดูแลไพร่พลในหัวเมืองอย่างมีอิสระในตัวเองค่อนข้างสูง จึงมีผู้นิยมตั้งตนเป็นนายกอง เกลี่ยกล่อมผู้คนเข้ามาขึ้นสังกัด งานหน้าที่ทำเช่นนั้นโดยผ่านความเห็นชอบจากเสนาบดีในสังกัด บุคคลผู้นั้นก็จะได้รับแต่งตั้งเป็นที่ขุนหมื่นนายกอง แต่การเกลี่ยกล่อมผู้คนโดยไม่ได้รับเห็นชอบจาก ข้าราชการระดับสูงถือเป็นความผิด เป็นต้นว่า กรณีขุนณรงค์หรือย้ายเถื่อน แขวงเมืองกรุงเก่า ได้มีหนังสือให้เงินอนและนายเล็ก บุตรชายตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองกฤษณาแขวงเมืองสุพรรณและ ราชการในละแวกใกล้เคียงอีกหลายคน ออกไปชักชวนเกลี่ยกล่อมผู้คนให้เข้าสังกัดกองขุนณรงค์ การกระทำเช่นนี้โดยไม่ผ่านความเห็นชอบจากผู้มีอำนาจเหนือขึ้นไป ถือว่าเป็นการ "คบหากากัน ตั้งเป็นกองช่องสุ่มเกลี่ยกล่อมคนเข้ามับถือ จะต้องชำระเอาตัวพวกเพื่อนและผู้รับหนังสือไปเกลี่ย กล่อมมาลงโทษมาให้เป็นเยี่ยงอย่าง"(26) ทั้งนี้การชักชวนผู้คนเข้ามาขึ้นสังกัดนี้ ส่วนหนึ่งถือเป็นการ โอนย้ายสังกัด ทาทำบัญชีไพร่ตลาดเคลื่อนเป็นการปิดบังจำนวนไพร่ที่แท้จริง

เจ้าเมืองสุพรรณและกรมการเมืองนี้ก็เหมือนกับเจ้าเมืองท้องถิ่นแห่งอื่น ที่เป็นคน ภายนอกท้องถิ่นเอง และมักเป็นการสืบทอดตำแหน่งและอำนาจกันในกลุ่มกรมการเมือง ที่อาจเป็น ลักษณะความสัมพันธ์อุปถัมภ์แบบเครือญาติในท้องถิ่น หรือพูดง่าย ๆ เป็นระบบพรรคพวกหรือวงศ์ ญาติเดียวกัน

เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2388-2411 ใน ช่วงเวลา 23 ปี พบว่า มีบุคคลต่าง ๆ ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณ กล่าวคือ พ.ศ. 2388 มีพระยาสุพรรณนอกราชการที่แสดงว่าพ้นตำแหน่งขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ (27) และในบั้นเเอง พระยา สุพรรณอีกท่านหนึ่งที่อยู่แทนตำแหน่งเจ้าเมืองถึงแก่อนิจกรรม (28) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่ง เเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าแต่งตั้งพระไชยราชรักษา ปลัดเมืองฯ ที่ขึ้นเป็นพระยาสุพรรณเจ้า เมืองแทนที่น่าสนใจคือ ตำแหน่งที่ว่างอยู่ในกรมการเมือง พระยาสุพรรณคนใหม่ได้เป็นผู้เสนอแนะ ให้หลวงมหาดไทย ซึ่งเป็นกรมการผู้ใหญ่เมืองนั้น และรับราชการมาด้วยกัน ในฐานะที่รอบรู้ ราชการขึ้นมาเป็นที่พระไชยราชรักษาปลัดเมือง (29)

เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2402 มีการตั้งตำแหน่งขุนบันเทาทุกขราช โดยที่พระยาสุพรรณระหว่างนั้นได้กราบบังคมทูล เสนอว่าที่ตั้งนายทอม บุตรหมื่นวิเศษสาคร บ้านสอง พี่น้องและเป็นข้าในพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าธรรมาธิ์ เจ้านายพระองค์นี้ทรงมีข้าในสังกัดจำนวนมากอยู่ที่เมืองนี้ จึงทรงยินดียกนายทอมมาที่เพราะต้องมีการตัดโอนจากบัญชีไพร่ในสังกัด ไม่ต้อง ถูกเกณฑ์หรือเสียส่วยในฐานะไพร่สังกัดพระองค์เจ้าผู้ขึ้นอีก (30)

ตัวอย่างชัดเจนกว่าในกรณีที่เจ้าเมืองได้มา "พวกห้อง" ขึ้นมาเป็นกรมการเมือง คือ พ.ศ. 2411 ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารจดหมายเหตุได้อ้าง ถึงเหตุการณ์ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระไชยราชรักษาในตำแหน่ง ปลัดเมืองสุพรรณ ได้พยายามปฏิบัติตามกระแสพระบรมราชโองการที่ทรงให้พระปลัดผู้สืบจับตัว อ้ายวันกับพวกผู้ร้ายปล้นคนสำคัญมาได้ มิฉะนั้นจะไม่ทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง หากจะทรง แต่งตั้งข้าราชการในกรุงเทพฯ ออกมาเป็นเจ้าเมืองแทน ดังนั้นเมื่อพระปลัดสามารถตามจับกลุ่ม ผู้ร้ายนำส่งกรุงเทพฯ ได้ จึงมีพระบรมราชโองการให้อาลักษณ์เขียนนามมัญญาบัตรไว้ แต่เสด็จ สวรรคตก่อนการแต่งตั้ง ดังนั้นเมื่อพระไชยราชรักษาได้เข้าเฝ้าทูลละอองพระบาทพระเจ้าอยู่หัว องค์ใหม่ จึงกราบบังคมทูลผ่านเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก ทาให้ทรงมีพระราชกระแสปรึกษา กับสมุหนายกแล้ว ก็เห็นชอบ โปรดเกล้าแต่งตั้งให้พระปลัดเป็นเจ้าเมืองสุพรรณ ที่ภูผาสุนทร สงครามรามดิษยานที่สุศ (31) พระยาสุนทรสงครามผู้นี้ได้เสนอแต่งตั้งกรมการเมืองจากกลุ่มคน

ที่ล้วนแล้วแต่เคยรับราชการมาด้วยกัน เช่น ตำแหน่งปลัดเมือง พระไชยราชรักษา ก็ขอให้หลวง
แพ่งเข้ามาทำหน้าที่นี้(32) ตำแหน่งยกกระบัตร ก็ขอแต่งตั้งนายแขง บุตรพระยาสุพรรณคนเก่า
เป็นที่หลวงศรีราชรักษายกกระบัตร(33) นอกจากนี้ยังเสนอให้ขุนแขงบุตรของตนเองได้เป็นที่
ผู้ช่วยเจ้าเมืองตำแหน่งหลวงสุนทรภักดี(34) ส่วนตำแหน่งกรมการระดับรองลงมา เช่น หลวง
แพ่ง หลวงกลาง และขุนรองแพ่ง เสนอให้นายบัวน้องหลวงแพ่งคนเดิม หมื่นรองภูคาช และ
หลวงสุนทรภักดี เป็นที่หลวงแพ่ง ขุนรองแพ่งและหลวงกลางตามลำดับ(35)

แสดงให้เห็นว่าตลอด 23 ปีนั้นการแต่งตั้งขุนนางในเมืองสุพรรณ เป็นไปตามการ
เสนอของเจ้าเมืองคนใหม่ กลุ่มคนที่ได้รับแต่งตั้งล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลที่สืบทอดตำแหน่งกรมการ
เมืองในสายตระกูลอย่างต่อเนื่อง และสายตระกูลเหล่านี้อาจเป็นเครือญาติกันทางสายโลหิต
หรือการแต่งงาน การสืบทอดตำแหน่งขุนนางราชการที่จำกัดเฉพาะกลุ่มเช่นนี้ ทำให้เจ้าเมือง
กรมการเมืองสามารถสั่งสมอำนาจในท้องถิ่นได้มากขึ้น สภาพบ้านเมืองยุคนั้น มีส่วนให้การแต่งตั้ง
ขุนนางจากส่วนกลางให้มารับราชการหัวเมืองเป็นไปได้ยาก เนื่องจากไม่ค่อยมีครอยาagma
เพราะเป็นการเดินทางไกลไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่ตนเองไม่คุ้นเคย มีความลำบากในการปรับตัว
และหาเลี้ยงชีพ นอกจากนี้อำนาจส่วนกลางเองมักลงมาไม่ถึงหัวเมือง รวมทั้งระบบข่าวสารที่ไม่
รวดเร็ว เนื่องจากการคมนาคมมีความยากลำบาก ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 การเดินทางไปยังหัว
เมืองต้องเผชิญกับโรคเมืองร้อน อันตรายจากโจรสลักราย สัตว์ป่า ที่สำคัญเส้นทางบกก็เข้าได้เฉพาะ
ฤดูแล้งระหว่างเดือนตุลาคม-มิถุนายนของทุกปี ส่วนแม่น้ำลำคลองก็ส่วนใหญ่สะดวกเฉพาะฤดูฝน
และฤดูหนาวเดือนมิถุนายน-ธันวาคม เพราะระดับน้ำสูงพอที่เรือสำเภาได้ โดยไม่ติดสันทราย ด้วย
เหตุนี้จึงไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการเดินทางไปตรวจสอบ หรือติดตามผลการดำเนินงานของเจ้า
เมืองและกรมการ ยกเว้นกิจกรรมการออกไปสักการะ และตรวจสอบบัญชีเลกาพรานหัวเมือง

ด้วยภาวะสงครามไทย-พม่าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ และนโยบายยุทธศาสตร์การตั้ง
ทัพรับกองทัพอม่าของผู้นำกรุงเทพฯ ราชหัวเมืองนอกกรุงเป็นฐานตั้งรับ ทำให้มีการจัดตั้งด่านเขต
แดนที่สำคัญ 2 ด่านคือ ด่านสังคละบุรี หรือด่านพระเจดีย์สามองค์ กับด่านเมืองอุทัยธานี และจัด
ตั้งหัวเมืองด่านชั้นนอกคือ กาญจนบุรี และให้สุพรรณบุรีเป็นเมืองด่านชั้นใน ในฐานะเจ้าเมืองกรม
การโดยเฉพาะตำแหน่งปลัด ได้รับการเตือนย้ำให้ปฏิบัติหน้าที่เตรียมพร้อมสำหรับเมืองด่านที่สำคัญ
อย่างน้อย 5 ประการ(36) คือ

ประการแรก ให้จัดการซ่อมแซมค่ายคู ประตู หอรบ ด่านน้ำ ด่านบก ชั้นใน ชั้นนอก
และชั้นกลาง ของเมืองให้แข็งแรงมั่นคง

ประการที่สอง ให้กำชับกาชาหลวง ขุน หมื่น ให้คุมไพร่รักษาด่านชั้นใน กลาง และ นอก แล้วให้ลาดตระเวนสืบสวนราชการหน้าด่านอย่างกวัดจัน ตรวจตราผู้คนเข้าออกถ้าผิดสังเกตุ ให้จับตัวซักถาม ถ้าเป็นโจรผู้ร้ายหรือไพร่พลหมิ่นนายก็ให้เกาะกุมตัว อย่าให้ผู้คนเหล่านี้หลบหนี ออกนอกด่าน

ประการที่สาม ให้แต่งตั้งกรมการ พลัดเปลี่ยนกันไปสืบราชการหน้าด่านอย่างสม่ำเสมอ ถ้าได้ความรีบส่งข่าวลงมากรุงเทพฯ และคอยจัดหาผู้ดำรงตำแหน่งกรมการชาวต่างชาติให้

ประการที่สี่ ให้ตรวจตราบิน กระสุนดินดำ ดินประสิวขาว ดูปริมาณสภาพหาใช้การ ได้ถ้าขาดก็ให้พนักงานซ่อมแซมให้ดีขึ้น และให้นำปืนออกมาจัดขึ้นกันตากแดดมาให้ขึ้นสนิม ถ้าหากปืนใช้การไม่ได้ให้นำไปเปลี่ยนที่กรุงเทพฯ

ประการที่ห้า ให้รักษาบัญชีจำนวนไพร่พลเมืองสมสังักคพรรค์ ซึ่งก็คือ ไพร่ขึ้นสังกัดประจำเมืองนั้น ข้าพระโยมสงฆ์ช่วยช่องกองข้าว โดยให้ปลัดควบคุมบัญชีนี้จากสัสดี ซึ่งมีหน้าที่ทำบัญชีทางว่าวทั้งเก่าและใหม่

การรักษาความพร้อมเมืองหน้าด่านนี้ ยังกำหนดหน้าที่ลาดตระเวนด่านและเตรียมพร้อมด้านกองกำลังตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เท่าที่มีหลักฐาน เจ้าเมืองกรมการด่านและไพร่พลที่ประกอบเข้าเป็นกองทัพเมืองสุพรรณได้เตรียมการเข้าร่วมการสงครามภายนอกตามนโยบายรัฐบาลกลางหลายครั้ง เช่น พ.ศ.2353 เจ้าพระยาจักรีมีท้องตราให้เกณฑ์ทัพเมืองสุพรรณ เมืองนครชัยศรี ให้เตรียมพร้อมเพื่อยกไปตีเมืองมะริด ตะนาวศรี หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบข่าวว่าพม่ามียกกองทัพเข้ามาตีไทย⁽³⁷⁾ หรือคราวรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบข่าวว่าเมืองเมาะตะมะเสียแก่อังกฤษแล้ว ทรงเตรียมการที่จะทำศึกกับพม่า แต่ขณะเดียวกัน ทรงทราบว่า อังกฤษได้ให้มอญรักษาเมาะตะมะอยู่ จึงทรงยังไม่ต้องการทำสงครามกับมอญ ทรงมีพระบรมราชโองการให้ พระสุพรรณ ขุนสัสดี ยกกระบัตร และกรมการเมืองสุพรรณ แต่งคน 500 กว่าคน ไปคอยสืบราชการ ชายแดนแถวแม่น้ำน้อยเพื่อฟังข่าวความเคลื่อนไหวทางพม่า-มอญด้วย⁽³⁸⁾ ตัวอย่างสุดท้ายเป็นการเข้าร่วมสงครามใหญ่ภายนอกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั่นคือ สงครามอันนัม-สยามยุทธเหนือเมืองเขมร พ.ศ.2383 กองทัพเมืองสุพรรณบุรีเป็นหนึ่งงานกองทัพหัวเมืองสู่แม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้เข้าร่วมกองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา ด้านทัพพม่าอยู่ที่เมืองพระตะบอง เสียมราช⁽³⁹⁾

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่ พ.ศ.2367 เป็นต้นมา เมื่ออังกฤษได้ปกครองหัวเมืองมอญ

แถบเมาะตะมะ อันเป็นเมืองท่าชายทะเล มีท่าเลการค้าที่เป็นไปตามความต้องการของอังกฤษ อังกฤษได้พัฒนาเมืองท่าแถบนี้ และกระตุ้นให้ราษฎรแถบหัวเมืองมอญมีความเคลื่อนไหวตื่นตัว ด้านการค้าขาย ส่งผลให้นโยบายกรุงเทพฯ และหัวเมืองชายแดนฝ่ายไทย มีความกระตือรือร้น ต่อความเปลี่ยนแปลงนี้ด้วย ดังที่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอ้างไว้ใน "ไทย รมณ์" ว่า(40)

"อนึ่งแต่ก่อนมา เมื่อถึงเดือนอ้าย เดือนยี่ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ เคยโปรดฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) ยกกองทัพเข้ามา แคนพม่า ได้มาจับพม่ารายัญแลทวายไปทุกปี แต่เมื่อมาทราบคราวนี้ว่า อังกฤษได้เมืองเมาะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธา เห็นแก่ทางพระราชไมตรี ที่ได้มีมากับอังกฤษช้านาน จึงมีคำที่ตั้งด่านกักทาง และตรวจจับผู้คนตั้งแต่ ก่อน ฝ่ายอังกฤษก็ขอย่ำให้กตชั๊กกังงำพรบ้านพลเมืองที่ไปมายังเมือง เมาะตะมะ เพราะราษฎรมีความปรารถนาจะไปค้าขายที่เมืองเมาะตะมะ มีอยู่เป็นอันมาก ความที่กล่าวมานี้เป็นโดยความสัตย์สุจริต หาเป็นอุบาย หลอกหลวงอย่างใดไม่ แต่ไปบิดาชาวเมืองเมาะตะมะ เมืองทวายและ มะริด ประสงค์จะมาค้าขายทางแดนไทย ขอย่ำให้อังกฤษห้ามปราม ฝ่ายเจ้าพระยามหาโยธา ก็จะไม่ห้ามปรามราษฎรทางแดนไทย ที่จะไปมา ค้าขายยังหัวเมืองที่อังกฤษตั้งรักษา อาณาประชาราษฎร จะได้อยู่เย็นเป็น สุข ทางพระราชไมตรีทั้งสองพระนคร ก็จะได้สนิทยิ่งขึ้นกว่าเดิม"

ความข้อนี้เห็นได้ว่า คงได้มีการเดินทางไปมาค้าขายของราษฎรในดินแดนหัวเมือง ตะวันตกเวลานั้นบ้างแล้ว พ.ศ.2403 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามี กลุ่มตองสู นาย 1 กับไพร่อีก 12 คน เดินทางเข้ามาเที่ยวค้าขาย ซื้อสินค้าที่กรุงเทพฯ และนคร ราชสีมา ผ่านเข้ามาทางสุพรรณบุรี เจ้าเมืองสุพรรณจึงยึดตัวไว้ ตามหน้าที่เมืองหน้าด่าน เนื่องจากไม่ไว้ใจเกรงว่า จะเข้ามาสืบราชการ หลังจากกรมมังคฆุลาให้ทรงทราบ ครั้งนั้น ฯ ปรคร ษาหน้าตัวกลุ่มตองสูลงมากกรุงเทพฯ(41) ความเคลื่อนไหวนี้แสดงให้เห็นถึงหลังการเคลื่อนไหวของ เศรษฐกิจการค้าที่มีผลต่อการลดบทบาทความเป็นเมืองหน้าด่านของสุพรรณบุรี

ประชากร : กำลังคนในเมืองสุพรรณกับพันธะที่มีต่อราชธานี

อำนาจการปกครองหัวเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่ภายใต้การควบคุมของเสนาบดีฝ่ายมหาดไทย กลาโหมและคลัง ที่ต่างควบคุมหัวเมืองแต่ละภูมิภาค เมืองสุพรรณอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันตก ขึ้นอยู่กับมหาดไทยคือเจ้าพระยาจักรี ความสัมพันธ์ระหว่างเสนาบดีมหาดไทยกับหัวเมืองภาคตะวันตกเป็นดังนี้

เสนาบดีมหาดไทยมีฐานะ เป็นแม่ทัพควบคุมกองทัพจากหัวเมืองตะวันตกรวมถึงเมืองสุพรรณ มีอำนาจปราบปรามความไม่สงบเรียบร้อยหัวเมืองเหล่านั้น ควบคุมการจัดเก็บภาษีหรือส่วยหัวเมืองตามที่ราชธานีกำหนดอัตราและประเภทของผลผลิตและส่วยซึ่งต่างกันแต่ละหัวเมือง จัดการให้เรียกเกณฑ์แรงงานเพื่อการโยธา หรือจัดกำลังกองทัพเข้าร่วมสงคราม(42) หรือบางครั้งให้มีการเรียกเกณฑ์เฉลี่ย คือ เกณฑ์สิ่งของเพื่อใช้ในวาระพิเศษ(43) ตัดสินคดีความในชั้นอุทธรณ์ฎีกาหรือในคดีที่เจ้าเมืองกรมการไม่สามารถตัดสินความได้ การดำเนินคดีเป็นในรูปแบบลูกขุนศาลา(44)

การปกครองหัวเมืองจึงมีหลักการจัดระเบียบ เพื่อควบคุมกำลังคนหรือไพร่ในหัวเมืองนั้น ให้สามารถปฏิบัติตามพันธะกรณีที่มีต่อราชธานีหรือส่วนกลางได้อย่างดี ประชากรหรือกำลังคนในหัวเมืองซึ่งต้องอยู่ภายใต้ระบบไพร่ ได้รับการจดทะเบียนขึ้นสังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่ง มีฐานะถ้าไม่เป็นไพร่หลวงก็ต้องเป็นไพร่สมอันเป็นฐานะหน้าที่เพื่อการติดต่อกับราชการ(45)

กฎหมายตราสามดวงระบุว่าให้เห็นสภาพหัวเมืองทั่วไปว่าไพร่ในหัวเมืองอาจมีมูลนายต้นสังกัดอยู่ในเมืองหลวง โดยมูลนายเพียงแต่ส่งขุนหมื่น ออกมารับผิดชอบควบคุมดูแลไพร่ในเมืองนั้นโดยตรง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ทรงมีนโยบายเพิ่มอำนาจให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง ด้วยการให้ "ทรงกรม" และมีไพร่ในสังกัดกรม โดยไพร่สมในกรมนั้นส่วนมากมีภูมิลำเนาหรือตั้งบ้านเรือนในหัวเมือง เจ้ากรมจึงแต่งตั้งขุนนางในกรมออกมาดูแลเกณฑ์แรงหรือสิ่งของตามโอกาส(46)

ประชากรในเมืองสุพรรณก็มีลักษณะเดียวกันนี้ กล่าวคือ ประกอบด้วยไพร่สมและไพร่หลวง ไพร่สมมีทั้งไพร่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองเอง และไพร่สมสังกัดพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง นอกจากนี้ยังมีไพร่อีกประเภทหนึ่ง เกิดจากช่วงสงครามเสียกรุงครั้งที่สองสภาพการรบและการกวาดต้อนผู้คน ทำให้ไพร่ในเมืองสุพรรณแตกฉานเช่นหามูลนายไม่ได้ ราชธานีจึงมอบหมายให้เจ้าเมืองกรมการเมือง จ้างทะเบียนไพร่ที่หามูลนายไม่ได้ ให้เป็นเลขคงเมือง

หรือเลขสมสังกัตพรรค เป็นเลขประจำเมืองที่มีหน้าที่ส่งส่วยหรือเกณฑ์ส่วยผลผลิตในเมืองนั้น และเป็นพรที่ร่อนย้ายไปอยู่เมืองอื่นไม่ได้⁽⁴⁷⁾ ส่วนไพร่หลวงที่มีอยู่ในเมืองแต่เดิมคงมีจำนวนลดน้อยลง เพราะถูกกวาดต้อนไปนครเวียงจันทน์ หรือไม่ก็แตกฉานชานเซ็น หลบหนีเข้าป่า

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกวาดต้อนลาวแก้ว หรือลาวทรงค้ำและกลุ่มลาวเวียง เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองสุพรรณเช่นเดียวกับหัวเมืองภาคตะวันตกหลายเมือง ไพร่เชลยศึกเหล่านี้ได้รับการสักข้อมือเป็นไพร่หลวง มีการแต่งตั้งนายกองส่วนไพร่จากผู้นำกลุ่มครัวเชลยดั้งเดิม⁽⁴⁸⁾ เห็นได้ว่าอำนาจการควบคุมไพร่ในเมืองโดยตรงไม่ได้อยู่ที่เจ้าเมืองกรมการเมือง แต่ผ่านทางปฏิบัติเจ้าเมืองกรมการเมืองในฐานะผู้นำท้องถิ่น มีอำนาจแอบแฝงหรืออิทธิพลเหนือไพร่ในเมืองอย่างน้อยในขั้นตอนของการฝึกหัดวิชาคี่ขั้นต้น ด้วยการบงการไพร่ให้ฝึกหัด หรือช่วยเหลือให้หลุดพ้นจากการถูกฝึกหัดวิชา หรือทางตรงข้ามอาจลั่นแกล้งทำให้ได้รับโทษ หรือกดขี่รังแก

หน้าที่ของไพร่หลวงแตกต่างจากไพร่สม ไพร่สมถ้าหากถูกเกณฑ์แรงงาน มักเป็นงานโยธา ก่อสร้าง วัด หรือสาธารณูปโภคในเมือง แต่หน้าที่สำคัญของไพร่สม คือการนําส่วยหรือเงินแทนส่วยมาให้กับมูลนายต้นสังกัดในราชธานี นอกจากนี้อาจถูกเกณฑ์เข้าร่วมกองทัพยามสงคราม ส่วนไพร่หลวงต้องทำงานก่อสร้างมากมายทั้งในราชธานีและหัวเมืองสำคัญ เช่นวัง เจือน ทานบ บ้อมเมือง และต้องอยู่เวรยามเฝ้าสถานที่เหล่านี้ งานของไพร่หลวงจึงหนักมากกว่าไพร่ประเภทอื่น ไพร่หลวงจึงมักหาทางหลบเลี่ยงด้วยวิธีการต่าง ๆ

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไพร่หลวงเมืองสุพรรณบางกลุ่มที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าเขาสามารถจัดหาผลผลิตที่รัฐบาลต้องการเป็นสินค้าส่งออก ไพร่หลวงบางพวกที่ทํานาได้ปริมาณข้าวมากพอที่นำขาย นำเงินมาจ่ายแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเช่นเดียวกับไพร่สมส่วย แต่ในกรณีที่ต้องการแรงงานก่อสร้างจำนวนมาก และเป็นกรณีพิเศษ แรงงานไพร่เหล่านี้ยังคงต้องถูกเกณฑ์ธรรมเนียมการเกณฑ์ราชการไพร่เมืองสุพรรณต้องเดินทางมาเข้าเวร เรียกว่าเข้าเดือนที่ราชธานี พบว่าไพร่เมืองสุพรรณโดยเฉพาะไพร่หลวงในฐานะหัวเมืองชั้นใน มักถูกเกณฑ์เฉลี่ย ซึ่งถือว่าเป็นการเกณฑ์ในกรณีพิเศษ เช่น ท้าพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพ ซ่อมแซมพระราชฐาน

ด้วยเหตุที่ไพร่หลวงต้องทำงานมากกว่าไพร่สม หรือแม้แต่ทาส ด้วยกฎหมายระบุให้ไพร่หลวงต้องถูกเกณฑ์แรงงานให้รัฐปีละ 6 เดือน ขณะที่ไพร่สมเพียงปีละ 3 เดือน และถ้าหากเสียเงินแทนการเกณฑ์แรง ต้องเสียถึง 18 บาท ส่วนไพร่สมเสียเพียง 6 บาท และทาสเสียเพียง 1.50 บาท รัฐบาลจึงออกกฎหมายให้สิทธิประโยชน์แก่ไพร่หลวง เช่นลดการเกณฑ์แรง

งานเหลือเพียง 3 เดือนในระยะหลังและให้เอกสารตามกฎหมายคุ้มครอง ยกเว้นภาษีบางประเภท เช่น ภาษีตลาด อาคารค่าน้ำ และในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังยกเว้นอากรค่าน้ำเพิ่มอีกด้วย(49)

ส่วนจำนวนประชากรทั้งหมดในเมืองสุพรรณดังได้กล่าวมาแล้วว่า เป็นประมาณการจากนักเดินทางชาวต่างชาติ โดยพิจารณาจากคริวเรือนโดยประมาณ 11,000 คน - 15,000 คน ตัวเลขจำนวนนี้ยังไม่แน่นอน สถิติทางราชการเท่าที่มีอยู่ก็ไม่ได้มีการตรวจสอบลงไปถึงจำนวนไพร่ทุกประเภท ทราบแต่เพียงว่า พ.ศ. 2367 มีเลขที่ได้รับการสักข้อมือ หรือจันทะเปียนมัญชิหางว่าว เป็นทางการของเมืองสุพรรณมีเพียง 535 คน(50) เข้าใจว่าตัวเลขนี้คงหมายถึงเลขคองเมืองหรือเลขประจำเมือง ตัวเลขนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากมัญชิไพร่เลขเมืองสุพรรณที่ไม่ระบุศักราช โดยแบ่งเป็นเลขคองเมืองและเลขค่าน เลขเหล่านี้ขึ้นสังกัดมูลนายจำนวนมากกระจัดกระจายกัน มูลนายเหล่านี้มีทั้งเจ้านายทรงกรม เจ้านายชั้นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า ขุนนางชั้นเจ้าพระยา พระยา หลวง ขุน หมื่น และมหาดเล็ก เป็นจำนวนนายถึง 57 คน ในขณะที่จำนวนเลขมีเหลืออยู่เพียง 217 คน(51) ในที่นี้ไม่ทราบเหตุผลเบื้องหลังที่จำนวนเลขลดลงอย่างมาก จนกระทั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาราชสุภาวดี จางวางกรมพระสุรัสวดีผู้คุมมัญชิไพร่ทั้งราชอาณาจักร ได้กราบบังคมทูลถึงปัญหาไพร่เมืองสุพรรณที่ลดจำนวนลงว่า เกิดจากไพร่บางส่วน บลอมสักกันเอง เพื่อจะได้ไม่ต้องเข้าเวรรับราชการ แต่ไพร่เหล่านี้ยังคงอาศัยอยู่ในเมือง ไม่กล้าย้ายหนีไปอยู่เมืองอื่น เพราะกลัวถูกจับได้แล้วต้องรับโทษ ครั้งนั้นทรงโปรดฯให้มีการสักเลขเมืองสุพรรณ จนพบว่ามีไพร่หลวงอาสาชาวลาวจำนวนถึง 109 คน เป็นนายไพร่ 9 คน คบคิดกันบลอมสักกันเอง ต่อมาเมื่อทรงมีโองสาเสนาบดีกรมมหาดไทย จึงเสนอว่ากรมพระสุรัสวดีฯ ระวังความจริง ตามกฎหมายต้องลงโทษนายไพร่รวม 109 คน ด้วยการเขียนและสักเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง แต่ทรงเห็นใจไพร่ที่ถูกหลอก ต้องได้รับความเดือดร้อน จึงสั่งลงโทษเฉพาะตัวนาย 9 คน ว่าที่สักลงเป็นไพร่หลวงตะพุ่นหญ้าช้าง ที่เหลือคงให้เป็นไพร่หลวงตามเดิม แต่ให้เข้าเวรราชการเข้าเดือน ออก 2 เดือน เป็นเวลาถึง 3 ปี(52)

อย่างไรก็ตามไพร่เลขคองเมืองและเลขค่านเหล่านี้มีหลากหลายชาติพันธุ์ ทั้งที่เป็นไพร่หลวงสม พันธะของไพร่เหล่านี้ทั้งการถูกเกณฑ์แรงและไพร่บางกลุ่ม ถูกกำหนดให้เกณฑ์ส่วยที่จริงแล้วมีข้อมูลที่ระบุว่า ประเภทของส่วย ที่เมืองสุพรรณต้องส่งให้กับราชธานี มี ฝ่าย เร่ว เสากะวาน เงิน หรือคีนุกและน้ำรัก

แต่หลักฐานเท่าที่ปรากฏ ไพร่ส่วยประจำเมืองสุพรรณสามารถแบ่งเป็นเลกกระเหรี่ยง เกณฑ์ส่วยฝ่าย ไพร่หลวงส่วยละวัว เกณฑ์คีนุก ไพร่กองด่านหรือชาวด่านเขมร เกณฑ์ส่วย ผาง

และเสา และเลกลาวสวยเร็วและกระวาน เห็นได้ว่าไพร่สวย แต่ละกองแตกต่างกันตามชาติพันธุ์ เป็นไปได้ว่าการเรียกเกณฑ์ผลิตผลของป่า ที่แตกต่างกันนี้ คงขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมป่าธรรมชาติที่อยู่ใกล้ชุมชนที่ไพร่เหล่านี้ตั้งถิ่นฐาน คือ

ไพร่กระเหรี่ยง เกณฑ์ฝ้ายสวยหลวงนั้น เป็นที่ทราบกันว่าชาวกระเหรี่ยงส่วนใหญ่ของเมืองนี้มีภูมิลำเนาอยู่แถบเทือกเขาทางตะวันตกเฉียงเหนือ คือ ย่านลำน้ำห้วยกระเสียว ปัจจุบัน คือ เขื่อนกระเสียว เขตใกล้เดิมบางและสามชุกแถบตำบลโพนาก ข่งเชือก เกินนคร คลองทองกลาง และอีสูงรวม 5 ตำบล(53) ชาวกระเหรี่ยงมีอาชีพหลักนอกจากทำนาไร่แล้วยังปลูกฝ้ายและพริก ทำให้บางปีมีการถูกเกณฑ์พริกด้วย(54) พบสถิติจำนวนประชากรกระเหรี่ยงจากใบบอก การตรวจสอบบัญชีไพร่กระเหรี่ยงเมืองสุพรรณ มีนายไพร่ชายหญิงทั้งเด็ก และฉกรรจ์ รวม 375 คน และรับทำสวยฝ้ายปีหนึ่งคนละ 34 ชั่งไทย ไพร่สวยกระเหรี่ยงกลุ่มนี้สมัครขึ้นสังกัดมูลนายเชื้อพระวงศ์คนสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นรักษกรมเรศร หรือหม่อมไกรสร พบชื่อตำแหน่งนายกองที่ควบคุมการทำฝ้ายกระเหรี่ยงเมืองสุพรรณ ตามใบบอกสมัยรัชกาลที่ 3 ก่อน พ.ศ. 2382-2393(55) คือ หลวงแก้วศิริย หลัง พ.ศ. 2393 คือ ขุนศิริยอุหา ฝ้ายสวยหลวง ที่เกณฑ์ได้จากไพร่กระเหรี่ยงนี้ ได้รับการจัดส่งเข้าพระคลังสินค้าส่วนหนึ่งเพื่อส่งขายในระบบการค้าสำเภา อีกส่วนหนึ่งให้แก่เจ้าพระยาจักรี เสนาบดีมหาดไทย ผู้บังคับบัญชาสูงสุด

ไพร่หลวงสวยละว้าตีบุก คือไพร่หลวงกองละว้า ภูมิลำเนาในแขวงเมืองสุพรรณ ราชบุรี กาญจนบุรี ไพร่หลวงกองละว้า น่าจะแบ่งเป็น 2 กอง คือ กองหลวงศิลาชัยศิริ กับกองหลวงพิทักษ์โยธา ไพร่หลวงเหล่านี้เคยมีประวัติการรับราชการร่วมกองทัพหลวงยามสงคราม(56) ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กองทั้งสองรับทำสวยตีบุก จัดส่งให้พระคลังสินค้า มีข้อสังเกตสำหรับตีบุกเมืองสุพรรณ ว่าจากบันทึกของบาทหลวงบาลเลกัวซ์ ที่เคยเดินทางมายังเมืองนี้ พ.ศ. 2381 ระบุว่าเมืองสุพรรณแถบเทือกเขาตะวันตกต่อกับปากแพรก มีแร่ตะกั่ว คุณภาพดี มีเนื้อเงินปน แต่หลักฐานสำเนาหนังสือเจ้าพระยาจักรี ที่มีมาถึงเจ้าเมืองทั้งสามเมือง คือ สุพรรณ ราชบุรี และกาญจนบุรี พ.ศ. 2368(57) ชี้ให้เห็นถึงปัญหาบางอย่างที่ทำให้ไพร่หลวงกองละว้าลดจำนวนลง กล่าวคือ มีการค้นพบว่า ทั้งเจ้าเมืองกรมการเมืองและราษฎร ไทยจีน ที่มีฐานะดี ร่วมมือกับไพร่หลวงสวยละว้าตีบุก ทั้งชายและหญิง ให้อภัยหนีสิน และไต่ขอไว้เป็นทาส หรือจกทำไปอยู่ต่างกองหมวดเป็นอันมาก มูลนายเองก็ไม่วิตกตามไพร่ให้กลับมาคงหมวดกองเดิม จนหมู่ชาวละว้ามีจำนวนน้อยลงจนการเรียกเกณฑ์ราช

การทามาได้ทันเวลาที่ มีผลกระทบต่อราชการในพระคลังสินค้า ไม่สามารถเรียกเกณฑ์ผู้มาจากหัวเมืองทั้งสามได้ จึงต้องมีหนังสือให้พระตัวเลกหมู่ละว้าทั้งสามเมือง ให้คงอยู่ตามหมวดกองเดิม มาให้กระจัดกระจายออกไป พร้อมกับให้เปลี่ยนตัวนายกองละว้า หลวงพิไชยศิริยศคนเก่า ซึ่งเป็นคนไทยไม่สันทัดในการเจรจาและบังคับว่ากล่าวขุนหมื่น นายไพร่ละว้าให้เป็นที่ยอมรับ จึงขอให้แต่งตั้งหลวงปราบ ซึ่งเป็นชาติภูมิละว้า เคยคุมกองละว้าไปทักเตือนการสงครามได้ราชการเป็นหลวงพิไชยศิริยศคนเดิม และขณะเดียวกันก็ให้นายสวรมหาเด็กลัก เจ้าหลวงเดิมเป็นที่หลวงศรีบำรุงผู้ช่วยนายกองออกมาควบคุมกองละว้า ในลักษณะตรวจสอบอำนาจของนายกอง และมูลนายทั้งผู้ ทาหน้า ที่ดูแลแก้ปัญหาความขัดแย้งภายในกอง ยกเว้นคดีความใหญ่ โจรผู้ร้ายหรือมีผู้ฟ้องร้องต่อเจ้าเมืองกรมการเมือง แต่ในการพิพากษาคดีหลวงพิไชยศิริยศ สามารถนั่งฟังการพิพากษาได้ ทั้งนี้ห้ามเจ้าเมืองกรมการเมืองใช้อำนาจเกาะกุมไพร่ละว้าโดยพลการ

อย่างไรก็ตามวิธีการนี้ ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาไพร่ละว้าหลบหนีกองได้ หลักฐาน พ.ศ. 2388(58) อีก 20 ปีต่อมาหลวงปราบนายกองละว้าเมืองสุพรรณ ได้ยื่นเรื่องราวเสนอต่อลูกขุน ๓ ศาลา หรือศาลกรมมหาดไทย ว่าไพร่หลวงกองละว้าและลูกหมู่ที่ตั้งบ้านเรือนในแขวงเมืองสรร สุพรรณ และอ่างทอง หลบหนีกระจัดกระจายอยู่ตามแขวงเมืองเป็นอันมาก ทาให้นายกองต้องเสียเงินสำราญราชการในการติดตาม และซุกตึก ส่งด้วยแทนตัวไพร่หลวงหมู่ละว้าเหล่านั้น และเมื่อตามจับได้บางส่วน ก็หลบหนีเข้าบ่อน้ำพุบ้านแขวงเมืองอ่างทอง ก็กลับถูกสมัครพรรคพวกประมาณ 25 คน ในบ้านนั้นรวมท้าวไร้งตัวไพร่ที่เนบ เมื่อหลวงปราบบ่อน้ำพุต่อเจ้าเมืองกรมการเมืองสุพรรณ พร้อมกับนำตัวไพร่และจวนเลยผู้รับตัวไพร่มาที่ ปรากฏว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองปล่อยตัวไพร่จวนเลยเหล่านั้นไป จึงต้องขอให้ทางกรุงเทพฯ เรียกตัวไพร่หลวงเหล่านั้นออกมาชำระที่กรุงเทพฯ ทั้งนี้หลวงปราบยังระบุว่ามีไพร่หลวงละว้าหลบหนีอยู่ที่เมืองอ่างทองอีกเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามเจ้าจว่าไพร่ละว้าหนีสังกัดออกไปจากชุมชนเดิมนั้นคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องจนแก้ไขปัญหามาได้ ทนคตัวไพร่ในกองนี้มากที่สุด เนื่องจากไม่พบหลักฐานเกณฑ์ลูกของไพร่กองนี้อีกเลยนับแต่ พ.ศ. 2391 เป็นต้นมา

เลกด้วยมีฝาง และ เสาวมีเนื่อจิง เป็นส่วนอีกประเภทหนึ่งที่ราชต้องการจากเมืองนี้ ในฐานะผลิตผลสินค้าส่งออกจากระบบการค้าสาเห ไทย-จีน เลกเมืองสุพรรณที่มีหน้าที่จัดหาฝางและเสาวมีเนื่อจิงมีอยู่หลายกอง เท่าที่มีหลักฐานชัดเจน คือ กองขุนลัดดี(59) กองขุนฤทธิเศร(60) กองหลวงทรงศักดิ์ เจ้าหลวงผู้กำกับกองเขมรเมืองสุพรรณ ที่มีกองขุนหมื่นและแนวอาษา และขุนกษาฎาฎีก จำนวนถึง 200 คน สังกัดอยู่รับผิดชอบแถบเมืองอุทัยธานี

เมืองสวร และเมืองสุพรรณ โดยบรรทุกลากเกวียนมาส่งให้หลวงทรงศักดิ์ ที่บ้านแขวงเมืองสุพรรณ เพื่อคุมมาส่งกรุงเทพ ฯ(61)

แต่กองเลก่วยเมืองสุพรรณที่บทบาทต่อเนื่องในการจัดหาส่วยน้ำฝาง คือ กองหลวงพลสงคราม ซึ่งคุมทั้งเลกไทย และเขมรทาทนาที่กองด่านชั้นใน ในบอกลง พ.ศ. 2387-2405 ในช่วงเวลากว่า 72 ปี พบว่ากองนี้รับผิดชอบจัดหาฝางส่วยส่งให้ราชธานี นายกองคือ หลวงพลสงครามได้ควบคุมให้ขุนหมื่นในสังกัด คือ หลวงราชโกษา และหลวงราชนายกับรับผิดชอบไพร่ในปีก่อนจำนวน 63 คน ออกไปหาน้ำฝาง เพื่อส่งให้ทันฤดูมรสุมสาเหาเดือน 6 ของทุกปี ในกรณีที่ปีใดหาฝางไม่ทันส่งก็ให้ชำระเป็นเงินเท่าจำนวนราคาฝางคิดตามน้ำหนักแทน เพื่อที่พระคลังสินค้าจะได้นำเงินจำนวนนี้จัดซื้อฝางแทน พบว่าหลวงพลสงครามนายกองด่านคนแรกได้รับผิดชอบจัดหาส่วยฝาง ตั้งแต่ พ.ศ. 2387-2394(62) ก่อนถึงแก่กรรมในปีสุดท้าย โดยมีฝางค้างชำระอยู่ที่หลวงพลสงครามคิดเป็นเงินจำนวนมาก เจ้าเมืองและกรมการเมืองจึงขอให้ขุนวิเสฎเป็นทั้งหลวงพลสงครามแทน ควบคุมขุนหมื่นนายหมวดบุตรหมื่นและไพร่ที่รวบรวมขึ้นใหม่ได้จำนวนถึง 80 คน จำนวนนี้ส่วยเขมรถึง 7 คน และขอเปลี่ยนจากส่วยน้ำฝางเป็นเสาไม้เต็งรังแทน(63) เข้าจว่าฝางไปเอาตามทันคัก ในขณะที่ไม้เต็งรังในเมืองนี้มีเป็นจำนวนมาก ราชธานีก็ต้องการเสาไม้ไปใช้ในราชการของฝ่ายมหาดไทย อันเป็นต้นสังกัดที่คุมหัวเมืองสุพรรณ คือ ราชธานีโรงศิษี หอคอย โรงละคร บ้านหลวงที่บางขุนพรหม ซ่อมวัดอรุณราชวราราม แต่เข้าจว่าต่อมาเมื่อสภาพป่าต้นคัว ฝางเติบโตเต็มที่ กองหลวงพลจึงสามารถถลันมาทำส่วยฝางได้อีก จนกระทั่งหลวงพลผู้นี้ถึงแก่กรรม โดยยังคงมีฝางค้างชำระอีกเป็นเงินจำนวนมาก และเพื่อมาให้ไพร่กระจัดกระจายเจ้าเมืองกรมการเมืองจึงเสนอให้ขุนวิเสฎภักดี ขุนหมื่นในกองด่านนี้มาแต่เดิมและปฏิบัติราชการเป็นที่ไว้จรองเจ้าเมือง จึงเสนอให้รับการแต่งตั้งเป็นที่หลวงพลสงครามนายกองด่านแทน ควบคุมไพร่หัวเมือง 80 คน ในจำนวนนี้เป็นชาวเขมร 7 คน รับผิดชอบเกณฑ์ส่วยเสาแทนน้ำฝาง(64) และแม้ว่า พ.ศ. 2401 นีกองศพระทริภักษ์ ก่อนเดินทางกลับเมืองอุคงมีชาย ได้ขอเลิกเขมรจากเมืองนี้กลับไปด้วย ทำให้เลิกเขมรเมืองนี้ลดจำนวนลง(65) อีก 3 ปีต่อมา หลวงพลสงครามคนที่ 3 ก็ถึงแก่กรรม จึงมีการแต่งตั้งนายพันบุตรหลวงพลขึ้นรับหน้าที่แทนหลวงพล ปฏิบัติหน้าที่นายด่านชั้นใน ควบคุมขุนหมื่นเลกรักษาด่านตรวจตราผู้คนเข้าออกและคุมเลกทำส่วยเสาไม้เต็งรัง ถวายปีละ 146 ตัน การปฏิบัติงานส่งส่วยอย่างสืบเนื่องของกองหลวงพลสงครามนี้ ทำให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนจากส่วยน้ำฝางมาเป็นไม้เต็งรังตามความต้องการของราชธานีในท้ายที่สุด(66)

ไพร่ส่วยเร็วและกระวาน ผลผลิตจากป่าเมืองสุพรรณที่ส่วนกลางต้องการอีกประเภทหนึ่งคือ เร้วและกระวาน พบว่าการเก็บเร็วนั้น กระทั่งในส่วนที่ขุนหมื่นจากส่วนกลางคุมเลกออกมาเก็บผลเร็วที่เมืองสุพรรณเอง เช่น พ.ศ. 2373 นายศิขจางวางตำรวจ ข้าราชการกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นรักษกรมเรศร คุมเลกลาวจำนวน 100 คน เก็บผลเร็วเข้ามาแขวงเมืองสุพรรณมาถวาย⁶⁷ กับอีกกรณีหนึ่ง คือ การเกณฑ์เลกหัวเมืองสุพรรณเก็บส่วยเร็วและกระวานตามจำนวนที่กำหนดไว้ กองที่รับผิดชอบจัดส่งส่วยเร็ว คือ กองหลวงแก้วศิรีย กองเมืองเทศธานี และกองขุนพิทักษ์ภูมา นายกองลาว⁶⁸ สองกองแรกไม่พบเอกสารการส่งส่วยอย่างต่อเนื่อง ส่วนกองขุนพิทักษ์ภูมา กลับมีใบบอกที่แสดงการจัดส่งกระวานเกณฑ์อย่างสม่ำเสมอมาตั้งแต่ปีแรกของรัชกาลที่ 3

ขุนพิทักษ์ภูมานายกองและหมื่นรักษาทิศตลิ่งคองควบคุมไพร่ลาว ขึ้นไปเก็บผลกระวานป่าตามลซาแจ้ง เจ้าแม่วัง แขวงเมืองกาญจนบุรี ตามลป่าห้วยคต เจ้าคามา แขวงเมืองสรร⁶⁹ ต่อมาราว พ.ศ. 2383 จึงเปลี่ยนมาเก็บแถบตามลป่าเจ้าคามา คลองเปิดทอง ห้วยคต เจ้าแดง เจ้ากันสีและเจ้าวง⁷⁰ บางปีที่เกิดภาวะฝนแล้ง ผลกระวานแห้งช่อลีบร่วงหล่นเสียไป การคิดผลเร็วมีเพียง 1-2 เม็ด ในขณะที่ภาวะปกติผลเร็วจะติด 6-10 เม็ด คำนวณนับปีฝนแล้งผลเร็วจึงมีจำนวนน้อยจนไม่สามารถเก็บได้จำนวนมากเท่าที่ต้องการ เช่นใน พ.ศ. 2386 มีใบบอกว่า กระวานตามลเจ้าคามา เจ้าแม่วัง และห้วยคตไม่ออกผล เก็บได้เฉพาะป่าริมลำธาร ตามล ขาแจ้งเท่านั้น ทั้งที่พื้นที่ป่ากระวานทั้งสองแห่งยาวต่อเนื่องเป็นป่าผืนเดียวกัน⁽⁷¹⁾ ขุนพิทักษ์ภูมาเป็นผู้ควบคุมไพร่สืบเสาะหาผลกระวาน และคุมผลกระวานเหล่านี้ นำมายังศาลากลาง เพื่อรายงานต่อเจ้าเมืองกรมการเมือง ก่อนนำมาส่งยังกรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปีจนถึงปี 2393 ขุนพิทักษ์ภูมาถึงแก่กรรม⁽⁷²⁾

ส่วนส่วยผลเร็วพบว่า เป็นหน้าที่นายกองด่านอีกกองหนึ่ง คือ หลวงแก้วศิรีย⁽⁷³⁾ รับทาส่วยเร็วอย่างต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2404⁽⁷⁴⁾ จึงมีการเปลี่ยนตัวหลวงแก้วคนใหม่ พบว่านายกองด่านรุ่นใหม่นี้ มีได้จัดส่งผลเร็วในรูปแบบของผลผลิต หากแต่คิดเป็นเงินตามราคาน้ำหนักผลเร็ว ไม่ทราบชัดเจนถึงเหตุผลการเปลี่ยนส่วยผลเร็วเป็นเงินแทน อาจเป็นไปได้ว่า เมื่อระบบการค้าสาธยายเสื่อมคลายลง ความต้องการต่อส่วยในรูปแบบของผลผลิตอย่างแท้จริงหมดไป แต่ส่วนกลางยังมีความต้องการเงินตราที่คิดตามอัตราส่วยเร็วอยู่ และอาจเป็นเหตุผลจากการเติบโตของระบบการค้า ที่นายกองส่วยสามารถนำผลผลิตไปขายเป็นเงินและสามารถนำมาชำระคืนรัฐบาลตามอัตราส่วยที่ตนเองต้องส่งให้ พบข้อมูลใน

พ.ศ. 2405 ที่แสดงถึงความขัดแย้งระหว่างขุนหมื่นพล นายกองในกองหลวงแก้วศิรียที่น่าจะเป็นในเรื่องการแย่งผลประโยชน์ซึ่งสามารถนำไปซื้อขายได้ จนถึงขั้นขอแยกสังกัดกอง กล่าวคือ กรณีขุนทิพและขุนจิต ขุนหมื่นในกองหลวงแก้วศิรียฟ้องร้องกล่าวโทษหลวงแก้วศิรียว่า นौरาษฎร์บังส่วยของหลวงไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว จึงขอแยกกองออกทำราชการอีกแผนกหนึ่งไม่ขึ้นกับหลวงแก้วเป็นจำนวนถึง 31 คน หลวงแก้วจึงมีไพร่ในสังกัดกองเหลืออยู่ 109 คน กรณีนี้เจ้าพระยาภิรมย์ภักดี เสนาบดีมหาดไทยตัดสินใจให้แยกกองส่วยได้ตามที่ขอ แต่ยังคงมอบหมายหน้าที่สั่งการเรื่องการตระเวนด่านและรักษาด่านให้เป็นของหลวงแก้ว และการแยกหน้าที่ส่งส่วยให้มีได้เฉพาะชั่วอายุขุนทิพและขุนจิตเท่านั้น (75)

แนวโน้มของไพร่ส่วยเมืองสุพรรณที่คลี่คลายจากเดิมเป็นการส่งส่วยผลิตผล หันมาส่งเป็นเงินตราแทนได้ สะท้อนถึงการขยายตัวของระบบเงินตรา ที่นายกองเหล่านี้สามารถทำประโยชน์จากการนำผลิตผลส่วนที่ควบคุมให้ไพร่จัดเก็บมาได้นั้น ไปซื้อขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราไปส่งราชธานี แนวโน้มนี้เกิดขึ้นพร้อมกับความเสื่อมคลายของระบบการค้าสาขา ทาที่ไพร่ส่วยและระบบไพร่โดยรวมที่ใช้ควบคุมกำลังคนค่อย ๆ หมดความสำคัญในท้ายที่สุด

นอกจากไพร่ส่วยประจำทั้งสี่ประเภทแล้ว ยังมีไพร่เมืองสุพรรณที่ถูกเกณฑ์แรงงานเป็นครั้งคราวและเกณฑ์เฉลี่ยสิ่งของที่แล้วแต่เจ้าเมืองกรมการเมืองจะเรียกใช้ไพร่หลวงสมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งตามจำนวนที่ราชธานีกำหนด การเกณฑ์เฉลี่ยนี้เกิดขึ้นเนื่องจากปริมาณผลผลิตที่รัฐได้รับจากการเกณฑ์ส่วยประจำไม่พอเพียงแก่การใช้สอย เป็นต้นว่า พ.ศ. 2352 ได้มีการเตรียมงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ 1 เป็นงานใหญ่ ราชสำนักต้องการเสาดันไม้ ไม้แป้นจำนวนมากจึงเรียกเกณฑ์ ไม้เสาถึง 29 ต้น ไม้ใช้งานขนาดใหญ่ 20 ต้น ไม้แป้น และไม้ต่าง ๆ รวมทั้งสี่สิ่ง นอกจากนี้ยังให้เกณฑ์ผ้าขาวอีก 250 ชิ้น สิ่งของทั้งหมดกำหนดให้เมืองสุพรรณจัดหาเข้ามาในการเตรียมงาน (76) เช่นเดียวกับปีที่จัดงานพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 เมืองสุพรรณต้องถูกเกณฑ์ผ้าขาวเพื่อนำมาข้อมท่าสรวง (77) หรืองานพระเมรุพระศพพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโรมณีสวัสดิ์นาวดี ครั้งรัชกาลที่ 3 ก็ให้เกณฑ์เฉลี่ยเมืองสุพรรณ ไม้ร่มกัน 60 ท่อน (78) นอกจากงานพระราชพิธีแล้ว ราชธานีอาจเรียกเกณฑ์เฉลี่ย เพื่อนำมาใช้งานประจำด้วย เช่น เรียกเกณฑ์ผลคาตินเพื่อใช้ข้อมผ้าไตร พ.ศ. 2373 เพื่อใช้งานพุทธศาสนพิธีประจำปีนั้น (79) ในช่วงการทำสงครามอันนัมสยามยุทธ ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2377 เจ้าเมืองและกรมการเมืองสุพรรณ ต้องรับภาระตัดไม้ประดู่ ยาว 9 ศอก หน้ากว้าง 16" เป็นสี่เหลี่ยมเสมอกัน จำนวนถึง 10 ท่อน สำหรับทำทางเสื่อเรือรบ

แล้วจัดส่งไม้ส่งมายังกรุงเทพฯ(80) พ.ศ. 2382 ต้องจัดส่งแกมมะเกลือหนัก 2 หาบ ผลกระเบา 2 หาบ ถวายตามพระราชประสงค์(81) ใน พ.ศ. 2385 ต้องเกณฑ์เฉลี่ยเสา ไม้เต็งจริง จำนวน 78 ต้น เพื่อทำเสาไม้ชิงสายรัตนนคร เขื่อนจันทร์ ปากน้ำ และซ่อมโรงฟาง คลังและศาลากลาง เมืองสมุทรปราการ(82) และปีถัดมาต้องรับภาระตัดก้านลาน จำนวน 200 ก้าน สำหรับพื้นเรือกั้นชะเนาะทุ่งสายรัชต์ดังกล่าว(83)

หรือเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯให้ ซ่อมแซมพระที่นั่ง ผายาน พระบรมมหาราชวังที่ทรุดทรอมลง อดต้องทำเสาถอดและเปลี่ยนตัวไม้ใหม่ให้แข็งแรง และยังต้องการไม้ประตู้ ทาพระกรงให้พระเจ้าลูกเธอประสูติใหม่ จึงสั่งให้เจ้าเมืองกรมการ เมืองสุพรรณเกณฑ์ตัวเสาถอด ไม้เต็งจริงหนา 10" - 12" ขนาดยาว 5 - 10 วา จำนวนถึง 100 ต้น และไม้ประตู้ 3 ต้น(84) ในปีเดียวกันนั้นเอง ยังโปรดฯให้เกณฑ์เฉลี่ย เสาไม้เต็ง ริง และไม้แดง จำนวน 25 ต้น จากเมืองสุพรรณ ในฐานะที่ช่วงนั้นเมืองสุพรรณปลอดจากการถูกเกณฑ์ ไปสงคราม เสาไม้ดังกล่าวนี้ทรงมีพระประสงค์นำมาใช้ซ่อมศาลาการเปรียญวัดบรมนิวาส(85)

เห็นได้ว่าเมืองสุพรรณมักถูกเกณฑ์เฉลี่ยสิ่งของประเภทไม้เป็นจำนวนมาก ทั้งที่ปกติ แล้วไพร่ส่วยบางกองต้องรับภาระเกณฑ์ส่วยไม้ประจำอยู่แล้ว แต่ความต้องการไม้ของราชธานี มีมากและต่อเนื่อง ทากที่จำนวนไม้ที่ได้จากเกณฑ์ประจำไม้พอใช้ การเรียกเกณฑ์ไม้จากเมือง สุพรรณแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของสภาพบ้านเมืองนี้ด้วย นอกเหนือจากผลผลิตไม้แล้ว ยังมีการ เกณฑ์เฉลี่ยสิ่งของประเภทอื่น เช่น ผลพิททองเพื่อใช้แกะสลักเครื่องคอกไม้ สัตว์ และรูป ประติมากรรมประดับ เครื่องพระศพนางานพระเมรุเจ้านาย(86) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธา แสดงพระธรรมเทศนาในพระบรมมหาราชวัง ที่พระ ที่นั่งทรงธรรม ในเดือน 11 ทุกปี จึงมีพระประสงค์คอกไม้เบญจพรรณ เพื่อสักการบูชา พระ ธรรมเทศนา จึงบอกพระราชกุศลเกณฑ์เฉลี่ยคอกไม้ทั้งคอกบัว บิบบานไม้รู้อย จากหัวเมือง ต่าง ๆ สำหรับเมืองสุพรรณถูกเกณฑ์บัวเฟื่อน ถึง 2000 ดอก ซึ่งต้องหอบูบไม้คอกสดขึ้นงคางม ระหว่างการส่งมายังกรุงเทพฯ ให้ทันกำหนด(87) หรือใน พ.ศ. 2410 เมื่อทรงต้องการ เหล็กไหลละลายตัวเองกินทองแดง ซึ่งทรงทราบวาสุพรรณเป็นเมืองหนึ่งที่มีแร่ธาตุนี้ จึงโปรดฯ ให้เจ้าเมืองกรมการเมือง ชุดตัวอย่างเหล็กไหลมาถวายก่อนที่จะได้ชุดจริงตามจำนวนที่ทรงต้อง การ(88)

อย่างไรก็ตามการเกณฑ์เฉลี่ยในรูปแรงงานก็มี บางครั้งแม้แต่ไพร่ส่วยเอง ก็ต้อง ถูกเกณฑ์ด้วย ในยามที่แรงงานไม้พอ เช่น ในงานพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธ

เลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2368 โพร่ส่วยดินประสวีกองหลวงพิทักษ์พลชั้น ขุนสาบสว่างฟ้า ขุน
จาเรณูศรีก็มี ก็ยังต้องถูกเกณฑ์ทำพระเมรุด้วย (89)

ประชากรในเมืองสุพรรณ นอกจากโพร่ประเภทต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ยังมีคน
อีกกลุ่มหนึ่งซึ่งอยู่นอกระบบโพร่ แต่ก็ได้จัดอยู่ในกลุ่มชาวต่างชาติ และยังเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาท
สำคัญต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจการค้าทั้งในระดับรัฐและระดับภูมิภาค แม้แต่ในเมืองสุพรรณ คน
กลุ่มนี้คือ ชาวจีน

คนจีน ได้เคลื่อนตัวเข้ามาอาศัยอยู่ในภูมิภาคตะวันตก ด้วยแรงดึงดูดจาก
ปัจจัยการขยายตัวของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมน้ำตาลในแขวงเมืองนครชัยศรี นโยบายการ
สนับสนุนธุรกิจอุตสาหกรรมของรัฐด้านนี้ ได้ดึงดูดให้ชาวจีนเข้ามาเป็นทั้งผู้ประกอบการ ทั้งเจ้า
ของไร่อ้อย เจ้าของโรงงานน้ำตาล และแรงงานในไร่และโรงงาน ชาวจีนเหล่านี้กระจุกตัว
อยู่ในเขตเมืองนครชัยศรี จนกระทั่งสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพบว่ามีชาวจีน
บางส่วนเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานในแขวงเมืองสุพรรณ

ชาวจีนตามที่ปรากฏอยู่ในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ (90) พบว่า เข้ามาตั้ง
บ้านเรือนปะปนอยู่ในพื้นที่แขวงสองพี่น้อง ที่อยู่ติดต่อกับเมืองนครชัยศรีนั่นเอง และอยู่ในแขวงศรี
ประจันต์เลยตัวเมืองสุพรรณขึ้นไปทางเหนือตามลำน้ำสุพรรณ

หมู่บ้านชาวจีนในแขวงสองพี่น้องบ้านแรก คือ บ้านบางเลน มีชาวจีนอาศัยตั้งบ้าน
เรือนปะปนกับคนไทย ประกอบอาชีพจับปลาแม่น้ำ ห่างออกมาคือ บ้านขมจีน มีชาวจีนฐานะดี
หมู่บ้านนี้ เป็นเจ้าของโรงงานขมจีน ส่วนหมู่บ้านทางเหนือของตัวเมือง เขตหมู่บ้านโพธิ์ พระยา
ใกล้กับแขวงศรีประจันต์ ชาวจีนตั้งบ้านเรือนปะปนอยู่กับชาวมอญและไทย ส่วนแขวงศรีประจันต์
หมู่บ้านใหญ่ศูนย์กลางแขวง ซึ่งเป็นจุดทางข้ามแม่น้ำตอนที่ท้องน้ำขึ้นเงิน มีผู้คนเดิน
ทางคมนาคมบรรทุกสิ่งของโรคต่างมาต่างอย่างคึกคัก เป็นหมู่บ้านที่ผู้คนตั้งบ้านเรือนเรียงราย มี
ชาวจีนอยู่ในหมู่บ้านนี้ ตั้งโรงเหล็กอุตสาหกรรมแบบดั้งเดิมด้วย บ้านด่านขนอน ด่านเก็บภาษี
ทางน้ำ ก็มีชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกับชาวไทยและมอญ เช่นเดียวกับบ้านไร่ ชาวจีนก็ตั้งบ้านเรือน
มีอาชีพทำไร่ และสวนผักปะปนกับชาวไทย (91)

ชาวจีนเหล่านี้แม้จะไม่ต้องสักในระบอบโพร่ เหมือนชาวลาว มอญ และเขมร แต่ต้อง
ถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 1 เดือน หรืออาจเสียเงินแทนค่าแรงปีละ 1 ตำลึง เรียกว่า เงินผูกบั้งข้อ
มือจีน เป็นสัญลักษณ์แทนการชำระเงินค่าแรงประจำปี

ใบบอกเมืองสุพรรณ พ.ศ. 2389 ฉบับหนึ่ง (92) ระบุข้อมูลว่าหลังจากเจ้าพระ

ยาจักรีได้มีคำสั่งให้เจ้าเมืองกรมการเมืองสุพรรณเกณฑ์แรงงานชาวจีนตามกำหนดปีละ 1 เดือน ครอบงำมาทำการบ้านเมืองและต่อกำนัน ซ่อมแซมเรือรบ เรือไล่ ถ้าชาวจีนเมืองสุพรรณไม่ สามารถเดินทางเข้ามาทำงานได้ด้วยตนเอง ก็ให้เรียกเงินค่าแรงคนละ 1 ตำลึง ทั้งนี้ให้ เจ้าภาษี กำนัน แขวงนายบ้าน นายอำเภอ สืบรวจและจัดท้าวผู้รับรายชื่อเงินที่ตั้งบ้านเรือนในเขต แขวงที่ตนเองรับผิดชอบ โดยถือว่าชาวจีนที่ตั้งบ้านเรือนมีครอบครัวเป็นหลักแหล่ง เป็นเงินคงเมือง เป็นการตั้งถิ่นฐานประจำอยู่ในเมือง ส่วนชาวจีนที่เข้ามาค้าขาย หรืออยู่อาศัยชั่วคราวเรียกว่า จีนลูกค้าและจีนจร พบว่าในปีนั้นเจ้าเมืองกรมการเมืองสามารถเรียกเก็บเงินค่าแรงจากเงินคง เมืองได้จำนวนถึง 365 คน และเงินจรถึง 46 คน และจากสถิติการผูกปี้เงินท้าวที่ทราบทั่ว ชาว จีนในเมืองสุพรรณมีอยู่ไม่ต่ำกว่า 418 คน

ชาวจีนจำนวนไม่น้อยกว่า 418 คนนี้ มีอาชีพส่วนใหญ่ทำสวนผัก ทำไร่ จับปลาทำจืด ทำอุตสาหกรรม เช่น โรงงานขนเม็เงิน หรือโรงเหล็ก นอกจากนี้อาจมีพ่อค้าจีนที่เดินทางเข้ามา ซื้อขายแลกเปลี่ยนผลิตภัณฑ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนกลุ่มพ่อค้า และ เจ้าภาษีนายอากร เดินทางเข้ามาอยู่ในเมืองนี้เพิ่มขึ้นตามนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจการค้าภายในของ รัฐบาลช่วงนี้

อากรเมืองสุพรรณ

การเติบโตของเศรษฐกิจการค้าสาภาพสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีสินค้าหลักอยู่ที่การผลิต ข้าวและน้ำตาล นอกเหนือจากของป่ามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบอากรให้เข้าสู่วิถีชีวิตเศรษฐกิจ แบบเงินตรา และทำให้รัฐบาลสามารถดำเนินภารกิจผลประโยชน์จากท้องถิ่นด้วยวิธีการจัดเก็บ ภาษีแบบใหม่

มีผู้ชี้ให้เห็นว่าระบบการค้าสาภาพสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ แตกต่างจากสมัยอยุธยา กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงเปิดโอกาสให้ชนชั้นนาเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์การค้าสาภาพ มากขึ้น ด้วยการลดการค้าผูกขาดให้เอกชนเข้ามามีส่วนร่วมในการค้ามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดหาผลิตผลจากท้องถิ่นหัวเมืองต่าง ๆ มาเป็นสินค้าออก ผลท้าวที่กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางค้าขายสินค้าที่เป็นผลิตผลพื้นเมือง เช่น ข้าว น้ำตาล ไม้ฟาง พริกไทย ดีบุก นี้อาจเป็น เหตุผลหนึ่งที่มุ่งใจ ให้ราษฎรในหัวเมือง รวมทั้งเมืองสุพรรณผลิตผลส่วยเข้ามาซื้อขายที่กรุง เทพฯ นอกจากนี้รัฐบาลเองยังเปิดโอกาสให้มีการจำหน่ายสินค้าบริโภคสิ่งเข้าของเงินลงสู่ราษฎรอื่น

เป็นตลาดล่าง ซึ่งก่อนหน้าสินค้าประเภทนี้จำกัดวงแต่เฉพาะกลุ่มผู้บริโภคชนชั้นสูงเท่านั้น รัฐบาล
ยังได้ออกระเบียบห้ามปิดพญาให้ไพร่ราษฎรสามารถนำของป่าและผลิตผลท้องถิ่นมาขายให้กับผู้ซื้อ
เอกชนทั้งพ่อค้าจีน พ่อค้าชาติอื่น ๆ หรือมูลนายที่มีส่วนร่วมในกิจการค้าสาขา การเติบโตและ
การขยายตัวของตลาดการค้า ทำให้ปริมาณของส่วยเกณฑ์ที่รัฐบาลและเจ้านายรวมทั้งขุนนางชั้น
สูงที่ได้รับจากระบบไพร่ส่วยนั้นไม่เพียงพอต่อการส่งออก ทำให้ต้องมีการจัดซื้อหาเพิ่มเติมจาก
ราษฎร (93)

ผลอย่างหนึ่งจากการดำเนินการค้าไทย-จีนยุคนี้ ยังได้ดึงดูดค่าแรงงานชาวจีนเข้ามา
มาสู่เมืองไทย เนื่องจากเมืองจีนเวลานั้นประสบปัญหาภาวะทุพภิกขภัย ประชากรจีนเติบโตอย่าง
รวดเร็ว ในขณะที่รัฐบาลไทยมีความต้องการแรงงานจีนเข้ามาทำงานโยธาให้กับรัฐ มากกว่าแรง
งานไพร่ซึ่งค่อยประสิทธิภาพมากกว่า ชาวจีนจำนวนมากได้เดินทางมายังเมืองไทยในฐานะแรง
งานรับจ้าง และด้วยสถานะภาพพิเศษที่คนจีนอยู่นอกระบบไพร่ ทำให้พวกเขามีโอกาสในการเคลื่อน
ย้ายถิ่น สามารถประกอบอาชีพสำคัญที่ไพร่ไม่สามารถทำได้ คือการเป็นพ่อค้า และการเป็นเจ้าของ
พาณิชย์อากร (94)

กาเติบโตของเศรษฐกิจการค้าภายใต้โครงสร้างสังคมการเมืองแบบจารีต ทำให้
รัฐบาลต้องการแรงงานเกณฑ์จากไพร่ลดลง รัฐบาลลดเวลาการเข้าเวรรับราชการของไพร่จาก
6 เดือน เหลือเพียง 3 เดือน นับเป็นแรงจูงใจให้ไพร่มีเวลาประกอบการผลิตด้านการ
เกษตรหรือหาของป่าได้มากขึ้น ทำให้ผลผลิตเพิ่มปริมาณมากขึ้นแต่ก็ไม่มากไปกว่าขอบเขตของประ
สิทธิภาพการผลิตแบบยังชีพ ถึงกระนั้นก็ยังมียังมีปริมาณเหลือหลังจากการซื้อ-บริโภคในครัวเรือน
นำไปซื้อขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราหรือของาซื้ออย่างอื่น เพื่อนำเงินนั้นมาชำระแทนค่าแรงงาน
เกณฑ์หรืออัตราส่วยที่ต้องให้กับรัฐ อย่างไรก็ตามฐานะทางเศรษฐกิจสังคมของไพร่ก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง
มากนักในระดับโครงสร้าง เพราะแม้ไพร่จะมีเงินตรา แต่ก็ยังไม่มากพอที่จะสร้างโอกาสในการ
เลื่อนฐานะแบบชาวจีนได้ การผลิตของไพร่ยังมีขนาดเล็กไม่ได้รับการจัดองค์การที่ดี สภาพการ
ผลิตยังคงอยู่ในระดับการผลิตวัตถุดิบที่ผู้ซื้อมีอำนาจกำหนดราคาต่ำที่สุดได้ แต่ความเปลี่ยนแปลง
วิถีชีวิตไพร่ที่เข้าสู่ระบบเงินตรานี้ มีผลต่อการเพิ่มรายได้ของรัฐบาลโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ
นโยบายการค้ากับประเทศตะวันตก สร้างกรอบจำกัดที่รัฐบาลต้องลดการผูกขาด เพื่อให้พ่อค้า
ตะวันตกเข้ามามีส่วนแบ่งในระบบการค้าของไทย จนที่สุดรัฐบาลต้องประกาศยกเลิกการผูกขาด
ระบบพระคลังสินค้า ในการซื้อขายผลิตผลพื้นเมือง เช่น พริกไทย กระวาน ไม้ผาง เร่ว ฝรั่ง
เต่า นอกจากนี้ปริมาณการค้าไทยจีน ในสมัยนี้เริ่มน้อยลง เป็นผลให้รัฐบาลลดรายได้จากการค้า

ต่างประเทศไป แม้ว่าจะสามารถเปิดตลาดการค้าทางเรือในดินแดนอื่นเพิ่มขึ้นก็ตาม ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงต้องทรงหันมาเพิ่มรายได้ด้วยการจัดเก็บภาษีผลผลิตภายในประเทศ ด้วยการพัฒนาระบบเจ้าภาษีนายอากรจีน ในขณะที่สภาพการผลิตของไพร่ในหัวเมือง ได้เข้าสู่เศรษฐกิจเงินตราในระดับหนึ่งแล้ว จึงทำให้ระบบเจ้าภาษีนายอากรสามารถพัฒนาขึ้นได้ในสังคมไทย(95) โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลายเป็นกลไกการขยายอำนาจเศรษฐกิจส่วนกลางลงสู่ท้องถิ่น

ที่จริงรัฐบาลได้ใช้ระบบการประมูลผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา และมีการพัฒนาระบบนี้อีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อทรงให้มีการผูกขาดการเก็บอากรสุรา บ่อนเบี้ย ค่าน้ำ(ประมง) และตลาด ส่วนอากรนาหรืออากรสวนนั้น มีข้าราชการในกรมมาเป็นผู้จัดเก็บเอง ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาประเภทภาษีลักษณะเพิ่มขึ้น และสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้จัดเก็บภาษีใหม่เพิ่มอีก 14 อย่าง คือ ผืน สุกร ปลา น้ำเค็ม กุ้ง ปู ปลา กุ้ง ฝ้าย ฝ้าย ฝ้าย ผลิตภัณฑ์ย่อย ผัก เครื่องดินเผา เชื้อเพลิง ข้าวเหนียว หม้อ กระบุง กระเบื้อง เรือชุด พาย แจว หอย และมหรสพ และรายได้หลักมาจากภาษีผืน และอากรค่าน้ำ(96)

ระบบเจ้าภาษีนายอากรนี้ได้รับการจัดทบทให้เป็นระบบ ด้วยการขยายกลไกรัฐาให้เข้ามาควบคุมการผลิตเพื่อการค้า ควบคุมทรัพยากรธรรมชาติที่คืนในหัวเมือง เนื่องจากเดิมการปกครองหัวเมืองในระบบกินเมืองนั้นไม่สามารถเอื้อผลประโยชน์ให้ส่วนกลางเต็มที่ รัฐบาลในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้รูปแบบเจ้าภาษีจากจีน โดยชาวจีน ซึ่งมีศักยภาพในการสะสมทุนของตนเอง จนสามารถเข้ารับการประมูลแข่งขันในอัตราที่รัฐบาลได้ประโยชน์เพิ่มมากขึ้น ยิ่งไปกว่านี้จากการที่ชาวจีนสามารถเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ ได้อย่างอิสระ ทักท้วงมองเห็นถึงภาวะการเปลี่ยนแปลงการผลิตประเภทต่าง ๆ ของไพร่ราษฎรแต่ละหัวเมือง จึงสามารถเสนอแนะรัฐบาลให้มีการจัดเก็บภาษีผลผลิตประเภทที่หารายได้แก่ไพร่ราษฎรในหัวเมืองนั้น

วิธีการจัดเก็บภาษีในระบบเจ้าภาษีอากร เจ้าภาษีทำการประมูล เงินภาษีจัดส่งงาให้แก่รัฐแต่ละประเภทเป็นรายปี ทั้งนี้บางหัวเมืองก็ให้มีการจัดเก็บภาษีเฉพาะประเภท ที่มีปริมาณการผลิตซื้อขายมากพอในหัวเมืองนั้น หัวเมืองแต่ละแห่งจึงไม่จำเป็นต้องจัดเก็บภาษีประเภทเดียวกันทั้งหมด และในกรณีที่ดินค้าบางประเภทยังไม่กระจายทั่วทุกเมือง การเก็บภาษีก็จัดทำเป็นกลุ่มหัวเมือง เพื่อให้ได้ยอดเงินภาษีที่มากพอ เมื่อเจ้าภาษีประมูลการจัดเก็บภาษีได้ จะได้รับพระราชทานสารตราตั้งให้เป็นขุนนางศักดินา 400 เจ้าภาษีต้องนำสารตรามาแสดงต่อเจ้าเมืองกรม

การเมือง และกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้มีหน้าที่ราษฎรในชุมชนมาชำระภาษี เจ้าภาษีจำเป็นต้องมีผู้ติดตาม เนื่องจากต้องเดินทางตระเวนเก็บภาษียังตำบลบ้านในเมืองนั้น และผู้ติดตามยังทำหน้าที่แทนเจ้าภาษี ในกรณีที่เกิดการฟ้องร้องเนื่องจากราษฎรไม่ยินยอมเสียภาษี หรือราษฎรฟ้องว่าเจ้าภาษีเอาเปรียบ เจ้าภาษีมักแต่งตั้งผู้ติดตามทำหน้าที่แทน ปรากฏตัวที่ศาลเวลามีคดีความระหว่างการจัดเก็บภาษี เจ้าภาษีมักนำที่ตัวแทนรัฐบาลกลางตรวจตราการลักลอบของราษฎร ที่นำสิ่งของหนีการเสียภาษีให้รัฐ เจ้าภาษียรวบรวมรายชื่อไพร่ราษฎรที่ต้องชำระภาษีแต่ละประเภท ทำการจัดเก็บภาษี หรือเลือกซื้อผลผลิตแทนภาษีจากไพร่ รวมทั้งมีอำนาจจับกุมไพร่ที่กระทำความผิดเรื่องภาษีขึ้นศาลกรมการเมืองเพื่อปรับโทษ เจ้าภาษีจะได้รับส่วนแบ่งค่าปรับโทษนั้นด้วย นี่เป็นเครื่องจูงใจให้พวกเขาอยากทำหน้าที่เจ้าภาษี วิธีการคิดอัตราภาษีเป็นไปตามขั้นตอนการผลิตคือจากขั้นพื้นฐานที่เป็นวัตถุดิบ เช่น พืชผล ที่ดินการเกษตร ภาษีที่จัดเก็บมีอัตราเพิ่มมากขึ้นสำหรับผลผลิตที่ผ่านการแปรรูปเป็นสินค้าเพื่อขาย และขั้นสุดท้าย คือภาษีสำหรับสินค้าที่อยู่ในครอบครองของผู้ขายและผู้บริโภค อย่างไรก็ตามเจ้าภาษีต้องพยายามรักษาอัตราการเรียกเก็บภาษีจากราษฎรไม่ให้สูงเกินกว่าที่ราษฎรจะรับได้ มิฉะนั้นจะประสบปัญหาราษฎรหลบเลี่ยงการชำระภาษี หรือเลิกการผลิตเพื่อจะได้ไม่ต้องเสียภาษี อันเป็นเหตุให้เจ้าภาษีเก็บเงินภาษีไม่ได้ตามเป้าหมายหรือเก็บไม่ทันส่งงวดเงินแก่รัฐบาล(97)

ระบบการจัดเก็บภาษีแบบเจ้าภาษีสร้างความรู้สึกทางลบให้แก่เจ้าเมืองกรมการเมือง ผู้ปกครองท้องถิ่นในระบบกินเมือง เนื่องจากระบบจัดเก็บภาษีแบบนี้ได้ทำให้ส่วนแบ่งผลประโยชน์แบบเดิมของเขาต้องถูกแบ่งให้เจ้าภาษี ในฐานะกลไกใหม่ที่มีอำนาจส่วนกลางส่งเข้ามาจัดเก็บผลประโยชน์ และทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นโดยตรง รายได้ของข้าราชการหัวเมืองจึงลดจนวนลง ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับเจ้าภาษีจึงเป็นการตรวจสอบอำนาจกันและกัน บางครั้งเป็นความขัดแย้งโดยเฉพาะในช่วงแรก ๆ ของการนำระบบนี้ มีผู้วิเคราะห์ว่าเจ้าภาษีมักใช้อำนาจบิดเบือนการจัดเก็บภาษี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเจ้าภาษีเริ่มเข้าสู่ท้องถิ่นพวกเขาในฐานะเป็นคนแปลกหน้าที่เข้าไปแทรกแซงการจัดสรรผลประโยชน์ในท้องถิ่น เจ้าภาษีมักไม่ยอมเชื่อผลประโยชน์ให้แก่เจ้าเมืองกรมการเมือง ทว่าผู้ผู้นำท้องถิ่นเองก็หลบเลี่ยงการพาเจ้าภาษีไปยังตำบลบ้านที่ต้องเก็บภาษี หรือบางครั้งก็ชักจูงให้เจ้าภาษีเห็นว่าการใช้จ่ายของราษฎรมีเพื่อใช้ในครัวเรือน มีใช้เพื่อประโยชน์การค้า จึงไม่สามารถเก็บภาษีได้ เช่น ภาษีเกวียน จนทำให้เจ้าภาษีประสบปัญหาขาดทุน จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีการประนีประนอมผลประโยชน์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับเจ้าภาษี ความร่วมมือ

กันทำให้การจัดเก็บภาษีเพิ่มรายได้กับรัฐมากขึ้น (98)

เจ้าภาษีมักเอาจากการจัดเก็บภาษีอย่างมากในระยะหลัง ส่วนมากมักปิดบังยอดเงินที่แท้จริง ผลการจากระบบนี้ทำให้การเก็บภาษีขยายตัวอย่างมาก จนบางครั้งรัฐบาลยอมออกเงินกู้ให้นายอากรก่อน ระบบเจ้าภาษียังทำให้มีเงินหมุนเวียนในตลาดทั้งในหัวเมืองและส่วนกลาง โดยเฉพาะการค้าข้าว ทำให้ชาวนามีรายได้จนสามารถเข้าเล่นการพนันในบ่อนได้ รัฐเองก็มีรายได้จากภาษีอากร นำไปใช้จ่ายในการก่อสร้างเส้นทางคมนาคม เช่น ขุดคลองเชื่อมต่อหัวเมือง หัวเมืองที่มีการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทางถนนในกรุงเทพฯ ฯลฯ ตลอดจนมีนโยบายปราบปรามโจรสลัด ซึ่งเป็นผลดีต่อชาวเมืองด้วย (99)

ในช่วงที่เป็นความรุ่งเรืองของระบบเจ้าภาษี พบว่าพระศอกอยู่ภาวะการถูกกดขี่จากการถูกเรียกเก็บภาษี ทำให้มีการแสวงหาพึ่งพามูลนายอื่นที่ร่ำรวย มีอำนาจคุ้มครองตนเองได้ ความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการจึงขยายตัวเพิ่มมากขึ้น ในหัวเมืองมักพบปัญหาพระชายตัวลงเป็นทาส ปลอมลักและมีการเติบโตของอำนาจที่ไม่เป็นทางการในท้องถิ่นชนบท เช่น เสือ โจร นักเลงโต

ภาพความรุ่งเรืองของระบบเจ้าภาษีเสื่อมคลายลงปลายรัชกาลที่ 4 เนื่องจากมีการสมคบกันระหว่างกลุ่มสมาคมลับจีนต่อการประมูลผูกขาดภาษีบ่อนเบี้ย กิน และสุรา ทำให้ระบบประมูลเจ้าภาษีเป็นการสมยอม ผลคือ เจ้าภาษีมักมีกำไรมากขึ้น แต่รายได้ของรัฐลดลง ภาวะการเก็บภาษีในช่วงนั้น เริ่มอ่อนแอลง สาเหตุหนึ่งมาจากการที่ราษฎรหลบเลี่ยงการเสียภาษีด้วยการทำตนาให้มีภาวะหนีสิน ด้วยการขายตัวลงเป็นทาส เนื่องจากอัตราภาษีหลายประเภทสูงกว่าที่กำหนด โดยเฉพาะภาษีสุกรและเครื่องมือจับปลา ราษฎรส่วนใหญ่มักมีเครื่องมือจับปลาเพื่อบริภควนครัว เรือมากกว่าการจับสัตว์น้ำเพื่อขาย แต่เจ้าภาษีมักประเมินเป็นเครื่องมือจับปลาเพื่อการค้า เป็นช่องทางทุจริตการเก็บภาษีจากราษฎร นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีนโยบายเข้มงวดต่อการออกกฎหมายควบคุม การออกตราภูมิคุ้มห้ามที่เจ้านายมักออกให้แต่ไพร่สามัญสังกัด อันเป็นเอกสิทธิกเว้นการเสียภาษีที่นาของไพร่ โดยจำกัดสิทธิประโยชน์นี้ให้แก่เฉพาะกลุ่มไพร่หลวงเท่านั้น เป็นเหตุให้ไพร่ประเภทอื่นรู้สึกว่าตนเองรับภาระ ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษี นอกจากนี้แม้ว่ารัฐบาลจะพยายามแก้ไขปัญหาคาการประมูลการเก็บภาษีที่สมยอมกันระหว่างกลุ่มชาวจีน ด้วยการให้เจ้านายส่งคนของตัวเองเข้ามาประมูลแข่งขันด้วยกันก็ได้ผลไม่มากนัก (100)

ลักษณะการจัดเก็บภาษีในเมืองสุพรรณก็อยู่ภายใต้กรอบการอธิบายข้างต้นนี้ กล่าวคือ

ก่อนหน้าที่จะพัฒนาระบบเจ้าภาษี มีการเก็บภาษีด้วยการตั้งด่านอยู่ตามเขตแดน ที่เรียกว่าด่าน
อากรขนอน ที่มีมาตั้งแต่ครั้งอยุธยาโดยนายด่านเรียกเก็บอากรจาก พาหนะที่ใช้บรรทุกสินค้า
กับสินค้าที่บรรทุกมา ซึ่งมีอยู่หลากหลาย ด่านสำคัญ และได้รับการอ้างอิงในแขวงเมืองสุพรรณ
มีอยู่ 2 แห่ง คือ ด่านปากคลองสองพี่น้อง กับด่านขนอนศรีประจันต์(101)

เมื่อมีการพัฒนาระบบเจ้าภาษีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ด้วยการส่งเจ้าภาษีนายอากรจากราชธานีมาจัดเก็บภาษีโดยตรงที่เมืองสุพรรณ มีหลักฐานในสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ให้ข้อมูลน่าสนใจเรื่องการเก็บภาษีสำคัญในเมืองสุพรรณ
คือ อากรตลาดและภาษีค่านา พ.ศ.2387 คือ นิราศสุพรรณ ของนายมี(102) เมื่อครั้ง
เป็นที่หมื่นสมพิศสรออกมาเก็บภาษีเมืองนี้ เขาได้เล่าถึงการเดินทางและขั้นตอนการจัดเก็บภาษี
ว่าเมื่อเดินทางถึงตัวเมือง ในตอนเช้าเขาได้เห็นสารตราตั้งมาพบเจ้าเมืองกรมการเมืองที่
ศาลากลาง ปลัดเมืองสุพรรณเป็นผู้อ่านสารตราและประกาศอัตราภาษีแต่ละชนิด ที่จัดเก็บในปีนั้น
เพื่อให้กรมการเมืองและขุนหมื่นในเมืองได้ทราบเพื่ออำนวยความสะดวกในการจัดเก็บภาษี นายมีเอง
ก็มีพรรคพวกเป็นที่กรมการเมือง แต่เนื่องจากในรอบปีที่ผ่านมา เป็นปีวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ
เพราะการเก็บเกี่ยวหลังฤดูกาลล้มเหลว ผู้คนประสบภาวะทุกข์ยาก ข้างหมู่บ้านชาวบ้าน
ถึงกับเตรียมตัวทานบั้งไฟพญานาค เพื่อแก้ปัญหาข้าวขาดแคลน นายมีมองเห็นสภาพความลำบาก
ของชาวบ้าน ฐานะทางเศรษฐกิจของเมืองที่วุ่นวายทั้งทางการค้ำนัก เขามองมีความจำเป็นในการ
เก็บภาษีของตน จึงได้ขอร้องนายปลัดเมืองขอให้ช่วยจัดเก็บภาษีให้ครบถ้วน ตลาใจให้ผู้คิด
การหลบเลี่ยง ต้องบอกจำนวนนาที่เข้าในการเพาะปลูกที่แท้จริง และให้ราษฎรทุกคนจ่ายอากรโรง
รำน เรือ แพ และอากรตลาดให้ครบถ้วน

การเก็บภาษีที่นาต้องเดินทางไปตามหมู่บ้าน ติดต่อกับกำนัน นายอำเภอ และเสนา
รังวัดที่ดิน โดยนายมีจัดทำรายชื่อผู้เสียอากร และคำนวณอัตราภาษีจากจำนวนไร่ที่เพาะปลูก
คิดราคาไร่ละ 1 บาทต่อปี ในปีนั้นเป็นผู้จ่ายอากรกันน้อยมาก วิธีการเรียกเก็บภาษีจากชาวบ้าน
กำนันเป็นผู้เรียกประชุมลูกบ้านพร้อมกันต่อหน้าคณะกรรมการเก็บภาษี และถ้ามีครุชอกลับบ้านอ้าง
ว่าไปเอาเอกสารก็จะไม่ได้รับอนุญาต เอกสารที่ทางการตรวจสอบอย่างรอบคอบ คือ ตราจอง
ตราแดง และตราภูมิคุ้มห้ามารายที่เป็นไพร่หลวง การตรวจสอบเอกสารเพื่อป้องกันการปลอม
แปลงและในกรณีที่มีข้อสงสัยเรื่องจำนวนที่นา ก็ต้องมีการพาไปรังวัดที่นา เมื่อมีการชำระภาษีที่นา
ตามใบสำคัญตราจองและตราแดงแล้ว เสมียนทนายที่ติดตามเป็นผู้ออกใบสำคัญรับเงินภาษี
พร้อมกับตรา นายมีพบกลโกงชาวบ้านสุพรรณที่หลบเลี่ยงภาษีหลายวิธี เหตุผลที่เข้าจกกันได้ถึง

การกระทำของชาวบ้าน คือ วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจทำให้ชาวบ้านทำการผลิตไม่ได้ผล จนบางหมู่บ้านขาดแคลนข้าวในการบริโภค เมื่อชาวบ้านไม่สามารถขายข้าวได้ เงินตราจากรอบปีก่อนหน้านี้นี้คงมีสะสมไม่มากพอที่จะใช้จ่ายในปีที่มีความผันผวนทางเศรษฐกิจ ซึ่งอาจต้องซื้อข้าวกิน หรือมีค่าใช้จ่ายที่ไม่คาดหวังเพิ่มขึ้น การเก็บภาษีในปีที่หัวเมืองชนบทอย่างสุพรรณประสบภาวะยุ่งยากทางเศรษฐกิจ ย่อมสร้างความกังวลใจอย่างมากแก่เจ้าภาษีที่เกรงว่าจะจัดเก็บภาษีไม่ทันงวดให้กับรัฐบาล เนื่องจากชาวบ้านเองมีความจำเป็นยิ่งที่ต้องเลี้ยงการชำระภาษี

นอกจากข้อมูลการเก็บภาษีปี 2387 ที่ปรากฏอยู่ในนิราศสุพรรณแล้ว ข้อมูลเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 นั้นได้ให้ภาพการเก็บภาษีที่หลากหลายประเภทขึ้นสะท้อนถึงความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจระบบเงินตราภายใต้โครงสร้างการผลิตเกษตรแบบยังชีพ ภาษีอากรที่จัดเก็บกันในเมืองนี้ได้แก่ ภาษีตลาด ภาษีบ่อนเบี้ย ภาษีสุรา และภาษีพืชผลทางการเกษตร และเกษตรแปรรูป เช่น ภาษีน้ำตาลโตนด ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีสวน และ ภาษียาสูบ

ภาษีตลาด เป็นอากรที่จัดเก็บตามกระบวนการซื้อขายที่ท่ากันนชุมชนเมือง แยกการจัดเก็บเป็นอาคาร ร้านค้าทุกประเภท ทั้งเรือแพ โรงร้าน เกวียน หาบเร่ และแยกประเภทเป็นร้านขายของเฉพาะประเภท เช่น แผงลอย ร้านชา ร้านผูกใหญ่ ร้านขายหมอน แผงขายหมู ขายเสาคาน ร้านขายเกือก ร้านขายยา โรงสี โรงตีทองคำเปลว การจัดอากรตลาดนี้มีมาก่อน พ.ศ. 2384 พบเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ในพ.ศ. 2384 (103) หนังสือเจ้าพระยาจักรีสุนทรนายกถึงเจ้าเมืองสุพรรณ อ้างถึงพระยาราชมนตรีบริยารักษ์ คู่มืออากรตลาดค้างหลายปี เป็นเงินจำนวนมาก อันคงทรัพย์สินอากรหอยจึงรับทำอากรต่อ โดยยื่นยันทำอากรจำนวนเท่าเดิม คือ 3 ชั่ง 5 ตำลึง ต่อปี การที่อากรตลาดค้างชำระที่หลวงหลายปี และนายอากรใหม่ยังขอรับทำอากรเท่าเดิม แสดงให้เห็นถึงภาวะขบเข้านการค้าขายเมืองนี้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะสภาพเศรษฐกิจเมืองชนบทแบบสุพรรณ ชีวิตผู้คนในชุมชนคงยังมีวิธีการผลิตในปริมาณพอเพียงเท่าที่เลี้ยงตนเอง ปริมาณการผลิตที่เหลือจากการใช้เพื่อแลกเปลี่ยนอาจมีอยู่บ้างแต่ไม่สูงนัก ฐานะผู้คนอาจยังไม่ได้ก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราเต็มขั้นนัก ภาวะเช่นนี้การเก็บอากรร้านค้าขนาดเล็กของชาวบ้านที่มีการเคลื่อนไหวทางการค้าไม่สูงนัก เป็นการสร้างความกดดันให้ราษฎร นอกจากนี้อาจเป็นอีกเหตุผลหนึ่งด้วยว่า ราษฎรที่ทำการค้าเป็นเครือญาติหรือพรรคพวกหรือไพร่ ในสังกัดของเจ้าเมืองกรมการเมืองสุพรรณ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจท้องถิ่นที่การจัดเก็บภาษีสร้างความกระทบกระเทือนด้านรายได้ด้านท้องถิ่นที่ตนเองเคยได้รับ

พบว่ามิเหตุการณั้ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งในตัวเมืองสุพรรณประท้วงต่อต้านไม่ยอมจ่ายเงิน
อากรตลาดแก่กั้กันตลาค จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2388(104) กั้กันตลาคใน
ปีนั้น ชื่อเนียม ร้องต่อพระยามหาอำมาตย์ เรื่องถูกรามรุมและกรมการเมืองต่อต้านการเก็บ
อากรตลาด เรื่องเริ่มจากเงินอยู่ พูคาทำทายกั้กันเนียมและไม่ยอมจ่ายค่าอากรตลาดให้
เมื่อเนียมนำเรือมาจอดพักที่หน้าเมืองสุพรรณ หน้าคอกกระบือบ้านนายเอี่ยม เนียมมองเห็นราษฎร
สองคนถือดาบ คุมบุหรืที่คอกกระบือ นายเอี่ยมได้วิ่งลงมาพันกระตงเรือขาด เมื่อเนียมร้องขอให้
พระชั้ระรงค์กรมการเมืองผู้หนึ่งพร้อมด้วยราษฎรชาวบ้าน ซึ่งขณะนั้นถือดาบเฝ้าอยู่ช่วยเหลือ
พระชั้ระรงค์และราษฎรกลุ่มนี้ นอกจากไม่ช่วยแล้วยังตีบไฟอีกด้วย ต่อมาเนียมนำความแจ้งแก่
พระปลัดหลวงมหาดไทยรองเจ้าเมือง แต่กลับปฏิเสธรับฟ้องอ้างว่า "ผู้ร้ายพันกันตาย ชั้ระบัง
มาได้ตัวเลย" กรณีที่เกิดขึ้นนี้เสนาบดีมหาดไทย ซึ่งรับเรื่องร้องเรียนจากกั้กันตลาค มีความ
เห็นว่าผู้พันกระตงเรือน่าจะเป็นสมั้ครพรรคพวกของกรมการราษฎรชาวบ้าน และการที่พระปลัด
พูคาคังนั้น "เหมือนจะขั้วเสริมาให้ย้ายคนการโยกแยกมิใจกาเริบจีน" เสนาบดีจึงสั่งการป้องกัน
ไม่ให้เกิดเรื่องเช่นนี้อีก เพราะตามกฎหมายการเก็บภาษี การที่เจ้าหลวงนายอากรมาเรียกส่วย
แล้วถูกตีชิงเอาสิ่งของถือเ็นความผิด แต่ปรากฏว่าเหตุการณ์นี้มาแล้ว มีคดีความยึดเบื้อ เนียม
เดินทางกลับเข้ากรุงเทพฯ แจ้งความแก่ลูกขุน ณ ศาลา ว่าถูกนายเงินเสมียนจีน นายน้อย นายอยู่
คบคิดกั้กันให้เงินอยู่ ซึ่งพูคาทำทายเนียมคนแรกฟ้องนายเงินผู้คิดตามและ เนียมกั้กันตลาคต่อพระปลัด
หลวงมหาดไทย ขอให้เนียมเก็บอากรตลาดอีกต่อไป พระปลัดรับฟ้อง และเอาตัวนายเงินมาสอบ
ปากคำ เสร็จแล้วกลับคำปรึกษาขกด้วยคำของเงิน ท้าให้คดีความยึดเบื้อออกไป เป็นการกลั้
แก่งให้เนียมเสียเวลาขึ้นศาล ทั้งที่คำฟ้องจากราษฎรเมืองสุพรรณนั้นฟ้องไม่ได้ เพราะเนียมได้
ปฏิบัติหน้าที่ราชการถูกต้องตามท้องตรา เสนาบดีมหาดไทยจึงเอาคดีและผู้คนที่เกี่ยวข้องไปตัดสิน
ความที่กรุงเทพฯ เพื่อให้เรื่องยุติ(105) เหตุการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงความร่วมมือกันระหว่าง
ราษฎรกับกรมการเมือง ต่อต้านกั้กันตลาคผู้นี้ จนถึงขั้นไม่ต้องการให้ท้าวหน้ากั้เก็บ
อากรเมืองสุพรรณ เหตุผลอาจด้วยความไม่พอใจบุคลิกภาพส่วนตัวรวมทั้งภาวะความกคคันที่เจ้า
ภาษีเข้ามาตึงตูดเอาส่วนแบ่งผลประโยชน์ที่ท้องถิ่นที่ผู้ค้าท้องถิ่นเคยได้รับ ส่วนราษฎรเองไม่พอใจ
ที่กั้กันตลาคยึดถือระเบียบการเก็บภาษีอย่างเข้มงวด

นอกจากนี้ยังพบปัญหาความยุ่งยากที่เป็นความขัดแย้งระหว่างเจ้าภาษีกับราษฎร ใน
กรณีการประเมินจัดเก็บอากรเกวียน ซึ่งแยกประเภทออกจากอากรตลาด พ.ศ. 2392 กฎหมาย
การจัดเก็บอากรเกวียน ให้เก็บเฉพาะแต่เกวียนที่เจ้าของใช้ลากเงินบรรทุกของเพื่อการซื้อขาย

ส่วนเกวียนที่ใช้ลากเข็น ข้าวฟ่อน ข้าวเมล็ดมาเข้ายุ้งในบ้าน ถือว่าเป็นการจ้างงานในครัวเรือน ไม่ต้องเสียภาษี มีกรณีที่เกิดขึ้น คือ นายครุฑเป็นที่ขุนธานีสมบัติ นายอากรเกวียนเมืองสุพรรณ ยื่นเรื่องราวต่อคณะลูกขุน ณ ศาลาว่า ราษฎรที่เป็นพรรคพวกเจ้าเมืองกรมการเมืองและเป็น ข้าเจ้าต่างกรมและหากกรมมิได้ จำนวนถึง 339 ราย มีเกวียนนำลากเข็นสิ่งของเบ็ดเสร็จซื้อขาย ไม่ยอมเสียเงินอากรเกวียนจำนวน 422 เล่ม ตามพิภคที่กำหนดสำหรับเกวียนเทียมโรคและกระปือ รวมทั้งกระปือต่างและโรคต่าง รายชื่อราษฎรจำนวนทั้ง 339 รายนั้นมีทั้งกรมการเมือง ชั้นขุน หมื่นและกำนัน ตลอดจนถึงราษฎรไทยจีน ส่วนใหญ่เป็นเจ้าของเกวียนเล่มเดียว มีอยู่ไม่ถึง 10 ราย ที่มีเกวียนถึง 3-7 เล่ม(106) กรณีที่ราษฎรและผู้นำท้องถิ่นยอมเสียอากรเกวียน เป็นความร่วมมือกันต่อต้านการเก็บอากรประเภทนี้ เนื่องจากเป็นการยากที่จะประเมินว่า เจ้าของเกวียนนำเข้ามาเพื่อประโยชน์ทางการค้า หรือเข้าครัวเรือน เนื่องจากเกวียนเป็นพาหนะ ประจำบ้านที่อยู่กับเรือเกือบทุกบ้านในยุคนั้น การเก็บภาษีเกวียนจึงสร้างความเดือดร้อนและไม่พอใจให้ราษฎรได้อย่างมาก

อากรเก่าแก่อีกประเภทหนึ่ง ที่นารายได้มาสู่รัฐบาลกลาง คือ ภาษีบ่อนเบี้ย พบ บัญชีทางว่าวเงินส่วยอากรบ่อนเบี้ย พ.ศ. 2352 ในหัวเมืองภาคตะวันตกจำนวนดังนี้

เมือง	จำนวนที่ประมูลเก็บได้	นายอากร
นครชัยศรี	880 ชั่ง	พระอินอากร
ราชบุรี	1160 ชั่ง	นายขุนเพชร
กาญจนบุรี	280 ชั่ง	จีนปิง
สุพรรณบุรี	800 ชั่ง	นายทองและนายรอด(107)

เห็นได้ว่าการจัดตั้งบ่อนและทาอากรบ่อนเบี้ยในเมืองนี้ น่าจะมีขึ้นก่อน พ.ศ. 2352 รายได้ที่ประมูลจัดเก็บอากรบ่อนเบี้ยในเมืองนี้อยู่ในอัตราค่อนข้างสูง ผู้ที่เล่นการพนันบ่อนนี้มี ทั้งราษฎรชาวนา และข้าราชการหัวเมืองนั้น(108) นายมี บรรยายว่าวันนิราศสุพรรณว่า ชาวบ้านบางคนเข้าบ่อนเล่นการพนัน เพื่อหวังเงินที่อาจเล่นชนะมาซื้อหมั้นภานี้(109)

ธุรกิจบ่อนเบี้ยเมืองสุพรรณ มีอยู่อย่างต่อเนื่องจนถึง พ.ศ. 2381 ขุนหัดเส็งเจ้า เสด็จจวนกรมหลวงเทพพลภักดิ์ ออกมาตั้งบ่อนและเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย ปรากฏว่ามีผู้มาเล่นเสีย คิดหนึ่งนายบ่อนเป็นจำนวนถึง 22 ราย เป็นเงินถึง 5 ชั่ง 27 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง จนทำให้ ขุนหัดเส็งไม่มีเงินส่งจวดอากร จึงต้องถูกทางการเกาะกุมตัวอยู่ พระยาสุพรรณเมื่อเข้าไปบดคิดต่อ ราชการที่กรุงเทพฯ ได้รับการสอบถามข้อเท็จจริงเรื่องนี้ ก็ยอมรับว่ามีอุทกนี้จริง ส่วนกลางจึง

ให้ข้าหลวงออกมาตามตัว พบว่ารายชื่อลูกหนี้เกือบทั้งหมดเป็นกรมการและชาวจีน (110) และใน พ.ศ. 2388 อันแดงขุนนายอากรบ่อนเบี้ยคนาหมื่น แจ้งความพระยามหาอำมาตย์ว่า หลวงพลสงคราม ธรรมรงค์ และขุนอุดม มาเล่นเบี้ยเสียที่บ่อน จนมีเงินติดค้างอยู่ ทั้งสามพลัดหนี้ไม่ยอมส่ง พระยามหาอำมาตย์จึงให้พระยาสุพรรณหาตัวบุคคลทั้งสามว่ากล่าวให้ชำระหนี้ เห็นได้ว่าลูกหนี้ในครั้งนี้เป็นกรมการเมืองทั้งหมด (111) แสดงว่าผู้เล่นบ่อนส่วนใหญ่น่าจะมีฐานะทางเศรษฐกิจในเมืองนั้น

กิจการบ่อนเบี้ยเมืองสุพรรณน่าจะเป็นไปด้วยดีและราบรื่นต่อเนื่องพอสมควร พบว่าก่อน พ.ศ. 2397 ได้มีการแยกกิจการบ่อนเบี้ยออกเป็นบ่อนเบี้ยจีนและบ่อนเบี้ยไทย ความแตกต่างระหว่างบ่อนเบี้ยจีนและไทย คือ นายบ่อนจีนมีอำนาจในการจัดการปัญหาภายในบ่อน เช่น จาตรวนนักเลงมีชื่อที่มาเล่นเสีย หรือนำเงินแดงมาเล่น ห้ามพกอาวุธ และกรณีเกิดข้อวิวาทที่ไม่ใช่ฆนัตโทษ ให้นายอากรตัดสินว่ากล่าวได้ บ่อนไทยมีกติกการเล่นที่ต่างไป ในกรณีเล่นเสียที่นำตัวส่งขุนพัคเร่งเอาเงิน ถ้าเกิดวิวาทก็ให้นำตัวส่งพระยาสุพรรณ

รายได้จากกิจการนี้เพิ่มสูงขึ้น ในกรณีบ่อนเบี้ยจีน พ.ศ. 2397 ขุนอินอากร แจ้งเรื่องราวต่อเจ้าพระยาจักรีว่า พระสวัสดิวารี แต่งให้เงินจันเป็นที่ขุนพันทักสมบัติท่าอากรบ่อนเบี้ยจีนที่สุพรรณ จำนวนปีละ 1 ชั่ง แต่เงินจันนำบขายช่วงต่อปีละ 2 ชั่ง โดยรายได้จริงนั้นคงปีละ 7 ชั่ง ขุนอินอากรจึงขอตั้งนายอากรคนาหมื่น จินสากิจรับท่าอากรปีละ 7 ชั่ง 7 ตำลึง ออกมาตั้งบ่อนเก็บหัวเบี้ยจีนที่เมืองสุพรรณ (112) ส่วนรายได้บ่อนเบี้ยไทยนั้น ก่อน พ.ศ. 2400 ขุนอินอากรตั้ง ๑๕ ให้เงินอิวเสง เป็นที่ขุนพัคสมบัติ รับท่าอากรปีละ 3 ชั่ง แต่ปรากฏว่ามีอากรค้างชำระหลายปี จนกระทั่ง พ.ศ. 2400 จึงมีการประมูลอากรใหม่ เงินจันเงินแดงรับท่าอากรปีละ 3 ชั่งเท่าเดิม และถ้ามีการก็จะเพิ่มหัว (113)

อากรสุรา ก็เป็นอากรอีกประเภทหนึ่ง ที่มีการจัดทําในเมืองสุพรรณ ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 โดยพระอินอากรแต่งตั้งให้จันทกเป็นนายอากรสุราครอบคลุม 3 หัวเมือง คือ นครชัยศรี สาครบุรี และสุพรรณ (114) พบว่าการจัดทําอากรสุราเมืองนี้ได้พัฒนาต่อมาจนถึง พ.ศ. 2399 และน่าจะมีรายได้ดีจนถึง พ.ศ. 2399 ขุนชลภูมิพิทักษ์ จึงขอแบ่งพื้นที่สุพรรณแยกออกมาจากอีก 2 เมือง และแต่งตั้งเงินจึงเป็นนายอากรเป็นที่ขุนศรีอากรออกมาตั้งโรงต้มสุรา มีเตาหุงข้าวเตาหนึ่ง เตาต้มสุราเตาหนึ่ง จากนายสุราปีละ 10 ชั่ง 21 ตำลึง และจากนายเฉพาะเมืองสุพรรณ ทั้งนี้ให้พระยาสุพรรณและกรมการ ห้ามนายบ้าน นายอำเภอ ราษฎร ไทย จีน ลาว เขมร และญวนต้มเหล้า ทำเตาหน้าตาล หม กระแช่จากมะพร้าว ข้าวหมักคองเป็นเหล้ากิน ชื่อขาย

โดยให้ขุนศรีอากรมีอำนาจตรวจตรา ถ้าพบตัวที่จับส่งพระยาสุพรรณ(115) การทำโรง
ต้มสุรา และผูกขาดการทำสุรารวมในเมืองสุพรรณนี้ แสดงถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในฐานะ
ผู้บริโภค และอาจหมายถึง ฐานะทางเศรษฐกิจของราษฎรที่น่าจะมีเงินตราพอที่จะซื้อขายสุราได้

สำหรับพืชผลการเกษตรและผลผลิตแปรรูปในเมืองสุพรรณ พบว่ามีการเพาะปลูกใน
ปริมาณมากพอ มีหลักฐานว่ารัฐบาลกลาง ได้มาจัดเก็บภาษีที่เมืองนี้ คือ ภาษีน้ำตาลดินคจากต้น
ตาล และต่อมา ก็มีการจัดเก็บภาษีน้ำตาลทรายที่ราษฎรนำเข้ามาจากหน้าจากนครชัยศรี อากร
สวนผลไม้ และยาสูบ

น้ำตาลดินค เป็นผลผลิตเกษตรแปรรูปของชาวบ้านเมืองสุพรรณที่มีมาแต่โบราณ
เนื่องจากเมืองนี้มีความอุดมสมบูรณ์ พืชพันธุ์ธัญญาหาร ขอสั่งเกตประการหนึ่งของผู้ที่เคยเดิน
ทางมายังเมืองนี้ยุคนั้น ว่าเป็นเมืองที่มีต้นไม้มาก โดยเฉพาะต้นตาล และเคยมีหลักฐาน พ.ศ.
2368 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยขอแรงไพร่พลเจ้าอนุแห่งเวียงจันทน์ที่ลง
มาเข้าเฝ้าทูลทอพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ให้นำตัดต้นตาลสองแม่
นำลงใบข้างานที่เมืองสมุทรปราการ(116) บาทหลวงบาลเลกัวร์(117) เองก็ระบุว่า
อาชีพชาวบ้านเมืองสุพรรณ คือ ทำน้ำตาลดินค ทำนา และประมงเป็นพื้น ปริมาณการผลิตน้ำตาล
แบบพื้นบ้านคงมีจำนวนมากจนสามารถจัดทำภาษีน้ำตาลดินคได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2370 ด้วยวิธี
ประมูลเก็บอากรเตาหม้อตาล เตาตาล และเตาเผาหม้อ รวมทั้งตรวจตราให้ราษฎรทำขนาด
หม้อน้ำตาลให้ได้มาตรฐานเดียวกับหม้อตาลเมืองเพชรบุรี(118) เห็นได้ว่าเป็นการประเมิน
ภาษีจากเครื่องมือผลิตน้ำตาลและภาชนะบรรจุน้ำตาล พบว่าเมื่อ พ.ศ. 2370 ผู้ประมูลภาษีน้ำ
ตาลดินค คือ นายทองดี รับทำอากรในอัตราปีละ 1 ชั่ง มานานจนถึง 18 ปี ใน พ.ศ. 2388
มีนายอากรคนใหม่ คือ นายยัง รับทำอากรเพิ่มเป็นเงิน 5 ชั่ง 1 ตาตั้ง โดยยังคงเรียกเก็บ
อากรอัตราเดิม คือ เตาเดียวน้ำตาลด้วยกะทะ เรียกกะทะละ 1 บาท(119) แสดงให้เห็น
ว่ามีการขยายตัวของประชากรในการทำน้ำตาลดินคขายมากขึ้น จึงสามารถประมูลอากรเพิ่มให้
แก่รัฐ โดยจัดเก็บจากราษฎรในอัตราเดิมได้

น้ำตาลทราย เนื่องจากการปลูกอ้อย และการผลิตน้ำตาลทรายมาคืออยู่ใน
ท้องที่สุพรรณ ตามนโยบายรัฐบาลยุคนั้น กำหนดให้พื้นที่ปลูกอ้อยแยกออกจากพื้นที่ทำนารอบราชธานี
คือ อ่างทอง ลพบุรี อุทัย และสุพรรณ โดยให้ปลูกอ้อยในเขตนครชัยศรี เมืองติดกับสุพรรณ(120)
มีแม่น้ำท่าจีนเป็นเส้นทางคมนาคมร่วมกัน ดังนั้นจึงไม่ยากต่อการเผยแพร่ความนิยมในการบริโภค
น้ำตาลทรายของชาวเมืองสุพรรณ ทั้งที่เดิมชาวบ้านเมืองนี้ทำการผลิต และบริโภคน้ำตาลดินค

ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์บ้านเดิม การซื้อขายน้ำตาลทรายจึงขยายตัวในเมืองนี้ ทว่าปี พ.ศ. 2400 อัตราการซื้อขายน้ำตาลทรายเพิ่มสูงขึ้น ราคาน้ำตาลทรายสูงขึ้นพร้อมกับมีการขยายการจัดตั้งโรงงานน้ำตาล การเติบโตของเศรษฐกิจน้ำตาล จึงมีผลต่อนโยบายการเก็บภาษีน้ำตาลทรายด้วย กล่าวคือ ช่วงก่อน พ.ศ. 2400 ทั้งราชอาณาจักรมีเจ้าภาษีเพียงคนเดียว คือ ขุนวิเศษศกรและขุนภักดีอากร และรับทาน้ำตาลในอัตราที่สูง พ.ศ. 2400 จึงมีการแบ่งเขตหัวเมืองจัดเก็บภาษี แบ่งเป็น 3 เขต คือ หัวเมืองภาคตะวันตก หัวเมืองภาคตะวันออก และเมืองริมลำน้ำเจ้าพระยา เมืองสุพรรณถูกจัดอยู่ในเขตภาษีน้ำตาลหัวเมืองภาคตะวันตก คือ สาครบุรี นครชัยศรี สุพรรณบุรี สมุทรสงคราม กาญจนบุรี เพชรบุรี ราชบุรี มีนายเล็กเป็นเจ้าภาษี เรียกเก็บภาษีน้ำตาลทรายหาบละ 2 สลึง น้ำตาลแดงใส่กระสอบ หม้อ ภาชนะ คิดเป็นน้ำหนัก หาบละ 1 บาท นอกเหนือจากนี้ยังขยับ และคอยควบคุมไม่ให้ราษฎรขายน้ำตาลที่มิได้เสียภาษี¹²¹

อากรสวน เดิมการปลูกพืชสวนประเภทไม้ยืนต้น ในเมืองสุพรรณนั้นถือเป็นพืชในครัวเรือนใช้บริโภคกันเอง แต่ปรากฏว่ารัฐบาลได้มีการจัดเก็บอากรสวนตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2399 นายอากรรับทาเพียงปีละ 10 ตำลึง แต่ก่อน พ.ศ. 2399 ขุนชลภูมิบริรักษ์แสน นายรั้งให้เป็นนายอากรสวนแทน โดยเพิ่มเงินให้รัฐบาล 15 ชั่งต่อปี ในปีนั้นรัฐบาลประกาศกักเก็บอากรสวนจากราษฎรห่มพืชล้มลุก คิดเป็นพื้นที่เพาะปลูกไร่ละ 1 สลึงเพ็อง ถ้าเป็นผลไม้มายืนต้นไร่ที่เรียกเรียงต้น อัตราต่างกันตามประเภทของไม้ยืนต้น เช่น มะขาม 2 ต้น ต่อ 1 เพ็องน้อยหน่าวัดโคนต้นสูง 1 ศอก ครอบรอบ 3" เรียก 20 ต้น ต่อ 1 เพ็อง ต้นกล้วย 50 กอ ต่อ 1 เพ็อง เหตุผลที่รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นกักต้อกรประเภทนี้ โดยอ้างถึงความจำเป็นในการจัดสรรเบี้ยหวัดแก่พระบรมวงษานุวงศ์ และข้าราชการที่ช่วยปฏิบัติราชการแผ่นดิน⁽¹²²⁾ ทรงเรียกร้องให้ราษฎรอย่าเห็นแก่ตัวหรือครอบครวัทำให้เห็นแก่แผ่นดิน สำหรับการดำเนินการจัดเก็บอากรสวนเมืองสุพรรณได้แยกต่างหากเป็นหัวเมืองหนึ่ง ในขณะที่มีหัวเมืองอื่นจำนวนมากกลางได้ตราตั้งเจ้าภาษีร่วมกัน แสดงถึงปริมาณการเพาะปลูกพืชสวนของประชากรในเมืองนี้เป็นจำนวนมากจนต้องกำหนดค่าหัวมีเจ้าภาษีต่างหาก จึงสามารถจัดเก็บภาษีได้ทันกำหนดส่งยอดเงินมายานหนึ่งปี

ยาสูบเป็นพืชที่ปลูกในครัวเรือนใช้สูบกันเองในครอบครัวการรับทาอากรก่อนพ.ศ. 2401 จึงคิดพิกักเป็นหลุม หลุมละ 1 บาท เนื่องจากมิได้ปลูกในพื้นที่กว้างขวางเงินอากรยาสูบนในเมืองนี้เก็บได้เพียงปีละ 2 ชั่ง 2 บาท ต่อมาต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับเปลี่ยนการคิดอากรยาสูบว่าให้ถือว่าเป็นพืชล้มลุกที่คิดเป็นพืชไร่ละ 1 เพ็อง 1 สลึง

พิกัดใหม่มีผลให้เจ้าภาษีเก็บเงินอากรลดลงมากแต่ก็ยังสามารถเป็นการทำอากรให้รัฐบาลได้ปีละ 1 ชั่ง 1 บาท เงินนายอากรรับทำอากรอัตรานี้จนถึงแก่กรรม พ.ศ. 2401 หมื่นศรีสมบัติจึงให้ นายอินเป็นนายอากรแทน เรียกอากรยาสูบจำนวนเท่าเดิม ทว่าที่ตีความได้ว่าอากรไม่มีการขยาย ตัวในการเพาะปลูกยาสูบเมืองนี้(123)

ปรากฏว่าอีก 4 ปีต่อมา พ.ศ. 2405 รายได้จากอากรยาสูบสูงขึ้น รัฐบาลมี ตราตั้งเงินหยวจี้อเข้ามาทำอากร แต่ครั้งครบปีทำอากรมีการเพิ่มขึ้นแต่มาได้กราบบังคมทูลจึงโปรด ให้นำเงินตั้งเงินขึ้นเป็นเจ้าภาษีคนใหม่ ปรากฏว่าเงินขึ้นได้ไปเรียกเก็บอากรยาสูบซ้ำจากรายชื้อที่ได้ เสียภาษีให้นายอากรคนเก่าไปแล้ว รายชื้อจึงร้องเรียนต่อเจ้าเมืองแต่เจ้าภาษียอมยินยอม ยินยอม ให้นำภาษีให้ได้ เรื่องนี้จึงต้องนำเสนอต่อเสนาบดีมหาดไทยซึ่งตีความระเบียบการเก็บอากรยาสูบ ว่าการเก็บอากรทำได้เพียงครั้งเดียวในรอบปี แต่ที่ที่ตรวจสอบ ว่าเจ้าภาษีคนเก่าได้เอา ใบฎีกาปิดตราชำระภาษีใหม่มาขายให้เป็นปีเก่าแก่รายชื้อหรือไม่มี ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็ต้องเรียก เงินอากรนั้นคืนจากเจ้าภาษีคนเก่า ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้แสดงถึงความต้องการจัดเก็บภาษีให้มากขึ้นที่สุดของนายอากรคนใหม่ เนื่องจากอัตราที่รับประมูลเพิ่มสูงขึ้น ผลคือมีการเก็บภาษีซ้ำซ้อนสร้างความเดือดร้อนแก่รายชื้อและกรณีนี้เจ้าเมืองกรมการเมืองก็เข้าด้วยกับรายชื้อ

อย่างไรก็ตามการที่เจ้าภาษีเข้มงวดกับการจัดเก็บภาษีจากรายชื้อมากขึ้นส่งผลกระทบต่อรายชื้อที่ปลูกยาสูบเพื่อซื้อขาย ทว่าให้ขาดแรงจูงใจในการเพาะปลูกและยิ่งเมื่อเผชิญกับราคาซื้อขายยาสูบตกลงเพราะมีผู้เพาะปลูกเพิ่มขึ้นผลคือพ.ศ. 2411 เงินอากรปีนั้นลดลงเหลือเพียง 6 ชั่ง นายอากรเห็นว่ารายชื้อปลูกยาสูบน้อยลง เลยไม่มีผู้รับทำอากรเพราะไม่มีกำไร แต่เนื่องจาก รายชื้อเองยังปลูกยาสูบอยู่บ้าง พอจะเรียกเงินอากรได้บ้างจึงโปรดให้ขุนเทียนกรมพระคลังขวา ขึ้นไปเรียกเก็บอากรยาสูบเป็นของหลวงเพื่อมาใช้เงินหลวงขาด เงินจำนวนนี้จะใช้กันมาบ้างจ่ายใน ราชการแผนกอากรยาสูบโดยคิดพิศพิศไว้ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง และนำมาให้เก็บภาษีกรณี ที่รายชื้อปลูกแต่พอสูบกินเอง ให้เรียกเก็บเฉพาะรายที่ปลูกไว้ขายคิดอัตราเป็นจำนวน 17 (125)

ภาษีต้นฝั่ ยังมีกรณีการเก็บภาษีฝั่ผลที่นำส่งอีกกรณีหนึ่งคือ ภาษีต้นฝั่เจ้าภาษี ได้เข้ามากระตุ้นให้รายชื้อ เมืองสุพรรณปลูกต้นฝั่ซึ่งปกติเป็นต้นฝั่มีธรรมชาติป่าที่รายชื้อสามารถ ตัดนำไปใช้สอยหรือส่ง เป็นส่วยเกณฑ์ได้โดยไม่ต้องปลูก การดำเนินการของเจ้าภาษียิ่งมีเป้าหมาย เพื่อการเก็บภาษีกล่าวคือในระหว่างการปลูกต้นฝั่เจ้าภาษียัดให้บริกรชาวบ้านด้วยการนำพ่อค้า เข้าไปจำหน่ายเสบียงอาหารแก่ผู้เพาะปลูก หลังฤดูกาลตัดต้นฝั่เจ้าภาษียังใช้ศานวณภาษีด้วยการ นับกอฝั่ที่ปลูกในฤดูกาล ต่อมาเมื่อต้นฝั่เริ่มเข้ามามีผลก็จากรายชื้อจึงปลูกไว้โดยตรง

เจ้าภาษีจึงเข้าดำเนินการจัดเก็บภาษีต้นน้ำ นับจากจำนวนที่ถูกตัดออกไปจาทนาย อ้างว่าเป็นใบตามกฎหมาย และยังถือว่าตนเป็นผู้กระตุ้นให้มีการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของราษฎรทำให้ราษฎรต้องเสียภาษีราษฎรมีสิทธิหลบเลี่ยงการชำระภาษี แม้ว่ากรณีนี้เจ้าภาษีได้ดำเนินการบริการให้ราษฎรแต่ถ้าหากราษฎรมิยอมรับเงื่อนไขการจัดเก็บภาษีในระยะยาวการเก็บภาษีย่อมไม่เกิดขึ้น กรณีนี้ก็เช่นกันชาวบ้านพากันอพยพออกจากพื้นที่ไปหาที่อยู่ใหม่ที่พวกเขาสามารถทำการผลิตอย่างอื่นที่ต่ำกว่าระดับกว่า

กล่าวโดยสรุปการเก็บอากรตลาดและอากรพืชผลและอื่น ๆ อาจสะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจที่มากกว่าการยังชีพและเป็นการก้าวเข้าสู่เศรษฐกิจระบบเงินตราขึ้นเริ่มต้นที่เกิขึ้นหรือแพร่ขยายในเมืองนี้ อย่างไรก็ตามภาพการผลิตและการจัดเก็บภาษีพืชผลเพื่อการคำนวณมองเห็นได้ชัดเจนในเมืองสุพรรณคือการทานาและการจัดเก็บภาษีอากรค่านา

การทานาเมืองสุพรรณ : การขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าข้าว

ไม่มีข้อมูลการผลิตหรือการทานาเมืองสุพรรณโดยตรงนอกจากเรื่องราวการเก็บค่านาหรือภาษีที่นาของรัฐบาลในหัวเมืองนี้ ที่สามารถนำมาโยงให้เห็นภาพการขยายตัวด้านการผลิตและการค้าข้าวอันเป็นเศรษฐกิจหลักของชาวเมืองนี้

สภาพภูมิศาสตร์เมืองสุพรรณมีความเหมาะสมอย่างยิ่งต่อการเกษตรข้าว เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ได้รับทั้งน้ำท่าและน้ำฝน กล่าวคือ ตั้งอยู่บนแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคตะวันตก ที่เป็นที่รู้จักกันดีในฐานะเขตลุ่มน้ำเก่า ปริมาณน้ำฝนที่ได้รับเฉลี่ยต่อปี 1400 ลูกบาศก์มิลลิเมตร ถึงแม้จะไม่พอกแก่การหล่อเลี้ยงต้นข้าว ที่ต้องการน้ำมากกว่า 2000 ลูกบาศก์มิลลิเมตร แต่ปริมาณน้ำหลากทางเหนือที่ไหลมาตามแม่น้ำในช่วงเดือนตุลาคม-ธันวาคม มีส่วนเพิ่มระดับน้ำที่พอเพียงแก่การปลูกข้าว(126) เมืองสุพรรณและเมืองสำคัญอีก 3 เมือง คือ อโยธยา อ่างทอง และลพบุรี จึงถือเป็นเขตลุ่มน้ำอันเป็นเมืองที่ทานาสุรค เพราะอยู่ในเขตที่ได้รับน้ำท่ามีน้ำท่วมต้นข้าว การทานาได้ผลเต็มที่ รัฐบาลตั้งแต่สมัยอโยธยาได้จัดเก็บอากรค่านานี้ในเมืองนี้ เดิมตามพื้นที่นา ที่ชาวนาได้แสดงสิทธิการจับจองเพื่อเพาะปลูกข้าว ที่เรียกว่า ตราแดง(127)

พื้นที่การปลูกข้าวในเมืองสุพรรณแต่เดิมมักอยู่บริเวณริมแม่น้ำสุพรรณ หรือใกล้แม่น้ำท่าคอยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า เทคนิคการทานาพบว่ามีทั้งนาไร่ คงมีจำนวนไม่มากนักนานแถบป่าเขาทางทิศตะวันตกโดยเฉพาะเขตชุมชนหมู่บ้านกระเหรียง แต่การทานาที่สำคัญคือ นาตา และนา

หว่าน การทำนาสองประเภทหลังนี้ มีความแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับที่ตั้งนาและความสัมพันธ์ของแหล่งน้ำที่หล่อเลี้ยงต้นข้าว

การทำนาหว่านน่าจะเป็นที่นาริมแม่น้ำสุพรรณ ซึ่งได้รับทั้งน้ำฝนและน้ำท่าดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมประจำทุกปี การทำนาหว่านเริ่มไถครั้งแรก ราวเดือนมีนาคม-เมษายน มีฝนตกบ้างพอทำให้ดินอ่อน การไถเป็นการกลับดิน แล้วรอให้ฝนหยุดทำหญ้าแห้งตาย เมื่อดินแห้งราวเดือน มิถุนายน-สิงหาคม จึงเริ่มไถแปรแล้วหว่านเมล็ดข้าว ไถคราดกลบเมล็ดข้าว รอนน้ำให้น้ำฝน ข้าวที่ออกเป็นต้นโรตหน้าน้ำได้ทัน พอดีกับช่วงน้ำเหนือหลากลงมาตามแม่น้ำสุพรรณท่วมทุ่งนา ต้นข้าวก็เจริญงอกงาม สามารถเก็บเกี่ยวได้ในช่วงเดือนธันวาคมและเดือนมกราคม การทำนาหว่านง่ายกว่านาดำ นอกจากไถคราดและหว่าน ไร้งานรว้งและควายแล้วยังไร้งานคน เพียงแต่นาหว่านต้องใช้พันธุ์ข้าวที่ลาต้นโรตเร็ว สูง หน้าท่วมได้ทัน ปริมาณพันธุ์ข้าวต้องใช้มาก การพัฒนาพันธุ์ข้าวชนิดนี้ไม่มีก่อนสมัยอยุธยา แต่ผลผลิตข้าวนาหว่านมีน้อยกว่านาดำ ช่วงการเก็บเกี่ยวยังต้องรอให้น้ำลด ทาให้รวงข้าวต้องผึ่งแดด มีผลให้ข้าวแห้งกรอบ เมล็ดปนแผลก รสไม่อร่อย ราคาข้าวนาหว่านจึงถูกกว่านาดำ พื้นที่นาหว่านนี้เรียกว่านาสู่โรค เป็นนาชั้นดีเนื่องจากอยู่ใกล้แหล่งน้ำ และกรรมวิธีการทำนายังไม่ต้องการแรงงานมากนัก(128) ทว่ารัฐบาลกำหนดอัตราการเก็บภาษีสำนาประเภทนี้ เป็นมาตรฐานคงที่คิดค่าภาษีเดิมพื้นที่จับจองดังกล่าวมาแล้ว

ส่วนนาดำเป็นนาที่อยู่ไกลแม่น้ำ น้ำไม่สามารถไหลบ่าท่วมพื้นที่นา ต้องอาศัยน้ำฝนอย่างเดียวหรือทำการระบายน้ำจากที่สูงเข้าที่นา กรรมวิธีทำนาจึงต้องการปักดำ มีคนนาทั้งน้ำเก็บกักน้ำ และใช้เป็นเขตปักดำเพาะต้นกล้าอ่อนที่มีอายุถึง 1 เดือน เตรียมไว้สำหรับการปักดำ ฤดูกาลทำนาดำ เริ่มราวมิถุนายน-ตุลาคม เป็นการไถนานช่วงฝนตกมาก เพราะที่นาเป็นดินเหนียวนั้นไถยากและต้องไถลึกกว่านาหว่าน ดังนั้นนาดำจึงต้องอาศัยน้ำฝนมาก หลังจากนั้นการไถคราดก็ต้องทำลึกกว่านาหว่าน เมื่อเตรียมดินแล้วจึงถอนข้าวกล้ามาปักดำที่นา เตรียมไว้ ซึ่งมีน้ำท่วมจางราว 6-8 นิ้ว การปักดำต้องการแรงงาน มีเทคนิคและอาจต้องมีเครื่องมือช่วย ต้องวางระยะปักดำให้ได้ขนาดพร้อมกับตรวจระดับน้ำที่นาเอาไว้สูงมาก ผลผลิตจากนาดำสูงกว่านาหว่าน ใช้แรงงานมากกว่า รวมทั้งอาศัยเครื่องมือและเทคนิคสูงกว่า(129) พื้นที่นาดำนั้นเมืองสุพรรณอยู่ห่างแม่น้ำเป็นที่ดอน มักเป็นใบด้วยการจับจองที่ว่างเปล่าของสมาชิกครอบครัวในชุมชนเดิม หรืออาจเกิดจากประชากรที่อพยพจากภายนอกเข้ามา ตั้งถิ่นฐานและก่อนโรตพื้นที่นาทำกิน

ก่อน พ.ศ. 2393 พื้นที่นาสุพรรณส่วนใหญ่ เป็นนาหว้านที่แสดงว่าการทานายังอยู่ บริเวณริมแม่น้ำ หรือมีทางน้ำเชื่อมต่อกับแม่น้ำ เป็นนาคู่โคใช้เทคนิคการทานาหว้าน ที่มีต้นทุนการผลิตสูงกว่านาตาหรือนาปางลอยหรือนาข้าวฝน ในขณะที่พื้นที่ไกลออกไปยังเป็นป่าหญ้า จนกระทั่งหลัง พ.ศ. 2393 นาตาหรือนาปางลอยเพิ่มจำนวนขึ้นจนมีมากกว่านาหว้านในท้ายที่สุด ชาวที่จับปลุกกันในเมืองนี้แบ่งเป็น ชาวทุ่ง ชาวป่า ชาวไร่ และชาวหางมา

อย่างไรก็ตามจากนโยบายการส่งออกข้าวเพื่อการค้าไปยังตลาดต่างประเทศ ทั้งในเมืองจีนและเมืองท่าแห่งอื่นในทะเลจีนใต้ ความต้องการข้าวจากชาวนาไทยจึงมีเพิ่มมากขึ้น เป็นแรงกระตุ้นให้ชาวนาปลุกข้าวเพิ่ม และมีความกระตือรือร้นตอบสนองต่อเศรษฐกิจการค้าข้าวอย่างดี นอกจากนี้รัฐบาลยังให้การสนับสนุนเศรษฐกิจการเพาะปลูกข้าวไม่ทางตรงก็ทางอ้อม ด้วยการลดเวลาเกณฑ์แรงงานไพร่ 6 เดือน เหลือเพียง 3 เดือนนั้น (130) เป็นการทำให้ไพร่มีเวลาในการปลุกข้าวมากขึ้น เสมียนเมืองเคยตั้งข้อสังเกตระหว่างการเดินทางผ่านหมู่บ้านสองพี่น้อง แขวงเมืองสุพรรณ ว่ามีชาวบ้านออกไปทานาปรังนอกฤดูกาลที่เป็นนาตา เพื่อให้มีข้าวพอกินในปีนั้น หลังจากเกิดภาวะผลผลิตข้าวไม่ได้ผล นอกจากนี้รัฐบาลยังยินยอมให้ไพร่เสียเงินค่าแรงงานเกณฑ์แทนการเข้าเวรราชการได้ หรือถ้าเป็นไพร่ส่วยก็สามารถใช้เงินตราแทนผลผลิตได้ สภาพนี้อาจจูงใจให้ไพร่ต้องการปลุกข้าวเพื่อขายมากขึ้น

มีการศึกษาอ้างอิงถึงรายงานของชาวอังกฤษใน พ.ศ. 2412 ว่า มีเหตุผลที่เชื่อได้ว่า การปลุกข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วตามต้องการ และจะเป็นอาชีพที่ได้รับความนิยมมากกว่าอาชีพอื่น พ.ศ. 2393 ภาคกลางซึ่งเป็นเขตปลูกข้าวขนาดใหญ่แต่เดิมมีปริมาณการปลุกข้าวเพิ่มขึ้นมากกว่า 10% ข้าวจากเขตนี้ส่วนใหญ่ได้รับการส่งออก ใน พ.ศ. 2403 มีการปลุกข้าวเพิ่มอีกเป็น 20% และเพิ่มเป็น 40% ใน พ.ศ. 2432 แรงจูงใจที่ชาวบ้านหันมาปลุกข้าวเพิ่มเพื่อการขายอย่างมากมายในปีหลัง คือ ความต้องการบริโภคสินค้านำเข้าจากต่างประเทศโดยเฉพาะเสื้อผ้า (131)

ข้อสรุปจากรายงานนี้สอดคล้องกับข้อมูลสถิติด้านการขยายเนื้อที่การเพาะปลูกข้าวในเมืองสุพรรณ พ.ศ. 2393 เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 ฉบับหนึ่งระบุว่า พื้นที่นาตามเมืองสุพรรณมี 2,226 ไร่ และนาหว้านมีถึง 8,929 ไร่ รวม 11,155 ไร่ พื้นที่นาข้าวขยายตัวเพิ่มขึ้น หลังการเปิดการค้าข้าวเสรี สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 คือ พบสถิติปี 2403 มีพื้นที่นาตา 2,437 ไร่ 2 งาน และนาหว้าน 8,977 ไร่ 2 งาน รวม 11,415 ไร่ แต่ในอีก 7 ปีต่อมา พ.ศ. 2410 ที่นาเมืองสุพรรณขยายตัวเพิ่มมากขึ้น เป็นนาคาถึง 29,643 ไร่ นาตราแดง

หรือนาหวานอีก 24,532 ไร่ รวมทั้งสิ้น 542,413 ไร่ และปีถัดมาพื้นที่นายังขยายเพิ่มอีก นาหวานเป็น 37,899 ไร่ และนาหวานเป็น 23,984 ไร่ รวม 61,883 ไร่ (132)

จากข้อมูลการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวนี้ เป็นการยืนยันว่า ชาวนาสุพรรณมิได้ต่างจากชาวนาเมืองอื่นในยุคนั้นที่ตอบสนองเศรษฐกิจการค้าข้าว เพิ่มปริมาณการปลูกข้าวด้วยการขยายพื้นที่นามากกว่าใช้การพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรอื่น ๆ หรือแม้แต่การพัฒนาาระบบชลประทานหรือการชดเชยของรัฐบาล ระบบคลองในหัวเมืองภาคตะวันตกที่เกิดขึ้นตอนนั้นไม่ว่าจะเป็นคลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ ที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน มีผลโดยตรงต่อการส่งเสริมอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลและข้าวในเมืองอื่น (133) ผลที่มีต่อเมืองสุพรรณอยู่บ้างคงเป็นการเปิดเส้นทางขนส่งเรือข้าวจากสุพรรณผ่านนครชัยศรีสู่กรุงเทพฯ การทำนายังคงอาศัยน้ำฝนและน้ำท่าที่ขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติเป็นหลัก อาศัยแรงงานคนและสัตว์ใช้เครื่องมือทำนาแบบง่าย ๆ การเพิ่มผลผลิตข้าวกระทำโดยการแยกพื้นที่นา ดังสถิติที่กล่าวถึงไว้แล้ว ซึ่งสัมพันธ์กับการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในเมืองนี้ เนื่องจากการขยายพื้นที่นาหรือนาพางลอนั้น ต้องใช้แรงงานคนจำนวนมากกว่านาหวาน การขยายตัวเกษตรปลูกข้าวคงเป็นไปอย่างช้า ๆ แต่อย่างไรก็ตามความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำในเมืองนี้ ทำให้ผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ในระดับค่อนข้างดี คือ นาดี 2 ไร่ต่อเกวียน ส่วนนาหวาน 3 ไร่ต่อเกวียน

ในช่วงนั้นนโยบายรัฐบาลให้ความสำคัญสนับสนุนการปลูกข้าวภายใต้กรอบจำกัดที่เกือบไม่มี การลงทุนจากภาครัฐยกเว้นการชดเชยบางส่วน เพื่อพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาลเป็นหลัก ส่วนผลที่มีต่อเศรษฐกิจข้าวเป็นเรื่องรอง แต่ก็ทำให้มีการบุกเบิกที่นาสองฝั่งคลองที่มีการขุดขึ้น นโยบายด้านอื่นของรัฐบาลที่มีต่อการปลูกข้าวและต่อชาวนา เป็นไปในลักษณะนโยบายภาพรวมต่อชาวนาในเขตปลูกข้าวเก่า 4 เมือง คือ อยุธยา อ่างทอง ลพบุรี และสุพรรณ นโยบายนี้เป็นลักษณะการแก้ปัญหาเฉพาะหน้ามากกว่า เมื่อชาวนาต้องเผชิญปัญหาการผลิตไม่ได้ผล อันเนื่องจากความแปรปรวนของธรรมชาติ น้ำมากหรือน้อยเกินไปหรือฝนแล้ง ในขณะที่กระบวนการผลิตข้าวนี้ก้าวเข้าไปสู่ระบบการค้า จึงมีผลกระทบต่อราษฎรที่ต้องซื้อ-ขายข้าวเพื่อบริโภคคนเวลาที่ข้าวขาดแคลนและมีราคาแพง

นโยบายแรกๆที่เห็นได้ การทำให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจัดทำรายงานประจำปีขึ้นต้นข้าว จากการที่การปลูกในช่วงนี้ต้องพึ่งพาธรรมชาติ ชาวนาจึงมักประสบปัญหาภัยธรรมชาติที่มีผลต่อปริมาณผลผลิตการเกษตร เป็นต้นว่า พ.ศ. 2374 เกิดน้ำท่วมมากสร้างความเสียหายต่อผลผลิตข้าวและราคาข้าวปีนั้น "ข้าวปีนั้นน้ำท่วมเสีย 6 ส่วน ได้ 4 ส่วน ราษฎรซื้อขายกันชาวนา

ทุ่งเกรียนละ 5 ตาสั่งข้าง 6 ตาสั่งข้าง 7 ตาสั่งข้าง"(134) และในปีถัดมา พ.ศ. 2375 กลับเกิดภาวะน้ำน้อยข้าวสืบเสียหาย ราษฎรขาดแคลนข้าวต้องหาเลี้ยงชีวิตด้วยมันกลอยต่าง ๆ พวกกันมายอมตัวเป็นข้าพวกกองทัพ ขอตามมาเข้ากรุงเทพฯ ด้วยเป็นอันมาก แต่ปัญหาคือ กรุงเทพฯ ก็มีข้าวไม่พอกิน กองทัพบกถึงกรุงเทพฯ "ข้าวแพงเกรียนละ 40-50 บาท ข้าวสารถึงละ 1 บาท"(135) นับเป็นราคาที่แพงกว่าปี 2477 เสียอีก

ถึงแม้ว่าในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยุคที่การค้าข้าว เริ่มเฟื่องฟูควบคู่กับการค้าน้ำตาล ไม่มีหลักฐานปัญหาเรื่องผลผลิตข้าว พระองค์ทรงให้ความสนใจสนพระทัยติดตามผลการทำนาในหัวเมืองเขตการเพาะปลูกเก่าทั้ง 4 เมืองอย่างใกล้ชิด เนื่องจากหัวเมืองทั้ง 4 เป็นแหล่งปลูกข้าวใหญ่ที่ผลผลิตข้าวใช้หล่อเลี้ยงราชอาณาจักรและเป็นผลผลิตหลักที่รัฐส่งออก จนกระทั่ง พ.ศ. 2384 รัฐบาลของพระองค์จึงทรงกำหนดหลักปฏิบัติหน้าที่เจ้าเมืองกรมการเมืองในหัวเมืองทั้ง 4 ให้ประสานข้อมูลผลผลิตข้าวประจำปีไปยังราชธานีอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ ด้วยการทํารายงานน้ำฝนต้นข้าว ระบุรายละเอียดปริมาณข้าวผลได้-เสีย ทั้งก่อน-หลังน้ำท่วม และช่วงเก็บเกี่ยว ทั้งนี้เพื่อรัฐบาลได้ใช้ข้อมูลประกอบการกำหนดนโยบายลดหย่อนอากรนาเป็นรายปี และนโยบายส่งออกข้าวในยุคนั้นยึดปริมาณการผลิตและการบริโภคภายในราชอาณาจักรเป็นหลักก่อน ถ้ามีข้าวเหลือจึงส่งออก ในปีที่ข้าวขาดแคลนรัฐบาลก็จะลดการส่งออก ด้วยการงดการจัดซื้อข้าวจากชวา นา หรืองดการซื้อคชชวาในฉางหลวงนั่นเอง(136) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงติดตามรายงานข้าวประจำปี ข้อมูล พ.ศ. 2386 เมื่อทรงรับรายงานผลการทำนาและปริมาณน้ำฝนและน้ำท่าในปีนั้น พบว่าตอนช่วงต้นฤดูกาลข้าว นาดอน (นาดำ) บางส่วนเสียหาย แต่ต่อมาเมื่อมีฝนตกต่อเนื่องในเขตกรุงเทพฯ นนทบุรี ข้าวแดง แต่งตัวออกรวง จึงทรงต้องการให้พระยามหาเทพ เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย กับพระยาไชยวิริศ และหัวหน้าตำรวจกรมนาและกรมการไปยังหัวเมืองปลูกข้าวทั้งสี่เมือง ตรวจสอบจำนวนวัน คืน ที่ฝนตกและตรวจสอบสภาพต้นข้าวที่แท้จริงในเมืองนั้น(137) การติดตามสภาพการผลิตอย่างใกล้ชิดเช่นนี้ เพื่อให้ทรงสามารถควบคุมและจัดการปริมาณข้าวให้มีเหลือพอหมุนเวียนในตลาดข้าวภายในประเทศก่อนการส่งออก หรือใน พ.ศ. 2393 เมื่อทรงตรวจสอบรายงานน้ำฝนต้นข้าวจำนวน 5 ครั้ง ในปีนั้นของเมืองสุพรรณพบว่ารายงานไม่สมบูรณ์ไม่ได้บอกจำนวนนาที่ได้-เสีย และปริมาณน้ำในนาข้าว จึงทรงตักเตือนให้เจ้าเมืองกรมการเมืองต้องทํารายงานข้าว น้ำฝน เดือนละ 2 ครั้ง เนื่องจากพื้นที่นาสุพรรณก็ยังมีจำนวนมาก การปฏิบัติงานของเจ้าเมืองที่ไม่ครบถ้วนถือว่า "การเร่ร่อนเป็นกระชู้ราชการแผ่นดินสำคัญหนัก แต่ก่อนได้โปรดเกล้าฯให้มีตรากำกับ

กาชาออกมาโทษสุพัน กรมการบอกรายการนำแผ่นดินเข้า ๆ ไปเนื่อง ๆ เสมอเดือนละ 2 ครั้ง
กว่าจะสิ้นเทศการทานา พญาสุพันกรมการมีความมีน(หมิ่น)ประมาณกับราชการ นา ๆ จึงบอก
เข้าไปครั้งหนึ่งดังนี้ มีความผิดอยู่เป็นอันมาก" แต่ก็ทรงงดโทษไว้ แต่เร่งรัดให้พญาสุพันเที่ยวตรวจ
ต้นข้าวราชการในเมืองสุพันให้ทั่วทุกตำบลบ้านว่าต้นข้าวปักหวาน ข้าวหนัก ข้าวเบา ได้ผลดี-เสีย
เท่าใด นาที่ได้ผลนั้นคุ้มทุนการปลูกข้าวมีกำไรมากน้อยเท่าใด และราคาข้าวราชการ ชื่อชาย
เกวียนละเท่าใด(138) ผลคือ พระยาสุพรรณได้เร่งจัดทำรายงาน ผลการทานาปักดำและ
หวานานปีนั้น เข้าไปถวายทันที(139)

การทำรายงานนำแผ่นดินข้าวนี้ได้รับการปรับปรุงในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ กำหนดให้
านเดือน 5 ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนำขวดแก้วที่จัดส่งมาจากส่วนกลาง ตั้งรอนำฝนในเดือน
นั้นแล้วจดบัญชีระดับน้ำฝนเป็นนิ้ว รวมทั้งระดับน้ำท่าชั้นลง รายงานเดือนละ 2 ครั้ง(140)
การทำรายงานนำแผ่นดินเข้ามีอยู่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว

นโยบายประการต่อมาคือ ในกรณีที่มีปัญหาหน้าโดยรัฐบาลทั้งสองรัชกาลใช้วิธีการช่วย
เหลือชวานาบางพื้นที่เท่าที่ทำได้ คือ ให้เจ้าหน้าที่รัฐปิดกั้นคลองแยกปากแม่น้ำ และคลองสาย
สำคัญ เพื่อกั้นน้ำให้อยู่ในทุ่งนาไม่ลดตามระดับน้ำในแม่น้ำ จะได้มีน้ำพอเพียงในทุ่งนา นโยบาย
นี้มีผลแต่เฉพาะที่นาใกล้ปากคลอง และเกือบไม่มีผลต่อที่นาเมืองสุพรรณ(141)

นโยบายแก้ปัญหาการผลิตข้าวที่รัฐให้ความสำคัญที่สุด คือ ออกราคาและการจัดซื้อ
ข้าว การเก็บออกราคาถือเป็นเรื่องสำคัญที่ดำเนินการโดยเจ้าหน้าที่รัฐในกรมฯ ออกมาจัด
เก็บค่านาร่วมกับกรมการเมืองและกำนันในหัวเมืองปลูกข้าวสำคัญทั้ง 4 แห่งทุกปี ในสมัยรัตนโก
สินทร์ พ.ศ. 2454 มีการรังวัดที่นาเป็นครั้งแรกในแขวงเมืองทั้ง 4 แห่ง เพื่อจัดเก็บข้าวค่านา
และข้าวจัดซื้อ รัฐบาลกำหนดไว้สำหรับเมืองกรุงเทพ กรุงเก่า อ่างทอง สุพรรณ นครชัยศรี สาม
โคก นนทบุรี สาครบุรี คัดข้าวค่านาไร่ละ 2 ถัง และข้าวจัดซื้อไร่ละ 2 ถังเช่นกัน อัตราที่สูง
กว่าหัวเมืองอื่น ๆ ต่อมามีการคิดเทียบเป็นเงินถังละ 2 ไพโดยราชการเป็นผู้จัดส่งข้าวดวงขึ้นฉาง
หลวงที่กรุงเทพฯ หรือหัวเมืองสำคัญ(142) ครั้นรัชกาลที่ 3 ทรงเห็นความเดือดร้อนที่
ราชการต้องส่งหางข้าวมายังฉางหลวง จึงโปรดให้เปลี่ยนธรรมเนียมการเก็บหางข้าวค่านา และ
บังคับซื้อ ด้วยการออกพระราชบัญญัติ เรียกค่านาไร่ละสลึงเพ็อง เท่ากันทั้งนาโคกหรือนาหวาน
และนาดำ ปรากฏว่า พ.ศ. 2386 เกิดภาวะฝนตกน้อยกว่าทุกปี ผลผลิตข้าวน้อยลง ไพหลวงใน
หัวเมืองทั้ง 4 แห่งซึ่งทำนาโคกได้รับความเดือดร้อน ร้องทุกข์ว่าต้องเสียเงินค่านาเต็มพื้นที่นา

ตราแดงที่ครอบครอง ทั้งที่ผลผลิตได้ไม่เต็มพื้นที่นา พระองค์ทรงเห็นแก่ความเดือดร้อนโปรดฯให้ยกเว้นค่านาคิดแต่เฉพาะนาส่วนที่ทำได้ แต่ทั้งนี้ทรงให้ข้าหลวงออกสำรวจพื้นที่ด้วยตนเอง เพื่อกำหนดว่านาผู้ใดเสียหายมากน้อย และถ้าหากมีข้อโต้แย้งให้เจ้าของนานาเมล็ดข้าวที่เสียหายยื่นพร้อมสาบานต่อหน้าพระรัตนตรัยและได้รับการยกเว้นค่านา (143) ต่อมาพระองค์ยังโปรดฯให้ลดอัตราค่านาผู้ใด คิดไร่ละสลึงเท่ากันกับนาดีหรือนาฟางลอย และให้คิดเฉพาะพื้นที่ที่เพาะปลูกได้ผล

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายเดียวกับพระเชษฐาธิราช ดังปรากฏว่าในพ.ศ. 2395 นำเหนือหลากมาน้อย ทาให้น้ำท่าเข้าไปได้เฉพาะเขตนาลุ่ม ส่วนนาดอนน้ำท่วมไม่ถึงคันข้าว เป็นผลให้ข้าวนาดอนเสียหายบางส่วน ทรงเห็นใจต่อราษฎรทั่วเมือง ทั้งสี่แห่ง โปรดฯให้หลวงเสนาขึ้นมาประเมินนา โดยให้ราษฎรเสียค่านาเฉพาะส่วนที่ได้ผล และโปรดฯให้ยกค่าธรรมเนียมหัวเชือก ทางเชือกที่เคยเก็บไร่ละเฟื้องอีก (144) ต่อมา พ.ศ. 2396 ได้มีราษฎรจากอยุธยาจำนวนกว่าร้อยราย ได้ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ เรื่องการเสียค่านากรณีนาตราแดงที่เป็นนาผู้ใดเต็มพื้นที่ ทั้งที่ผลผลิตไม่ได้ผลทั้งหมด และบางพวกอ้างว่าถูกข้าหลวงชุดรีดรีงวัดที่นาออกตราแดง หลังจากทรงให้สอบสวนแล้ว ทรงกำหนดนโยบายการจัดเก็บค่านาสำหรับหัวเมืองทั้งสี่แห่งดังนี้

1) กรณีการทานตราแดง ถ้าทานาเต็มพื้นที่ถึงแม้คันข้าวให้ผลผลิตน้อย ก็ต้องเสียค่านาเต็มจำนวนที่ระบุไว้ในตราแดง แต่ถ้าทานาไม่เต็มพื้นที่ก็เสียค่านาเฉพาะที่ส่วนที่เพาะปลูก

2) ข้าหลวงเสนาต้องตรวจสอบราษฎรให้ชัดเจนว่ามี การทานนอกตราแดงหรือไม่ เนื่องจากพบว่ามีราษฎรทานนอกตราแดง และบางครั้งก็เป็นนาซึ่งมีผู้เวนคืนให้ เพื่อที่จะได้หลีกเลี่ยงภาษี

3) ในการมีราษฎรต้องการยื่นเรื่องตนเองทานาไม่เต็มพื้นที่ หรือทานนอกตราแดง ต้องร้องเรียนภายในเดือนอ้ายหรือเดือนยี่ ก่อนฤดูกาลเก็บเกี่ยว ทรงพบว่าชาวบ้านมักร้องเรียนในเดือน 6-7 หลังการเก็บเกี่ยวและเริ่มต้นปลูกข้าวนอกฤดูกาลหรือนาปรังอยู่ จึงเป็นการยากต่อการประเมินพื้นที่ปลูกข้าวรุ่นเก่าหรือใหม่ เป็นการเอาเปรียบรัฐบาล นอกจากนี้ยังให้ราษฎรเลิกการสาบานต่อหน้าพระรัตนตรัย (145)

หลักการเสียอากรค่านาที่ทรงมุ่งถึงราษฎรกลุ่มผู้ทานตราแดงนี้ แม้การเสียอากรผู้ใดสูงกว่านาฟางลอย แต่การทานาผู้ใดสามารถทานานในช่วงน้ำเหนือหลากได้อีกครั้งหนึ่ง (ทานา 2 ครั้งต่อปี) การเรียกเก็บอากรค่านาผู้ใดเต็มพื้นที่จึงเป็นการบังคับให้เจ้าของนา ทานานเต็ม

ที่จับจองไว้ให้มากที่สุด และแม้ว่าผลผลิตข้าวจากนาหว่านหรือนาสูโคขายได้ราคาต่ำกว่านาตาหรือนาปางลอย แต่ก็มีปริมาณการผลิตมากกว่า อย่างไรก็ตามเพื่อชดเชยความเสียหายในปีที่ฝนแล้ง พระองค์จึงทรงยอมลดค่านาให้มีอัตราเท่ากับนาปางลอย คือ ไร่ละสลึง

พ.ศ. 2398 พระองค์ทรงโปรดให้มีการปรับปรุงอาคารค่านาและการจัดซื้อข้าวขึ้นกลางหลวงใหม่อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้(146)

1) กรณีนาตราแดงหรือนาสูโค ให้เก็บค่านาเต็มตามที่จับจอง คิดอัตรานาตราแดง ไร่ละสลึงเพ็อง นาปางลอยไร่ละสลึง

2) ในกาารทนามนอกตราแดงต้องแจ้งข้าหลวง และเพื่อป้องกันภยันตรายมือกับราษฎรบัดนี้ที่นาตราแดง ให้กำหนดห้ามผู้ซึ่งหาว่ารายชื่อชานาและที่นาพร้อมกันสาบานต่อหน้าพระรัตนตรัย และในกาารรังวัดที่นาให้ข้าหลวงเสนาออกมารับเข้าไว้ตราษฎรเก็บไว้จนเมื่อถึงคราวเสียค่านาจึงให้ชานาแตกเป็นใบเสร็จ และในกาารออกใบเสร็จต้องมีใบเสร็จรวมของค่านาทุกตำบลพร้อมรายชื่อและจำนวนนาราษฎรแต่ละราย

3) ในกรณีพื้นที่ที่ได้รับการยกเว้นค่านา ได้แก่ นาของเจ้านายและขุนนาง ซึ่งแต่เดิมไม่เคยเสียค่านา ต้องแจ้งกรมราชบัณฑุกทูลขอไว้ก่อน มิฉะนั้นต้องเสียเงินค่านา กับที่นาของกลุ่มครัวมอญ ลาว เขมร ชวน แรก ที่เป็นกองทหารปืนปลายทอกและไพร่หลวง ทรงพระกรุณาให้เร่งทำเรื่องราวแจ้งจำนวนนาที่มีอยู่จริง

4) ห้ามนาเงินค่านาที่เก็บได้ ทักไว้สำหรับจัดซื้อข้าวขึ้นกลางหลวง

5) ยกเลิกการห้ามชาวต่างประเทศซื้อ-ขายข้าวจากชานา

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสุนนให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวอย่างมากมายในเขตหัวเมืองทั้งสี่ จึงได้ทรงกำหนดหลักเกณฑ์การจับจองพื้นที่นา ดังนี้(147)

เนื่องจากทรงถือว่าข้าวเป็นที่ต้องการของราชการแผ่นดินในฐานะเสบียงของกองทัพ เป็นนิคมภัยสำหรับพระสงฆ์ และจ่ายราชการในกรุงเทพฯ ดังนั้นจึงทรงถือว่าที่นานอกตราแดงและตราจองเป็นนาหลวง ผู้ใดทนามนอกพื้นที่ตนเอง ผลผลิตในที่นั้นย่อมตกเป็นของหลวง และการที่ราษฎรจับจองที่นาโดยไม่มีแจ้งต่อราชการและถ้าไม่ทำกาารเพาะปลูก ย่อมถือเป็นการผิดกฎหมาย เห็นได้ว่าเป็นหลักเกณฑ์ที่บังคับให้ราษฎรต้องทนามเต็มตามพื้นที่ตนเองครอบครอง

ส่วนราษฎรที่ยังไม่มีนาทำ ทรงโปรดให้ข้าหลวงเสนาและกรมการจูงนาให้ราษฎรอย่าปล่อยให้มีที่รกร้างว่างเปล่า และสำหรับกาารพระราชทานที่นาให้ข้าหลวงเดิม ซึ่งเป็นทหารปืนปลายทอกพระบรมทหารราชวัง ก็ทรงยกให้คนละ 20 ไร่ ถ้าเกินกว่านั้นให้ข้าหลวงเสนาคิด

อาคารค่านาได้ มาตรการนี้เป็นการชักจูงและวางกรอบให้ราษฎรบุกเบิกที่นา แต่ขณะเดียวกันก็ให้ที่นาเต็มตามพื้นที่จับจอง

มาตรการการเก็บค่านาและนโยบายบุกเบิกที่นา ทรงใช้มาจนถึง พ.ศ. 2407 พบว่าราษฎรกราบขอลอ้อนวอนการคิดค่านาสู่ใด าก็คิดเฉพาะพื้นที่ที่มีการทำนา แม้พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยแต่ก็ทรงอนุโลมไว้ โดยถือว่านาที่ไม่ได้ทำการเพาะปลูกนั้นเป็นค่านาด่างซาระ และในปีถัดไปจะทรงคิดอัตราค่านาด่างซาระเป็นไร่ละสลึงเฟื้อง โดยถือเป็นค่าช่วยการไว้แก่ข้าหลวงเสนาที่ต้องออกไปประเมินนาเพิ่มเติม ทรงถือเหตุผลที่ไม่ได้ยกค่านานี้แก่ราษฎรว่า ทรงเห็นว่าราษฎรมีฐานะพอที่จะเสียเงินค่านาด่างซาระได้ เพราะทรงประกาศนโยบายเปิดให้ชาวต่างประเทศซื้อข้าวได้เสรี ทาให้ราษฎรสามารถกำหนดราคาซื้อขายได้เอง ราษฎรย่อมต้องมีการไถจากการขายข้าวได้มาก(148) ความเห็นของพระองค์เช่นนี้เป็นการชี้ถึงสภาพการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าข้าวที่ลงมาถึงระดับราษฎรในเวลาอันแล้ว

รายได้รัฐบาลจากอากรนา เป็นรายได้ที่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งก็เป็นไปตามการขยายตัวของภาวะเศรษฐกิจชาวนั้นเอง หลักฐานอาคารค่านาที่เมืองสุพรรณเอง(149) เป็นข้อยืนยันในเรื่องนี้ รวมทั้งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการเติบโตของภาวะเศรษฐกิจชาวนาเมืองนี้ด้วย

พ.ศ.	จำนวนนา/ไร่	อาคารค่านาส่งหลวง
2403	11,415	40 ชั่ง 3 ตาลึง
2410 (ปีขาล)	542,413	198 ชั่ง 9 ตาลึง กึ่งเฟื้อง
2410 (ปีเถาะ)	618,830	227 ชั่ง 10 ตาลึง กึ่ง

ที่สำคัญอาคารค่านาเมืองสุพรรณนี้ แม้จะมีการค่างซาระที่ราษฎรบ้าง แต่เจ้าหน้าที่ก็สามารถคิดตามได้ในปีถัดมา ไม่ถึงกับค่างกัน 2-3 ปีต่อเนื่องเหมือนกับส่วยค่างซาระประเภทอื่น แสดงให้เห็นถึงศักยภาพการผลิตของชาวนาเมืองนี้และสภาวะเศรษฐกิจการค้าข้าวที่น่าจะทาให้ชาวนาขายข้าวได้ราคา จึงมีเงินตราเหลือพอที่จะชำระอากรนาได้ และที่สำคัญการที่ที่นาเมืองสุพรรณ ถือได้ว่ามีคุณภาพพระดีดี เพราะสามารถเก็บเกี่ยวได้กรณินาตราแดงถึง 3 ไร่ต่อเกวียน และนาทางลอย 2 ไร่ต่อเกวียน และยังพบว่าในปีที่ผลผลิตสมบูรณ์ ชาวนานเมืองนี้เคยมีการไถจากการขายข้าวได้ถึง 3 เท่าของต้นทุน

สำหรับรายได้ชาวนาเมืองสุพรรณ พบว่าหลังการเก็บเกี่ยว ราษฎรแบ่งข้าวส่วนหนึ่งไว้ในยุ้งฉางของตนเองเพื่อบริโภค ส่วนที่เหลือไว้สำหรับขาย แต่การขายข้าวของราษฎรส่วนหนึ่งถูกกำหนดจากนโยบายรัฐด้วยเรื่อง ข้าวจัดซื้อ คือ ข้าวซึ่งทางราชการบังคับซื้อจากราษฎรในราคาที่กำหนดไว้ เฉพาะนาในเขต 15 เมือง คือ กรุงเทพฯ ออยุธยา อ่างทอง สุพรรณ นครชัยศรี สามโคก นนทบุรี สาครบุรี สระบุรี เพชรบุรี สมุทรปราการ ปราจีน นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี โดยคิดราคาไร่ละ 2 ถัง เท่ากับอากรนา และเฉพาะข้าวของราษฎรในเขตกรุงเทพฯ ออยุธยา อ่างทอง สุพรรณ และนครชัยศรี สามโคก นนทบุรี สาครบุรี ราษฎรต้องขนข้าวจัดซื้อไปกรุงเทพฯ ด้วยตัวเอง ต่อมารัฐบาลได้กำหนดข้าวจัดซื้อคิดเป็นเงินได้ในอัตรา ข้าวเปลือก 2 ถัง เป็นเงิน 1 เฟื้อง แต่เวลาซื้อขายจริงรัฐบาลกลับลดราคาต่ำกว่าราคาตลาดถึงหนึ่ง คือ ถังละ 2 ไพเท่านั้น(150) ครั้งถึงรัชกาลที่ 3 ทรงกำหนดราคาข้าวจัดซื้อ ไร่ละสัก ๗ ละ 26 ทะนาน โดยคิด 80 สักเป็น 1 เกวียน ๗ ละ 3 ซึ่ง 2 สลึง หรือราคาสักละ 400 เฟื้อง 1 ไพ ในขณะที่ราคาซื้อขายข้าวในท้องตลาดของราษฎรอยู่ในระหว่างสักละ 30 ทะนาน เกวียนละ 3-4 ซึ่ง(151) ราคาข้าวจัดซื้อของรัฐบาลจึงยังถูกกว่าท้องตลาด ดังนั้นรัฐบาลมักพบว่าราษฎรแอบขายข้าวที่ต้องกันไว้เป็นข้าวจัดซื้อ แล้วอ้างกับข้าหลวงเสนาว่า ข้าวมีไม่พอให้เจ้าหน้าที่รัฐจัดซื้อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงหาวิธีการแก้ปัญหาได้ด้วยการอนุญาตให้ราษฎรค้างชำระข้าวจัดซื้อ โดยนายอคาบสมทบกับข้าวจัดซื้อปิดคาบ และให้คิดราคาลงตามการซื้อขายในตลาด(152) การที่ชาวนาไม่ต้องการขายข้าวให้รัฐบาลเพราะต้องการเก็บไว้ขายเอง เนื่องจากได้ราคาดีกว่า การซื้อขายข้าวเวลานั้นราษฎรกำหนดราคาตนเอง ยิ่งเมื่อรัฐบาลเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติซื้อข้าวได้อย่างเสรี ยิ่งเป็นแรงกระตุ้นให้ราษฎรต้องการเก็บข้าวไว้ขายเอง

ข้าวส่วนที่เหลือจากการบริโภคและจากการเป็นข้าวจัดซื้อ เป็นข้าวที่ราษฎรเก็บไว้ขายตามราคาท้องตลาด รูปแบบการขายก็มีพัฒนาการจากสมัยรัชกาลที่ 2 โดยราษฎรยังใช้วิธีการครั้งอยุธยา คือ บรรทุกข้าวเปลือกใส่เรือส่งมาขายยังกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา พบว่าเริ่มมีผู้ซื้อจากภายนอกชุมชนทั้งที่เป็นพ่อค้าชาวจีนหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง นำพาการซื้อขายข้าวจากราษฎรนำมาขายต่อให้พ่อค้าข้าวและเจ้าของโรงสีที่กรุงเทพฯ ดังตัวอย่างหลักฐานบางรายงานเรื่องนี้ เช่น พ.ศ.2390 หมื่นแก้ว ได้รับแต่งตั้งเป็นที่ข้าหลวงเสนาออกมาเก็บอากรนาที่สุพรรณ นำเงินค่านาไปใช้ลงทุนธุรกิจเงินตรา คือ ฝากุยิม ซื้อเสานันและมัดจ่าข้าว (อาจนหมายถึงตกข้าวหรือการหักเงินล่วงหน้าแก่ชาวนาเพื่อซื้อข้าวในฤดูกาลนั้น) รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 6 ตาสึง(153) อีกรายหนึ่ง

น พ.ศ.2395 การตกข้าวเกิดขึ้นอย่างชัดเจนตามที่ระบุในเอกสาร คือ นายชา ข้าวนกรมพระ
เจ้าไฉ่ยงยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท รับเอาเงินออกมาจำนวน 8 ตำลึง บทกเส่าและข้าว
ของราษฎรเมืองสุพรรณ และรับเอาผ้าลายจากกรุงเทพฯ ออกมาจากนายในแขวงเมืองนี้ นายชา
ได้นำเงินค่าเส่าและข้าวและเงินจากนายผ้าลายกลับเข้ามาถวายส่วนหนึ่ง แต่ที่เหลือเป็นเงินค่า
ผ้าลายและเงินตกเส่าค้างอยู่ที่ราษฎรเมืองสุพรรณอยู่ถึงกว่า 30 คน ลูกหนี้ไม่ยอมชำระหนี้ให้
ขณะพระเจ้าไฉ่ยงยาเธอ เสด็จไปราชการทัพเชียงตุง จึงโปรดฯให้นายชา ถอดรอกออกมาเร่งรัดหา
เจ้าเมืองกรมการเมืองช่วยทวงหนี้ให้(154) ตัวอย่างทั้งสองนี้แสดงให้เห็นถึงระบบการซื้อขาย
ข้าวที่พ่อค้าจากภายนอกเริ่มเข้ามาลงทุนซื้อ-ขายถึงเมืองสุพรรณกับราษฎรชาวเมืองโดยตรง และ
ยังสร้างแรงจูงใจให้ราษฎรต้องการขายข้าวเพื่อซื้อเสื้อผ้าหรือของใช้อื่น ๆ จากภายนอก ขณะ
เดียวกันก็เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดภาวะหนี้สินขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าเศรษฐกิจการผลิตและการค้าข้าวนี้มีผลต่อการผลักดันฐานะ
ทางเศรษฐกิจของชาวบ้านเมืองสุพรรณให้ก้าวเข้าสู่ระบบเงินตราแต่กรรมวิธีการปลูกข้าวของชาว
บ้านเมืองนี้ยังคงพึ่งพาธรรมชาติ หากให้ชาวนานำสามารถควบคุมปริมาณการผลิตข้าวที่แน่นอนได้
ตั้งนั้นภาพฐานะชาวบ้านเมืองสุพรรณจึงน่าจะเป็นดังที่เสียมณีมองเห็น คือ "ที่มีงมีก็มากที่ยากก็
หลาย"(155)

ชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวเมือง

สภาพชีวิตชาวเมืองสุพรรณสัมพันธ์กับรูปแบบชุมชนชนบทเกษตรกรรม ที่หลากหลาย
ทางชาติพันธุ์ วิถีชีวิตชาวบ้านผูกพันกายาดีอำนาจของระบบราชการและอำนาจท้องถิ่นที่มีอิทธิพลใน
การปกป้องและคุ้มครองชุมชน ในขณะที่เดียวกันเมืองสุพรรณก็มีพลังวัฒนธรรมความเชื่อ อุดมคติและ
หล่อหลอมวิถีชีวิตที่เป็นความหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่มีเอกภาพอยู่ร่วมกันภายใต้สังคมวัฒนธรรม
เมืองเดียวกัน

ชาวบ้านกับอำนาจท้องถิ่น

เดวิด บรูซ จอห์นสัน ชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างสังคมชนบทนี้มีสถาบันอำนาจ 2
ประเภท คือ แบบเป็นทางการอันเป็นอำนาจที่ได้รับแต่งตั้งจากส่วนกลาง กับแบบที่มิใช่เป็นทางการ

เป็นอำนาจที่เกิดขึ้นและเป็นที่ยอมรับกันภายในชุมชนท้องถิ่นหรือหมู่บ้าน(156)

อำนาจที่เป็นทางการ คือ ชำราชากรท้องถิ่น ได้แก่ เจ้าเมือง กรมการเมือง นายอำเภอ แขวง กำนัน อำนาจของชำราชากรท้องถิ่น เป็นอำนาจของมูลนายที่ควบคุมบังคับบัญชาไพร่ เป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ ในขณะที่อำนาจแบบไม่เป็นทางการ คือ อำนาจท้องถิ่น ได้แก่ นักเลง นักเลงโต หรือ แม้กระทั่งโจร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายความหมายของนักเลงไว้ว่า เป็นคนกว้างขวาง ไร้บั้งสอย คล่องแคล่ว ส่วนนักเลงโตเป็นคนที่มีความมาก นักเลงสามารถคบค้าคุ้นเคยกับผู้มีบรรดาศักดิ์ นักเลงอาจไม่เป็นโจรเสมอไป(157) แต่โจรสมัยก่อนมักมีพื้นฐานจากความเป็นนักเลงในหมู่บ้านมาก่อน อำนาจนักเลงให้ความสัมพันธ์อุปถัมภ์แบบไม่เป็นทางการกับชาวบ้านด้วย

อย่างไรก็ตามสภาพสังคมชนบทพบว่า ความสัมพันธ์อุปถัมภ์แบบเป็นทางการและไม่ใช่เป็นทางการนั้น บางครั้งเหลื่อมซ้อนกันอยู่ ดังกรณีรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีนโยบายให้ผู้คน ซึ่งเป็นนายหมวด นายกองไพร่ คุมกำลังคนออกไปล้อมสูม ผู้คนในป่า เพื่อแสวงหาผลประโยชน์ในป่า เป็นการหารายได้เข้าแผ่นดินและพัฒนาเศรษฐกิจในช่วงที่รัฐบาลยังขาดแคลนที่มีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจ การใช้วิธีการล้อมสูมกำลังคนนี้ได้ผลดีต่อรัฐบาลอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง การตั้งกองกำลังลักษณะนี้ถือเป็นกลุ่มอำนาจที่เป็นทางการ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับพบว่ากองกำลังเช่นนี้ ได้สั่งสมกำลังและอำนาจท้องถิ่น กลายเป็นแหล่งอำนาจที่ไม่เป็นทางการเป็นช่องหรือชุมชนที่ คอยให้ความช่วยเหลือหรืออุปถัมภ์โจรผู้ร้าย ทาส ลูกหนี ที่หลบหนีอำนาจรัฐหรือทางการ ทำให้ผู้หลบหนีเข้าไปในช่องแล้ว ตามเอาตัวไม่ได้ นายช่องเองก็ไม่กลัวเกรงเจ้าเมือง ทรงเห็นว่าเป็นภัยคุกคามความมั่นคงของรัฐ จึงโปรดฯ ให้เลิกนโยบายการตั้งกองกำลังคนในป่าเสีย(158) สำหรับเมืองสุพรรณ พบว่าลักษณะชุมชนที่เป็น "ช่อง" กำลังคนในหมู่บ้านกระเหรี่ยงแห่งหนึ่งใกล้บ้านโพธิ์พระยา สุพรรณบุรีเล่าว่า บรรดาทาสหรือไพร่หลบหนีมูลนายพากันหนีเข้ามาขอความช่วยเหลือจากหมู่บ้านแห่งนี้ ถ้าหากมีผู้ใดติดตามมาเอาตัว ก็ถูกกลุ่มรวมฆ่าฟันจนตาย

เช่นเดียวกับบทบาทของนักเลง มักมีอยู่เกือบทุกหมู่บ้าน หมู่บ้านต้องคุ้มครองตนเอง เนื่องจากอำนาจทางการหรือชำราชากรไม่สามารถคุ้มครองหมู่บ้านได้อย่างถาวร ชาวบ้านจึงต้องพึ่งพานักเลงที่มีบุคลิกภาพแสดงออกในลักษณะความเข้มแข็งเด็ดขาด ให้ความปลอดภัยคุ้มครองพวกเขาได้ โดยชาวบ้านยินยอมจ่ายค่าตอบแทนให้

กลุ่มนักเลงมีการจัดลำดับชั้น โดยมีหัวหน้าเป็นนักเลงโต บางครั้งนักเลงอาจผนวก

ตัวเองเข้ากับระบบราชการ โดยเจ้าหน้าที่รัฐ เจ้าเมืองกรมการเมือง อาจจ้างหรือพึ่งพานักเลง
 วนการให้คำแนะนำปฏิบัติการให้ความสะดวก หรือบางครั้ง นักเลงก็อาจรับแทนแห่งราชการ
 เป็นผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือนายอำเภอ นักเลงจึงเป็นทั้งผู้คุ้มกันหมู่บ้านและช่วยเหลือราชการใน
 ทางคดีทางหนึ่ง แต่ขณะเดียวกันก็อาจมีบทบาทลับหรือติดกับนักเลงหมู่บ้านอื่น บางครั้งเจ้าหน้าที่
 รัฐก็อาจเป็นใจ หรือให้การสนับสนุนนักเลงด้วย(159) เช่น กรณีหลวงพลสงครามถูกนายปาน
 ยึดเรือบรรทุกเสาส่วยของหลวง ที่บางแม่หม้ายสุพรรณระหว่างการเดินทางขนส่งเข้ากรุงเทพฯ พบ
 ว่าคดีนี้เงินอื่น นายอำเภอบางแม่หม้าย เป็นใจกับนายปานในการยึดเรือไว้พฤติกรรมการนี้ดูต่าง
 จากการปล้นจี้ และเส้นแบ่งระหว่างการรู้เห็นเป็นใจกับการร่วมปล้นกันแยกเกือบไม่ออก

สังคมชนบททั่วไปยอมรับการประกอบอาชีพการรวมและการลักขโมยได้ระดับหนึ่ง
 เนื่องจากชาวนาไทยมีความคิดเกี่ยวกับชุมชนและปัจเจกชนว่า การขโมยหรือการปล้นที่เกิดขึ้นใน
 หมู่บ้านระหว่างพวกเดียวกันในหมู่บ้าน เป็นเรื่องของคนรวมกับคนจนในหมู่บ้าน จนทำให้ชาวบ้าน
 เดือดร้อนหรือต้องเกี่ยวข้องด้วย ถือว่าเป็นการกระจายรายได้หรือเฉลี่ยรายได้ มักเป็นเพราะเพื
 ่ปฏิบัติ เมื่อชาวบ้านมีทรัพย์สินมีค่าซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นควายหายไ้ หรือถูกลักไป การติดตามจะติด
 ต่อผ่านนักเลงด้วยข้อแลกเปลี่ยนเป็นเงินจำนวนหนึ่ง นักเลงจึงได้ส่วนแบ่งเช่นเดียวกับการปล้น
 ซึ่งก็เป็นวิธีการกระจายรายได้อีกแบบหนึ่ง(160) การปล้นมักมีการบอกกล่าวให้รู้ล่วงหน้า ส่วน
 ใหญ่เป็นบ้านคนรวย ส่วนการปราบโจรนั้น ทางราชการมักประสบปัญหาการติดตามเนื่องจากชาว
 บ้านพากันปกป้องโจร ความสนิทกับชาวบ้านมักทำให้มูลค่ากับการได้รับความคุ้มครองจากโจรสูงมาก
 จนสามารถทนทานการกระทำของนักเลงที่ก้าวเกินขอบเขตมาตรฐานความเป็นโจรได้ ชาวบ้านจึงยอมรับ
 พฤติกรรมการเป็นโจรได้ระดับหนึ่ง(161)

ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจทางการเมืองกับอำนาจไม่เป็นทางการ วนกรณีปัญหาอาชญา
 กรรม ผู้นำทางการเมืองต้องเลือกกระทำการให้หลังห้องถิ่นอยู่ในกรอบที่ตัวเองรับได้ ด้วยการ
 ประนีประนอม หรือสมรู้ร่วมคิดหรือหลีกเลี่ยงการรับรู้ กับการต่อต้านหรือปราบปรามอย่างเปิดเผย
 ส่วนใหญ่แล้วมักเป็นการปกป้องกลุ่มโจรที่ผู้นำท้องถิ่นอุปถัมภ์อยู่ เพื่อประโยชน์การสร้างเครือข่าย
 อำนาจหรือควบคุมอาชญากรรมมาให้อยู่ในระดับที่ผู้นำท้องถิ่นควบคุมได้ การปราบโจรมักเกิดขึ้นกับ
 กลุ่มโจรที่ไม่แบ่งผลประโยชน์ให้ บางครั้งผู้นำท้องถิ่นอาจมีความร่วมมือกับโจรด้วยการแลกเปลี่ยน
 เงื่อนไขการปล้นในท้องถิ่นที่นอกเขตความรับผิดชอบของผู้นำนั้น บกคินแล้วอำนาจการบริหารท้องถิ่น
 ได้รับความร่วมมือกับอำนาจไม่เป็นทางการ จนบางครั้งพบว่ามีมีการแต่งตั้งผู้มีอำนาจ
 ท้องถิ่นหรือนักเลงโตไว้เป็นกำนัน หรือนายอำเภอ จนทำให้เส้นแบ่งอำนาจที่เป็นทางการกับไม่

เป็นทางการนั้นไม่ชัดเจนนัก (162)

สำหรับเมืองสุพรรณนั้น สภาพภูมิประเทศและการคมนาคมโดยทั่วไปถือว่าเป็นเมืองชนบทขั้นานที่ "ไกลหูไกลตา" จากราชธานี เนื่องจากเส้นการเดินทางจากเมืองหลวงมายังสุพรรณยังคงเป็นป่าเบญจมาศ พงหญ้า ที่เอื้อต่อการหลบหนี หรือเป็นจุดที่ง่ายต่อการปล้นชิงทรัพย์ แม้บางช่วงมีที่ตั้งหมู่บ้านที่ห่างไกลทั้งสองกัน นอกจากนี้ก็เกิดทัศนคติความเป็นเมืองชนบทและเป็นแหล่งอาชญากรรมเป็นที่รู้จักกันดีมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอมรินทราบหาราชานุกาพ ทรงเล่าเรื่องคดีโบราณว่า "ห้ามไม่ให้เจ้าไปสุพรรณ" สาเหตุมาจากเทพารักษ์หรือหลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้า เกรงว่าจะทำอันตราย หรือมีสิ่งอัปมงคล หากให้เจ้านายที่เสด็จนั้นเสวยพระจิวดี พื้นฐานคดีเรื่องนี้อาจมาจากความเชื่อพื้นฐานชาวเมืองที่นับถือผี บูชาศาลเจ้า ซึ่งเป็นวิญญูชนกนุญที่สิ้นชีวิต ผลกรรมทำให้ห้องทองเที่ยวเกิดควมมาได้ ถ้าไม่ชอบนครก็ทำาให้คนนั้นเดือดร้อน จึงต้องปลุกศาลเช่นไหวและเรียก "เจ้า" ฆ่าให้ตาย แต่ความเป็นจริงสิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระอมรินทราบหาราชานุกาพ เสด็จถึงเมืองนี้ เจ้าเมืองสุพรรณกลับหลบหน้า เนื่องจากมีเหตุการณ์ทุจริตราชบุตรลงเอาเงิน ถ้าเงินไปถึงเวลาผิดความก็กลายเป็นคดีออกฉกรรจ์ ชาวบ้านครั้งนั้นเกรงทุกข์กันมาก หากให้ห้องปลดเจ้าเมืองออกจากตำแหน่ง หลังจากเสด็จถึงกรุงเทพฯ (163) คดีห้ามเจ้าเมืองมาสุพรรณจึงน่าจะมาจากการที่เมืองนี้มีปัญหาโจรผู้ร้าย อาจทำอันตรายเจ้านายได้ หรืออาจเป็นได้ด้วยว่าเหตุการณ์เจ้าเมืองกรมการเมืองที่ทุจริตราชบุตรแล้วต้องการปิดบังส่วนกลาง จึงไม่ต้องการให้เจ้านายเสด็จสุพรรณ ซึ่งน่าจะเป็นแบบที่ทั้งสองทาง

ปัญหาโจรผู้ร้ายเมืองสุพรรณไม่เป็นที่ยุติลงได้ แม้มีการเสด็จเมืองสุพรรณครั้งที่ 2 พ.ศ. 2447 ขณะประทับอยู่ที่สองพี่น้อง ได้ยินเสียงปืนทรงผัดสังเกดถึงกับรับสั่งว่า "เกิดปล้นกันดอกกระมัง น้อย่างไรดูราวกับจะปล้นรับเสด็จ" หลังจากให้ตำรวจภูธรออกไปจับผู้ร้าย จึงทรงทราบว่าเป็นการยิงปืนไล่จันทรังคธ หรือจันทรควาส (164) แต่เราก็ไม่ทราบชื่อเท็จจริงในเรื่องนี้

สภาพสังคมชนบทสุพรรณบุรีอำนาจรัฐส่วนกลางจึงลงมาถึงน้อยมากในช่วงก่อนปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ชาวบ้านจึงมีวิถีผูกพันอันแน่นแฟ้นกับเมืองนั้น ซึ่งพวอำนาจภายในท้องถิ่นเป็นสำคัญ และหลายกรณีชาวบ้านเองต้องการหลีกเลี่ยงความสัมพันธ์กับส่วนกลางด้วยซ้ำ เช่นกรณีไพร่หลวงลาวกว่า 100 คน ปลอมลักหรือหลีกเลี่ยงการชำระค่าอากรนาและภาษีอื่น ๆ การหลีกเลี่ยงนี้ชาวบ้านต้องอาศัยความร่วมมือกับผู้นำท้องถิ่นทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น

นายกอง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ช่วยกันปิดบัญชีไอพ่ จำนวนที่นาแท้จริง หรือบางครั้งก็ทิ้งพา
อานาจไม่เป็นทางการ อย่างกรณีหลบหนีขุนนายเข้าบึงฟ้า "บ้าน ช่อง" หมู่บ้านกระเหรียง
ใกล้โพธิ์พระยาดังสุนทรภู่วรรยายไว้ว่า

" บ้านช่องช่องชวากเว้ง   เริงทวย
    เหล่าที่หนีขุนนาย   เน้นเข้า
    ช่องลุ่มลุ่มเรือนราย   ริมจับ เกรียงแยง
    ใครจับกลุ่มรุมซ้ำ(ซ้ำ)   ชัดช่องช่องหลวง "(165)

มีข้อสังเกตว่าจากหมู่บ้านกระเหรียงในคลองนิราศสุพรรณของสุนทรภู่นี้ใกล้เคียงกับ
จากหมู่บ้านกระเหรียงของหมื่นหาญ นายกองค์นายอำเภอในเสภาขุนช้างขุนแผน หมู่บ้านกระ
เหรียงแห่งนั้นเป็นเขตตำบลโพธิ์ หมื่นหาญเป็นนักเลงหัวไม้ คุมทหารทั้งกอง 20 คน ทำไร่อยู่ใน
ป่าเขตบ้านกระเหรียง ป่าละว้าและมอญ คุมชาวบ้านทำไร่ คนแปลกหน้าเข้ามาก็ถูกเก็บและ
ฝังดินในป่า บรรดาไพร่หนีขุนนายหรือพวกลักขโมยช้าง พวกที่หลบหนีเข้ามาในบึงนี้ เจ้าของถ้า
ตามมาก็ไม่กล้าเข้ามา ต้องคิดต่อหาล่ามหรือคนกลางมาเจรจาได้ตอน ช่องหมื่นหาญยังให้เหล่า
ทหารเที่ยวปล้นเงินตรา ช้าง ม้า วัว ควาย พากลับมาให้เจ้าของได้ตอนนั้น(166)

นอกจากนี้ข้อมูลจดหมายเหตุ ยืนยันถึงเมืองสุพรรณว่าเป็นแหล่งที่ไพร่ราษฎรหลบหนี
ขุนนายหรือเจ้าพื้นที่ทางการ เช่น กรณีกำนันอินและอันแดงศรีสองสามีภรรยาพากันถือรับเงิน
ล่วงหน้าจากหลวงแก้ว 3 ชั่ง ลัญญาส่งฝ่ายหนัก 60 บาท คิดราคาทาบละ 1 ชั่ง และถ้าส่งฝ่าย
ไม่ทันเดือน 4 ก็คิดฝ่ายหนักเพิ่มเป็น 120 บาท แต่ครั้งถึงเวลาที่ส่งกลับหลบหนีมาอยู่เมือง
สุพรรณ(167)

อีกกรณีหนึ่งเป็นทาสสองสามีภรรยาขายตัวเองที่วังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
ถนอมยศ เป็นเงิน 4 ตำลึง ท างานได้ 2 ปี ก็ขอลาออกมาทามาหากินที่เมืองสุพรรณแล้วไม่กลับ
ออกไป จนนายเงินเข้ามาตาม กลับพบว่าคุณนายข้าง นายทอง ข้างคนเป็นเจ้าหนี้ยึดตัวไว้มาทำให้
เข้ากรุงเทพฯ(168) กรณีนี้นายเงินเกรงว่า เป็นการให้พวกห้องช่วยเหลืออย่างคนเป็นเจ้าหนี้
เพื่อจะได้เอาตัวไว้เมืองสุพรรณ เป็นวิธีการตั้งพาอานาจท้องถิ่นอีกรูปแบบหนึ่ง

แต่ก็พบว่ามีบางกรณี เช่นกันที่ชาวบ้านอาจหันไปตั้งพาอานาจส่วนกลาง ถ้าหากห้อง
เผชิญภาวะการไร้อำนาจชมชู่ของผู้นำท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากระบบตุลาการท้องถิ่นก่อนสมัยใหม่
เปิดช่องให้ผู้ร้ายหรือผู้ต้องหาชั้ประโยชน์จากระบบตุลาการ ภายใต้วามร่วมมือจากข้าราชการ
กรมการเมืองที่เป็นคณะตุลาการ ำให้ผู้ร้ายหันไปฟ้องศาลก่อนหรือหากการฟ้องแย้ง ตุลาการที่

เป็นจากรับเรื่องฟ้องนั้นไว้และรับดำเนินการพิจารณาคดี โดยไม่ได้ส่วนคู่ความรับผิดชอบต่อความเห็นแพ้ เพื่อรับเงินค่าฤชาธรรมเนียมจากผู้แพ้ความ ส่วนมากตุลาการมีแนวโน้มการตัดสินใจคดีเข้ากับผู้มีฐานะ และคดีผู้ไต่โดยเฉพาะคดีทาสชัศตอกเบี้ย หรือเจ้าหน้าที่ ลูกหนี้ฟ้องร้องต่อกัน ในกรณีเช่นนี้ได้ ราชฎที่ถูกลั่นแกลังสามารถพึ่งพามูลนายส่วนกลางได้ ก็ทำการฟ้องร้องอุทธรณ์ฎีกาไปยังลูกขุน ณ ศาลาหลวงในกรุงเทพฯต่อไป พบตัวอย่างคดีโพธิ์หลวงในกรมต้นสังกัดกรุงเทพฯ อาศัยอำนาจมุล นายฟ้องร้องเสมียนทนายกรมการเมืองสุพรรณ หรือในกรมเงินเที่ยว ชำนาญสมเด็จพระเจ้าไฉงยาเธอ กรมหมื่นวงษาธิราชสนิท กับมารดาต้องถูกขูดเงิน นายอำเภอเมืองสุพรรณจลาจลเนื่องจากถูกหา ว่า เป็นใจให้ไฉงยา ซึ่ง เป็นลูกหนี้ขุนอินทนิลไป เงินเที่ยวได้รับความอับอายยากค้น จึงขอพึ่ง อำนาจเสด็จในกรมพระองค์นี้ ซึ่ง ได้มอบให้ปลัดในกรม มีตรารับสั่งออกมาให้กรมการเมืองสุพรรณ ชำระความเรื่องนี้(169) คดีนี้แสดงถึงอำนาจบารมีมุลนายที่มีฐานะ เทือกกว่าอำนาจท้องถิ่น ที่สามารถคุ้มครองราชฎวานท้องถิ่นได้

หลักฐานบางชิ้นแสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมคลุมเครือของข้าราชการท้องถิ่น ว่าจะมีส่วนร่วมรู้เห็นเป็นใจกับการปล้น เช่นกรณีหลวงพลสงครามนายกองส่วยเส่าไม้ เรงัดส่วยเส่า จำนวน 200 ต้น ได้ซื้อเรือจากนายเลือท่งเส่า บรรทุกไม้เส่าส่วย 50 ต้น ลงมาส่งราชการ ที่กรุงเทพฯ ด้วยการแต่งตั้งนายจุยเป็นผู้คุมเรือมาจนถึงบ้านบางแม่หม้าย แขวงเมืองสุพรรณ จิน บานจับเรืออาัยคไม้ไว้กับเงินอินนายอำเภอ เหตุผลที่เงินปานอ้างในการอาัยคเรือ คือ ตนเอง เป็นนายประกันให้นายเลือ แต่นายเลือหนีไป จึงต้องยึดเรือไว้ แม้จะทราบว่เรือไม่บรรทุกส่วย และไม้ของหลวง ก็ไม่สนใจ เมื่อหลวงพลแจ้งต่อพระยาสุพรรณเจ้าเมือง ก็ได้เรียกตัวมาว่ากล่าว าทับส่วยเรือเสียแต่ทั้งคู่ไม่ยอม หลวงพลจึงฟ้องร้องต่อ พระยาสุพรรณซึ่งก็ให้เรียกตัวมาว่ากล่าวที่ ศาล ปรากฏว่ทั้งคู่กลับแต่งผู้มาค้าประกันแก้ความต่างให้ ซึ่งปลัดเมืองอ้างว่เนื่องจากเป็นความ แห่งจึงไม่สามารถแก้แก้ความต่างได้ หลวงพลมีความเห็นขัดแย้ง พระยาสุพรรณตัดสินแก้ปัญหานี้ ไม่ได้ นอกจากให้หลวงพลยังกล่าวโทษปลัดที่พิจารณาความไม่เป็นธรรม และให้การว่านายเลือไม่ได้ ชายเรือให้เงินปานที่อ้างว่เป็นนายประกันให้นายเลือ แต่การที่นายเลือหนีไปก็มีความคลุมเครือ เพราะเมื่อนายเลือกับเงินปานพบตัวกันก็ไม่ได้มีการเกาะกุนตัวไปว่ากล่าวสืบสวนคดี(170) คดีนี้ไม่สน ใจที่เงินอินนายอำเภอสนับสนุนการยึดเรืออย่างไม่เกรงกลัวอำนาจส่วนกลางและเจ้าเมือง ถ้าถ้อย คาหลวงพลเชื่อถือได้ เงินปานเงินอิน นายอำเภอและนายเลือ น่าจะมีส่วนร่วมในการปล้นเรือ หลวงพล โดยพระปลัดรู้เห็นเป็นใจและเจ้าเมืองพยายามหลีกเลี่ยงการพิพากษาคดีนี้

ในกรณีที่ผู้มีอำนาจท้องถิ่นแสดงบทบาทหาข้ออ้างที่ก่อกวนกว่าราชฎรับได้นั้น ชาว

บ้านจะแสดงออกด้วยการต่อต้านในรูปแบบที่แตกต่างกัน มีกรณีนายทองสุข นายหมวดไพฑูริทอง กรมล้อมพระราชวัง มีฐานะร่ำรวย เป็นโจทคดีความกับราษฎรหลายคน แต่ละคดีมีมูลเหตุที่แสดงถึงบทบาทความเป็นมูลนายที่ไม่เป็นที่พอใจของชาวบ้าน เป็นต้นว่าคดีนายรอด ไพฑูริทองในความควบคุมของนายทองสุขเอง ทฬีสังักัดโดยมีนายกปลัดลักพาตัวทฬี(171) เราไม่ทราบสาเหตุการทฬีสังักัด อาจเป็นได้ที่ไพฑูริทองซึ่งมีการะงานหนักอยู่แล้ว คงถูกใช้แรงงานเพื่อประโยชน์ส่วนตัวของนายทองสุขผู้เป็นมูลนาย ที่น่าสนใจคือ การทฬีของไพฑูริทองนี้ ได้รับความร่วมมือจากครอบครัวและผู้คุมฯ ทั้ปล่อยตัวระหว่างการจับกุม อีกกรณีหนึ่งนายทองสุขซึ่งมีฐานะดี มีอาชีพรับชายฝากทาสหลายราย านจากงานนี้ทำทาสรายหนึ่งหนีไป เมื่อมีการฟ้องร้อง นายทองสุขเรียกค่าตัวทาสเพิ่มสูงขึ้นเพื่อเป็นสินบนนำจับจากพ่อแม่ของทาส ผู้เป็นลูกทฬี(172) กรณีนี้เข้าใจได้ว่าจาเลยคงไม่มีเงินพอสำหรับค่าสินบนนำจับแน่นอน ทาสบางรายยังถูกเขาเร่งรัดฟ้องร้องเอาเงินชายฝาก(173) พฤติกรรมแบบนี้ย่อมสร้างความไม่พอใจให้กับราษฎร บปรากฏว่ามีราษฎรกลุ่มหนึ่งได้ทำการต่อต้านนายทองสุขด้วยการก่อกวนก่อกอง เช่น เมื่อนายทองสุขพาทาสทาสทาสมาบริเวณที่นาจำนวน 18-19 ไร่ มีราษฎรผู้ไม่พ้อเจ้านายทองสุข พากระบือมากินต้นข้าว รวงข้าว เหยียบย่ำต้นต้นนาเสียหาย ครั้นจะด่อนกระบือไล่ดอก กลุ่มชาวบ้านเจ้าของกระบือถือไม้พลอง ตะบองและตะพด มาตีชิงกระบือคืน และได้ให้คนมาติดต่อค่าเสียหายคิดเป็นข้าว จำนวน 15 สัด แต่ภรรยาของนายทองสุขไม่รับ ต่อมาภรรยาของอีกกลุ่มหนึ่งให้บุตรชายไล่กระบือ 17 ตัว มากินต้นข้าว เหยียบย่ำต้นนาให้เกิดความเสียหายอีก ทฬีให้นายทองสุขเห็นว่าเป็นการก่อกวนก่อกองตนเอง จึงฟ้องร้องต่อเจ้าพนาที่ของรัฐ(174)

นายทองสุขผู้เป็นตัวอย่างผู้ใช้อิทธิพลในท้องถิ่นเมื่อมาเป็นทางการ มีฐานะดี แต่มีพฤติกรรมทุจริตข่มเหงไพรทาสลูกทฬี และมีข้อมูลบางอย่างที่สื่อว่าเขาอาจรู้เห็นเป็นใจกับผู้ร้ายลักกระบือ เนื่องจากได้เป็นนายประกันให้กับผู้ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ร้ายลักกระบือคนหนึ่ง ที่ต่อมาได้ทฬีประกันไป เรื่องราวนายทองสุข กับบรรดากลุ่มราษฎรที่ก่อกวนก่อกองด้วยการนำกระบือมาเหยียบย่ำต้นนา จึงเป็นลักษณะการแสดงออกถึงการต่อต้านเขานรูปแบบหนึ่ง

ลักษณะเด่นของสังคมชนบทสุพรรณอีกประการหนึ่ง คือ ปัญหาอาชญากรรมหรือโจรผู้ร้ายปล้น อันเป็นภาพปกติทั่วไปของสังคมชนบท โดยเฉพาะในช่วงขยายตัวเศรษฐกิจการปลูกและการค้าข้าว ที่ทำให้ชนบทมีความเคลื่อนไหวของประชากร การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน การเข้ามาของอำนาจรัฐส่วนกลางในการจัดสรรผลประโยชน์ โดยเฉพาะเรื่องของการจัดเก็บภาษีอากร นอกจากนั้นการขยายตัวของการค้าข้าว ชาวนามีรายได้มากขึ้น และทรัพย์สินมีค่าของพวกเขามากได้แก่โค กระบือ เครื่องมือการผลิตที่มีราคา และเป็นที่ต้องการของชาวบ้านด้วยกันเองด้วยเหตุนี้จึงมี

สถิติการปล้นสูงขึ้น โดยเฉพาะการลักขโมยควายและการปล้นทรัพย์สินของชาวบ้านที่มีฐานะดี หรือ แม้แต่ทรัพย์สินราชการของหลวงในบางครั้ง อย่างไรก็ตามชาวบ้านยุคนี้ยังถือว่าภาวะการปล้นนี้ ยังเป็นการกระจายรายได้ ไม่ถึงกับสร้างความกระทบกระเทือนแก่ชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขา

มีผู้ศึกษาถึงพฤติกรรมการปล้นโจรผู้ร้ายชนบท หัวเมืองปลุกข้าว ว่า มีกษัตริย์การ ในช่วงมกราคม-เมษายน หลังฤดูการเก็บเกี่ยว อาจเป็นเพราะชาวบ้านชายชามีทรัพย์สินแล้ว วิธีการปล้น มีการรวมกลุ่มทำพิธีกรรม เช่น กินเหล้า สาบานตน บวงสรวงพระภูมิเจ้าที่ อ้างอิง เทพเจ้าที่เห็นว่าเป็นการปล้นเพื่อเลี้ยงชีวิตเนื่องจากมีฐานะยากจน หรืออ้างเหตุภาวะ เศรษฐกิจวันแค้น บ้านเมืองไร้ระเบียบวินัย การปล้นมักมีชาวบ้านในหมู่บ้านเป็นสหายที่ ใน สมัยก่อนหน้านั้น การปล้นมักเป็นโจรในชุมชน ทำให้ต้องมีการมอมหน้ำ ทำให้เกิดปัญหาว่า เวลา ผู้ใหญ่บ้านเรียกลูกบ้านมาตรวจล้างหน้าไม่ทันภายหลังจึงมีการติดต่อโจรต่างถิ่นเข้ามาปล้น วิธีการ ใช้อาวุธข่มขู่ให้เจ้าบ้านกลัวและบอกที่ซ่อนทรัพย์สินมากกว่าการค้นหาเองเพราะได้ทรัพย์สินน้อยกว่า หลังจากขโมยแล้วพวกโจรแยกย้ายกันหนี บางครั้งหัวหน้าโจรอาจไม่ต้องการปล้นเอง คอยให้คำแนะนำ เป็นที่พึ่งพิงรวมทั้งใช้อิทธิพลปกป้องลูกน้อง (175)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัญหาการลักขโมยควายเพิ่ม มากขึ้น จนทรงมีนโยบายให้เฝ้าการตัดสินคดีประเภทนี้เป็นคดีอุกฉกรรจ์ เป็นเลี้ยงทดแทนแม่แผ่นดิน ถ้าหากตุลาการท้องถิ่นไม่สามารถตัดสินความได้ในเวลารวดเร็วให้รีบส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ นโยบายนี้คงมีผลทางปฏิบัติไม่มากนัก ปัญหาการลักขโมยควายยังมีอยู่และเพิ่มมากขึ้น ทั้งยังเป็นช่องทางให้เจ้าเมืองกรมการเมือง ฉวยโอกาส เรียกเอาเงินราษฎรที่ถูกกล่าวหา มิฉะนั้นอาจถูก กลั่นแกล้งให้ต้องรับโทษในคดีผู้ร้ายลักขโมยกระบือ แทนผู้ร้ายตัวจริง

พ.ศ. 2378 มีคดีผู้ร้ายลักกระบือ ผู้ร้ายคือ นายตุ้มและนายแบน นายตาน ชาวบ้าน จากหมู่บ้านหนองหิ้งนาก ซึ่งเป็นคนจากหมู่บ้านอื่นได้เข้ามาอาศัยกับนายเผือก ได้ทำการลัก กระบือจากคอกนายอินใบ 3 ตัว ขายให้กับหมื่นยง นายกองเขมรบ้านแก่งหรือหมู่บ้าน ใกล้เคียง นายอินสามารถติดตามกระบือจนพบ จึงขอไต่ตัวกระบือคืนเป็นเงิน 6 บาท เท่ากับที่ หมื่นยงอ้างว่าซื้อมาจากผู้ร้าย นายอินฟ้องเอาตัวนายตุ้มและพวกกับนายเผือกเจ้าของบ้าน ซึ่งอาจ เป็นผู้คิด หรือเป็นสหายที่โจร ปรากฏว่านายตุ้มหนีมากรุงเทพฯ แม้ว่าจะมีเจ้าเมืองกรมการ เมืองช่วยเร่งรัดคดีให้นายอินด้วยการนำตัวภรรยา นายตุ้มมาจากข้าง เพื่อมารับนำตัวนายตุ้มมามอบ ตัว แต่ไม่สำเร็จจึงต้องรีบส่งตัวให้พระศิเรนทรเทพ เจ้ากรมทหารวังซ้ายเป็นผู้พิจารณาคดี (176)

อีกคดีหนึ่งเป็นกระบือหลวงที่หมื่นยงเขมรรับเลี้ยงอยู่ภายหลัง 3 ตัว ระหว่าง

การต้อนรับกระป๋องนี้ที่คลองจิว ปรากฏว่าต่อมาย้ายเหมือนทาสนายมาก เป็นผู้มาสารภาพกับหมื่น
ยงว่า นายมากเป็นผู้เข้าให้ตนเองไปต้อนรับกระป๋องหลวงแล้วนำมาทำลายหลักฐานรูปพระนกระป๋อง
แล้วหลบไปเลี้ยงที่ไร่กล้วยนายมาก หมื่นยงขอให้มีการพิพากษาคดีนี้แต่ นายมากไม่ยอมรับ (177)
หมื่นยงผู้นี้เองก็เคยเป็นผู้รับซื้อกระป๋องที่ถูกขโมย แสดงว่าในสังคมชนบทสุพรรณ ผู้ถูกขโมยกระป๋อง
กับผู้รับซื้อกระป๋องที่ขโมยมาอาจเป็นคน ๆ เดียวกันได้ การขโมยกระป๋องอาจเป็นพฤติกรรมที่ชาว
บ้านเองยอมรับได้ การติดตามและการไต่ถอนคดีเป็นเรื่องปกติของชาวบ้าน

คดีลักกระป๋องเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก มีการขโมยมากห้องย้ายติดกับพวก มี อ้ายมาลาว
จากนครนายก ได้ลักกระป๋องจำนวนถึง 45 ตัว ไปขายให้นายฉิม กับอันแดงริม บ้านพรแพน
แขวงเมืองสุพรรณ (178) อีกคดีหนึ่งอ้ายเปี่ยม เป็นผู้ร้ายลักกระป๋องนายน้อยบ้านพร้าว (179)

บางคดีสื่อเค้าว่ากรมการเมืองสุพรรณอาจบงกช้องจาเลยที่เป็นเจ้าจรผู้ร้ายลักกระป๋อง
แต่เนื่องจากโจทก์เป็นมูลนายที่มีอิทธิพลสูงในอีกห้องหนึ่ง จึงสามารถอาศัยอำนาจรัฐส่วนกลาง
เข้ามาจัดการปัญหาได้อย่างรวดเร็ว พ.ศ. 2386 พระวิไชยคีรี ยางวางกองละว้าเมือง
กาญจนบุรี รับผิดชอบเลี้ยงกระป๋องของพระศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา จำนวน 100 ตัว เพื่อ
แลกกับส่วยนางหลวงและกระป๋องของตนเองอีก 60 ตัว โดยตั้งคอกเลี้ยงไว้ที่บ้านแสนละ แขวง
เมืองสุพรรณ ผู้ร้ายคือ นายเวียน นายโช นายพรม เป็นชาวบ้านตะเช้สามกัน (จรเช้สามกัน) ได้
มาลักกระป๋องถึง 6 ครั้ง เป็นกระป๋อง 23 ตัว ตามบทที่ บ้านนายเวียน 1 ตัว เป็นหลักฐาน ปรากฏ
ว่านายเวียนซัดเพื่อนอีกหลายคน แต่พระปลัดและกรมการเมืองไม่เร่งรัดพิจารณาคดี จึงเกรงว่า
ถ้ายังงำให้ตุลาการเมืองสุพรรณเป็นผู้พิจารณาความ ก็คงหาตัวผู้ร้ายมาได้ทั้งหมด จึงทบทองสื่อถึง
พระยามหาอำมาตย์ แต่งเจ้าหมื่นรัต หมื่นทวี นายตำรวจถือตราออกมาจับปลัดและกรมการเมือง
สุพรรณส่งมอบตัวผู้ร้ายกับพวกที่ถูกซัดทอดแต่ยังไม่ได้ถูกจับกุมมาให้ศาลหลวงส่งตัวเข้ามากรุง
เทพพิจารณาคดีต่อ (180)

เหตุการณ์ขโมยกระป๋องที่นำเสนออีกคดีหนึ่ง พ.ศ. 2388 อีกเช่นกัน นายรอด ได้เลี้ยง
กระป๋องของพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นฝ่ายในพระองค์หนึ่งอยู่ที่บ้านบางระคม แขวงเมืองสุพรรณ มีผู้
ร้ายลักกระป๋องไป 2 ตัว ติดตามหาพบต่อมาเป็นผู้บอกนายรอดว่า นายอิน นายเวียน เป็นผู้
ลักกระป๋อง ทั้งสองคนยอมรับ แต่เมื่อฟ้องต่อเจ้าเมืองกรมการเมืองกลับปรากฏว่ากรมการเมืองระดับ
ต่างเด็กเฉยไม่มีการไต่สวน แต่ในเวลาต่อมากลับไปซัดทอดกล่าวหา นายข้างบ้านหัวเขาแขวง
เมืองสุพรรณเป็นผู้ลักกระป๋อง นายข้างทำเรื่องฟ้องร้องตุลาการที่กรุงเทพฯ อ้างว่าถูกคณะตุลาการ
เมืองสุพรรณประกอบด้วยกรมการเมือง ลงเอาเงินกับนายข้างจำนวน 1 ชั่ง 1 ตำลึงและกระป๋อง

1 ตัว (181) คดีนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงถึงผู้มีอำนาจในท้องถิ่นได้ใช้โอกาสที่รัฐบาลถือว่าคดีผู้ร้ายลักกระปือเป็นคดีอุกฉกรรจ์ ชุมภูเอาเงินจากรายการและแสวงหาผลประโยชน์เพื่อตนเอง

คดีลักษณะกระปือมิได้เกิดขึ้นแต่เฉพาะกับรายการ แม้แต่ขุนนายเองก็ต้องเผชิญปัญหา นี้ด้วย เช่น พ.ศ. 2390 กระปือหลวงกองละว้าส่วยดีบุกของหลวงพิทักษ์ธาดายายไป บรากฎว่าไป พบอยู่ที่กองขุนละแวกอาษาลาว 2 ตัว และที่หมื่นปาน อีก 1 ตัว ขุนละแวกอาษาอ้างว่าซื้อมาจาก นายคง คดีนี้แสดงว่านายคงเป็นผู้ร้ายลักกระปือ และเกิดขึ้นในละแวกตำบลบ้านนาโมกลกันนิก (182) โดยทั่วไปแล้วผู้รับซื้อกระปือมักต้องมีฐานะหรืออำนาจ การรับซื้อกระปือที่แม้จะรู้ว่าถูกขมขนมาก็ถือเป็นเรื่องปกติถ้าหากไม่ถูกเจ้าของตามจับได้

นอกจากลักกระปือแล้วยังพบพฤติกรรมการปล้นกระปือด้วย พ.ศ. 2403 นายโงและ นายแดงผู้เลี้ยงกระปือให้สมุหพระกลาโหมจำนวน 20 ตัว ได้ถือกระปือไปไว้ที่ทุ่งสมออันแขวง เมืองสุพรรณ พบนายเนนกับพวก 8 คนซึ่งทั้งสองคนจากหน้าผู้ร้ายได้ทั้งหมดถืออาวุธทอก ดาบและ ฟลองบุกเข้าท้าวร้ายปล้นชิงกระปือได้ไปถึง 9 ตัว (183)

ภาวะการลักกระปือจึงถือเป็นเรื่องปกติของชาวบ้าน หากแต่การเติบโตของเศรษฐกิจ การปลูกข้าวทำให้ความต้องการกระปือเป็นแรงงานเพิ่มขึ้น กระปือกลายเป็นทรัพย์สินมีราคาของ ชาวบ้าน ระบบการปกครองหัวเมืองแบบเก่า ผู้เฝ้าท้องถิ่นที่เป็นทางการมักสมยอมกับนักเลงหรือโจร ที่สามารถช่วยจำกัดขอบเขตสถิติอาชญากรรมได้ระดับหนึ่ง แต่ครั้งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วง พ.ศ. 2423-2433 ทรงแต่งตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางเข้ามาเป็น เจ้าเมืองสุพรรณ ส่วนหนึ่งมีผลทำให้เกิดการรวมศูนย์อำนาจการปกครองมากขึ้น ความสัมพันธ์ ทางสังคมระหว่างอำนาจท้องถิ่นในรูปแบบความประปรายระเอนม หรือสมรู้ร่วมคิดเปลี่ยนแปลง ถึงแม้ว่าเจ้าเมืองใหม่อาจเป็นคนชื่อสัตย์ ตั้งใจปฏิบัติราชการรับใช้ส่วนกลางแต่ราษฎรไม่ยอมรับ หากหลีกเลี่ยงและต่อต้านเจ้าเมืองมากขึ้น ภาวะอาชญากรรมในเมืองสุพรรณเพิ่มสูงขึ้น

มีตัวอย่างโจรเมืองสุพรรณที่มีชื่อเสียงในการปล้นหรือขมขนกระปือ ในหัวเมืองปลูก ข้าวแถบลุ่มน้ำตอนล่าง ได้แก่ โจรจันทน์ เป็นหัวหน้าโจรที่มีชื่อเสียงทำการปล้นกระปือตามแขวง เมืองบุงกุธานี อุยธยา และสุพรรณ ในช่วง พ.ศ. 2446 การปล้นครั้งสุดท้ายของเขา คือ การ ปล้นกระปือที่บุงกุธานี และปล้นบ้านชีปะขาวที่สุพรรณ โดยนำสายโจรเป็นผู้หาหมู่บ้านบางซอ สอง คีเมือง ก่อนถูกพระยาสุนทรบุรี สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีจับตัวได้ (184)

หรือกรณีเลือท้วม ตามที่มีผู้ศึกษาไว้ เลือท้วมเป็นโจรในแขวงเมืองสุพรรณ มีบทบาทการปล้นในช่วง พ.ศ. 2423-2433 เขามีลักษณะโจรประชาชน เป็นตัวแทนท้องถิ่นที่ต่อต้าน

อำนาจส่วนกลาง มีลักษณะพิเศษเหนือจารธรรมดา ชาวบ้านว่าสื่อถึงอำนาจพิเศษที่ตนเองไม่เห็น
ตัวเวลาถูกตามจับ ลักษณะนี้ได้รับการวิเคราะห์ว่า "การที่ในฟ้าครมมองเห็นได้สะท้อนให้เห็นถึง
ความที่รัฐบาลนี้มีความสามารถที่จะแยกแยะพวกใจออกจากชานา ทาให้ทางการล้อมจับไม่
สำเร็จ" นอกจากนี้ยังมีข่าวสื่อเรื่องความคงกระพัน และความสามารถในการาใช้ปืน (185)

รัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับย้ายข้าหลวงเมือง
สุพรรณออกจากพื้นที่ เมื่อเขาปราบสื่อหัวมไม่ได เมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เสด็จตรวจราชการเมืองนี้ สื่อหัวมก็หนีไปอยู่เมืองกาจจนบุรี ต่อมาได้เดินทางกลับและถูกจับซึ่ง
เสียชีวิตระหว่างนั้นเป็นผู้ให้ความเห็นว่าอาจถูกวางยา เพราะกลัวว่าสื่อหัวมจะเปิดเผยเรื่องที่ตน
เองประนีประนอมกับเจ้าหน้ารัฐ (186)

ตัวอย่างกรณีสื่อหัวม แสดงถึงผู้มีอำนาจท้องถิ่นแบบไม่เป็นทางการในเมืองสุพรรณ
ที่ได้รับความยอมรับและเห็นใจจากชาวบ้าน เป็นนักเลงที่ได้รับความชอบธรรมแม้ว่าพฤติกรรมบาง
ครั้งอาจรุนแรงต่อเจ้าทรัพย์ แต่เขาเลือกแสดงความรุนแรงต่อครอบครัวรวยและเจ้าที่ดินหรือพ่อ
ค้าและบางครั้งก็เพื่อกันแค้น เขาเป็นผู้ไม่ยอมแพ้ต่อรัฐบาล สื่อหัวมอาจประนีประนอมกับรัฐบาล
กลาง คือเจ้าเมืองกรมการเมือง แต่ต่อมาเมื่อกลไกอำนาจรัฐมีประสิทธิภาพมากขึ้น การขยาย
อำนาจรัฐก็เข้มงวดขึ้น สื่อหัวมผู้ไม่ได้กำลังคนถดถอยลง ทาให้ชาวบ้านมองเห็นผลแพ้ชนะระหว่าง
สื่อหัวมกับรัฐบาล ชาวบ้านจึงหมดความจงรักภักดี สื่อหัวมจึงต้องจบชีวิตลงด้วยความรุนแรง

นโยบายรัฐบาลสมัยใหม่ที่เน้นการปฏิรูปการปกครองแบบรวมศูนย์ ให้อำนาจมาตรการ
การสร้างความมั่นคงภายในเป็นสำคัญ ปัญหาใจผู้ร้ายานหัวเมืองต่าง ๆ จึงเป็นปัญหาเร่งด่วน
ที่รัฐบาลต้องใช้กองกำลังทหารปราบปรามอย่างเด็ดขาดสำหรับหัวเมืองสุพรรณเวลานั้น มีเหตุ
อุกฉกรรจ์ฆ่ากันตายและปล้นสดมภ์วันละหลายราย ขณะนั้นยังไม่มีผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองสุพรรณ
มีแต่ปลัดว่าการไม่เด็ดขาดแม้แต่กรมการเมืองยังถูกยิงตาย ราษฎรเดือดร้อนเป็นอันมาก การปราบ
ปรามครั้งแรก พ.ศ. 2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบหมายหน้าที่ให้
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ผู้บังคับการทหารหน้า ขณะนั้นยังเป็นพี่พระนาย
ไววรนาถทหารปราบปรามภายใน 30 วัน จับตัวผู้ร้ายได้ถึง 50 คน มีลาที่ใจเรตนาภัส
เคียงส่งบตัวลงได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงตัดสินพระทัยแต่งตั้งหลวงอังกนิ
ศรพลารักษ์ (จัน แสงชูโต) ผู้ที่ชายเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเจ้าเมืองสุพรรณ เนื่องจากมี
บารมีและชื่อเสียงในการปราบใจผู้ร้ายครั้งนั้น (187)

ต่อมาสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนอให้ใช้กองทหารติดอาวุธปราบใจ

โดยในท้องเกี่ยวกับอำนาจการเมืองท้องถิ่น กองทหารเหล่านี้ได้รับเงินเดือนประจำ จังหวัดละ 20 คน อยู่ประจำการในเขตหัวเมืองปักษ์ใต้ลุ่มน้ำเก่า คือ อ่างทอง สุพรรณบุรี ลพบุรี สระบุรี และอยุธยา กองทหารกลุ่มนี้ต่อมาได้รับการพัฒนาให้เป็นนายตำรวจภูธรเมื่อ พ.ศ. 2438 โดยได้มีการจัดตั้งพลตระเวนขึ้น ปัญหาอาชญากรรมในเมืองสุพรรณบุรีภายนอกสงบลงชั่วคราว หนึ่งมีการเผชิญหน้ากันระหว่างโจรกับตำรวจ เป็นความคลี่คลายจากผลการปฏิรูปการปกครองที่เปลี่ยนระบบการปกครองแบบกินเมือง มาสู่ระบบเทศบาลการปกครองแบบสมัยใหม่(188)

วัฒนธรรมกับประเพณีเมือง ความคิดความเชื่อที่เป็นแบบแผนวัฒนธรรมเมือง ที่เชื่อมโยงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งเคลื่อนย้ายมาอยู่ร่วมกันได้ด้วยการพบปะแลกเปลี่ยนและหล่อหลอมความแตกต่างกันเท่าที่ปรากฏหลักฐาน คือ สระศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 4 กับศาสนาลัทธิขงจื๊อที่เป็นตัวแทนของความศรัทธาร่วมกันของชาวเมือง คือ ศาลหลักเมือง และวัดป่าเลไลยก์ ศาสนสถานทั้งสองแห่งได้ขึ้นมามีบทบาทแทนที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดศูนย์กลางของเมืองในอดีต

สระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ คือ สระแก้ว สระคา สระเกษ และสระยมนา ตั้งอยู่นอกเมืองริมแม่น้ำสุพรรณบุรีเก่าหรือแม่น้ำท่าจีน สระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่มีบทบาทความหมายต่อพิธีกรรมสำหรับผู้นำเมืองสุพรรณตั้งแต่ครั้งยังเป็นแคว้นสุพรรณภูมิ ประเพณีของรัฐที่กำเนิดมาจากสระทั้งสี่แห่งมาใช้สืบทอดยาวนานมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ประเพณีดังกล่าวได้แก่ พิธีบิณฑบาตพระพิพัฒน์สัตยาที่ใช้ควบคู่กับการอ่านโองการแห่งน้ำจากรวรรถกรรมอยุธยา

ดังนั้นสระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่จึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับเมืองสำคัญในอดีตแต่โบราณ โดยที่ความทรงจำที่เกี่ยวกับความเป็นอาณาจักรเก่าจากสระศักดิ์สิทธิ์มาใช้ในประเพณีของรัฐนั้นถูกสืบทอดมาเรื่อยๆ ประเพณีที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมา ทำหน้าที่ทราบดีเพียงว่าสมัยอยุธยาได้มีการนำน้ำในสระทั้งสี่แห่งนี้มาอ่านพระราชพิธีบิณฑบาตพระพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีมหาอุปราชาภิเษก และพระราชพิธีสร้างนักรธาภิเษกนั้น เป็นการนำน้ำร่วมกับน้ำจากแม่น้ำอีก 5 สาย คือ แม่น้ำบางปะกง ปาลัก ท่าจีน แมกลอง เพชรบุรี และสระอีก 3 แห่งจากลพบุรี กษัตริย์อยุธยาให้ความสำคัญกับสระทั้งสี่แห่งมาก มีการแต่งตั้งนายหมวดเป็นที่ขุนคุมเลขาพระในสังกัด คูแลร์กษาสระน้ำให้มีเจ้าเมืองย่านลุ่มน้ำจากสระ ดังนั้นบริเวณสระทั้งสี่จึงมีชุมชนเฉพาะที่มีหน้าที่โดยตรงในการคุ้มครองสระน้ำให้คงอยู่อย่างต่อเนื่อง (189)

และเจ้าเมืองกรมการ เมืองก็มีหน้าที่ดูแลการตักน้ำให้เป็นไปโดยเรียบร้อย

สมัยรัตนโกสินทร์พบหลักฐานการนำน้ำจากสระมาใช้ในพระราชพิธีมหาอุปราชาภิเษก
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้ปฏิบัติต่อเนื่องประจำทุกปี ชำราชการ
จากราชธานีจะได้รับโปรดเกล้าแต่งตั้ง เป็นพนักงานออกมาอัญเชิญน้ำในสระเข้าไปใช้ในพระราช
พิธีต่าง ๆ

พ.ศ. 2388 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวราชสำนักกรุงเทพฯ
โปรดฯให้พนักงานถือหม้อ 4 หม้อ พร้อมหู้ค่า 1 มัด โดยให้เจ้าเมืองแต่งกรมการ คือ หมื่นรอง
กำกับออกมาพร้อมขุนคงคาผู้รักษาสระ ตักน้ำจากสระแก้ว สระคา สระยมนา สระเกษ พร้อม
หู้ค่าแล้วใช้ผ้าขาวกรองน้ำใส่หม้อปิดตราประทับครั้ง ำที่ขุนคงคาคุมหม้อน้ำเข้ามากรุงเทพฯ(190)

ครั้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2395 มีผู้ทาทิ้งสื่อ
กล่าวโทษขุนคงคาว่าบกพร่องต่อหน้าที่ บล่อยข้าง มีา โด กระปือ ำที่ลุยน้ำในสระจนน้ำสกปรก
จึงโปรดฯให้ขุนคงคาจัดทำเขื่อนกันสระน้ำด้วยการตักน้ำในกระอบสระทั้งสี่ เพื่อป้องกันสัตว์ลงกินน้ำ
และยังโปรดฯให้หลวงเสนาภักดี ำที่หลวงมหาดไทยออกมาช่วยดูขนาดสระและควบคุมการก่อสร้าง
เขื่อนน้ำรอบสระ รวมทั้งเกณฑ์เลกรักษาสภาพรอบสระด้วยการตัดแต่งต้นไม้ให้สมบูรณ์ให้เตียน
ชุดภยมูลดินในสระให้ลึกและทำเขื่อนกัน ในกรณีนี้เลกานเลี้ยงักขุนคงคามีน้อย ำที่ขอแรงเข้าพระ
เมืองสุพรรณช่วยตักน้ำด้วย เมื่อสร้างเขื่อนเสร็จแล้วให้หลวงเสนาจัดทามนที่สระน้ำเข้าไปกราบ
บังคมทูลด้วย(191)

ปรากฏว่าการขุดแต่งทำเขื่อนรอบสระ ต่อมาโปรดฯให้เพิ่มการทำศาลเทพารักษ์และ
ตกแต่งพระปราสาทขนาดเล็กประจำทั้งสี่สระ พ.ศ. 2396 งานขุดแต่งสระยังไม่แล้วเสร็จ แม้จะ
ได้แรงงานเกณฑ์ทั้งจากเลกขุนคงคาและข้าพระในเมืองนั้น ปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากการหลบเลี่ยง
งาน เลกขุนคงคาเกณฑ์ได้ไม่ครบจำนวน ส่วนเลกข้าพระโยมสงฆ์นั้นได้ขออำที่พระธรรมการบดีและ
หลวงธรรมเสนา ำราชการกรมธรรมการบุญนายต้นสังกัด ทาทิ้งสื่อออกมาให้ขุนหมื่นนายทวด
อ้างว่าต้องถูกเกณฑ์เข้าไปทาทพระเมรุพระศพกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีธิราชเรนทรมณ เมื่อเจ้า
เมืองสุพรรณได้ว่ากล่าว เลกก็พากันขัดขืนหลบหนีการเกณฑ์ แสดงถึงการไม่ยอมรับอำนาจ
เจ้าเมือง(192) เมื่อทรงทราบเรื่องได้มีพระบรมราชโองการออกมาว่า ำราชการกรมธรรม
การทั้งสองแอบอ้างรับสั่งให้เกณฑ์เลกมาทาทพระเมรุ ทั้งที่ทรงมีพระประสงค์ให้ทาทการขุดแต่งสระ
ไว้เสร็จ แต่เนื่องจากเลกข้าพระเหล่านี้ถูกหลวงเสนาเกณฑ์มาทำงานทุกเดือนไม่ได้มลัดเปลี่ยนไป
ทามาหากิน เลกทมนไม่ได้ จึงพากันหลบหนีและที่สำที่ดูหลวงเสนาภักดีก็ยังเรียกเอาเงิน

จากเลขเดือนละ 1 ชั่ง 2 บาท ทั้งที่เลขตั้งจากทาการอยู่ เพียงแต่ห้องผ่อนปรนให้เลขได้ผลัด
เปลี่ยนเข้าเดือนออก 3 เดือน เพื่อจะได้ทานาหากินของตัวเอง(193) พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีแก้ปัญหารื่องนี้ด้วยการปรับผ่อนนาให้เลข 2 กลุ่มทำงานสลับ
เดือนกันโดยนำให้มีการเรียกเงินทอง(194) แต่การเรื่องนี้มียังไม่แล้วเสร็จแม้ใน พ.ศ.2397
จนต้องมีการเร่งรัดให้ทันในปีนั้น(195)

รัฐพิธีที่มีการใช้น้ำจากสระทั้งสี่นั้น แต่เดิมคงมีเฉพาะพิธีมหาอุปราชาภิเษก และสรอง
น้ำมูรธาภิเษก และที่ห้องใช้ต่อเนื่องประจาททุกปี คือ พิธีเทือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จนกระทั่ง พ.ศ.
2398 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้มีการดักน้ำจากสระทั้งสี่มาใช้เป็นน้ำ
เสวยอีกด้วย และโปรดให้มีความพิถีพิถันในการดักน้ำมากกว่าทุกครั้ง โดยกำหนดให้เจ้าเมือง
แต่งกรมการออกมาพร้อมกับพร้อมทั้งข้าหลวงที่แต่งออกไป เพื่อให้ดักน้ำจากสระน้ำใช้จากที่อื่น และ
นำผู้ดูแลการดักน้ำให้สะอาด แล้วเอาผ้าขาวหุ้มปิดทราประจาทปากกระถาง นำเสวยนี้ทรงนาในสม
รวมกับน้ำจากสระอีก 3 แห่งเมืองลพบุรี(196) ส่วนการพระราชพิธีอื่น ๆ เท่าที่มีหลักฐานให้นำ
น้ำในสระเข้ามาประกอบพิธีกรรมคือ พระราชพิธีสมโภชพระบางที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2403(197)
และบางครั้งก็โปรดให้นำดินถึง 8 ใบ ออกมาดักน้ำจากสระเพื่อนำมาประดิษฐานที่พระที่นั่ง
ดุสิตาลัย(198)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงโปรดให้กำหนดแบบแผนพิธีกรรมใน
การดักน้ำด้วยการทำพิธีบวงสรวงเทพารักษ์ พ.ศ.2407 เป็นเป็นแรกที่ปรากฏหลักฐานว่าให้มีการ
ประกอบพิธีกรรมตามที่กำหนดไว้ โปรดให้ทนายออกสั่งจากกรมช่าง และขุนพิชัยฤทธิไทร เชิญตรา
ออกมาให้พระยาสุพรรณพิทักษ์การปลุกศาลเทพารักษ์ขึ้นที่สระทั้งสี่แห่ง จัดบายศรี 4 สาขา ๔ ศีระสุกร
4 ศีระ เครื่องกระยาบวด แป้งหอม น้ำมันหอม รูปเทียนหนัก 1 บาท มีผ้าขาวปูรองพื้นศาล
โหรหนุ่มชาว ตั้งการบวงสรวงเทพารักษ์ ซึ่งสถิตย์รักษาสระ เมื่อโหรบอกฤกษ์ให้จึงเป็นเป็นแล้วถวาย
แล้วจึงดักน้ำในสระที่สะอาด เอาผ้าขาวกรองผงออก ใส่กระถาง แล้วปิดปากกระถางด้วยผ้าขาว
เชือกผูกประทับตราครั้ง ส่งน้ำหอมและโหรคุมน้ำลงมากรุงเทพฯ(199) พิธีกรรมแบบนี้
ปฏิบัติสืบเนื่องมาจากสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภาพของสระทั้งสี่นั้น พ.ศ.2451 ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสเมืองนี้ทรงเยี่ยมสถานที่ตั้งสระด้วย ทรงบรรยายถึงสภาพสระทั้งสี่
ว่าสระคาถึงก่อนสระยมกอยู่ทางเหนือ สระแก้วอยู่ทางตะวันตก สระเกษอยู่ทางงันแนว
เดียวกับสระแก้ว ทั้งสี่สระเป็นสระขุดมีเจดีย์อยู่ที่สระคาและยมก ส่วนสระแก้วเป็นศาลเจ้าใช้

เป็นที่พราหมณ์ดวงสว่างก่อนดักน้ำสระ สระเกษมีคันดินสูงยาว มีรากก่อคันดิน ทรงสันนิษฐานว่า เป็นเจดีย์หรือมณฑปที่ก่อสร้างไม่สำเร็จ(200) อาจเป็นพระปรางค์ที่รัชกาลที่ 4 ทรงโปรด าทสร้าง แต่คงไม่ทันเสร็จเรียบร้อยดี

อย่างไรก็ตามทรงตั้งข้อสงสัยเกิดจากความต่อเนื่องที่พระมหากษัตริย์รัชกาลพระเพท การออกมาดักน้ำในสระทั้งสี่เพื่อประกอบพิธีกรรมราชสำนักตามคติจักรพรรดิราช และยังมีข้อห้าม เจ้าเมืองอื่นลักลอบดักน้ำในสระไปใช้ในพิธีของตน เนื่องจากถือว่าน้ำในสระนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ ด้วยอาคมจากครุฑา ที่มาจากการขูดสระและผูกเวทมนตร์ จนแม้ราชฎทุกวันนี้ยังเกรงกลัว น้ำใน สระก็ไม่นำไป ปลาก็ไม่กิน หญ้าในขณะนั้นเข็นรก ขณะเสด็จประพาสนั้น น้ำในสระคาและยมนา มีสีแดง ส่วนสระแก้ว สระเกษเป็นน้ำใสสะอาด(201)

การคงอยู่ของหน้าที่สระน้ำทั้งสี่ได้โยงความสัมพันธ์ที่เมืองสุพรรณทางวัฒนธรรมต่อพระ เพทวิรุ และเป็นร่องรอยที่แสดงถึงความสำคัญของเมืองนี้ แต่ครั้งโบราณ และทำให้ราชธานียังคง าทความสำคัญกับเมืองนี้และสถานที่แห่งนี้เป็นอย่างดีก็คือการให้มีกำลังคนเป็นชุมชนอยู่รักษาสระน้ำทั้งสี่

ระบบความเชื่อชาวบ้านเมืองสุพรรณ พื้นฐานความเชื่อทางสังคมของชาวบ้านเมือง สุพรรณเป็นความเชื่อแบบเถื่อน และความผูกพันกับธรรมชาติ เฉกเช่นเดียวกับเมืองชนบทเกษตร กรรม แต่ลักษณะการนับถือผีของชาวบ้านเมืองสุพรรณจากข้อสังเกตของสมเด็จพระยาดำรง ราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จประพาสเมืองสุพรรณครั้งแรก พ.ศ.2435 ว่า ชาวเมืองนี้มีความ กลัวเกรงและนับถือ "เจ้าผี" ยิ่งกว่าที่อื่น เนื่องจากทรงเห็นศาลเจ้าจำนวนมากเป็นศาลขนาด ย่อม ทาด้วยไม้แก่น มุงกระเบื้องกึ่งมี ทาด้วยไม้แฉ่งจากกึ่งมี ทั้งทรมีไม้สีแดง หรือสีชมพู ทยอยไว้เป็นเครื่องหมาย แม้กระทั่งที่จวนเจ้าเมือง ก็มีถึง 4 ศาล(202)

การนับถือเจ้าผีนี้มีความสัมพันธ์กับการนับถือเทพหรือเทพารักษ์ ซึ่งเป็นผู้คุ้มครอง เมือง นั่นก็คือ ศาลหลักเมือง อันเป็นศูนย์รวมความนับถือของชาวเมืองนับแต่สมัยต้นรัตนโก ลินทร์ สมัยยี่ เมื่อครั้งเดินทางมาเก็บอากาศที่เมืองสุพรรณ ยังได้ไปบนบานศาลกล่าวบอกต่อศาล เจ้าหลักเมือง าทช่วยคลี่คลายอันตรายตนเองสามารถเก็บภา้อากาศได้ครบถ้วน คลาจากที่ชาวเมือง าทความร่วมมือในการจัดเก็บภา้อ(203) วนครั้งแรกที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เดินทางมาตรวจราชการเมืองสุพรรณนั้น ได้เห็นศาลหลักเมืองทรงสรุปว่าศาลหลักเมืองเป็นศาล

เทพารักษ์ เป็นศาลไม้เก่ามีเทวรูปศิลาจากลัทธิลัทธิ 2 องค์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 ครั้งนั้นทรงชักชวนชาวเมืองโดยเฉพาะกลุ่มชาวจีนให้ช่วยกันสร้างศาลใหม่ เป็นคอก่ออิฐถือปูนต่อเชื่อมถนนเป็นชานรอบศาล(204)

ปรากฏการณ์ที่น่าสนใจ คือ กลุ่มผู้ศรัทธาอันนับถือและมีกำลังทรัพย์ในการบริจาคเงิน ปลุกสร้างอาคารศาลหลักเมืองนั้นเป็นกลุ่มชาวจีนเมืองสุพรรณ เป็นกลุ่มพลังทางเศรษฐกิจงานเมืองนี้ ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าที่มีความร่วมมือร่วมใจกัน และดูเหมือนจะเริ่มมีผู้รักษาศาลที่เรียกว่า "เหยียง" ประจำศาลแต่บัดนี้(205)

ต่อมา พ.ศ.2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองนี้ ยังร่วมพระราชทานเงินสร้างกำแพงแก้วกับศาลที่พิภพผู้มาลัทธิการะ ด้วยการขยายพื้นที่บริเวณศาล การที่ชาวจีนมีศรัทธาต่อหลักเมืองนี้ ดูไปด้วยกันกับคติความเชื่อตามวัฒนธรรมจีนเรื่อง "ขุนเถ้าก่ง" ซึ่งเป็นเทพประจำหมู่บ้าน ดังนั้นการออกแบบศิลปกรรมศาลหลักเมืองแห่งนี้จึงมีรูปแบบเก่งตามอย่างศิลปะจีน ใน พ.ศ.2480 เมื่อมีการปรับปรุงศาลาใหม่ สมเด็จพระนางเจ้ารำจพรรษาภาพ ทรงบันทึกไว้ว่า ครั้งนั้นเดิมพระพรหมวิจิตร ต้องการออกแบบศาลเป็นแบบไทย แต่พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วย ทรงยืนยันให้สร้างตามแบบจีนอย่างเดิม ด้วยเกรงว่า ถ้าเปลี่ยนแบบอาจหาเงินบริจาค เพื่อบูรณะได้ไม่พอ เนื่องจากกลุ่มผู้บริจาคส่วนมากเป็นชาวจีน ด้วยเหตุนี้ศาลหลักเมืองสุพรรณจึงกลายเป็นจุดศูนย์รวมความเชื่อและวัฒนธรรมของชาวจีนในเมืองนี้(206)

อย่างไรก็ตามยังมีผู้สันนิษฐานว่าศาลเจ้าหลักเมืองงานสมัยสุพรรณภูมิ น่าจะเป็นศาลหลักเมืองตามคติเดิมตามลัทธิพราหมณ์ ที่เป็นลัทธิศูนย์กลางของจากกลางเมืองแสดงด้วยเสาหลักเมืองที่ต่อมาอาจสูญหายไป แต่ก็ยังพบหลักฐานยืนยันชัดเจนในเรื่องนี้ เท่ากับความเป็นศาลเทพารักษ์มาตั้งแต่ครั้งต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อชาวบ้านมากกว่า ที่นับถือเทพารักษ์ประจำเมือง พระเลื้อเมือง หรือพระทรงเมือง ในฐานะเทพผู้คุ้มครองความสมบูรณ์ของเมือง ความมั่นคงปลอดภัยและความอยู่ดีมีสุขของชาวเมือง ก่อนที่จะถูกชาวจีนเข้ามาหล่อหลอมคติความเชื่อ "ขุนเถ้าก่ง" ในวัฒนธรรมจีน และซึ่งได้ขยายประเพณีความเชื่อนี้ให้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเมืองสุพรรณ ด้วยการกำหนดประเพณีการบวงสรวงศาลหลักเมืองหรือ "ขุนเถ้าก่ง" ประจำปีในวันที่ 18 เดือน 7 หลังวันสารทจีน เป็นการนับวันตามปฏิทินจีน เรียกว่างานทิ้งกระจาด และเป็นจังหวัดเดียวที่จัดงานนี้เป็นพิธีใหญ่ คติความเชื่อ เรื่องทิ้งกระจาดเป็นคตินิยมหายาน ถือเป็นประเพณีจารีตประเพณีที่สืบทอดกันมาแต่ครั้งรัตนโกสินทร์แล้ว มีการนำเครื่องอุป-บริโภค แจกจ่ายเป็นทานแก่ผู้ยากจน ชาวเมืองสุพรรณได้ปฏิบัติประเพณีนี้อย่างต่อเนื่องนับแต่สมัยต้นรัตนโก

สินทรัพย์จนถึงปัจจุบัน เดิมงานนี้จัดกันหน้าโรงปอน บริเวณโรงเหล้าเก่าใกล้วัดพระรูป ต่อมาย้ายมาอยู่ที่แถวหน้าบ้านนายปอน แล้วจึงย้ายมาเล่นที่ตลาดสดในเมืองนี้(207) อย่างไรก็ตามการนับถือศาลเจ้าหลักเมืองสุพรรณ มีลักษณะเป็นการบูชาเทพประจำเมืองอย่างแท้จริง เนื่องจากชาวบ้านต่างอำเภอต่างแขวงได้นำซีไ้ได้จากกระถางธูปประจำศาลหลักเมือง แยกไปบูชาตามศาลในตลาดอำเภอของตน เมื่อถึงเทศกาลเดือน 7 ทุกปี ก็อัญเชิญกระถางธูปมาร่วมกันเทศกาลด้วย ระหว่างเทศกาล ราษฎรชาวจีนในเมืองนี้ก็จะแบ่งซีไ้ได้จากกระถางธูปอัญเชิญกลับไปบูชาที่บ้าน โดยบริจาคเงินบูชาเป็นการแลกเปลี่ยน

ในขณะที่ศาลหลักเมือง เป็นศูนย์รวมความนับถือศรัทธาของชาวเมืองที่มีคนจีนเป็นแกนนำ และมีตลาดเป็นศูนย์กลางนั้น เมืองสุพรรณในฐานะเมืองชนบทเกษตรกรรมย่อมมีวัดเป็นองค์การศูนย์รวมความเชื่อทางพุทธศาสนา เป็นหลักสำคัญที่สุดด้วย ความเชื่อทางพุทธศาสนานในเมืองนี้ ยังเป็นความเชื่อที่กลุ่มชาวเมืองหลากหลายชาติพันธุ์ ไม่ว่าชาวไทย จีน มอญ ลาว เขมร ต่างให้ความนับถือศรัทธาร่วมกัน และเป็นองค์ที่หล่อหลอมวัฒนธรรมที่ต่างกันอย่างอยู่ร่วมกัน และวัดสำคัญที่เป็นตัวแทนศูนย์รวมทางพุทธศาสนาของชาวเมืองนี้ คือ วัดป่าเลไลย์ นอกจากเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญที่สุดของเมือง คือ องค์พระปรางค์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางเลไลย์ขนาดใหญ่ หรือ "หลวงพ่อด" ตามภาษาชาวบ้านแล้ว วัดนี้ยังมีชื่อเสียงเป็นแหล่งพบปะของผู้คนและแสดงออกทางวัฒนธรรมชาวบ้านในงานประเพณีประจำปีอีกด้วย

วัดป่าเลไลย์อยู่นอกกำแพงเมือง เป็นวัดที่มีพระพุทธรูป เดิมเชื่อว่าสร้างอยู่กลางแจ้ง มีขนาดใหญ่ ก่ออิฐถือปูน ศิลปช่างทอง เห็นได้จากพระพักตร์และรอยยิ้มพระโอษฐ์ นั่งท่ายพระบาท เดิมเป็นพระพุทธรูปปางปฐมเทศนาตามแบบที่นิยมกันภาคสมัยทวารวดี ต่อมาชาวจีน จึงมีการบูรณะเป็นปางเลไลย์ เป็นวัดเก่าที่มีการบูรณะมาตลอดสมัยอยุธยา มีการสร้างเขตบารมีรอบ ต่อมา มีการแก้ไขเพิ่มเติมแปลงเป็นพระวิหาร เชื่อว่าหลังเสียกรุง ผู้คนในเมืองลดน้อยลง วัดจึงว่างรายนตามลำดับ(208) แต่องค์พระพุทธรูป ยังคงเป็นที่นับถือศรัทธาของชาวเมืองสุพรรณและหัวเมืองใกล้เคียง แม้แต่สุนทรภู่ เดินทางผ่านตัวเมืองยังแวะนมัสการ และให้บรรยายถึงโบสถ์และพระพุทธรูปไว้ว่า(209)

ขึ้นโชคใบศกเก่าแก่ม	กราบยุคน
พระป่าเรไรยน	อย่างอื่น
ยอกรหยอนบาทน	บงกช แก้วเอย
ปลั่งเปล่งเพ่งพิศพร้อม	พระทัง (นั่ง) ตั้งองค์่า

เทียน (เทียน) ถูป (ถูป) บูชาตีบ้าง บูชา	
นิภพระเสด็จมา	ยั้งยั้ง
สิงเผือกเลือกสมอผวา	ถวายไว้ (ไหว) ภาลันน
ช้างเผือกเลือกทิ้ง (เผิง) ทิ้ง	ทิ้งไม้ ไหว้ถวาย
ขอเคชะพระพุทธรเจ้า	จงแทน
อุตสำมาเข้าเย็น	ยากไว้
ปราศนา (ปรารณา) ว่าจะเป็น	บแจกพุทธะกม (ปัจเจกพุทธภูมิ)
บุญช่วยด้วยาทำไ้	ดุจซ้ำอวาร
ยั้งไปไม่พันท	สงสาร
ขอปะพระศรีธาร	อีกหล้า
กราบถึงซึ่งพระนิพพาน	ฝ่ายภาค หน้าเอย
ขอศุขทุกาศกเศว่า	สิ่งร้ายหายสูร

ใน พ.ศ.2387 เมื่อนายมื่อออกมาเก็บอากรเมืองสุพรรณ ได้แนะนำสการหลวง
พ่อวัดป่าเลไลย์องค์นี้ เขากลับเห็นความทรุดโทรมของโบสถ์ และองค์พระปฏิมา ว่า ทั้งพระบาท
ซ้ายขวาหักทะลาย วงพระหัตถ์ปิดทองก็ทอนเองคล้า แต่ส่วนที่เหลืออยู่ขององค์พระยังคงเฝ้าความ
งามทางศิลป เช่น ห้อยพระซงส์ พระสังฆาฏี อุมีระเปียบ รวมทั้งภาพปูนปั้นรูป ช้างพนอนผ่นวงวง
และสิงถวายรั้งเผิง ความทรุดโทรมขององค์พระทาทให้มามีตั้งคำถามถึงข้าพระประจำวัดที่หลบหนี
ไม่ดูแล รวมทั้งปล่อยกุฎาให้ขึ้นรกเต็มไปด้วยขวากหนาม เขาอธิษฐานขอบุญงานการทำงานเก็บ
อากรทำให้ได้ผลเพื่อจะได้กลับมาบูรณะวัดนี้(210)

สาเหตุหนึ่งของความทรุดโทรมในวัดนี้ นอกจากกาลเวลาล่วงเลยโดยไม่มีการ
บูรณะแล้ว ในปี 2383 ก่อนการเดินทางของนายมื่อมายังเมืองนี้ ได้เกิดพายุหิม์เครื่องบนตัวโบสถ์
ความทรบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระดำริว่า วัดป่าเลไลย์ นี้เป็นวัด
เก่าโบราณ พระพุทธรูปนิมาพระกรหักชำรุดมานาน จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรออกมา
ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ โดยเฉพาะการต่อพระกรตั้งแต่พระอังสาถึงฝ่าพระหัตถ์ เพื่อเป็นที่บูชาเป็นหลัก
ของพระพุทธรศาสนาต่อไป

ในครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรจัดกราวให้พระยาสุพรรณเร่งวัดเกณฑ์เลกถึง 120 คน
ตัดไม้ยอด ไม้ขอนสัก ไม้เสา และไม้อื่น ๆ ทำการบูรณะวัด โดยผลัดเปลี่ยนเวรราชการ(211)
แต่พบว่า การปฏิสังขรณ์นี้ใช้เวลายาวนานมาจนสิ้นรัชกาล

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นเช่นเดียวกันว่า วัดป่าเลไลยก์เป็นวัดสำคัญของเมือง การบูรณะครั้งนี้ถือเป็นการใหญ่ ทรงโปรดฯให้ใช้เลขาเมืองสุพรรณ เดือนละ 38 คน แบ่งเป็น 4 ผลัด และเลิกข้าราชการกรมสงฆ์มาสมทบ เป็นแรงงานในการบูรณะวัด ตั้งแต่ พ.ศ.2403 เป็นต้นมา(212) การซ่อมแซมวัดครั้งนี้ได้มีการต่อพระกร พระเพลากี่ซารุด รื้อผนังโบสถ์ที่พัง จนถึงถ้าพระจีวร แม้แต่ส่วนพระพักตร์ก็ต้องงาใช้ไม้ขอลักซ่อมเสริม ได้ใช้น้ำรักถึง 208 ทะนาน ลงน้ำเกลี้ยง เพื่อปิดทององค์พระทั้งองค์ รื้อผนังโบสถ์ทั้งสี่ด้านเพื่อทำเป็นพระวิหารแทน ความสำคัญของงานบูรณะเป็นเรื่องของการขาดแคลนแรงงานคนและสัตว์ เป็นต้นว่าไม่มีกระบือใช้ชักลากเสาไม้ ทำให้อ่างร่อ และแรงงานจากตัวเลขาไม่พอผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันเข้าเวรทำพระวิหาร จนเจ้าพระยามหินทรบริศถ์ ได้ขอพระราชทานเลิกส่วยกองหลวงแก้วศิรี นายด่านชั้นนอกผลัดเข้ามาทำกาการบูรณะวัดป่า โดยแลกเปลี่ยนกับการยกส่วยให้ จนกระทั่งครบจำนวนส่วยกลับปรากฏว่า หลวงแก้วศิรีจะเลิกแรงงานบูรณะวัด จึงต้องงาให้กองขุนสกลวิจิตรเข้ามาผลัดเข้าเวรแทน(213) จนใน พ.ศ.2407 เจ้าพระยามหินทรบริศถ์แม่กองถึงแก่อนิจกรรม ขุนหนึ่งทั้งกองหลวงแก้วและขุนสกลวิจิตร ก็ฉวยโอกาสไม่ทำกาการต่อ อ้างว่าไม่มีผู้หักค่าส่วยให้ การปฏิสังขรณ์พระธาตุรัตนเจดีย์ขาดแต่การยกเครื่องบนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงสั่งการให้เลิกทั้งสองกองทำกาการต่อ และพระราชทานอุบะยกเครื่องบนออกมาให้เจ้าเมืองกรมการเมืองประกอบพิธีสงฆ์ และยกเครื่องบนพระวิหารในปีนั้น(214) การซ่อมแซมวัดป่าเลไลยก์ครั้งใหญ่คราวนั้นเสร็จสิ้นใน พ.ศ.2408 ใช้เวลาในการบูรณะนานถึง 15 ปี

วัดป่าเลไลยก์แห่งนี้มีบทบาทความสำคัญต่อชีวิตทางวัฒนธรรมของชาวเมืองเป็นอย่างมาก นอกเหนือจากการนมัสการในวัดประจำวันแล้ว ในช่วงเทศกาลออกพรรษา ชาวเมืองและหัวเมืองใกล้เคียงอย่างแขวงเมืองอ่างทอง อัญญา เดินทางมานมัสการวัดป่า เป็นงานเดือน 12 ช่วงหน้าน้ำหลากชาวบ้านเดินทางเรือมาตามลำน้ำสุพรรณ เข้ามาถึงวัดพระรูป มีคลองแยกข้างวัด ขณะนั้นท้องนาสองข้างแม่น้ำเจ็งเองด้วยน้ำท่าหลากมาจากแม่น้ำ สามารถพายเรือขึ้นไปได้ถึงวัดป่า ตูถกเวลานี้ทำให้งานนมัสการวัดป่าเลไลยก์กลายเป็นศูนย์กลางพบปะผู้คนชาวเมืองกันอย่างเนืองแน่น มีการชุมนุมเล่นเพลงเรือในช่วงพลบค่ำ ร้องเพลงแก้กัน บ้างก็ร้องส่งปีพาทย์ ระนาด ห้อง มาหรี เมื่อเรือสองจนถึงหน้าวัดป่าจึงขึ้นมานมัสการพระป่าเลไลยก์หรือหลวงพ่อโต งานเทศกาลไหว้พระวัดป่าเดือน 12 นี้เป็นงานใหญ่เหมือนงานฉลองประจำปีของวัด ภาพงานประเพณีนี้ที่นายมิได้เคยเล่าไว้ตั้งแต่ครั้งต้นรัตนโกสินทร์(215) ดูเหมือนว่าเกือบจะไม่มีการ

เปลี่ยนแปลงจนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทศวรรษ 2490 ข้อมูลบอกเล่าจากพ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านชาวสุพรรณ-อ่างทอง เรื่องการชุมนุมเล่นเพลงเรือเทศกาลประจำปีวัดนี้ ชาวบ้านจากอ่างทอง อยุธยา เดินทางด้วยเรือพายมาเข้ามาทางวิเศษไชยชาญ จากบ้านห้วยโรง ออกมาทางลาดชะโด ผักไห่ อยุธยา เข้าคอนลาน บางปลาเ้า ถึงวัดประตูลำธาร รวมเวลาเดินทาง 1 วัน เมื่อถึงก็เป็นช่วงพลบค่ำ ในยุคหลังการเล่นเพลงเรือมักเล่นกันที่หน้าวัดประตูลำธาร เพราะเวลานั้นคลองคูข้างวัดประตูลำธารที่ไปออกวัดป่าต้นเขิน เสร็จจากการเล่นเพลงเรือจึงเดินทางบกต่อไปนมัสการพระพุทธรูปวัดป่า จากนั้นมีการเล่นเพลงฮินชว ซึ่งเป็นเพลงพื้นบ้านเฉพาะถิ่นของชาวเมืองสุพรรณ ที่บริเวณลานต้นโพธิ์หน้าวัดนั่นเอง

เชิงอรรถ

- (1) สุเนตร ชุตินทรานนท์, ไทยรบพม่า, หน้า 187-191.
- (2) สุนทรภู, โคลงนิราศสุพรรณ, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนกิจศพ พันจ่าอากาศโท สุรพล สมบัติเจริญ วันที่ 16 สิงหาคม 2512. กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2512.
- (3) นายผี, นิราศสุพรรณ, กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2504.
- (4) B.J. Terweil, Through Traveller's Eyes. An Approach to Early Nineteenth Century Thai History, Bangkok: Duang Kamol Thailand, pp.100-101.
- (5) นายผี, นิราศสุพรรณ, หน้า 12-13, และ 16.
- (6) เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.
- (7) สุนทรภู, โคลงนิราศสุพรรณ, หน้า 133-134. และดูเพิ่มเติม นายผี, นิราศสุพรรณ, หน้า 19-20.
- (8) กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2538. หน้า 42.
- (9) สุนทรภู, โคลงนิราศสุพรรณ, หน้า 54.
- (10) เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-62.
- (11) เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.
- (12) เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.
- (13) กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, หน้า 55-59.
- (14) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2503 หน้า 40.
- (15) เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.
- (16) B.J. Terweil Through Traveller's Eyes. An Approach to Early Nineteenth Century Thai History. pp 111.
- (17) เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.
- (18) เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.
- (19) กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2503, หน้า 323.
- (20) ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมาไทยานสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416, หน้า 146-148.

- (21) กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 323.
- (22) ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416, หน้า 149-150.
- (23) เตช ภูมภาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532. หน้า 31-34.
- (24) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1210 (พ.ศ.2391) เลขที่ 166 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดเมืองสุพรรณ นครชัยศรี
- (25) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "เทศาภิบาล" ใน ลักษณะการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดาว บุษะเวส ธันวาคม 2511. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511. หน้า 24.
- (26) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1220 (พ.ศ.2401) เลขที่ 35 ร่างสารตราถึงพระยาสุทัศน์
- (27) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เลขที่ 254 มัด 63 เรื่องหนังสือถึงกรุงเทพฯให้เร่งรัดเอาตัวทาสของนายบุษจากหลวงสุพมาตรา
- (28) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เลขที่ 216 ใบบอกเมืองสุพรรณบุรี บอกกำหนดเผาศพพระยาสุพรรณ
- (29) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องสารตราเมืองสุพรรณโปรดเกล้าตั้งหลวงไชยราชรักษาลัด เป็นที่พระยาสุนทรสงคราม
- (30) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1221 (พ.ศ.2402) เลขที่ 16 เรื่องร่างสารตราถึงพระยาสุทัศน์ตั้งนายทอมเป็นที่ขุนบันเทาทุกขราช
- (31) หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องสารตราถึงเมืองสุพรรณโปรดเกล้าตั้งหลวงไชยราชรักษาลัดเป็นที่พระยาสุนทรสงคราม

- (32) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องร่างสารตราถึงเมืองสุพรรณบุรีเขตเกล้า แต่งตั้งหลวงสุนทรภักดีผู้ช่วยเมืองสุพัน
- (33) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องสารตราถึงเมืองสุพรรณบุรีเขตเกล้าตั้งที่ หลวงยกกระบัตร
- (34) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องสารตราถึงเมืองสุพันบุรีเขตเกล้าแต่งตั้ง หลวงสุนทรภักดีผู้ช่วยเมืองสุพัน
- (35) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 65 เรื่องสารตราถึงเมืองสุพรรณบุรีเขตเกล้าตั้ง นายบัวเป็นที่หลวงแพ่ง
- (36) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1210 (พ.ศ.2391) เลขที่ 19 เรื่องร่างสารตราถึงเมืองสุพรรณบุรีตั้งหลวง มหาคไทยเป็นพระปลัดเมืองสุพรรณ
- (37) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173. เรื่อง เจ้าพระยาจักรีเกษม กองทัพ หัวเมืองไปตีเมืองมะริดตะนาวศรี จ.ศ.1172. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เนื่องในวันพระ บรมราชสมภพครบรอบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513. หน้า 92-93.
- (38) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1186 (พ.ศ.2367) เลขที่ 1 ตอนที่ 2 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึง พระสุพรรณ เจ้าเมืองสุพรรณ
- (39) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 กรุงเทพฯ:คุรุสภา 2504, หน้า 21
- (40) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ , 2514. หน้า 706.
- (41) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 (พ.ศ.2408) เลขที่ 132 สารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพญาสุพัน

- (42)ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416, หน้า 139
- (43)อัครฐิติ สุสาย์ยันต์, "การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชกาล สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา บัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2524 หน้า 106
- (44)ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 140.
- (45)เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.
- (46)เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-119.
- (47)อัครฐิติ สุสาย์ยันต์, "การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชกาลสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 128-129
- (48)ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416, หน้า 120.
- (49)เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.
- (50)จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 จ.ศ.1186, พระนคร: หอสมุดแห่งชาติกรมศิลปากร, พ.ศ.2530, หน้า 82-84.
- (51)หอวิชาฐานแผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 48 เรื่องบัญชีเลิกเมืองสุพรรณที่เลิกแล้วและยังไม่ได้เลิก
- (52)ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2401-พ.ศ.2404, เรื่องหมายประกาศปลอมลัก หมายเลขพ.ศ.2401, กรุงเทพฯ:คุรุสภา, พ.ศ.2506, หน้า 36-39.
- (53)หอวิชาฐานแผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393) เล่มที่ 150 เรื่องงบบอกเมืองสุพรรณชำระเลขส่วยฝ้ายพ้อมเกษร
- (54)หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1204 เล่มที่ 58 งบบอกเมืองสุพรรณส่งฝ้ายและพริกส่วย
- (55)หอวิชาฐาน แผนกตัวเขียนและจารึกหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 (พ.ศ.2382) เล่มที่ 100 มัคที่ 15 เรื่องงบบอกเมืองสุพรรณส่งฝ้ายส่วย, จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เล่มที่ 83 มัคที่ 19 เรื่องงบบอกเมืองสุพรรณส่งฝ้ายส่วย, จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387) เล่มที่ 111 มัคที่ 20 เรื่องงบบอกเมืองสุพรรณส่งฝ้ายส่วย, จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เล่มที่ 221 เรื่องงบบอกหลวงมหาดไทยเมืองสุพรรณส่งฝ้ายส่วยมอบให้ หลวงแก้วศรี คูมลงมาจากนาน 6 ทาบ.

- (56) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 จ.ศ.1187. หน้า.
- (57) เรื่องเดียวกัน
- (58) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ.2388) เลขที่ 264 มัด 63 หนังสือถึงเมืองอ่างทองเรื่องให้ชำระไพร่หลวง ละว้าที่หลบหนีมาจากหลวงปราบ
- (59) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1194 (พ.ศ.2375) เลขที่ 37 เรื่องหนังสือขุนลี้ศศีเมืองสุพรรณ (จากกระทรวงมหาดไทย)
- (60) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393) เลขที่ 79 เรื่องหนังสือนายหมวดกองขุนฤทธิมาตย์เมืองสุพรรณบอกส่งเงินค่าส่วยฝางและเลขที่84 ขอบอกนายหมวดเมืองสุพรรณขู้อบอกส่งเงินค่าฝางส่วยกองขุนฤทธิเดช,
- (61) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389) เลขที่ 82 ขอบอกเมืองสุพรรณเรื่องส่งส่วย
- (62) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387) ร่างตรา (แทรกเรื่อง), เลขที่ 16 ร่างสารตราเรื่องให้จัดแจงเอาเงินค่าฝางจำนวนที่เกณฑ์คุมส่งมากรุงเทพฯ, จ.ศ.1194(พ.ศ.2375) เลขที่ 38 มัดที่ 2 เรื่องหนังสือขุนลี้ศศีเมืองสุพรรณ, จ.ศ.1207(พ.ศ.2388) เลขที่ 275 เรื่องสารตราถึงพระสุนทรสงครามเรื่องให้ตั้งนายขงเป็นหมื่นศรีสารวจ, เลขที่ 292 บัญชีฝางส่วยเมืองสุพรรณ กองหลวงพลเมืองอุทัยธานีกองหลวงฤทธิกันแพง, จ.ศ.1213 (พ.ศ.2394) เลขที่ 36 หนังสือเรื่องที่ 3 พญาสุทนต์ส่งบุตรภรรยาหลวงพลที่ถึงแก่กรรมเร่งรัดชำระค่าฝางส่วย
- (63) ทอวชิรญาณแผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 41 ร่างตราเมืองสุพรรณโปรดตั้งขุนวิเศษเป็นหลวงพล
- (64) เรื่องเดียวกัน
- (65) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1220 (พ.ศ.2401) เลขที่ 4 เรื่องร่างสารตราถึงเมืองสุพรรณ
- (66) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1224 (พ.ศ.2405) เลขที่ 10 เรื่องร่างตราถึงพระยาสุทนต์

- (67) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1192 เล่มที่ 5, หน้า 40.
- (68) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1195 (พ.ศ.2396) เลขที่ 33 บัญชีส่งกระวานเก็บเมืองสุพรรณ, จ.ศ.1196(พ.ศ.2377) เลขที่ 54 มัดที่ 16 เรื่องบบอกเมืองสุพรรณบอกส่งเว่วนและกระวาน, จ.ศ.1201 (พ.ศ.2382) เลขที่ 63 บบออกพระยาสุนทรสงครามเมืองสุพรรณ
- (69) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1201 (พ.ศ.2382)บบอกพระยาสุนทรสงคราม
- (70) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1202 (พ.ศ.2383)เลขที่ 112 มัดที่ 15 บบออกเมืองสุพรรณ และเลขที่ 77 มัดที่14 บบออกเมืองสุพรรณ
- (71) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386)เลขที่ 84 เรื่องบบอกเมืองสุพรรณส่งผลกระวานส่วย.
- (72) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387)เลขที่ 87 บบออกเมืองสุพรรณส่งกระวานส่วย,จ.ศ.1207(พ.ศ.2388) เลขที่ 217 บบออกเมืองสุพรรณบุรีส่งกระวานกองขุนศึกกษัตริย์, จ.ศ.1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 4 บบออกพระไชยราชรักษาเมืองสุพรรณบอกส่งกระวานส่วย, จ.ศ. 1208 (พ.ศ.238) เลขที่ 85 บบออกเมืองสุพรรณเรื่องส่งผลกระวานส่วย, จ.ศ. 1210 (พ.ศ.2391) เลขที่ 105 บบออกเมืองสุพรรณบุรีส่งผลกระวานส่วยกองขุนรักษาไพรสณฑ์,จ.ศ.1212(พ.ศ.2393)เลขที่ 51 บบออกพระยาสุนทรสงครามเมืองสุพรรณบุรีบอกส่งผลกระวานกองขุนศึกกษัตริย์และเลขที่ 110 เรื่องบบอกเมืองสุพรรณส่งผลกระวานเกณฑ์เก็บเข้ามาส่ง
- (73) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. (พ.ศ.2404)เลขที่ 181เรื่องร่างตราน้อยตอบเร่งเมืองสุตัน
- (74) เรื่องเดียวกัน
- (75) ทวาริตฺตฺถาณ แผนกคหฺวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4จ.ศ.1224 (พ.ศ.2405)เลขที่ 160 เรื่องตราน้อยถึงเมืองสุพรรณเรื่องขุนจิต ขุนทิพรอแยกกองส่วย.

- (76) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173, กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพ 202ปี . 24 กุมภาพันธ์ 2513. หน้า40-51.
- (77) เรื่องเดียวกัน, หน้า52
- (78) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 63 เกณฑ์บ้านงานพระเมรุพระองค์เจ้าโสมนัส.
- (79) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.11992 เล่ม 5, หน้า47
- (80) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1196 (พ.ศ.2377) เรื่องใบบอกเมืองสุพรรณได้ส่งไม้เครื่องเรือ.
- (81) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1201 (พ.ศ.2382) เลขที่ 66 ใบบอกพระยาสุนทรสงครามเมืองสุพรรณ
- (82) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1204 (พ.ศ.2385) เลขที่ 30 มีด44 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองต่างๆ เรื่องเกณฑ์ให้ตัดไม้ปักเขตแดนหัวเมืองต่างๆ
- (83) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เลขที่ 36 เรื่องหนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาสุพรรณ
- (84) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่63 เรื่องหนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพญาสุโขทัยธานีพญาสุทัน,
- (85) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เรื่องที่ 2 หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพญาสุทัน
- (86) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เลขที่ 3 ร่างสารตราถึงพระยาสุพรรณ
- (87) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1225 (พ.ศ.22406) เลขที่ 2 ร่างสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการ
- (88) ทอวชิรฐาน แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1229 (พ.ศ.2410) เลขที่ 44 เรื่องร่างตราถึงเมืองสุทัน ลพบุรี สระบุรี นครนายกและปาจิณบุรี
- (89) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3จ.ศ.1187, หน้า125

- (90) สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ, หน้า 26-3, และ 52, 60.
- (91) เรื่องเดียวกัน, หน้า 35, 40, 52, 60
- (92) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
(พ.ศ. 2389) เลขที่ 78 หมายเหตุเมืองสุพรรณเรื่องส่งเงินปี่จีน
- (93) Lysa Hong, Thailand in the Nineteenth Century. Evolution of the Economy and Society. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies. 1984, pp44-50.
- (94) ม.ร.ว. อิศริยา วัฒนศิริ, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 276.
- (95) บุฑอรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)", วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, หน้า 192-193.
- (96) ม.ร.ว. อิศริยา วัฒนศิริ, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2411, หน้า 293
- (97) Lysa Hong, Thailand in the Nineteenth Century. Evolution off the Economy and Society, pp.88,97.
- (98) Ibid, pp. 94-97.
- (99) Ibid., pp.88.
- (100) Ibid., pp 102, 105
- (101) สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ. หน้า 27 และ 56 และ นามนิ. นิราศสุพรรณ. หน้า 12 และ 22.
- (102) นามนิ. นิราศสุพรรณ, หน้า 19-24
- (103) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384) เรื่องที่ 2 เลขที่ 91 เรื่องหนังสือเจ้าพญาจักรีสมุทนายยกถึงพระยาสุพรรณตั้งอานแดงทวิทย์เป็นกานันตลาด
- (104) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
(พ.ศ. 2388) เลขที่ 264 มัด 63 เรื่องที่ 2 คดีกานันตลาดนิยมกับฮามะวงศ์
- (105) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
(พ.ศ. 2388) เลขที่ 256 มัดที่ 63 เรื่องที่ 7 คดีกานันตลาดนิยม

- (106) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1211 (พ.ศ.2392) เลขที่ 113 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาสุพรรณเรื่องงาที่เข้า หลวงออกไปชำระอาการเกวียน
- (107) B.J. Terweil, Through traveller's Eyes An Approach to Early Nineteenth Century to Thai History; pp104.
- (108) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์เนื่องในวันพระบรมราชสมภพครบ 202 ปี . หน้า 58, 62 และ 66.
- (109) นายมี. นีราศสุพรรณ, หน้า 22.
- (110) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1200 (พ.ศ.2381) เลขที่ 83 มัดที่ 23 เรื่องขุนพลเส็งตั้งปอนเบี้ยเมืองสุพรรณ
- (111) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เลขที่ 297 เรื่องที่ 2 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึง พญาสุทันเรืออานแดงขุนนายอากรปอนเบี้ยสุทัน
- (112) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1216 (พ.ศ.2397) เลขที่ 77 เรื่องสารตราถึงเมืองสุพรรณตั้งขุนอินอากรเป็น นายอากร
- (113) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1219 (พ.ศ.2400) เลขที่ 130 เรื่องร่างสารตราถึงพระยาสุพรรณสงคราม เมืองสุพรรณ
- (114) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173, หน้า 62.
- (115) ทอวธิรฎาฎ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เลขที่ 60 เรื่องร่างสารตราเมืองสุพรรณบุรีตั้งขุนชล ภูมิพิทักษ์เป็นนายอากร
- (116) บาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 96-97.
- (117) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2504, หน้า 26.
- (118) จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1189 เล่ม 4, หน้า 27.

- (119) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เลขที่ 275 เรื่องสารตราถึงพระยาสุนทรสงครามเรื่อง ให้นำตั้งนายยังเป็นที่มนตรีสำรวจ
- (120) ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ การเพาะปลูกย้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษ ที่ 19. เอกสารวิชาการประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 9 ก.พ.2526 หน้า 21.
- (121) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1219 (พ.ศ.2400) เลขที่ 56 เรื่องร่างสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการฝ่าย ตะวันออกตั้งเงินแก่อู่เป็นที่ขุนักคีลินธยากร และดู ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4 พ.ศ.2401 ประกาศตั้งภาษีน้ำตาลทรายแยกเป็น 3 ราย หน้า 25.
- (122) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เลขที่ 53 เรื่องร่างสารตราถึงผู้สำเร็จราชการเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเงินวังเป็นที่หมื่นพรหมอากร
- (123) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1220 (พ.ศ.2401) เลขที่ 58 ร่างตราเมืองสุทนต์ตั้งนายอินเป็นที่หมื่นพรหมสมบัตินายอากรยาสูบ
- (124) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1224 (พ.ศ.2405) เลขที่ 160 เรื่องเงินเจ้าภาษีกับยาสูบช้อนกัน และเลขที่ 22 เรื่องบบอกเมืองสุทนต์บุรี เรื่องภาสียาสูบ
- (125) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411) เลขที่ 71 เรื่องสารตราถึงกรมการเมืองสุพรรณบุรีโปรดให้ หมื่นศรีสมบัติเป็นนายอากรยาสูบ
- (126) ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522. หน้า 24.
- (127) สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394-2475. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ 2521, หน้า 84-88.
- (128) เรื่องเดียวกัน, หน้า 88-95.

- (129) ยุคิน คานนท์, "เทคโนโลยีการผลิตข้าวของประเทศไทย พ.ศ.2398-2475," วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, พ.ศ.
25 หน้า 63-68.
- (130) ม.ร.ว.อศิน รัตพันธ์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416, หน้า 120.
- (131) Lysa Hong, Thailand in the Nineteenth Century Evolution of the
Economy and Society. Singapore: Institute of Southeast
Asian Studies, 1984. pp152.
- (132) คุณ ทวาริชญา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393) เลขที่ 22 เรื่องคัดบอกกรุงเก่าถึงมหาดไทยเรื่องนำฝน
ต้นข้าว และบัญชีวัดพระสงฆ์, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403)
เลขที่ 39 เรื่องบอกเมืองสุพรรณเรื่องเงินค่านา, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.
1229 (พ.ศ.2410) เลขที่ 49/ก เรื่องบอกเมืองสุพรรณ เรื่องส่งเงินค่านา, จด
หมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1229 (พ.ศ.2410) เลขที่ 50/ก เรื่องบอกเมืองสุพัน
ส่งเงินค่านาปีเถาะนพศก
- (133) ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475), วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติ
ศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521, หน้า 2-13.
- (134) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 1
พระนคร: คุรุสภา, 2504, หน้า 118.
- (135) เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.
- (136) ทวาริชญา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เลขที่ 54 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิต
เรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดจะเป็นนาสุโค
- (137) ทวาริชญา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เลขที่ 36 ร่างตราถึงพระยามหาเทพพระยาไชยวิชิต
ผู้รักษากรุงเก่าเรื่องนำฝนต้นข้าว

- (138) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393) เลขที่ 48 เรื่องที่ 2 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพญาสุทันนบุรี
- (139) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393) เลขที่ 22 คัดบอกกรุงเก่าถึงมทาคไทย เรื่องนี้พนันชันข้าวและบัตูวัดพระสงฆ์
- (140) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 (พ.ศ.2407) เลขที่ 41 เรื่องหนังสือพญาศรีสพเทพมาถึงเจ้าเมืองกรมการให้รอนนี้พน
- (141) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เรื่องสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิธ เรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดาตจะเป็นนาคู่โค และเอกสารจดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 63 เรื่องหนังสือถึงเมืองกรุงเก่า อ่างทอง สุพรรณ ลพบุรี เรื่องประเมินนา
- (142) จดหมายเทศุรชกาลที่ 2 จ.ศ.1173, กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เนื่องในวันพระบรมราชสมภพครบ 203 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2514, หน้า 37-40.
- (143) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เรื่องสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิธ เรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดาตจะเป็นนาคู่โค
- (144) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 63 หนังสือถึงเมืองกรุงเก่า อ่างทอง สุพรรณบุรี ลพบุรี เรื่องประเมินนา
- (145) ทอวชิรฤๅณ แพนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ.1215 (พ.ศ.2396) เลขที่ 92 เรื่องประกาศเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าพระยากรุงเก่าเรื่องค่านา

- (146) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217 (พ.ศ.2398) เลขที่ 69 เรื่องร่างตราถึงผู้รักษาเมืองกรุงเก่าขอให้เรียกเงินค่านาตู้โค
- (147) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217 (พ.ศ.2398) เลขที่ 69 เรื่องร่างตราถึงผู้รักษาเมืองกรุงเก่าขอให้เรียกเงินค่านาตู้โค และเลขที่ 67 เรื่องร่างตราเรียกเงินค่านาตู้โค กรุงเก่า เมืองลพบุรี เมืองสุทัน เมืองอ่างทอง ปีมะโรงอัฐศก
- (148) ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2405-2408, "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องนาตราแดง และนาตู้โค พ.ศ.2407", กรุงเทพฯ: ตูรสภา 2504, หน้า 243-247.
- (149) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403) เลขที่ 39 เรื่องขบออกเมืองสุพรรณเรื่องเงินค่านา, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1229 (พ.ศ.2410) เลขที่ 49/ก เรื่องขบออกเมืองสุพรรณ เรื่องส่งเงินค่านา, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1229 (พ.ศ.2410) เลขที่ 50/ก เรื่องขบออกเมืองสุทันส่งเงินค่านาปีเถาะนพศก
- (150) รัย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 64.
- (151) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 63 หนังสือถึงเมืองกรุงเก่าอ่างทอง สุพรรณ ลพบุรี เรื่องประเมิณนา
- (152) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1215 (พ.ศ.2396) เลขที่ 92 เรื่องประกาศเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าพระยากรุงเก่าเรื่องค่านา
- (153) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390) เลขที่ 119 เรื่องพินันแก้วเสนาคิดค่างค่านา
- (154) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395) เลขที่ 57 ร่างตราน้อยถึงพระสุพรรณ นายซำรับเงินใบตกเข้าไม้เส้า
- (155) นายผี, นิราศสุพรรณ, หน้า 28.

- (156) เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473,
พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม และคณะแปล. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2530, หน้า 75.
- (157) สมเด็จพระยาตราชวรางษานภาพ, นิทานโบราณคดีนิทานเรื่องที่ 11 เรื่องโจรแปลก
ประหลาด, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเปียร ลพานุกรม.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2511, หน้า 109.
- (158) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1,
กรุงเทพฯ: อรุณสภา, 2504, หน้า 10.
- (159) เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473,
หน้า 76.
- (160) เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.
- (161) เรื่องเดียวกัน, หน้า 82-83.
- (163) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตราชวรางษานภาพ, นิทานโบราณคดี นิทานเรื่องที่
4 ห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ, หน้า 25.
- (164) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตราชวรางษานภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 19,
กรุงเทพฯ: อรุณสภา, 2505, หน้า 210.
- (165) สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ, หน้า 54.
- (166) กลอนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า 59.
- (167) หอวชิราวุธ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207
(พ.ศ.2388) เลขที่ 299 เรื่องที่ 7 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ถึงพญาสุทัน
- (168) หอวชิราวุธ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1221
(พ.ศ.2402) เลขที่ 17 เรื่องที่ 33 สำเนาจดหมายพระราชเสนามาถึงพญาสุทันบุรี
- (169) หอวชิราวุธ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207
(พ.ศ.2388) เลขที่ 296 หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงพระปลัดหลวงมหาดไทย
เมืองสุทัน
- (170) หอวชิราวุธ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222
(พ.ศ.2403) เลขที่ 156 หนังสือถึงเจ้าพญาอินทรดินทรมาถึงพญาสุทัน

- (171) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387) เล่มที่ 162 มัดที่ 55 เรื่องร่างตรา นายทองสุกยื่นเรื่องรวากล่าวโทษหมื่นรองเจ้าเมือง นายบุญผู้คุม
- (172) เรื่องเดียวกัน
- (173) เรื่องเดียวกัน
- (174) เรื่องเดียวกัน
- (175) เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 77-78.
- (176) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1197 (พ.ศ.2378) เล่มที่ 34 มัดที่ 4 บบอกเมืองสุพรรณ
- (177) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เล่มที่ 218 บบอกกรมการเมืองสุพันส่งตัวโจทก์จำเลยความลักกระปือ
- (178) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เล่มที่ 254 มัดที่ 63 เรื่องที่ 11 หนังสือพยามทหาอาณาเขตต์มาถึงพญาสุพัน
- (179) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เล่มที่ 135 หนังสือพระยามทหาอาณาเขตต์ถึงพระยาสุพัน
- (180) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386) เล่มที่ 135 เรื่องที่ 4 หนังสือพระยามทหาอาณาเขตต์ถึงพญาสุพัน
- (181) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388) เล่มที่ 260 เรื่องหนังสือพระยามทหาอาณาเขตต์ถึงพญาสุพัน เรื่องนายรอดกล่าวโทษ ขุนรองปลัด
- (182) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390) เล่มที่ 119 สารตราตอบเรื่องส่งคริวลาวพวนมากับเรื่องพระวิเสทดาไชยขอหญิงลาวเป็นภรรยา
- (183) ทอวชิรญาณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403) เล่มที่ 55 เรื่องหนังสือพระราชเสนามาถึงพญาสุพัน
- (184) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี เรื่องที่ 11 วิจารณ์แปลกประหลาด, หน้า 110.

- (185) เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473,
หน้า 84.
- (186) เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-86.
- (187) เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
เล่ม 1, กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2504, หน้า 163-174.
- (188) เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473,
หน้า 90-93.
- (189) ศรี อมาตยกุล, โบราณวิทยาเรื่องเมืองสุโขทัย, หน้า 113.
- (190) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207
(พ.ศ.2388) เลขที่ 215 ใบบอกเมืองสุโขทัยส่งน้ำสระแก้ว สระคา สระยมนา สระเกษ
สำหรับรับทาน้ำคิรีตรุษ
- (191) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1215
(พ.ศ.2396) เลขที่ 51 ร่างตราข่อยเมืองสุโขทัยให้หลวงเสนากักดี ออกไปตรวจดูน้ำ
สี่สระ กับให้ทนายเข้ามาด้วย
- (192) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1215
(พ.ศ.2396) เลขที่ 20 เรื่องที่ 3 หนังสือเจ้าพญาจักรีถึงหลวงเสนากักดีข้าหลวง
พญาสุโขทัย
- (193) เรื่องเดียวกัน
- (194) เรื่องเดียวกัน
- (195) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216
(พ.ศ.2397) เลขที่ 41 ร่างตราถึงพระยาสุพรรณ
- (196) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217
(พ.ศ.2398) เลขที่ 68 เรื่องหนังสือถึงพระยาสุพรรณบุรี ให้นายกองช้างถือหนังสือ
มาต่อพระประสงศ์น้ำ
- (197) ทวารวิธยา แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222
(พ.ศ.2403) เลขที่ 159 เรื่องหนังสือพระศรีสทเทพราชปลัดกรมมหาดไทยมาถึงพญา
สุโขทัย

- (198) ทอวชิรธาตุ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เลขที่ 61 เรื่องร่างหนังสือเจ้าคุณตันเชือกโบเมืองสุทันตักน้ำ 4 สระ
- (199) ทอวชิรธาตุ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 (พ.ศ.2407) เลขที่ 61 เรื่องร่างสารตราถึงเมืองสุทันน้ำให้หมายขุนดีไชยฤกษ์ไพร่อกบตักน้ำ สระแก้ว คา ยมนา เกษ ปีชวดฉศก
- (200) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า และพระราชกระแส เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ เมรุท้องสนามหลวงพุทธศักราช 2493, หน้า 19-22.
- (201) เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน
- (202) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานสมเด็จ เล่ม 19, หน้า 208.
- (203) นายมี, นิราศสุพรรณ, หน้า 19.
- (204) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานสมเด็จ, เล่ม 19, หน้า 207-208.
- (205) เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.
- (206) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า, หน้า 19.
- (207) สุวรรณดา เกரியงกรเพ็ชร, "งานกึ่งกระจาก: ประเพณีพยานที่สุพรรณบุรี," วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ 14 ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม), 2531 หน้า 129.
- (208) ศรี อมาตยกุล, เรื่องจังหวัดสุพรรณบุรีและเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงอรรด วาทประวิท 3 กุมภาพันธ์ 2517 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรบัณฑิต, 2517, หน้า 6.
- (209) สุนทรภู, โคลงนิราศสุพรรณ, หน้า 49.
- (210) นายมี, นิราศสุพรรณ, หน้า 19.

- (211) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1202 (พ.ศ.2383) เรื่องร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีตอบเมืองสุพรรณ เลขที่ 18 ขอเลข ทาวัดป่าเลไลย์
- (212) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403) เลขที่ 61 เรื่องร่างตราถึงเมืองสุพรรณ
- (213) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเทศุรชกาลที่ 3 จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403) เรื่องงานบอกเมืองสุพรรณปฏิสังขรณ์ทาวัดป่าเลไลย์ และ จ.ศ.1225 (พ.ศ.2406) เลขที่ 10 เรื่องร่างตราเมืองสุทัน (เกณฑ์เลขส่วยทาพระวิหารวัดป่าเลไลย์)
- (214) ทอวชิรฤๅณ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 (พ.ศ.2407) เลขที่ 41 เรื่องร่างสารตรามาถึงเมืองสุทัน (ให้เกณฑ์เลกกองหลวงแก้วกับาหัยกเครื่องวัดป่าเลไลย์) และเลขที่ 12 เรื่องงานบอกเมืองสุทัน เรื่องทาวัดป่าเลไล
- (215) นายมี, นิราศสุพรรณ, หน้า 25-27.
- (216) เอนก นาวิกมูล, "เพลงพื้นบ้านสุพรรณบุรี," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง สุพรรณบุรี: ประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม. วันที่ 17-20 พฤศจิกายน 2530 โดยสถาบันไทยคดีศึกษา ฝ่ายวิชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และจังหวัดสุพรรณบุรี.

บทสรุป

วิวัฒนาการเมืองสุพรรณเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่สมัยทวารวดีในจุดที่ตั้งเมืองอยู่ที่เมืองโบราณ สร้างพัฒนาการจากหมู่บ้านยุคหินใหม่ขึ้นมาสู่ความเป็นเมืองสำคัญภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีที่รับ อิทธิพลอารยธรรมอินเดียเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมภายในท้องถิ่น และมีบทบาทการค้าทั้งภายในและภายนอกภูมิภาคในฐานะเมืองท่าบนเส้นทางการค้าโลกโบราณ ความคลี่คลายของเมือง อุทกภัยที่นำไปสู่การถูกทิ้งร้างในพุทธศตวรรษที่ 16 ท้าให้มีการเคลื่อนย้ายประชากรออกมาสู่ชุมชน ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำสุพรรณ และที่สำคัญมีการอพยพของประชากรจากภายนอกที่หลากหลายชาติพันธุ์ เช่น มอญ เขมร และที่สำคัญ คือ กลุ่มคนไทยในพุทธศตวรรษที่ 19 ชุมชนเหล่านี้น่าจะได้รับการ ประสานสัมพันธ์กันทางสังคมวัฒนธรรม ทั้งในแบบทวารวดีดั้งเดิม วัฒนธรรมภายในชุมชน และ วัฒนธรรมเขมรจากภายนอกจนสามารถก่อรูปชุมชนเมืองขึ้นมาใหม่ที่บริเวณริมแม่น้ำสุพรรณ อันเป็นที่ตั้งเมืองสุพรรณทุกวันนี้ นับแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เมืองสุพรรณได้พัฒนารูปแบบและ โครงสร้างสังคมการเมืองขึ้นสู่ความเป็นรัฐ หรือแคว้นอิสระที่เป็นที่รู้จักกันในชื่อของ "สุพรรณภูมิ" และพัฒนาอำนาจเศรษฐกิจด้วยการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีน นับเป็นช่วงพัฒนา การของความเป็นเมืองที่ก้าวขึ้นสู่อำนาจสูงสุดทางการเมือง เมืองสุพรรณในประวัติศาสตร์ทั้งสอง ยุคนี้ เป็นเมืองซึ่งมีอำนาจรัฐอิสระของตนเองสามารถสร้างเครือข่ายสัมพันธ์ทางสังคมและการค้ากับหัวเมืองภาคตะวันตกและเมืองภาคกลางตอนล่างในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนเป็นที่ยอมรับ ถึงอำนาจการเมืองว่าเป็นรัฐสำคัญรัฐหนึ่งในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา และเป็นหนึ่งงานสหพันธรัฐอย่าง น้อยสองรัฐ คือ สุพรรณและละโว้ ในการรวมตัวเพื่อก่อตั้งอาณาจักรอยุธยา โดยมีอยุธยาหรืออยุธยาในสมัยนั้นเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ พร้อมกับการเติบโตของรัฐแบบราชอาณาจักรอยุธยา และ นับจากนั้นเมืองสุพรรณก็ถูกลดบทบาทฐานะและอำนาจการเมืองในตัวเมืองเมื่อผู้นำสุพรรณภูมิได้ตัดสินใจเลือกอยุธยาเป็นศูนย์กลางใหม่ของตนด้วยการผนวกสุพรรณเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในฐานะหัว เมืองในเขตราชธานี เมืองสุพรรณได้กลายเป็นหัวเมืองขึ้นในมิชานะ เป็นเมืองขึ้นจัตวานสมัย กลางอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา ถึงแม้เมืองสุพรรณจะเป็นเมืองที่เป็นฐานกำลังคน ชาติกับราชธานี แต่ฐานะอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองกลับถูกลดทอนลงด้วยระบบการปกครองหัว เมืองมาจนตลอดถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามพลังความเคลื่อนไหวทางประชากร ชีวิต และวัฒนธรรมของผู้คนในตัวเมืองนี้ยังคงมีอยู่ในรูปแบบของเมืองชนบทเกษตรกรรมและดูเหมือนว่า อำนาจรัฐส่วนกลางลงมาควบคุมอย่างแท้จริงไม่มากนัก แต่ขอบเขตอำนาจของเมืองจัตวาชั้นใน นั้นถูกจำกัดศักยภาพ และความเคลื่อนไหวที่อยู่แต่ในตัวเมือง และรับอิทธิพลอำนาจเมือง

ส่วยและแรงงานไพร่ที่สามารถตอบสนองความต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพ

จนกระทั่งการเปลี่ยนแปลงยุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางเศรษฐกิจ
นโยบายและการดำเนินงานทางการค้าต่างประเทศของรัฐบาลที่ไม่มีเป้าหมายอยู่ที่การส่งออกข้าวได้
มีผลกระทบต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจปลูกข้าวและวิถีชีวิตของชาวเมืองสุพรรณ ภายใต้อำนาจ
สร้างสังคมการเมืองแบบจารีตที่ผู้แทนท้องถิ่นปกครองหัวเมืองภายใต้ระบบกินเมือง านขณะเดียว
กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ทำให้อำนาจส่วนกลางขยายกลไกอำนาจรัฐลงมายังหัวเมือง
ด้วยระบบเจ้าภาษี เช่นเดียวกับมีการเปลี่ยนแปลงด้านประชากรที่เพิ่มขึ้น ทั้งจากการเคลื่อนย้าย
กำลังคนที่กวาดต้อนเข้ามาด้วยสงคราม และความดึงดูดของการขยายตัวของเศรษฐกิจข้าว วิถี
ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองมีความเคลื่อนไหวสัมพันธ์กันภายใต้อำนาจสังคมการเมืองท้องถิ่นทั้ง
แบบทางการและแบบไม่ทางการ ตลอดจนยังได้รับแรงกระตุ้นของการเติบโตเศรษฐกิจการค้าข้าว
ทำให้ชาวเมืองสุพรรณเริ่มคุ้นเคยกับกระบวนการผลิตข้าวเพื่อการขายในขอบข่ายที่กว้างขวาง
กว่าเดิม ก่อนการปรับตัวเข้าสู่ฐานะเมืองเกษตรชนบทยุคใหม่ที่อำนาจรัฐส่วนกลางเข้ามาปกครอง
เมืองสุพรรณอย่างแท้จริง

วิวัฒนาการเมืองสุพรรณจากนี้ไปเป็นเมืองสุพรรณภายใต้ระบบการปกครองท้องถิ่น
แบบมณฑลเทศาภิบาลตามนโยบายการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อ
รวมศูนย์อำนาจทางการเมืองเข้าสู่ความเป็นรัฐชาติ เมืองสุพรรณได้ยุบเลิกบทบาทหัวเมืองหน้าด่าน
ชั้นานลง ได้รับบทบาทในฐานะเมืองหน้าด่านเขตมณฑลนครชัยศรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2438 เป้าหมายการ
รวมกลุ่มเมืองมณฑลหัวเมืองชั้นานเดิมให้รัฐบาลมีวัตถุประสงค์ เพื่อสร้างความมั่นคงภายในโดย
เฉพาะการแก้ปัญหาโจรสลัดร้ายเพื่อความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินด้วยการแต่งตั้งข้าราชการส่วน
ภูมิภาคทั้งหมด ด้วยข้าราชการจากส่วนกลาง ยกเลิกการปกครองระบบกินเมืองที่ประกอบด้วย
เจ้าเมืองและกรมการ เป็นการแต่งตั้งสมุหเทศาภิบาล เจ้าเมือง นายอำเภอ และข้าราชการ
ในเมืองระบบใหม่ที่ประกอบด้วยคลัง ผู้พิพากษา สาธารณสุขและศึกษาธิการ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็น
ข้าราชการที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ สังกัดกระทรวงจากส่วนกลางตามระบบราชการสมัยใหม่มา
รับราชการอยู่ในเมืองสุพรรณ โดยได้รับเงินเดือนประจำ และให้มีการยกเลิกระบบไพร่ในหัว
เมือง รวมทั้งค่าธรรมเนียมรายได้ของระบบบริหารแบบเก่า หันมาจัดการจัดเก็บภาษีที่มีการส่ง
เงินรายได้ทุกประเภทของหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง การปกครองเมืองสุพรรณในระบวมณฑลเทศา
ภิบาลนี้ ได้ทำให้มีการจัดตั้งระบบการศาลตำรวจ เข้ามาตัดสินคดีความปราบปรามโจรสลัดร้ายแทน
อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการแบบเดิม มีการเกณฑ์ทหารแทนการเกณฑ์ไพร่ในระบบเก่า

และนำเอาการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งในระยะแรกได้มีการจัดตั้งเป็นโรงเรียน ก่อนการจัดตั้งโรงเรียนประจำเมืองขึ้นที่หน้าที่ตั้งสถาบันการศึกษาในเมือง

ส่วนการปกครองในระดับหมู่บ้านตามล้าช้าวิธีการเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านได้ ในระยะแรกชาวเมืองสุพรรณได้ใช้วิธีการเลือกผู้นำจากบุคคลที่ตนเองควบคุมได้ โดยไม่มีความสามารถตรงตามคุณสมบัติที่ราชการส่วนกลางพึงประสงค์ เช่น อ่านเขียนได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะราษฎรไม่เห็นความสำคัญ และอาจไม่ต้องการการถูกควบคุม อย่างไรก็ตาม การปกครองเมืองสุพรรณที่เป็นการแทรกแซงอำนาจรัฐจากส่วนกลางนี้ทำที่ผู้นำท้องถิ่นอ่อนแอและถูกลดบทบาท อำนาจการต่อรองและปกป้องตนเองของชุมชนต้องปรับเปลี่ยนไป ที่สำคัญการที่ผู้นำท้องถิ่นเป็นข้าราชการส่วนกลาง ไม่มีความผูกพันต่อชุมชนมักแก้ปัญหาด้วยการโต้แย้งและใช้ความรุนแรง แม้ว่าวิธีการนี้ในระยะแรกทำที่ปัญหาจรจัดผู้ร้ายเมืองสุพรรณ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญสำหรับส่วนกลางสามารถถูกจัดการให้สงบลงได้ แต่ในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น จรจัดผู้ร้ายที่มีอยู่หรือถือกำเนิดขึ้นจากผู้คนในเมืองนี้ ยังคงมีอยู่เพียงแต่รอคอยเงื่อนไขภาวะทางเศรษฐกิจ ในช่วงภาวะทุพภิกขภัยและความอดอยาก ที่จะทำให้ภาวะช่องว่างการไม่ยอมรับอำนาจส่วนกลางผลักดันให้เกิดสถานการณ์ฉุกละหุกในเวลาต่อมา

ปัญหาการปลูกข้าวไม่ได้ผลแน่นอนสม่ำเสมอในเมืองนี้ ทั้งที่เป็นเมืองเศรษฐกิจปลูกข้าวสำคัญแต่อดีต ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากการผลิตแบบพึ่งพาธรรมชาติ โดยที่นโยบายการปกครองหัวเมืองแบบใหม่ มิได้ทำที่รัฐบาลมีนโยบายชัดเจนในการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตรในหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองสุพรรณ นอกจากเพียงแต่ต้องการดึงผลผลิตข้าวจากเกษตรกรแบบเพื่อส่งออกให้มากขึ้น เห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องนโยบายการชลประทานเกษตร ที่ถึงแม้รัฐบาลสมัยใหม่ เคยได้รับข้อเสนอแนะจากผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศที่มีการจัดการระบบชลประทานที่โครงการสุพรรณขึ้นก่อนเป็นลำดับแรกนับตั้งแต่ข้อเสนอของ J. Homan Vander Heide พ.ศ.2445 หรือ Sir Thomas Ward พ.ศ.2458 แต่โครงการนี้ก็กลับมิได้รับการพิจารณาจัดทำในลำดับแรกโครงการเริ่มต้นใน พ.ศ.2465 และเลือกจัดทำเฉพาะบางส่วน คือส่วนประตูระบายน้ำที่ 3 วัดพร้าว หรือโครงการโพธิ์พระยา ซึ่งเสร็จงานปี 2468 ส่วนโครงการย่อยอื่น ได้แก่ โครงการสามชุกทางเหนือของแม่น้ำสุพรรณ เริ่มต้น พ.ศ.2478 เสร็จสมบูรณ์ พ.ศ.2493 โครงการสุพรรณทั้งหมดได้รับการจัดสร้างในรูปแบบสมบูรณ์ ในฐานะส่วนหนึ่งของโครงการเจ้าพระยาหรือเขื่อนชัยนาท ใน พ.ศ.2492 โดยจัดทำโครงการมะขามเฒ่า โครงการท่าโบสถ์ เสร็จสิ้นเมื่อ พ.ศ. 2507 อย่างไรก็ตามโครงการชลประทานเหล่านี้มีผลาที่การพัฒนาที่ดินในเมืองนี้สามารถทำ

ประโยชน์ทางเกษตรปลูกข้าวหรือเป็นพื้นที่นาได้อย่างกว้างขวาง เป็นผลให้ดึงดูดประชากรทำให้เข้ามาตั้งถิ่นที่เหล่านี้ทางการเกษตรเป็นการเพิ่มจำนวนประชากรของเมืองให้สูงขึ้น ประชากรส่วนใหญ่ที่เข้ามาอาศัยในเมืองนี้เป็นราษฎรในเขตหัวเมืองใกล้เคียง เช่น เพชรบุรี อุทัยธานี เป็นต้น เป็นผลให้จำนวนประชากรในเมืองนี้เพิ่มเป็น 150,000 คนต่อพื้นที่ 3,000 ตารางกิโลเมตร ใน พ.ศ. 2472

การขยายตัวของเศรษฐกิจข้าวเช่นนี้มีผลต่อชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวนาเมืองนี้อย่างมาก เป็นต้นว่า มีการเพิ่มตลาดรับซื้อข้าวมากขึ้น โดยเฉพาะพ่อค้าข้าวจากกรุงเทพฯ และมีการขยายตัวการรับซื้อล่วงหน้าแบบตกข้าวเพิ่มขึ้น ปริมาณการส่งออกข้าวในเมืองนี้ จากช่วง พ.ศ. 2413-2417 1,870 เกวียน เพิ่มขึ้นเป็น 14,760,000 เกวียน ใน พ.ศ. 2445-2852 และได้เปลี่ยนแปลงผลผลิตของเมืองจากเดิมซึ่งหลากหลาย เช่น ข้าว ปลา ถั่ว งา น้ำตาลต้นคาวีไผ่ เส้า ไม้กระดาน ไม้รอก แต่นับจาก พ.ศ. 2441 ไปได้แล้ว ข้าวกลายเป็นผลผลิตเพื่อการขายออกนอกท้องถิ่นของชาวเมืองอย่างเดียว และกว่าครึ่งเป็นการขายให้แก่พ่อค้าข้าวเพื่อส่งออก นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งโรงสี ซึ่งมีขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2451 จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2472 มีจำนวนถึง 33 โรง

อย่างไรก็ตามแม้ว่าชาวนามีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายข้าว แต่พวกเขาต้องเผชิญกับสภาพปัญหาหนี้สิน อันเนื่องมาจากต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น เช่น ค่าใช้จ่ายด้านปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และก่อน พ.ศ. 2468 เมื่อเชื่อนพระพรยาเสวีจันลง เกิดภาวะวิกฤติการณ์เศรษฐกิจข้าวเมืองไทย ที่มีผลต่อชาวนาเมืองสุพรรณโดยตรงถึง 3 ครั้ง คือ พ.ศ. 2453 2460 และ 2462 จึงไม่น่าแปลกใจที่ปัญหาการผลิตของชาวนาก่อให้เกิดภาวะหนี้สินขึ้นด้วย

ความเปลี่ยนแปลงของเมืองสุพรรณอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจข้าวยังมีผลต่อชีวิตทางเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ ด้วย เช่น การขยายตัวของชุมชนตลาดในเมือง ที่จากเดิมตลาดของเมืองนี้เป็นตลาดน้ำเรือแพซื้อขายจำนวนมาก ได้มีการขยายตลาดบกกรมแม่น้ำ มีร้านขายของปลูกต่อกันสองข้างทางเดินริมน้ำ และมีแพจอดขายสินค้าต่าง ๆ ถึงกว่า 50 แพ แพเหล่านี้เป็นของชาวจีนที่เป็นพ่อค้าในเมือง ทางการค้าขายสินค้าที่ชาวนาต้องการ ส่วนใหญ่เป็นเกลือและทองรูปพรรณ นอกจากอาชีพการเกษตรและค้าขายแล้ว อาชีพที่หารายได้ให้ชาวเมืองบางท้องถิ่นคือ ประมงน้ำจืด หรือการจับปลาแม่น้ำ ส่วนใหญ่ที่จับปลาเพื่อขายเป็นชาวจีน เขตจับปลาชุกชุมในเมืองนี้อยู่แถบคลองสองพี่น้อง รายได้จากการจับปลาของชาวเมืองมีผลทำให้รายได้ของรัฐจากอากรค่าน้ำที่คิดตามเครื่องมือจับปลาสูงมากขึ้นด้วย

บรรณานุกรม

เอกสารยังไม่ตีพิมพ์

หอวชิรญาณ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1186 เลขที่ 1 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี
ถึงพระสุพรรณ

..... จ.ศ.1194 เลขที่ 37 หนังสือขุนสีกดีเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1195 เลขที่ 33 บัญชีส่งกระวานเกณฑ์เก็บ

เมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1196 เลขที่ 8 ส่งไม้เครื่องเรือ

..... จ.ศ.1196 เลขที่ 54 มัดที่ 16 วนบอกเมือง

สุพรรณบอกลงเร็วและกระวาน

..... จ.ศ.1197 เลขที่ 34 มัดที่ 4 วนบอกเมืองสุพรรณ

..... เลขที่ 48 บัญชีเลขเมืองสุพรรณที่เลิกแล้วและยัง

ไม่ได้เลิก

..... จ.ศ.1200 เลขที่ 83 มัด 23 เรื่องซุกหัดเส็งตั้ง

บ่อนเบี้ยเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1201 เลขที่ 63 วนบอกพระยาสุนทรสงคราม

เมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1201 เลขที่ 66 วนบอกพระยาสุนทรสงคราม

..... จ.ศ.1202 เลขที่ 77 มัดที่ 14 วนบอกเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1202 เลขที่ 100 มัดที่ 15 เมืองสุพรรณส่งฝ้าย

ส่วย

..... จ.ศ.1202 เลขที่ 112 มัดที่ 15 วนบอกเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1203 เลขที่ 91 ตั้งอานคงทรัพย์เป็นกานัน

ตลาด

..... จ.ศ.1203 เลขที่ 100 บัญชีเรื่องจ่ายเบี้ยหวัดลาว

เขมรแลหัวเมืองต่างๆ

ทอวชิรญาณ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1204 เลขที่ 30 มัดที่ 44 เกณฑ์ตัดไม้ปัก
เขตแดนหัวเมืองต่างๆ

..... จ.ศ.1204 เลขที่ 58 เรื่องส่งฝ้ายและพริกส่วย

..... จ.ศ.1205 เลขที่ 36 ใบบอกเจ้าพระจักรีถึง

พระยาสุพรรณ

..... จ.ศ.1205 เลขที่ 54 ก ว่างตราเรียกนาสุโข

..... จ.ศ.1205 เลขที่ 83 มัดที่ 19 ใบบอกเมืองสุพรรณ

ส่งฝ้ายส่วย

..... จ.ศ.1205 เลขที่ 84 ใบบอกเมืองสุพรรณส่งผล

กระวานส่วย

..... จ.ศ.1206 เลขที่ 87 ใบบอกเมืองสุพรรณส่ง

กระวานส่วย

..... จ.ศ.1206 เลขที่ 111 มัดที่ 20 ใบบอกเมือง

สุพรรณส่งฝ้ายส่วย

..... จ.ศ.1206 เลขที่ 162 มัด 55 ว่างตรา

ทองสุกยื่นเรื่องราวกล่าวโทษหมื่นรองเจ้าเมือง นายบุญคุ้ม

..... จ.ศ.1206 เลขที่ 163 มัดที่ 55 ว่างตราเรื่อง

ชำระเงินแดง

..... จ.ศ.1206.เลขที่ 178 ว่างตรานายสอนอานแดง

เขียนกล่าวโทษพระปลัดกรมการ

..... จ.ศ.1206.เลขที่ 178 ตัดผาง

..... จ.ศ.1206.เลขที่ 196 ส่งเงินค่าผาง

..... จ.ศ.1207.เลขที่ 215 ใบบอกเมืองสุทัน

..... จ.ศ.1207.เลขที่ 216 ใบบอกเมืองสุทัน

..... จ.ศ.1207.เลขที่ 217 ใบบอกเมืองสุพรรณส่ง

กระวานกองทุนพิทักษ์ภูผา

หอวิธาน. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 เลขที่ 218 ใบบอกกรมการเมือง
สุพัน

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 219 ใบบอกเมืองสุพัน
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 220 ใบบอกเมืองสุพรรณบุรี
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 221 หลวงมหาดไทยส่งฝ้ายสวย
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 254 มัด 63 หนังสือถึงกรุงเก่า
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 254 มัดที่ 63 เรื่องที่ 13

หนังสือพยามหาอำมาตย์ถึงพญาสุพัน

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 254 มัดที่ 63 เรื่องที่ 11

หนังสือพยามหาอำมาตย์มาถึงพญาสุพัน

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 256 มัด 63 คดีก้านตลาคเนียม
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 260 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึง

พระยาสุพรรณเรื่องนายรอตกล่าวโทษขุนรองปลัด

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 264 มัด 63 คดีก้านตลาคเนียมกับ

ธำมรงค์

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 264 มัด 63 ชำระไพร่หลวงลว่า

ที่หลบหนีมาจากหลวงปราบ

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 275 ตั้งนายยงเป็นพินาศีสารวจ
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 275 นายยงเป็นพินาศีสารวจ
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 281 หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึง

พญาสุพัน

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 292 บัญชีฝ้างสวยเมืองสุพรรณ
..... จ.ศ.1207 เลขที่ 296 หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึง

พระปลัดหลวงมหาดไทย

- ..... จ.ศ.1207 เลขที่ 296 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึง

พระปลัดหลวงมหาดไทยกรมการเมืองสุพัน

หอวชิรญาณ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1207 เลขที่ 297 หลวงนาไม่ชำระค่าเช่าช้าง
โค กระบือ

..... จ.ศ.1207 เลขที่ 299 หนังสือถึงพระยาสุวรงค์โลก

..... จ.ศ.1208 เลขที่ 78 ใบบอกเมืองสุพรรณส่งเงินปัดเงิน

..... จ.ศ.1210 เลขที่ 186 หนังสือนสกลโยธาจับอเนกกับ

นายขุนมาลิกเป็นส่วย เลกศึบุก

..... จ.ศ.1211 เลขที่ 111 บัญชีเบี้ยหวัด เมืองสุพรรณบุรี

..... จ.ศ.1211 เลขที่ 113 สารตราเรื่องให้ข้าหลวงออกมา

ชำระอากรเกวียน

..... จ.ศ.1212 เลขที่ 48 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพญา

สุพันทบุรี

..... จ.ศ.1212 เลขที่ 51 ใบบอกพระยาสุนทรสงคราม

เมืองสุพรรณบอกส่งผลกระวาน

..... จ.ศ.1212 เลขที่ 84 ส่งเงินค่าฝางกองทุนฤทธิเดช

..... จ.ศ.1212 เลขที่ 110 ใบบอกเมืองสุพรรณ ส่งผล

กระวานเกณฑ์เกณฑ์เข้ามาส่ง

..... จ.ศ.1212 เลขที่ 150 ชำระเลขส่วยฝ้ายหม่อมโกษา

หอวชิรญาณ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1213 เลขที่ 36 พญาสุพันส่งบุตรกรรยาหลวงผล
ที่ถึงแก่กรรมเร่งรัดชำระค่าส่วยฝ้าย

หอวชิรญาณ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1208 เลขที่ 82 ส่งฝางส่วย

..... จ.ศ.1208 เลขที่ 85 ใบบอกเมืองสุพรรณ เรื่องส่ง

ผลกระวานส่วย

..... จ.ศ.1208 เลขที่ 94 ใบบอกพระไชยราชร์กองเมือง

สุพรรณบอกส่งกระวานส่วย

..... จ.ศ.1209 เลขที่ 79 นายหมวดกองทุนฤทธิมาตย์

เมืองสุพรรณนัดส่งเงินค่าส่วยฝาง

หอวิชาญ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1209 เลขที่ 119 สารตราเรื่องความหลวง
พิทักษ์นายกองลว่า

..... จ.ศ.1209 เลขที่ 119 สารตราตอบเรื่องส่งคร้ว
ลาวพวน

..... จ.ศ.1210 เลขที่ 19 ร่างสารตรา

..... จ.ศ.1210 เลขที่ 105 ส่งผลกระวานส่วยกองทุน
รักษาไพร่สมถ์

..... จ.ศ.1210 เลขที่ 166 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดเมืองสุพรรณ

หอวิชาญ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 เลขที่ 41 ตั้งขุนวิเสสเป็นหลวงพล

..... จ.ศ.1214 เลขที่ 57 ร่างตราน้อยถึงพระสุพรรณ

..... จ.ศ.1214 เลขที่ 63 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึง

พระยาสุพรรณ

..... จ.ศ.1214 เลขที่ 63 เกณฑ์ไม้ใช้งานพระเมรุ

พระองค์เจ้าโสมนัส

..... จ.ศ.1214 เลขที่ 63 หนังสือถึงเมืองสุพรรณเรื่อง

ประเมินนา

..... จ.ศ.1214 เลขที่ 77 ใบบอกพระชัยราชา

..... จ.ศ.1215 เลขที่ 20 เรื่องร่างตราถึงพระยาอุไทย

..... จ.ศ.1215 เลขที่ 51 ร่างตราน้อยถึงเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1215 เลขที่ 55 ร่างตราน้อยถึงเมืองสุพรรณ

ให้ชำระค่านา

..... จ.ศ.1215 เลขที่ 92 ประกาศเจ้าพระยาจักรี

ถึงเจ้าพระยากรุงเก่าเรื่องค่านา

..... จ.ศ.1215 เลขที่ 41 ร่างตราถึงพระยาสุพรรณ

..... จ.ศ.1216 เลขที่ 77 สารตราเรื่องตั้งขุนอินอากรเป็น

นายอากร

..... จ.ศ.1217 เลขที่ 51 เรื่องที่ 3 ใบบอกเมืองสุพรรณ

หอวิชาการ.เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217 เลขที่ 69 ร่างตราถึงผู้รักษาเมือง
กรุงเก่าชอห์เรียกเงินค่านาตู้โค

- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 3 ร่างตราถึงพระยาสุพรรณ
- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 3 ร่างตราถึงพระยาสุพรรณ
- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 53 ตั้งเงินรั้วเป็นที่หมื่นพรมอากาศ
- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 60 ตั้งขุนขลุยมพิทักษ์เป็นนายอากาศ
- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 61 ร่างหนังสือเจ้าคุณคั่นเชือกไป

เมืองสุพัน

- ..... จ.ศ.1218 เลขที่ 67 ร่างตราเรียกค่านาตู้โค
- ..... จ.ศ.1219 เลขที่ 56 ตั้งเงินเกาเป็นที่ขุนภักดีสินธยากร
- ..... จ.ศ.1219 เลขที่ 130 ร่างตราถึงพระยาสุนทร

สงคราม

- ..... จ.ศ.1220 เลขที่ 52 ร่างตราเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1220 เลขที่ 35 ร่างสารตราถึงพระยาสุพัน
- ..... จ.ศ.1220 เลขที่ 58 ตั้งนายอินเป็นหมื่นพรมสมบัติ

นายอากาศยาสูบ

- ..... จ.ศ.1221 เลขที่ 16 สารตราถึงพระยาสุพัน
- ..... จ.ศ.1221 เลขที่ 74 ร่างตราใหญ่ถึงเจ้าเมือง

กรมการกรุงเก่าเมืองสุพันเรียกค่านาตู้โค

- ..... จ.ศ.1222 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพญาสุพัน
- ..... จ.ศ.1222 เลขที่ 156 หนังสือเจ้าพญาภิรมดิน

มาถึงพญาสุพัน

- ..... จ.ศ.1222 เลขที่ 162 หนังสือพระยาราชเสนา

ถึงพระยาสุพัน

- ..... จ.ศ.1222 เลขที่ 39 ใบบอกเมืองสุพรรณเรื่องเงิน

ค่านา

หอวิชาญ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222 เลขที่ 55 หนังสือพระราชเสนามาลัย
พญาสุพัน

- ..... จ.ศ.1222 เลขที่ 159 หนังสือถึงพระยาราชวราวุฒ
- ..... จ.ศ.1223 เลขที่ 2 ร่างตราถึงเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1223 เลขที่ 26 ร่างตราถึงเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1223 เลขที่ 181 ร่างตราบ่อยตอบเรียงเมือง

สุพัน

- ..... จ.ศ.1224 เลขที่ 10 ตั้งหลวงพลสงคราม
- ..... จ.ศ.1224 เลขที่ 22 ภาษียาสูบ
- ..... จ.ศ.1224 เลขที่ 160 เงินเจ้าภาษีเก็บภาษียาสูบ

ชอนกัน

- ..... จ.ศ.1224 เลขที่ 160 ตราบ่อยถึงเมืองสุพรรณ

เรื่องขุนจิตขุนทิพขอแยกกองส่วย

- ..... จ.ศ.1225 เลขที่ 2 ร่างตราถึงเจ้าเมืองกรม

การเมือง

- ..... จ.ศ.1226 เลขที่ 41 ร่างสารตราถึงเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1226 เลขที่ 41 หนังสือพญาศรีสหเทพมาถึง

เจ้าเมืองสุพัน

- ..... จ.ศ.1226 เลขที่ 44 ร่างตราถึงพระยารัทธิไกร
- ..... จ.ศ.1226 เลขที่ 61 ร่างสารตราถึงเมืองกรุงเก่า
- ..... จ.ศ.1228 เลขที่ 147 ร่างสารตราถึงเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1229 เลขที่ 29/ก บบอกเมืองสุพันทบุรี
- ..... จ.ศ.1229 เลขที่ 40 บบอกเมืองสุพันบุรี
- ..... จ.ศ.1229 เลขที่ 44 ร่างตราถึงเมืองสุพัน
- ..... จ.ศ.1229 เลขที่ 49/ก บบอกเมืองสุพรรณบุรี
- ..... จ.ศ.1229 เลขที่ 50/ก บบอกเมืองสุพันส่งเงินค่านา

หอวิชาญ. เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1230 เลขที่ 65 สารตราถึงเมืองสุพรรณตั้งหลวง
สุนทรภักดี

..... จ.ศ.1230 เลขที่ 65 สารตราถึงเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1230 เลขที่ 65 สารตราถึงเมืองสุพรรณ

..... จ.ศ.1230 เลขที่ 71 ให้หมื่นศรีสมบัติเป็นนายอากร
ยาสูบ

เอกสารตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2504

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 กรุงเทพฯ : มูลนิธิ
พระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์
ในวันพระบรมราชสมภพครบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ.2182. วนาศรี สามเสน และประเสริฐ ๓ นคร
แปล. ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.

พนรัตน์, สมเด็จพระสังฆราชสังฆคดียวงค์. กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ ศิวพร, 2521

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม). ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65-66
จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2527

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด) . พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยากลาโหมราชเสนา (เล็ก ปาณิกบุตร) ๓ สุสานหลวง
วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2502

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1-2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบิณฑมิว เขียม กรุงลอนดอน ในประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ 82. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร 2537.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
คลังวิทยา, 2514

พระราชพงศาวดารเหนือ. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506

พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2529.

ชินกาลมาลีปกรณ์ ร.ต.ท.แสงมนวิฑูร แบล. พิมพ์เป็นอนุสรณ์นายกี นิมนานเหมินทร์. 12 พฤษภาคม 2510

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1. กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, 2504

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, 2504

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2503.

ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2399-2403. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2505

ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2504.

ประชุมศิลาจารึก ภาค 3. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510.

ศิลปากร, กรม. คำให้การชาวกรุงเก่า. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515

ศิลปากร, กรม. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2538.

สุนทรภู่. โคลงนิราศสุพรรณ. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานสถาปนากิจศัพทเจ้าอากาศโท สุพล สมบัติเจริญ. 16 สิงหาคม 2512. กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2512.

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพิมพ์, 2529.

สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมหมายเหตุรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510.

งานวิจัย- วิชาการ

กาญจณี ละอองศรี. ถิ่นกำเนิดของคนไทย ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้ว
การพิมพ์, 2528.

คริสเตียน ลองเดส. "เหรียญสมัยโรมัน พบที่เมืองอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี," อุทรภูมอะน แบล.
ศิลปากร. 26,1 (มี.ค.2525). หน้า 110-112.

จอห์นสตัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473. พริกพิมพ์
เอี่ยมธรรมและคณะแปล กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

จารึก วิลแก้ว, "แหล่งเตาเผาบ้านสมุน," สัมมนาทางวิชาการ สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ศิลปะ
และวัฒนธรรม สถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับจังหวัดสุพรรณบุรี 17-20
พฤศจิกายน 2530.

จารึก วิลแก้ว. แหล่งเตาเผาบ้านบางขุน โครงการโบราณคดีประเทศไทย กองโบราณคดี.
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531.

จารึก วิลแก้ว. "กลุ่มเจดีย์แบบเหลี่ยม : เมืองสุพรรณบุรี," รวมบทความทางวิชาการ. 72
พรรษา ท่านอาจารย์ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทระดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนศ
พรินติ้ง เซนเตอร์ จำกัด, 2538

จิตร ภูมิศักดิ์ . "โครงการแม่น้ำ" และ "ข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา," กรุงเทพฯ
: บริษัทสำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524.

จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไม้งาม, 2526

จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคาสยาม, ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ.
กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ดวงกมลร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2524

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเต่า
และพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑล กรุงเทพฯ : พิมพ์พระราชทานในงานพระราช
ทานเพลิงในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตร สุธมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ เมรุ
ท้องสนามหลวง พ.ศ. 2493

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. เจ้าพ่อหลักเมือง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัทเสนาการพิมพ์ จำกัด, 2504.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453. ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "เทศาภิบาล," ในลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดาว บุปผเวส. ธันวาคม 2511.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "โจรแปลกประหลาด," นิทานโบราณคดี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเนียง ลพานุกรม กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 19 กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2505.

. ชุมนุมพระนิพนธ์, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2494

. "ห้ามไม่ให้เจ้าไปสุพรรณ," นิทานโบราณคดี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเนียง ลพานุกรม กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2511.

. ไทยรบพม่า, กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2514.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สร้างตลาดสำหรับเมือง. ในลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดาว บุปผเวส 1 ธันวาคม 2511.

ตรี อมาตยกุล จังหวัดสุพรรณบุรีและเจดีย์ยุทธหัตถี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรบัณฑิต, 2517.

เดช บุนนาค. การปกครองมณฑลเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2532.

"ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช," ใน เมืองนครศรีธรรมราช พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดิเรก ๗ นคร กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517

ทักษิณ อินทโยธา ใครคือเจ้าถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยาและข้ามชวาทอง เมื่อ 2500-3000 ปีก่อน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534

ทิวา ศุภจรรยา "สภาพภูมิประเทศแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณจังหวัดสุพรรณบุรี," เอกสารประกอบการสัมมนา สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ศิลปและวัฒนธรรม สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กับจังหวัดสุพรรณบุรี 17-20 พฤศจิกายน 2530

- ธนิศ อยู่โพธิ์และมานิต วัลลิโภคม. "เมืองอุททอง," ใน เมืองไตรทังส์ อุททอง อุษยยาและอโยธยา และเมืองอุททอง. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวิศาลเวชกิจ กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2512
- ธิดา สาระยา, กว่าจะเป็นคนไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศยาม, 2537.
- ธิดา สาระยา. รัฐโบราณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537.
- ธิดา สาระยา. "อุษยยานฐานะศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองและการปกครอง, "สัมมนาทางวิชาการเรื่อง กรุงศรีอยุธยา : คู่อารยธรรมไทย . ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์ อยุธยา สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 22-25 สิงหาคม 2533.
- ธิดา สาระยา รัฐโบราณภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537.
- ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532.
- ประยูร อุลุชาฎะ. ศิลปแห่งอาณาจักรไทยโบราณ. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2521.
- ปาริชาติ วิลาวรรณ. "การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ.1893-2310." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. ลันต์ ท. โจนุลบุตร แปล กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. "บทบาทขุนหลวงพะงั่ว ที่มีต่อราชวงศ์สุโขทัย," ใน ศาสนาและการเมืองสุโขทัย ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2528
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. "สุพรรณภูมิ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสุโขทัย," ศิลปวัฒนธรรม. 17, 12 (ต.ค.2539) หน้า 70-74.
- ศิริยะ โกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พรินติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2533.
- น.ส.ปากน้ำ เที่ยวเมืองศิลปอุททอง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2516.
- น.ส.ปากน้ำ ศิลปะโบราณในสยาม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537.
- น.ส.ปากน้ำ "วัดมหายานก่อนกรุงศรีอยุธยา," เมืองโบราณ, 11, 4 (ต.ค.-ธ.ค.2528) หน้า 34-42.

นันทนา ชูติวงศ์. รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ, 2533.

นายมี. นิราศสุพรรณ. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2504.

บริษัทบุรีภัณฑ์, หลวง. "พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณ "รวมบทความในโบราณคดี พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงบริษัทบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์) กรุงเทพฯ : บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2531.

บุษกร ลายเลิศ กาญจนจารี. "ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแง่หนึ่งของการเมืองเศรษฐกิจใน
สมัยอยุธยาตอนปลาย," วารสารอักษรศาสตร์ (16,2) กรกฎาคม 2527, หน้า
6-31.

มันส์ โอภากุล. "ชุมชนพันปีกับโบราณวัตถุที่เมืองสุพรรณบุรี," เมืองโบราณ 10,4. (ตุลาคม-
ธันวาคม 2527), หน้า 43-48.

มานพ ถาวรวิมลสกุล. ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2536.

มานพ ถาวรวิมลสกุล. "ราชวงศ์อุทองราชวงศ์สุพรรณภูมิ ความจริงหรือมายาภาพ," อักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 11,2 2531. หน้า 81-99.

มานิต วิลลิโกคมและคนอื่น. เมืองไตรดิงส์ อุทอง อโยธยาและอยุธยา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ขุนวิศาลเวชกิจ. กรุงเทพฯ : อมรรการพิมพ์, 2512

"เรื่องเที่ยวทุ่งเมืองสุพรรณ," คัดจากหนังสือ วชิรญาณ ตอนที่ 29 กุมภาพันธ์ ร.ศ 115 ตีพิมพ์
ใน แอนนา นาวิกมูล เที่ยวทุ่งเมืองหน้าน้ำ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สารคดี, 2539

ลุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม. พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดม่วงเฉลิมพระเกียรติ.
กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536.

วัลย์วิภา บุชรัตนพันธุ์, ม.ล. การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19
เอกสารประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย
สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 19 กุมภาพันธ์ 2526

วิจิตรวาทการ, หลวง. สยามกับสุวรรณภูมิ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยใหม่, 2476.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในประวัติศาสตร์ไทย,"
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์
ศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี.
กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, 2533

วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตามาดันตูกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ 1349-ประมาณ
1430) : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา," ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัย
อยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ ภาควิชาประวัติศาสตร์คณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร. มิถุนายน 2528

วินัย พงศ์ศรีเพียร. "อโยชชปุระ-ศรียโสธร" ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา หลังการ
สถาปนาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ1350 จินตทัศน์อดีตกับข้อเท็จจริง
ทางประวัติศาสตร์. ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์. พิธีพนธ์ เชิดชูเกียรติ
ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย,
2539.

วินัย พงศ์ศรีเพียรและประพจน์ สุภวัฒน์เมธี. ข้อสมมติฐานใหม่เรื่องการสอบค้นจำนวนพระมหา
กษัตริย์ไทย "สมัยศรีอยุธยา." เอกสารอัดสำเนา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร. 2531.

เวลส์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. ภาคเจ็ด สมเกียรติคุณและยุพา
หุมจันทร์แปล. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคม
ศาสตร์แห่งประเทศไทย 2519.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2528.

_____ . ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ, 2539

_____ . "เส้นทางพระ : พุทธสถานหายานที่สามชุก," เมืองโบราณ, 9,2.
(เมษายน-กรกฎาคม 2526), หน้า 46-52.

_____ . โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ,
2525.

_____ . "พระพุทธรูปพบใหม่ที่สุพรรณ," เมืองโบราณ . 17,3 (กค.-กย.2534)
หน้า 75-83

ศรีศักร วัลลิโภคม. เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. รายงานการวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

..... สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2534.

ศิลป์ชัย ชื่นประเสริฐ. "ภาพชุดพระพุทธรูปทรงมงกุฎเทริด ศิลปลพบุรี," เมืองโบราณ, 13, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2528), หน้า 73-80

ศิลปากร, กรม. โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง. จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร. 2509.

ศิริวัฒน์อาณาจักร, ชุน (ผล ศิริวัฒน์กุล). สุวรรณภูมิหรือเมืองทอง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2515.

สันติ เล็กสุขุม "เจดีย์วัดพระรูป อ.เมือง จ.สุพรรณบุรี หลักฐานใหม่ที่ค้นพบ," เมืองโบราณ 17, 3 (กค-กย.2534) หน้า 102-108

สายชล วรวัฒนศัพท์. "ละโว้ก่อนสมัยอยุธยา," เอกสารประกอบการสัมมนาเมืองลพบุรี 6-8 ธันวาคม 2522. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2522, หน้า 7-47.

สุเทพ สุนทรเกสัช. "ศาสนานับประวัตินครศรีธรรมราช : ศาสนากับพัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง" รวมบทความประวัติศาสตร์. 1, 4. (มค.2525) หน้า 5-32

สุนทร ชูตินทรานนท์. พม่ารบไทยว่าด้วยสงครามระหว่างไทยกับพม่า. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2537.

สุพรรณบุรี, สำนักงานจังหวัด. ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดสุพรรณบุรี. สุพรรณบุรี : มนัสการพิมพ์, 2528.

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 1. กรุงเทพฯ : อรุณสภา, 2504.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. "เส้นทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายันในจังหวัดสุพรรณบุรี," เมืองโบราณ 14-4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2530), หน้า 23-32.

..... "พระพิมพ์ปางเลไลย์ในศิลปะมอญ (ทวารวดี), เมืองโบราณ, 17, 3. (กค-กย.2534), หน้า 76-81.

- สุริยวดี สุสวัสดิ์, ม.ร.ว. ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ภูมิหลังทางปักษารูปแบบทางศิลปกรรม. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เกษิณ, 2537.
- สุวรรณดา เกียรติกรเพ็ชร. "งานทึงกระจาด : ประเพณีทหายานที่สุพรรณบุรี" เมืองโบราณ 14,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2531), หน้า 128-137.
- สุวิทย์ ไทพยวัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศระหว่างพ.ศ.2394-2475. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2521.
- เสฐียรโกเศศ. แหลมอินโดจีน สมัยโบราณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515.
- เสนอ นิลเดชและชิน คล้ายปาน. ศิลปกรรมสมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 11-16. รายงานการวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2519
- สืบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย. ค.ศ.1282-1853. กาญจนบุรี ละอองศรีและคณะ แปล กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525
- สืบแสง พรหมบุญและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำจรเข้สามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2530.
- อดิน รหัสพันธ์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. ม.ร.ว.ประกายทองศิริสุขและคณะแปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2518
- อาคม พัฒธิยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนคร. รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2527.
- อิกุตะ ชิกะรุ. "การเกิดเมืองโบราณในบริเวณชายฝั่งทะเลของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตกาลจนถึงคริสตศตวรรษที่ 17," ยงยุทธ ชูวัน แปลเรียบเรียงอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 14,2 (พุทธศักราช 2535), หน้า 54-64.
- เอเนก นาวิบูล "เพลงพื้นบ้านสุพรรณบุรี" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องสุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ ศิลปและวัฒนธรรมจัดขึ้น 17-20 พฤศจิกายน 2530 โดยสถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและจังหวัดสุพรรณบุรี
- ฮอลส์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. ชาดูวิทย์ เกษตรศิริและคณะแปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

วิทยานิพนธ์

- กิตติ ดันไทย. คลองกัมบระระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ.2367-2453) วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตร์
มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7
(พ.ศ.2411-2475) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2521.
- ธีระ แก้วประจันทร์. "สภาพเศรษฐกิจมณฑลนครชัยศรี พ.ศ.2438-2475," วิทยานิพนธ์ปริญญา
การศึกษามหาบัณฑิต วิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.2534.
- บุษรอด แก้วกัณฑ์. "การเก็บส่วย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411)," วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย,2518
- มณฑล คงแถวทอง. "เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน. พ.ศ.2398-2453,
"วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียง
เฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,2527.
- รัตนา หนูน้อย, ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยา ระหว่าง พ.ศ.1893 ถึง
พ.ศ.2231 วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุนทรী อาสะวีย์. "การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ.2431 ถึง พ.ศ.
2493, "วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521
- อัญชลี สุสายัณห์. "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขา
วิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

งานวิชาการภาษาอังกฤษ

- Charnvit Kasaetsiri. "The Settlement of Ayudhya," An International Work shop on Ayudhya and Asia Core University Program between Thammasat University and Kyoto University under A Scientific Cooperation Program by The National Rescach council of Thailand and The Japan Society Promotion of Science 18-20 December 1995
- Coedes, G. The Making of South East Asia. Berkeley and Los angeles : University of California Press, 1966
- Hong, Lysa. Thailand in the Ninteenth Century. Evolution of the Economy and Society. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1984.
- Keyes, Charles F. The Golden Peninsular Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia. New york : Macmillan Publishing Co., Inc, 1977
- Mcgee, T.G. The Southeast Asia City. A Social Geography of the Primate City of South east Asia. New York : Frederick A. Praeger Publisher, 1967.
- O'Conner, Richard A. "Indegineous Urbanism : Class, City and Society in Southeast Asia, "Journal of Southeast Asian Studies 26, 1 (March 1995), PP 30-45.
- O.W. Wolters "Chen-Li-Fu. A State on the Gulf of Siam at the Beginning of the 13th Century, " The Journal of the Siam Society, Vol. XIV III, part III, (November 1960), PP 1-35.
- Pramojanee. P and Jarupongsakul. T. "Evolution of The Landforms and Sites Ancient cities and Communities in Lower Chao Phraya Plain," An International Work shop on Ayudhya and Asia Core University Program between Thammasat University and Kyoto university under

a Scientific co-operation Program by The National Research Council of Thailand and The Japan Society for Promotion of Science. 18-20 December 1995.

Reid, Anthony. "the Structure of Cities in Southeast Asia. Fifteenth to Seventeenth century,". Journal of Southeast Asian Studies, XI,2 (September 1980), pp 235-250

Reid, Anthony. "Documenting the Rise and Fall of Ayudhya as a Regional Trade Center," An International Work shop Ayudhya and Asia. Core University Program between Thammasat University and Kyoto University under Scientific Co-operation Program by the National Research Council of Thailand and The Japan Society for Promotion of Science 18-20 December 1995.

Terwil, B.J. Through Traveller's Eyes. An Approach to Early Nineteenth Century Thai History. Bangkok : Duang Kamol, 1989.

Smith, R.B. and W. Watson. Early South East Asia. Oxford : Oxford University Press, 1979

Wang Gangwu. "The Nanhai Trade : A Study of the Early History of Chinese Trade in South China Sea, " มานพ ถาวรวิมลกุล แปลเรียบเรียง เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเรื่องเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : คาบสมุทรและกลุ่มเกาะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 23-28 มิถุนายน 2535.

Wheatley, Paul. Nagara and Commandery. Origins of the Southeast Asian Urban Traditions. Illinois : The University of Chicago, 1983.

—————. "Urban Genesis in Mainlan South East Asia, " R.B.Smith and W.Watson, Early South East Asia. Oxford : Oxford University Press, 1979